

a 1242

Magyar Filozófiai Szemle

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

FŐSZERKESZTŐ
SZIGETI JÓZSEF

TIZEDIK ÉVFOLYAM
6. SZÁM
1966

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A tartalomból:

BIZÁM LENKE

Két per-regény első fejezete

RUZSA IMRE

Modális logikák. II.

HÁRSING LÁSZLÓ

A tudományos hipotézisek valamelyikének
előnyben részesítése

DANILO PEJOVIĆ

Rudolf Carnap

A FILOZÓFIA KLASSZIKUSAIBÓL

MARX

A közvetlen termelési folyamat eredményei

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének folyóirata

Szerkesztő bizottság

ELEK TIBOR, FUKÁSZ GYÖRGY, GEDŐ ANDRÁS, KISS ARTÚR
LUKÁCS JÓZSEF, MÁTRAI LÁSZLÓ, SÁNDOR PÁL, SOMOGYI ZOLTÁN,
SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY, SZIGETI JÓZSEF, WIRT ÁDÁM

Főszerkesztő

SZIGETI JÓZSEF

Technikai szerkesztő

TIHANYI JÓZSEF

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Bizám Lenke</i> : Két per-regény első fejezete	897
<i>Ruzsa Imre</i> : Modális logikák. II.	933
<i>Hársing László</i> : A tudományos hipotézisek valamelyikének előnyben részesítése ..	952
<i>Danilo Pejović</i> : Rudolf Carnap	967

A FILOZÓFIA KLASSZIKUSAIBÓL

<i>Marx</i> : A közvetlen termelési folyamat eredményei	978
---	-----

VITA

<i>Földesi Tamás</i> : Egy tisztultabb dialektikus determinista koncepció érdekében ...	1010
---	------

FIGYELŐ

<i>Földvári Tamás</i> : Nemzetközi munkaszociológiai szeminárium Miskolcon	1030
--	------

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

<i>Gaál Gábor</i> : Válogatott írások (<i>Hűlvely István</i>)	1037
A. I. Ujemov: Dolgok, tulajdonságok, viszonyok (<i>Székely Sándor</i>)	1041
Az analízis kora (<i>Vajda Mihály</i>)	1044
Filozófiai bibliográfia (A magyarországi könyvtárak új szerzeményei 1966 első fél- évében) (<i>Csillag Lászlóné</i>)	1048
A Magyar Filozófiai Szemle 1966. évi, X. évfolyamának tartalomjegyzéke.....	1081
A Magyar Filozófiai Szemle első tíz évfolyamának tartalomjegyzéke (1957—1966) (<i>Pócsi Sándorné</i>).....	1085

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete
Budapest V., Nádor u. 18. Telefon: 123—022

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza.

TANULMÁNYOK

Két per-regény első fejezete¹

(Szövegelemzés)

BIZÁM LENKE

„az igazat mondd, ne csak a valót”

József Attila

A tér

Mottónk a camus-i stílusanalízis² témáját folytatja, amennyiben partikuláris és általános, rész és egész dialektikájára vonatkozik; Camus-tól eltérően azonban arra figyelmeztet, hogy a részletek valóságát vagy valótlanágát kizárólag a belőlük kikerekedő egész igazságának vagy hamisságának szempontjából lehet és kell is mérlegre tennünk. E tekintetben rendkívül tanulságos mindjárt a kezdet, a szóban forgó két regény nyitánya:

„London, túl az őszi évad kezdetén; a Lordkancellárral az élen már folynak az ülések a Kancellárián. Zimankós november. . .”³

— mintha színpadi művet vezetne be: színt és időpontot jelöl Dickens *Bleak House* című regényének két első mondata. Kafka viszont — *in medias res* — már magával a drámával kezdi:

„Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi bűnt sem követett el, egy reggel letartóztatták”⁴

— ezzel a bejelentéssel indul *A per*. És ahogyan tovább olvassuk, Dickensnél még hosszú ideig hiába keressük a történet: mintegy tucatnyi oldalon keresztül, csaknem az egész első fejezetben, leírás leírást követ. A tájfestés — az özönvízre emlékeztető sártenger, a fekete permetet hullajtó sok kémény, a gyászoló hópehelyként szállongó korom, s a vidéken még tisztán, a város alatt azonban már szennyesen kanyargó folyam felidézése — után, oldalakon és oldalakon át, a híres „ködtabló” következik:

„Köd az essexi mocsarakon, s köd a kenti dombokon . . . Torka-szeme köddel van tele a gyámoltja tűzhelyénél bóbiskoló, öreg greenwichi veteránnak; köd gomolyog a szűk kabinban morgó, vén tengeri medve délutáni pipájának szárában-kupakjában; és a didergő hajósinast is kegyetlen köd csípi, harapja odafönt, a fedélzeten. . .”⁵

¹ Részlet a Charles Dickensről készülő könyv második részéből. E második rész címe: *Az emberi elidegenülés szimbolikus és allegorikus ábrázolása: Dickens pere és a Kafkái* — ennek második fejezetét közöljük itt.

² „Ha a művészet természete, hogy az általánosat a partikulárishoz kösse, egy víz-csepp tűnékeny örökkévalóságát fényének játékához, akkor még helyesebb az abszurd fró nagyságát azon a távolságon mérni, melyet e két világ (tehát az egyes és az általános között) teremteni tud. Titka abban áll, hogy meg tudja találni azt a legmegfelelőbb pontot, ahol e kettő a legkiáltóbb aránytalanságban érintkezik egymással.” (Albert Camus: *Hope and the Absurd in the Work of Franz Kafka; The Myth of Sisyphus, 1955.*)

³ Charles Dickens: *Bleak House*. Thomas Nelson and Sons, London 1907, 1. o.

⁴ Franz Kafka: *A per*. Nagyvilág, 1963/7. sz. 1007. o. Ford: Szabó Ede.

⁵ Id. mű 1. o.

És így tovább: ködben pislákol a gázláng utcahosszat, és a kirakatok mögött a gyertyaláng is: kelletlenül, mivel a szokottnál hamarabb, „hivatalos munkakezdeté” előtt gyújtották meg — ugyancsak a köd miatt. Ott pedig, ahol a

„... harapós délután a legharapósabb, legsűrűbb a köd és a legsárosabbak az utcák. . . , a köd kellősközepén, a Lordkancellár ül magas hivatalában: a Kancellárián.

Köd oly sűrű soha nem lehet, soha olyan mély a sár és a posvány, hogy oly iszonyú botorkálásra és bukdácsolásra kényszerítene az embert, mint amilyenre e Kancelláriai főhivatal, az elaggott bűnösök e leggonoszabbika — mind a mai napig, ég s föld színe előtt.”⁶

S míg Dickens — ráérősen forgatva a maga „ködreflektorát” — a második lap végén az első fejezet szűkebb színhelyének még csak a küszöbéig jut el, Kafka minden mondatában továbbra is történésszerű perag. K.-nak nem hozták be a reggelijét, olvassuk mindjárt a másodikban, s a harmadikban egyszerre értesülünk arról, hogy mindez rendkívüli és szokatlan, hogy a szemközt lakó öregasszony is feltűnő kíváncsisággal figyel, valamint, hogy K. azután

„... meglepetten is, éhesen is, csöngetett. Rögtön kopogtak, s egy férfi lépett be, K. sohasem látta még ebben a lakásban. Karcsú volt, s mégis erős alkatú, testhez álló fekete ruhát viselt, olyan utiöltönyszerűt, sokféle redővel, zsebbel, csattal, gombbal s egy övvel, úgyhogy, bár nemigen lehetett tisztázni, mire jó, a ruha célzerűnek látszott. — Kicsoda ön? — kérdezte K., s tüstént fel is ült félig az ágyában. A férfi azonban átsiklott a kérdésem, mintha megjelenését tudomásul kellene venni, s csupán ennyit mondott: — Ön csöngetett? — Anna hozza be a reggelimet! — mondta K., és megpróbálta megállapítani, előbb szótlanul, fontolgató figyelemmel, hogy voltaképp ki ez a férfi. De az nem állta sokáig a tekintetét, hanem az ajtóhoz fordult, kinyitotta egy résnyire, hogy kiszólhasson valakinek, aki nyilván szorosan az ajtó mögött állt: — Azt akarja, hogy Anna behozza a reggelijét. — A szomszéd szobából halk nevetés felelt, csengéséről ítélve kétes volt, nem több személytől ered-e. Ámbár az idegen férfi ebből nem hallhatott ki olyasmit, amiről már az előbb is ne tudott volna, most mégis úgy mondta K.-nak, mintha jelentést tenne: — Lehetetlen. — Még mit nem — mondta K., kiugrott az ágyból és gyorsan felhúzta a nadrágját.”⁷

Eddig eljutván, s mielőtt az e részletekben tudomásunkra hozott tényeket kezdenék mérlegelni, óhatatlanul feltámadhat bennünk az a gondolat, hogy a két regény bevezető mondatai — tájkép és drámarészlet — nem vehetők össze egymással, hogy az összevetést és különbségtételt a két regény között — ha már vállalkoztunk rá — másutt kell elkezdenünk.

Ezt látszik igazolni a két regény (és a két író) elvi-esztétikai rokonságára esküsző Mark Spilka véleménye is, aki — míg határozottan leszögezi, hogy „*A per* és a *Bleak House* hasonlósága nyilvánvaló” — állítását, a „ködnyitányra” vonatkozóan, mindössze egy nem is tőle származó, kijelentő erejű „érvvel” tudja alátámasztani:

„A londoni köd” — idézi York Tindalltól —, „mely elborítja a *Bleak House* első fejezetét, lényegében maga a peres ügy, a történet ködben tapogatózó atmoszféráját rögzítvén, a Jarndyce contra Jarndyce ügyet”⁸ idézi fel, olyan pert tehát, mely monstrosizálásában és felfoghatatlanságában valamiképpen karkai. . . ”⁹

⁶ Uo. 4. o.

⁷ Id. mű 1007. o.

⁸ A nagy örökösödési pert, mely körül a dickensi regény cselekménye bonyolódik.

⁹ Mark Spilka: *Dickens and Kafka; A Mutual Interpretation*, Dobson, London 1963. 198. o.

S ez idézetben most nem is a benne foglaltak helytállósága vagy helyt nem állósága az érdekes, hanem a Kafkára való utalás — „valamiképpen” — határozatlansága, továbbá az a tény, hogy alátámasztására Spilka sem a kafeai per-regény nyitányából, hanem egy másik — Josef K. első kihallgatását leíró — részletből idéz:

„A két párt, amely az imént még látszólag oly ellentétes véleményen volt, elvegyült, egyesek ujjal mutogattak K.-ra, mások a vizsgálóbíróra. A szoba ködös párja nagyon nyomasztó volt, még a távolabb állók pontos megfigyelését is gátolta.”¹⁰

Ez azonban, bár valóban szerepel benne „a megfigyelést gátoló¹⁰ köd és pára”, éppúgy nem tájkép, mint az általunk eddig idézett kafeai mondatok, főként azonban *nem nyitány*, hanem már az elbeszélés folyamatába mélyen beágyazott részlet.

Csakhogy — mint végül is leszűrhetjük majd — az összefüggő folyamatként kibontakozó műalkotás, s így a regény indító sorai, szakaszai sem közönyös és véletlenszerű, hanem annak egészére vonatkozóan nagyon is döntő és meghatározó jellegű részek, és ilyen szempontból a két regény nyitányának éppen e kirívó különbözőségét, látszólagos összehasonlíthatatlanságát kell mindenekelőtt szemügyre vennünk. Ebben az összefüggésben a sokat vitatott ködablónak, s benne a ködnek, egy bizonyos, elsődlegesnek nevezhető, művészi funkciója válik itt láthatóvá. Nevezetesen az, hogy olyan teret zár körül, amelyben emberek mozognak, élnek és éreznek: *emberi térré változtatja a természeti tájat*.

Az író itt, a teret pásztázó, sajátos „ködlámpásával” folyvást emberi viszonylatokat villantva fel, a tájat emberi mozgástérként határolja körül; a maga eszközeivel és a maga művészi közegében elvileg hasonló műveletet hajt végre, mint az építész vagy akár a magának hajlékot építő ember: a magánvalóságában közönyös és idegen természeti tér egy részét — kiszakítva, s a többitől mindhárom dimenziójában elrekesztve — saját terévé, érte- és nekivalóvá teszi.

Később rátérünk majd arra is: hogyan, mi módon válhatik a nyelvi, fogalmi eszközökkel felidézett természeti jelenség ilyen sajátos építőkockává, itt és most elsősorban arra kell felfigyelnünk, amit ez az intonatív jelentőségű bevezető legelőször tudomásunkra hoz, hogy a történet tereként előttünk kibontakozó táj: *emberi mozgástér*.

Úgy véljük, ennek pontosan az ellenkezőjét hozzák tudomásunkra a kafeai regény bevezető mondatai. Nemcsak hogy a tájat nem humanizálják a fenti értelemben, illetve fel sem idézik, de éppígy nem idézik fel, hanem szinte láthatatlanná és nemlétezővé teszik az emberivé tett térnek még legszerényebb formáját is: az emberi hajlékot, a lakhelyet. Miközben ugyanis a történés jelenetszerűségének szinte rendezői felépítettségét — a párbeszédet kísérő mozdulatok, az öltözet, illetve öltözetlenség, azaz a jelmezek gondos, aprólékos leírását — követhetjük bennük, okvetlenül fel kell figyelnünk arra is, hogy a színhely, a szoba leírásával az író, feltűnő módon, adós marad.

Egy-egy enteriőrszerű szobarészlet, résnyire kinyíló ajtó, egy párna, egy ágy — azaz csakis fogalmilag említett, és sohasem konkrét mivoltában, ottani, egyszeri előfordulásában érzékeltetett bútordarab —, mindössze ennyi az;

¹⁰ Id. mű 1024. o.

amennyit jelzésszerűen kapunk a „helyről”, ahol az első mondattal megindult történés zajlik. A kíváncsiskodó öregasszony is egyszerűen „szemközt lakik”, nem tudjuk: utca vagy udvar választja-e el Josef K.-tól; ablakról sem történik említés: K. csak kinéz a vánkosárról valamerre; s később, amikor már felöltözött s a kitárult ajtón át, belép „Grubachné lakoszobájába”, e helyiségről annyit tudunk meg, hogy

„... a bútorokkal, takarókkal, porcelánnal és fényképekkel túlszűfolt szoba ma tán kissé tágasabbnak hatott, mint máskor, de ez nem tűnt fel rögtön, már csak azért sem, mivel a fő változást egy férfi jelenléte okozta, aki a nyitott ablakban ült, s most fölneztet könyvéből.”¹¹

A lakoszoba: tárgyak jellegtelen összevisszasága; s a tágasság benne újonnan létrejött: kizárólag az ismeretlen hatalom küldöttének jelenlétével függ össze.

A humanizált tér eltűnt — az ember viszonylatában —, csak egy-egy töredéke válik láthatóvá. A történet, amelyben az emberi lényekről szó lesz, csak létezésük tere: a benne kibontakozó színhely nem őálatuk és az ő számukra tágas, *nem az embernek*, hanem valami másnak, valami rajta kívülállónak és tőle idegennek a *mozgástere*.

A tér e dezantropomorfizáltsága természetesen nem a részletező leírás hiánya, hanem itt is bizonyos részletek „hüvös” viszonya, önállóságuknak egymással szembeni megőrzése által jön létre — ezúttal a dolgoknak s az embert körülvevő térnek olyan felidézésével, amelyben a dologi hangsúlyozottan *nem* viseli az adott figura jegyeit, egyéniségéről, emberi-társadalmi lényegéről *nem* közöl semmit, *nem* tesz hozzá még vonásnyit sem a képéhez.

A részletnek ez az össze nem tartozása, egymásra nem vonatkozása — mint később bővebben is rátérhetünk majd — egyáltalán nem művészi funkciót-lanságot, hanem éppen hogy művészi funkciót képvisel: olyat, mely össze nem tartozást evokál. Egyfelől a dologi világ és a társadalmi lény egyenértékűségét, egymás mellé rendeltségét az objektív alá- és fölrendeltségi viszony helyett, másfelől, és részben ennek a segítségével, ember és ember között teremt olyan alá- és fölrendeltségi viszonyt, melynek következtében a hatalom küldöttével szemben az ember maga lesz térré és dologgá.

S most, hogy ily módon mégiscsak összehasonlíhattuk a látszólag összehasonlíthatatlánt, s éppen ennek alapján deríthettük ki, hogy bevezető mondataiban mindkét író, nagyon is tudatosan, a maga egymástól élesen elütő világát intonálja — Dickens az emberit és Kafka az emberitől idegent —, újabb, mindezt látszólag tagadó ellentmondásra bukkanunk — közvetettség és közvetlenség, „képes beszéd” és meztelen néven nevezés ellentmondására — mind a szembenálló felek bemutatása, mind pedig a stílus vonatkozásában.

Az „álmotechnika”

Arról van itt szó, amire a két író összevetve, s már itt, a bevezetőben, ugyancsak mindjárt felfigyeltünk: a karkai szövegnek egy további, a dickensitől ismét feltűnően különböző vonására, amelyet szívesen nevez „álmotechnika”-nak az „új” és legújabb kritika^{11a}. Az itt tapasztalható különbségre mi magunk is igyekeztünk ráirányítani a figyelmet. Igyekeztünk észrevétni, hogy hogyan sorolja Kafka egymás mellé, már-már leltárszerű pontossággal és köz-

¹¹ Uo. 1007. o.

^{11a} Magyarországon — bár ez újkritikai tendenciákkal elvileg szembeszállva — Mátrai László használja először Kafka írásművészetére e kifejezést. (*Lobogónk Kafka? Kortárs*, 1963/10. sz.)

vetlenséggel csakis az érzékelhető tárgyakat és a kézzelfogható tényeket, s hogy ezzel szemben Dickens hogyan löki szinte a közvetettség távolába, miként elegyíti köddel-sárral-korommal mindazt, ami tárgyként érzékelhető és tényként kézzelfogható, s hogy egyenes megnevezés helyett hogyan halmoz metaforát metaforára, s ruház fel emberi indulatokkal tárgyat, tájat és időt, mint bélyegez például „gonosz bűnösnek” egy épületet. És végül igyekeztünk kiemelni, hogy Kafka már néhány bevezető sorában megszólaltatta, személyesen elénk s az ügyféllel is már szembeállította a végrehajtó hatalom emberét, míg Dickensnél ez intézmény képviselői nemcsak hogy az ügyfelektől távol, de ők maguk is még hosszú ideig személytelenül, s ráadásul tetőtől talpig ködmetaforába öltözötten szerepelnek. „Ködglóriával” a fején ül a pulpituson a Lordkancellár, s a jogászok szónoklatai közben

„szemét a mennyezetre... függeszti, ahol pedig úgysem láthat egyebet, csak ködöt...”; és: „Egy ilyen délutánon ugyan mi mással is lehetnének elfoglalva a Kancellária e legfőbb bíróságának tagjai, mint azzal, hogy nyakig merüljenek egy végnélküli per tizedik tárgyalásának kódébe...”; továbbá: a tárgyalóterem lámpájának „fénye nincs, csak ködfelhője, és a jelenlevő jogi férfiak parókája mintha mind ezen függene!”¹²

A titokzatosságig menő távolság benyomását, az egyes mozzanatoknak egymással szembeni idegenségét és összeférhetetlenségét azonban mégsem a sokáttételes „technikájú” dickensi, hanem a közvetlen-tárgyilagos karkai részletek olvasásánál érezzük. Valódiságukhoz nem férhet kétség, csakhogy — miként az előbb a térdarabkák — csak a felszín valóságát tárják elénk, és ezért töredékes a bennük felsorakozó személyek valódisága is.

Teljesen és hihetően valódi az első mondat száraz, tényközlő modorban előadott híradása, s külön-külön véve, ugyanilyen valódiak a következőkben elénk sorakozó mozzanatok is. Csupán egymásutánjuk hökkent meg mindjárt az első pillantásra: ez az egymásután az, amely miatt részlet mivoltában is csak mozaikképként áll előttünk az éppen szóban forgó helyzet és benne az emberi figura.

Az író rendkívüli bejelentése után és mintegy a letartóztatás első rendkívüli következményeként azt kell olvasnunk, hogy a letartóztatott — nem kapta ágyba a reggelijét. A csengetésre ismeretlen férfi lép be a szobába, s K. — bár még nem tudja, ki az, és miért van itt — nyugodtan megállapítja, hogy a ruházata szokatlan, de azért valamiképpen „célszerű”. S hogy a belépő nem felel a személyazonosságát firtató kérdésre, „mintha megjelenését tudomásul kellene venni”, K. mindjárt tudomásul is veszi a kimondatlant, s következő, „legtermészetesebb” óhaja, hogy az idegen sürgesse meg „Annánál” a reggelijét. Ingerültsége pedig csak ennek a kívánságnak nemteljesültére támad fel, csak ekkor ugrik ki az ágyból, és nem mindjárt a csengetés után, a szobájában feltűnő magabiztossággal viselkedő, vadidegen betolakodó láttán.

Mindebben pedig — Adorno megjegyzését¹³ némiképp módosítva — nem az abszurd hökkent meg, hanem magátólértetődősége, önmagát nem magyarázó mivolta. Mert ami eddig elénk tárult: a súlyos, drámai helyzetet intonáló első mondat után köznapian esetleges és jelentéktelen, egy-egy egymás melletti részletet tekintve is feltűnően rosszul illeszkedő, alogikus mozzanat-

¹² Id. mű 3. o.

¹³ Adorno Kafkáról: „Nem a borzalmas rázkódtat meg, hanem magátólértetődősége.” Idézi Lukács György: *Wider den missverständenen Realismus*. Claassen Verlag, Hamburg 1958. 86. o.

sor — már-már a komikum határán, de a felszabadító vagy szánakozó nevetés előtt mégis valahogyan megtorpanva. Az ember ugyanis szívesen idézné fel magában az olvasottak nyomán annak a kispolgárnak képét, aki személyes sikerei alapján mind ez ideig úgy vélte, „a létező világok legjobbjában” él. Aki nem döbbsen még rá (és most döbbsentik rá éppen, az életét kitevő apróságokban), hogy megtörténhetik az „elképzeltetlen”: létformája sérthető, s most először, szembekerül azzal a problémával, hogy önértetéért esetleg helyt kell állnia. E kép felidézését azonban Kafka maga akadályozza meg, mégpedig éppen a helyzet s a benne szereplő figura reakciónak inkompatibilitásával.

Josef K. ti. nem döbbsen meg, hanem azonnal tudomásul véve az érthetlent, annak engedelmeskedik, míg az életét kitevő apróságok miatt bosszankodik, és pedig ugyanazon pillanatban, amikor a megdöbbsentő is előtte van. Még csak úgy sem tekinthetjük, hogy tompultságában nem éri fel ésszel, magatartása az effajta, szatirikus beállítottsághoz túlságosan is józan, s az életében felbukkanó szokatlan jelenség is éppen csak érthetetlen: nem eléggé extrém kontraszt ahhoz, hogy Josef K. kétségtelenül helyén nem való higgadtságát egészen a parodizálásig felfokozza. Jajongást és sikoltozást nem, mindössze tisztázást és felderítést követel ez a helyzet, s Josef K. pontosan ilyen vonatkozásban kíváncsiskodik túlkevessé ahhoz, hogy — gondoljunk csak Hašek kérdezősködő *Svejk*jére — valamely konkrét elnyomó hatalom képviselőjét leplezhesse le a szatirikusan.¹⁴

A helyzet és a személy töredékessége és fel nem tártsága tehát éppen azáltal áll itt elő, hogy a részletek mind *banálsan* valódiak, „csakcsupán” egymásutánjuk képtelen. E banalitás dialektikájáról később még bőven szó esik majd, most csak egymásutánjuk viszonylatában vizsgáljuk e kérdést. Kafka méltatói és bírálói közül sokan és szívesen nevezik „álomtechnikának” e módszert, és nem is jogtalanul, mert az éber tudat foszlányaiból összeálló, álombeli „történés” során éppily magátólértetődően érintkezik egymással „a legkiáltóbb aránytalanságban” a súlyos és a súlytalan, az átfogó jelentőségű és a partikulárisan jelentéktelen, s alakul ki az egymáshoz nem tartozó jelenségeknek e kusza egybefonódása, a részleteknek ilyen „bolond” összefüggéstelesége.

Csakhogy az álom „jelentését”¹⁵ — leszámítva a babonát és egészen más szempontból az orvostudományt — éber állapotban nem jut eszünkbe

¹⁴ A kispolgári létnek tragikumában is szatirikus ábrázolása *Az átváltozás*, melyben a féreggé változott Gregor Samsa a *művészi fantasztikum* nyelvén tárja fel önmaga emberi lesüllyedtségének *reális diagnózisát*. A magunk részéről éppen ezért tartjuk Kafka egyetlen realista írásának ezt az elbeszélést. A szatirikus ábrázolásmód ugyanis csak felületes összehasonlításra mutat rokonságot Kafka többi írásainak, s köztük az itt tárgyalt regénynek a „technikájával”. Ott — s éppen Dickens-elemzésünkben kell majd ennek is kiderülnie, de ugyanígy kimutatható Swiftnél, Sesedrinnél, Gogolnál és a nagy szatirikusoknál általában — a részek egymás közti aránytalansága szoros formai-tartalmi egység, amennyiben éppen így húzza alá a mindenkor *benne magában* kifejeződő lényegét. A szatírban ily módon találkozunk a valószínűtlenül vagy akár fantasztikusan extrém az életnagyságúval, s a neveltségesség ezáltal keletkezik.

¹⁵ Az előző fejezetben idézett G. H. Forddal ellentétben: „jelentést” mondunk, és szándékosan nem „szó szerinti megegyezést”. Ez ugyanis sohasem kérhető számon a művésztől, mely a valóság intenzív és extenzív végtelenségének mindig csak bizonyos lényeges vonásait képes tükrözni a maga érzéki-érzékeltető módján. S hogy ez objektív lényegét az író — *álomként ábrázolva* — álom formájában is érzékeltetheti, arra nézve elég csak Tolsztoj vagy Thomas Mann regényeire utalnunk, ahol — a konkrét szerkezeti, ill. szövegösszefüggésben — fontos művészi funkciót teljesítenek, éppen hogy valamely különös lényegre utalók, annak hangsúlyozására szolgálnak az álmok.

keresgélni, nem kívánjuk megfejteni belőle a bennünket körülvevő objektív valóságot. A nem álomként, hanem objektív realitásként élénk tárt kaffkai jelenetekből viszont nem csak hogy mi, a befogadó, kívánunk az objektív valóságra visszakövetkeztetni, nem csak mi kívánjuk belőlük a realitást értelmezni, s jelentésüket ilyen célzattal megfejteni — hanem erre szánta őket maga az író is, aki végül is nem álmodta, hanem tudatosan éppen így, egyediségüket, különállóságukat megőrizve, illesztette össze e mozzanatokát. Márpedig — mint ahogyan Lukács György is megjegyzi —

„... az egyedi némaságának és kimondhatatlanságának gondolati megszüntetése¹⁶ éppen abból következik, hogy meghatározásai, amelyek az érzéki közvetlenségben látszólag kihunynak, meghatározásokként, mégpedig éppen egyedisége meghatározásaiként nyilvánulnak meg.”¹⁷

Ezt meggondolva, mindjárt más hangsúlyt kap a részletek lebegő divergenciája, „összefüggéstelenységbe oldottsága”,¹⁸ s az első pillantásra találónak tetsző „álomtechnika” elnevezés is: elégtelennek, felületesnek bizonyul. Mert mintha a korábban idézett egzisztencialista-újkritikusi elméleti fejtegetések paradigmaticus illusztrációját állították volna élénk, úgy tűntek szemünkbe egyre-másra, már az eddig idézett, bevezető passzusokban is, a „megőrzött” partikularitások, úgy sorakozott fel e részletekben egymás után és egymás mellett, újra meg újra zárkózott némán, önnön lényegét fel nem tárva, az egyedi. S épp e zárkózottság és némaság miatt lesz töredékessé, s ezért kell önmaga megfejteseként valami önmagán túlira, benne nem, hanem csak rajta kívül található utalnia. Azaz: már ennyiből is rá kellett ismernünk arra a módszerre, amelyet *allegorizálásnak* neveztek a klasszikusok, s melynek legfőbb kritériumát egyaránt az „egyedi némaságában és kimondatlanságában”, rész és egész, partikuláris és általános „hűvös” viszonyában — mondhatnánk: *elidegenültségében*¹⁹ — az általánosnak merő absztrakcióként s a részletnek merő jelentéktelenségként — önmagában semmit nem jelentőként, illusztrációként — való megőrződésében jelöltek meg.

Mert e némaság természetesen hangsúlyos, és éppen ilyen, illusztráció mivoltában az: saját meghatározottságot, tartalmat nem nyilvánítván, egyenes vonalban vezet el a transzcendenciához, ez lesz legfőbb tartalma. E tartalmat — ahogyan az előző fejezetben láthattuk is — olykor az Igazság istenségének nevezik, olykor „Krisztus testének és vérének”, olykor pedig — mint Kafkánál — egyszerűen Semminek. Ez esetben is valami emberen kívüli és fölötti, ember számára felfoghatatlan hatalom létét szuggerálja, amint az az előzőekben idézett — valamint számtalan, nem idézett — Kafka-kommentárban,

¹⁶ és művészi megszüntetése: a lényeg láthatóvá tételének képességét illetően ugyanis a művészi tükrözés nem tér el a gondolatitól.

¹⁷ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. II. köt. Akadémiai Kiadó, 1965. 186. o.

¹⁸ Vö. Erich Hellernek az előbbi fejezetben idézett megjegyzésével, amely szerint napjaink valóságának „megfelelően”: „a szimbolikus — felhagyván a ‚valóság’ iránti fegyelmezett elkötelezettséggel — beléoldódik az összefüggéstelenbe”. (The World of Franz Kafka, *The Disinherited Mind*, 1952.)

¹⁹ Goethe és Hegel ilyen értelmű és a korábbiakban idézett fejtegetései mellett és az esztétikai vonatkozásokon messze túlmutatón általánosítja filozófiailag Marx a valóságban előforduló bármely jelenség spontán némaságát, amikor az árura vonatkozóan megjegyzi, hogy annak — szükségleti cikkből a tőkés termelés tárgyává válva — „minden természeti és társadalmi meghatározottsága kihunyt”. (Gazdasági-filozófiai kéziratok. Bp. 1962. 57. o.)

főként azonban magában a karkai műben, így *A perben* is, *expressis verbis* kimondatik, s egyre nagyobb egyértelműséggel véteti észre magát már itt, a bevezetőben.

Míg Kafka ily módon, és mintegy előre megfontolt szándékkal, olyan részleteket sorakoztat egymás mellé, melyek semmivé foszlatják, összefüggéstelen darabkákra tördelik szét az emberi teret, s tartalmatlan töredékké változtatván magát a szubjektumot is, épp zárkózottságuk által válnak valami mássá: triviálisból rémálomszerűvé — láthattuk, hogy mennyire „beszédesekek”, önmaguk lényegére vonatkozóan máris milyen sokat elárulók a trivialitást és közvetlenséget messzire elkerülő dickensi részletek. A sárba-koromba-ködbe burkolt tájképet emberi mozgástérként tárták már elénk, metaforikus túltelítettségük azonban még további mondandót is közvetít: a gyertyaláng a *tűlmunka* miatt pislákol kelletlenül, a tűzhely a *gyér tűzelő* miatt gomolyogtat meleg helyett csak fojtogató ködöt, s a didergető ködben vagy hideg pipájánál *kiki a magát magányosan* szenved. Azaz: az elénk vetített emberi mozgástér: *adott, különös társadalmi környezet.*

A „ködkritikák”

Nyilvánvaló, hogy mindeneke előtt erre, illetve ennek eltüntetésére koncentrálna a Dickens-t interpretáló „újkritika” ösztüze, annál is inkább, mert hiszen — Edmund Wilson emlékezetes előadása²⁰ óta — a „szimbolista, impresszionista stb. Dickens” fikciója kiindulópontul főleg a *Bleak House* e „ködablójára” támaszkodik. Olyannyira, hogy szinte külön irodalma van, s mivel a dickensivel immáron nem összeveti, hanem egyenesen és közvetlenül belevetíti a karkait, továbbá, mivel ennek érdekében elsősorban az ott kibontakozó teret kell „átértelmeznie”, helyénvaló, hogy még mielőtt a ködnyitány szimbolikájának említett, második fő vonását részletesebben szemügyre vennénk, ez újkritikus vélemények közül egy-kettőt ideidézzünk.

A „technika”, mellyel az ilyenfajta kritikusi műtét végrehajtatik, a fogalmak szokott, apriorisztikus használatán túlmenően is ismerős: a részletek „beszédességének” szándékos figyelmen kívül hagyása, s ehelyett töredékeiknek önkényes és *illusztratív* alárendelése a mindenkori „interpretátor” koncepciójának — valamely *absztrakciónak* tehát. A *kritikus allegorizálás* ilyen, paradigmikus esetének lehetünk tanúi az alábbi sorokban:

„De a néző tere” — írja J. Hillis Miller a ködablót magyarázva és a köd „behatolási területének” helyileg egymástól távol eső pontjaira utaló mondatokat idézve a fejezet kezdő szakaszaiból —, „amint a narrátor látomásában osztozik, meghatározatlan. Úgy látszik, mindenütt egyszerre jelen lehet, Londonban és környékén; az essexi mocsaraktól egyetlen pillantás alatt ott teremhet a kenti domokban vagy bárhol egyebütt. A néző a mindenütt jelenvalóság ajándékában részesül . . . A világ, mely e mindenütt jelenvalóság [az író] előtt kitárul, úgy látszik, nem a sokféleség világa. Minden egyéni entitással szemben elsődlegessége csakis a ködnek és a sárnak van. Ez a kettő uralkodik el mindenben, hogy feloldja a szilárd formákat, akár valamely impresszionista kép villódzó légköre. . . . Dickens” — folytatja Miller — „az impresszionista festők egyszín-használatát egyazon szimbolikus motívum folytonos ismétlésével helyettesíti, de nála is éppúgy ott érezhetjük azt a mindenben áthatoló teret, mely a különvalóságok zárt szilárdságát szétrombolja. A dickensi szintér különálló elemeit csakis a köd és a sár atmoszférikus kvalitásainak való közös alávetettségük tartja össze: mindenben áthatoló

²⁰ Dickens: *The Two Scrooges*. University of Chicago, 1939. Egyébként Wilson az, aki Dickensszel kapcsolatban elsőnek említi Kafka nevét.

jelenvalóságokként készítetik egybemosódásra, egymásba hatolásra, összevegyítésre az egymástól különálló elemeket. Egy Turner- vagy Monet-kép világa egyetlen atmoszferikus felszín villódzásába olvad bele, mely egy elérhetetlen, a közvetlen megjelenhetőség határán megtorpanó valóságként áll elénk. A *Bleak House*-ban ugyanígy változtatja át a köd egy novemberi nap hétköznapi jelenvalóságait valamely érzékeken kívül álló, kitapinthatatlan valóság jeleivé... A köd e tárgyakat és személyeket inkább elválasztja egymástól, semhogy összekötné őket... A haragos tengerész közönyös a fedélzeten sínylődő hajósina iránt... és a narrátor is bizonyos távolságból szemléli mind e tárgyakat és személyeket... Ami itt végül is láthatóvá válik, olyan tabló, amelyen véletlen összevisszaságban minden egyszerre van jelen, akár egy Chagall-festményen a tehenek és az emberek. A különböző dolgok a maguk körvonaláival láthatók a ködben, de semmi sem kapcsolódik semmihez. Az új dolgok egyszerűen hozzáadódnak a már ottlevőkhöz, mégpedig olyan egymásutánban, mely mind világosabbá teszi egymástól való függetlenségüket, ... summázatuk nem adható össze olymódon, hogy összefüggő, háromdimenziós alakzatokat nyerjünk. Pusztán térperspektívákat kapunk egy olyan valóság különböző nézőpontjaiból, amely túlságosan is összetett ahhoz, semhogy egyetlen perspektívából áttekinthető legyen. A néző tehát olyan összetettséggel kerül itt szembe, amely túlnő az érzékek és az elme felfogóképeségén...²¹ — és így tovább, oldalakon és oldalakon át.

A viszonylag hosszas idézetet itt is az indokolja, hogy — mint néhány hasonló az előző fejezetekben — a következetesen allegorizáló kritika alapvető következtelenségét ismét rendkívül plasztikusan tárja fel. Hillis Miller az új-kritikusi „módszer” szinte valamennyi buktatóját művének bármely kiragadott részében produkálja, s így e ködtabló-elemzés-részletekben is csaknem teljes „panorámát” nyújt annak tudományos tarthatatlanságáról. Itt és most azonban nincs terünk rá és nem is érdemes mindegyikkel foglalkoznunk. Ilyenformán nem vizsgálhatjuk meg behatóan azt, hogy mennyire érti félre, illetve — akarva-akaratlan — mennyiben fedí fel ez az „elemzés” az avantgardista irányzatok alapvető belső rokonságát (a preimpresszionista Turner, az impresszionista Monet és az expresszionista-szürrealista Chagall egy nevezőre vonásával), valamint a valamennyiben kezdettől fellelhető hajlandóságot az allegorizálásra. Annak bizonyítása sem lehet itt feladatunk, mennyire hamis és félrevezető az anyagukban-közegükben önálló, s eszközeikben csakis rájuk vonatkozó esztétikai törvényszerűségeknek engedelmessé különböző művészeti ágak (festészet és költészet) ilyen erőszakolt és közvetlen egybemosása. Itt most csakis e ködös „ködelemzés” kiáltó önellentmondásaira, hányaveti önkényességére és az evilágit tagadó konklúzióknak sietősen mohó alávetettségre kívánunk rámutatni röviden.

Úgy véljük, maga az idézet egésze mindenekeelőtt arról vall ékesszólóan, hogy ha a kritikus, valamely részletet elemezve, megengedi magának, hogy ne arról beszéljen, ami abban benne van, hanem arról, ami nincsen benne, egyszerre, sőt olykor egymás mellett bizonygathatja az egyik dolgot és ugyanannak az ellenkezőjét. Miller itt — a dickensi konkrét, emberi tér eltüntetésére irányuló görcsös igyekezetében — ködlabdáját hol feldobja, hol pedig elkapja. Ami elénk tárul, „nem a sokféleség világa” — de benne mégis „zárt különvalóságokat” rombol szét a köd; amely előbb egybemossa a tárgyakat, néhány mondattal lejjebb viszont már különválasztja; az ily módon már egybe is mosott és külön is választott dolgok egyidejűleg vannak jelen „véletlen összevisszaságban” és hangsúlyos „egymásutánban”; különvalóságuk „szilárd” —

²¹ J. Hillis Miller: *Charles Dickens: The World of his Novels*. Cambridge-Harvard University Press, 1958. 160. o.

mindazonáltal nincs térfogatuk: „háromdimenziós alakzatokként nem adhatók össze” (? !); két kiterjedésben nyerünk általuk perspektívákat; e perspektívák viszonylagosak és megbízhatatlanok — értelmük mégis abszolút és megbízható: érzékelhetőségükkel valami objektíve nem érzékelhetőre utalnak.

Itt ismét csak jelzésszerűen említjük meg, hogy e megállapítások (a csak színnel való ábrázolás egyben kizárólag lineáris is, a kizárólagos kétdimenziónalitás egyben perspektívikus is stb., stb.) még a festészet viszonylatában is ellentmondanak egymásnak; részletesebben, mint említettük, inkább arra mutatnánk rá, hogy az egymásnak ellentmondó s olykor 50—80 évvel predatált stílusirányzatok formai jegyeinek „felfedezése” a dickensi szövegben tartal- milag nagyon is egységes és átgondolt.

Ez mindenekelőtt azzal kezdődik, hogy a kritikus elcsodálkozik azon, hogy az író s vele az olvasó e különböző tájakon mindenütt egyszerre jelen lehet. Ezzel a hivatkozott és költőileg humanizált társadalmi tere még csak nem is leképezett, hanem valóságos tájként, természeti térként tárgyalja, s ebben véli azután sorra felfedezni és kimutatni az impresszionizmus, expresz- szionizmus vagy szürrealizmus egy-egy stílusjegyét. De bármelyiket olvassa is bele a dickensi ködtabló szövegébe, mindegyiknél egyformán arra a konklúzióra jut a kritikus, hogy az ott kibontakozó társadalmi tér valamely, az ember érzé- kei és értelme által felfoghatatlan valóságegész töredéke. De még e töredékek realitás-értéke is viszonylagos. E térben továbbá objektív különvalóságok lebegnek céltalanul. Ez objektíve összefüggéstelen térben bármiféle rendező elv — akár összekapcsoló, akár különválasztó céllal — csakis szubjektíve belevetettként fedezhető fel: az (impresszionista, expresszionista stb.) író lele- ményeként.

A képzőművészeti kirándulás tehát egyfelől *hasonlatként* szolgál az eszté- tikai kategória pontos *meghatározása helyett*, másfelől, illetve főként arra, hogy segítségével megkerülvén az *eredeti* dickensi szöveg *realista költői szimboliká- jára* való hivatkozást, meg lehessen írni az impresszionista kritikus költeményt.

És miután ez nem a — valóságot tapinthatóan és felismerhetően emberi- ként és evilágiként tükröző — dickensi részlet egészének, hanem a már lezgett módon kiragadott részeket kritikusai továbbköltésének szövege, könnyű leszűrni belőle a „műbíráló” saját mondandóját: a transzcendenciára utaló konklúziót.

Mindez azonban természetesen nem a tér, hanem a dickensi tájképben felbukkanó emberi figurák „érdekében” történik. Ezeknek felvonultatásával Dickens szemmel láthatóan az emberi elidegenültség és a közös emberi tér kontrasztját festi. A transzcendenciára utaló mondandó bizonyítása és meg- óvása érdekében a kritikusnak éppen ezt a kontrasztot kell sürgősen kiiktatnia. Ezért kell azt kimutatni mindenképp előtt, hogy e tér nem objektíve humanizált, társadalmi tér, másfelől viszont azt, hogy nemcsak dolog a dologhoz, hanem ember az emberhez is objektíve idegen. Valóságot és annak tükörképét ezért kellett Millernek összemosnia, és a műalkotásba az író, valamint az olvasó („néző”) személyét is beleoperálnia.

Mert elsősorban ezzel függ össze, hogy a kifejtendő és megmagyarázandó magától értetődőnek vétele után a magától értetődőt viszont szükségesnek találja „megmagyarázni”. Azt a tényt ti., amelyet Thomas Mann úgy fogalma- zott meg, hogy „az elbeszélő a történet tere, de a történet nem az ő tere”, vagyis hogy a regény az író agyának terméke, de ő maga — mint az eleven és nem az általa teremtetett művészi valóság része — kívül áll azon (s hogy recep-

tív, befogadó-szerepben vonatkozik e kívülállás az olvasóra is), Miller egyszerűen nem veszi tudomásul. Ehelyett Dickenst a Dickens tollából származó művészi leírásba előbb „mindenütt jelenvalóságként” belevetíti, hogy aztán nyomban kimutathassa e valósággal szembeni különállását, fejére olvashassa a „távolságot”, mely őt — a valóságos személyt! — elválasztja költött alakjaitól. Mindezt az elidegenültségnek mint objektív emberi lényegnek a „kimutatása” érdekében.²²

Ugyane próbálkozások „szelídebb”, s talán komikusabb változata a Robert Garisé, aki a Hillis Millerével természetesen szóról szóra megegyező céllal, s ugyancsak Dickens „meglepő” (s még az érzelmi töltést illetően is teljesen hamisan értékelt) kívülállása alapján már nem is mint festői, hanem mint színészi teljesítményt tárgyalja a ködtablót, „érzéseiről” ilyen értelemben ad számot:

„... ebben az egész részben végig ott érezhetjük az elragadtatott megfigyelőt, s a londoni utcákat mi magunk is az ő nézőpontjából, s nem a megfigyelt figurákéból szemléljük, az ő hozzáállását tesszük magunkévá és nem ezeket az embereket, akik pedig — ugyanezek az utcákon — feltehetően kényelmetlenül érzik magukat... Dickens azonban nemcsak hogy az elébe táruló színteret élvezi, hanem egyben a saját ügyességét is, amellyel azt nekünk bemutatja, s hogy szórakoztatásunkra és megtapsolásra éppen ezt az ügyességét ajánlja fel... a szállongó korompelyhek e szintéren levőket éppúgy nem érintik, mint ahogyan az izzó Marseilles-be látogatók sem érezték a rekkenő meleget... ,hadd hangsúlyozzam, hogy e tárgyak és személyek létezése csak olyan, mint amilyen a bűvész nyulaié, ... Dickens verbális ügyessége (*skill*) teremtette őket, az illuzionistáé, akinek jelenlétéről nem feledkezünk meg egyetlen pillanatra sem.”²³

Úgy véljük, eléggé nyilvánvaló, hogy itt megint nem az író, hanem inkább a kritikus végez valami bűvészmutatványhoz hasonlíthatót: valóban olyasmit szuggerál bele a Dickens által teremtett művészi valóságba, amelynek ottani „létezése” kizárólag a kritikus személyéhez kötött. E vonásokat ugyanis kizárólag Garis „verbális ügyessége teremtette”, az eredeti dickensi szövegben nem található.

A módszer, s a konklúzió is ismerős, lényegében azonos a Millerével, hiszen a kritikus itt is a műalkotás tárgyiasultságát, a képmást igyekszik szétrombolni, hogy egyfelől az író (és olvasó) közönyét a benne felvonultatott emberi figurákkal szemben, másfelől e figuráknak és az egész képnek az objektív valóságtól való távolságát bizonyíthassa. Valójában tehát ő is a *realista tükörképet* igyekszik kritikailag megsemmisíteni, s szintén egy másik művészi ág „segítségül hívásával”. S míg Dickens „színészi teljesítményét” boncolgatja a Dickens által *megírt* szövegben, akarva-akaratlan kell lecsúsznia arra a — nemcsak a nagy írózszenihez, de a műbírálóhoz is — méltatlan szintre, hogy mint bűvészmutatványt „elemezze” a műalkotást. A színészi teljesítmény

²² Nem volnánk becsületesek azonban, ha nem adnánk számot arról, hogy Miller az e műveletek során kiütköző önellentmondások előtt maga sem huny szemet. Egyiküket-másikukat, illetve a számára legfontosabbnak látszót nagyon is észreveszi, s a következőképpen „oldja fel”:

„A kód paradox térfolytonosságot alkot, mivel ahelyett, hogy összekötné, elválasztja a dolgokat egymástól.” (162 o.)

Quod erat demonstrandum? Mindenesetre olybá kell vennünk, minthogy Miller ezzel a — részünkről, úgy véljük, további kommentálásra és elemzésre már nem szoruló — konklúzióval zárja le a „kód-térfolytonosságról” szóló fejtegetéseit.

²³ Robert Garis: *The Dickens Theatre; A Reassessment for the Novels*. Oxford, Clarendon Press, 1965. 16–17. o.

ugyanis éppúgy a valóságot evokálja, mint az alkotói, s — mint az adott részlet viszonylatában is látható — éppen a valóság tagadására irányulnak Garis kritikai erőfeszítései.

Mert amiként az előbb a képzőművészet területén tallózó hasonlatok alapján, úgy most, e szembeszökően erőszakolt s az író személyes érzelmeit a művében objektiváltaktól függetlenül boncolgató, pszichologizáló elemzés alapján kellene elhinnünk, hogy a ködtablóban élénk táruló színtér s benne a figurák oly mértékben s oly módon csináltak, hogy mindezt az író egy pillanattig sem kívánja valamely valóság objektív tükörképeként elfogadtatni velünk.

A példákat folytathatnánk: az apriorisztikus kategóriák használata, az önkényesen kiragadott részletek szubjektív magyarázata, s végül a valóság tükröztetésének tagadása — a ködtablót illetően is — egyformán jellemző az újkritikusi Dickens-interpretációkra.

A fogalmak esztétikai tisztázatlansága, valamint a rész és egész túl közvetlen szembeállításai miatt, olykor ellenkező előjelű célzattal, a társadalmi tartalom kimutatásának szándékával is beletévedhet a műbíró a kritikai allegorizálás zsákutcájába. Ilyen — mindenekelőtt — magának a Wilson tanulmányának ide vonatkozó megjegyzése, mely szerint:

„... a *Bleak House*-ban a köd a Kancelláriát, s a Kancellária azoknak az elavult intézményeknek összegubancolódott pókháló-rendszerét jelenti, amelyben Anglia vergődik és pusztul.”²⁴

Ugyanez a közvetlen párhuzam jellemzi a kortörténetileg egyébként kitűnően és pontosan dokumentáló John Butt, valamint a Dickens kapitalizmus-ellenességét tárgyaló Jack Lindsay elemzését:

„Dickens a maga társadalombírálatához” — mondja John Butt — „a köd és a tűz”²⁵ költői képét használja fel szimbólumként.”²⁶

Lindsay vélekedése szerint pedig a könyv valamennyi szimbolikus mozzanatát

„a regényt megnyitó köd-téma erősíti fel. A köd mint valóságos tény a szellemi sötétséget sugallja itt, a hamisságnak egész társadalmat beborító pókhálójára utal.”²⁷

Ha mármost e megjegyzéseket összevetjük egyfelől azzal, hogy a *Bleak House* ködnyitánya valóban *nyitány*, s a továbbiakban egyáltalán *nem tér vissza többé a regényben*, másfelől magával e nyitány szövegével, elkerülhetetlen, hogy egyfelől a túlsokat, másfelől ugyanakkor a túlkeveset mondás hiányosságát fel ne fedezzük bennük. Mert bár igaz, hogy a részt az egész viszonylatában kell megvizsgálnunk, mindazonáltal nem szabad elfelednünk, hogy az egész maga nem valamely, e részekről független absztrakció, hanem épp e részek viszonylatai, ezeknek összesége teszi ki. S ha az egész próbáljuk számonkérni a résztől, illetve belevetíteni, mi magunk is valami „kívülsőre”, (még) benne nem levőre következtetünk, míg a valóban benne levő rejtve marad.

²⁴ Edgar Wilson: *The Two Scrooges. The Wound and the Bow*. University Paperbacks, Methuen, London 1961. 33. o.

²⁵ Ez a motívum a regény későbbi részébe beágyazott, s így majd csak ott tárgyaljuk.

²⁶ John Butt: *The Topicality of Bleak House*; John Butt and Kathleen Tillotson: *Dickens at Work*. Methuen, London 1957. 179. o.

²⁷ Jack Lindsay: *Charles Dickens*. Andrew Dakers, London 1949. 305. o.

Valami ilyenféle történik a most idézett magyarázatokban. Hasztalan fűrkszzük ugyanis a dickensi bevezető szövegét: a ködnek mint természeti jelenségnek a konkrét tájra, illetve emberekre való hatását festő leírásában sehogysen, illetve éppúgy nem fedezhetjük fel ama bizonyos „egész társadalmat beborító pókhálót”, mint ahogyan ugyane leírás alapján nem tekinthetjük ennek a Kancelláriát sem, amelyben ugyancsak hiába keressük a társadalom többi intézményeit. A köd, mint láttuk, *különös* reflektor, s a Kancellária: bíróság — nem több és nem kevesebb; s — mint később látni fogjuk — éppen e konkrétságában rejlik hallatlanul kifejező, szimbolikus ereje. A köd = Kancellária = valamennyi társadalmi intézmény = szimbólum, ilyen közvetlenségben azonosítva, tudományosan megindokolhatatlan, mivel így nem is igaz. A köd ti., miként az eddigiekben természeti jelenségként, úgy most metaforaként is, valami nagyon konkrétára utal: a jogi procedurák áttekinthetetlen útvesztőjére, melynek már így, első látásra is, pontos és találó *attributum*a a homály. Jelzője, velejárója, és *nem jelképe* vagy éppen szinonímája.

Ennek részletes bizonyítására csak valamivel később keríthetünk majd sort, de már itt fontos megemlítenünk, mert a fenti — sok megállapításukban helyes — interpretációk bizonyító erejének gyengeségét, kettős hiányosságát szembeszökőbbé teszi. Így válik ugyanis világossá, hogy az általánost csak elvontan és nem a maga, konkrét viszonylatokként kibontakozó dialektikájában tételezte és mutatta ki a kritikus. Ezzel azonban eleve letette a fegyvert a kritikus allegorizálás mindennemű formájával szemben: a társadalmi tartalmat kívánván kimutatni éppen azokkal vállalt rokonságot, akik e tartalmat tagadják — módszerének és kategóriáinak önkényességével, mint amazok, ő is megkerülte, figyelmen kívül hagyta az elvi-esztétikai lényegét. Nem véletlen ezért, hogy a valóságos előfutár, Wilson és a marxista igényű Jack Lindsay — alapjában véve eltérő konklúzióik ellenére is — egyformán legtöbbit hivatkozott forrásai az újkritikusoknak.

Ugyanakkor természetesen az sem véletlen, hogy a társadalmi mondandót keresve ezek a kritikusok a ködtabló helyes magyarázatához jóval közelebb állnak az előbbieknél, és még közelebb azok, akik e konkrét részlet társadalmi mondandóját immanens elemzéssel igyekeztek megfejteni. Hogy helyes konklúzióik esztétikailag mégis megtámaszthatlanok maradtak, az — hangsúlyozzuk: a korrekt kiindulópont és a vizsgálódás tárgyának konkrét szemügyre vétele ellenére — főként a konkrét különösségek figyelmen kívül hagyásának, a még mindig tisztázatlan és pontatlan kategóriák használatának köszönhető.

Ide tartozik például Edgar Johnson elemzése, akinek 1952-ben megjelent terjedelmes s a modern Dickens-kutatásokat mind életrajzi, mind esztétikai vonatkozásban összefoglaló igényű művében a következőket olvashatjuk a ködtablóról:

„A *Bleak House* kulcs-intézménye a Kancellária és kulcs-képe (*image*) a köd, mely sűrű, barna, fullasztó homályba borítja a nyitó színteret, s a történet egész légkörére nyomasztón ránehezedik. De mindkettő — a jog is meg a köd is — alapvetően ama lomha és sötét erők szimbóluma, melyek az ember teremtő energiáját gúzsbakötik. . . A regény ilyenformán nemcsak a jogrendszer, hanem a szervezett társadalom egész sötét zűrzavara elleni vádirat. Szerzője a jogi igazságtalanságot nem véletlenül, hanem e társadalom felépítésével szervesen összefüggőnek tekinti. . .

. . . Még szembeszökőbb . . . a *Bleak House*-ban a költői képeknek (*imagery*) és a szimbolizmusnak (*symbolism*) alkalmazása arra, hogy a regény motívumainak jelentését aláhúzza és mintegy párhuzamként alátámassza. A köd a nyitó fejezetben valóságos is meg allegorikus is: London kormos köde, amely azonban bebo-

ritja egész Angliát, ám a véget nem érő procedurák, az elavult intézmények, az önző érdekek és a homályos gondolkodás köde is ez ugyanakkor.”²⁸

Itt már komoly kísérlet történik a részlet konkrét funkciójának elemzésére: „az ember teremtő energiájának gúzsbakötésére”, valamint a ködnek „jelentést” kiemelő szerepére való utalással, s főként azzal, hogy a regény „szerzője a jogi igazságtalanságot nem véletlennek, hanem e társadalom felépítésével szervesen összefüggőnek tekinti”.

Johnsonnak igaza van: ha a többi nem is, de — ahogyan később részletebben is megfigyelhetjük majd — a társadalombírálatnak ez a két mozzanata határozottan kimutatható már a kezdő képekben. Arra vonatkozóan azonban, hogy ezeket mi teszi képessé mindenek elmondására, közlésére, még mindig nem lettünk okosabbak. Itt ugyanis — az olykor még fel-felbukkanó túlgyors általánosításokról („a szervezett társadalom egész sötét zűrzavara elleni vádirat” stb.) most nem szólva — főként a terminológiai tarkaság az, amely meghökkent, és megzavar a helyes következtetések elfogadásában. A köd: kulcskép, szimbólum, szimbolizmus, majd allegória — négy különböző (illetve ebből három esztétikai) kategória szerepel itt a nagyon toleránsan „szókép-anyagnak” fordítható „imagery” gyűjtőnév alatt — amelynek elvi meghatározására azonban éppúgy nem történik kísérlet, mint ahogyan az alája sorolt terminusokéra sem.

• Az effajta terminológiai zavarosságot ugyan elkerüli, de a ködöt — bár az indokolás kísérletével — még mindig *per se* tárgyalja szimbólumként Georg Seehase. „A regény a londoni köd képével indul” — állapítja meg, azután gondosan számbaveszi a „három mondatcsoportot”, mellyel az író először a vidéket (Kent, Essex, Temze-part), majd — a városba érve — az utcákat, hidakat villantja fel mindenüvé belátó ködtükrében. Harmadszorra a Kancelláriáról alkotott „ködképeket” értékelve megjegyzi:

„Az utolsó szakaszban szimbolikus általánosságot nyer a köd, megmutatván, hogyan kerül az ember teljességgel a köd igézetébe.”²⁹

S míg a képek tartalmát e „harmadik szakasz” részleteire vonatkozóan is pontosan megfejti — még azt is észrevéve közben, hogy a szándékos ködösítés felidézése érdekében Dickens, a „végnélküli perek ködé”-ről szólván, a misztifikációra utaló „mist” szót használja az eddigi „fog” helyett —, Seehase tulajdonképpen mégsem mond egyebet itt, minthogy a természeti képet elfordulásának puszta mennyisége erősíti fel szimbólummá, amely megállapítás nyilvánvalóan téves (vö. Hillis Miller). Ezt próbálja azután esztétikailag általánosítani, a különlegeset, bizarrt, furcsát jelentő — s az újkritikát megelőzően gyakran alkalmazott — „*oddity*” terminus segítségével:

„Az, hogy az író” — zárja le Seehase a *Bleak House*-ról szóló elemzését — „az *oddity* elvet követve adja meg a tipikus helyzetek és állapotok meghatározását, arra mutat, hogy kései alkotó korszakának regényeiben már szimbólumokkal... fogja megteremteni a cselekmény atmoszféráját.”³⁰

²⁸ Edgar Johnson: *Charles Dickens. His Tragedy and Triumph*. II. köt. 762. o.; Id. mű 17. o.

²⁹ Georg Seehase: *Charles Dickens. Zu einer Besonderheit seines Realismus*. Max Niemeyer Verlag, Halle 1961. 91. o.

³⁰ Uo. 92. o.

Ez azonban a szimbólumnak éppúgy nem meghatározása, hanem metaforává változtatása, mint ahogyan az összes eddig felsoroltak esetében, s a köd *különös* esztétikai szerepének kérdése továbbra is nyitva marad.

Az előzőkben említetteket — de az itt nem említetteket is — figyelembe véve úgy véljük, hogy Rex Warner az, aki az utóbbi harminc év Dickens-irodalmában a legközelebb jut el a maga ködtabló-elemzéséhez alkalmazott kategória esztétikai meghatározásához, annak ellenére, hogy az alapvetően helyesen definiált fogalomra végig téves elnevezést használ:

„... az allegória egyik legtermészetesebb és leghatékonyabb módszerünk az igazság kifejezésére. Annak a módja (*art*), hogy olyan összefüggéseket fejezzünk ki a dolgok között, amelyek rendszerint észrevétlenül maradnak, annak a módja, hogy éles fényt vessünk a világ olyan aspektusaira, amelyekre általában nem szoktak felfigyelni...”³¹

Nyilvánvaló, hogy Warner itt tartalmilag a szimbólumról beszél: ha a meg nem felelő „allegória” terminust alkalmazza is, lényegében a hegeli-goethei szimbólumfogalommal elvileg rokon következtetéseket von le, amikor a jelenségben rejtőző lényegi felszínre hozását jelöli meg, mint a „leghatékonyabb módszer” legfőbb funkcióját. Ezzel mindenesetre máris elkerüli az eddigiekben tapasztalt önkényes általánosításokat és egy helyben topogást:

„Amikor Dickens a köd eluralkodásának nagyszerű leírásával indítja el *Bleak House* című regényét, allegorikusan ír. Kétségtelen, hogy ezáltal egyrészt csak hasonlatot kíván teremteni egy nagy várost megülő vak és fojtogató köd, valamint ama törvényes processzus között, amelybe figurái kibogozhatatlanul belekeveredtek... Másrészt azonban ez a köd szinte kulcslyukként szolgál az egész regényhez. Ilyenformán a benyomás, melyet az olvasóra tesz, mélyebb, mintha a ködöt pusztán hasonlatnak tekintenénk vagy éppen egyenlősítenénk a jogi processzussal... a köd tulajdonképpen azt az elszigetelődést sejteti, amely akarva-akaratlan elválasztja az egyént az egyéntől...”³²

E rövid néhány mondat a ködtablónak mint intonatív részletnek számos lényeges elemét érinti (így a konkrét intézmény adott sajátosságára, illetve az emberi elidegenülésre utaló jellegét), továbbá: legalábbis felveti a természeti kép-metafora-szimbólum dialektikájának kérdését.

Azaz: e kritikákat elemző hosszas, bár úgy véljük, szükséges kitérével, a *Bleak House* ködtablójára vonatkozóan végül is sikerült végrehajtanunk a leválasztás műveletét — hovatovább világos előttünk, hogy az önmagában vett természeti kép *még nem szimbólum*.

Láttuk, ilyen értelmű félremagyarázása

1. hogyan szolgál szemfényvesztő varázspálcaként egy avantgardista Dickens-kép megteremtéséhez (mely fikció legfőbb támpillére — nem győzzük hangsúlyozni — éppen e hamisan értelmezett ködtabló);

2. közvetlen mondandóvá téve hogyan ítéli „némaságra” egyes elemzésekben az eredeti mű nagyon is beszédes részleteit, s veszélyezteti ugyanekkor az egész mű mondandójának vonatkozásában helyes megállapítások hitelét; végül

3. a konkrét részletre támaszkodó bírálatokban hogyan „deríti ki” máris mintegy önmagáról — akár „*oddity*”, akár „hasonlat” vagy éppen

³¹ Rex Warner: *The Allegorical Method. The Cult of Power*. The Bodley Head, London 1946. 108. o.

³² Uo.

„kulcslyuk” néven —, hogy szerepe a szimbólumtartalom megteremtésében nem elsődleges, hanem csupán hozzájárulásszerű, csak *lényegre irányuló, de nem maga a lényeg*.

A ködmetafora

A dickensi „kődtechnikáról” szóló saját elemzésünket — úgy véljük — mindenekelőtt ez utóbbi bizonyításával, tehát a természeti kép esztétikai szerepének rövid elemzésével kell kezdenünk. Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* — annak folyamatát követve, hogyan változtatja az ember neki valóvá az objektíve önmagáért való természetet — a többi között a következőket mondja:

„... növények, állatok, kövek, levegő, fény stb. elméletileg az emberi tudat egy részét alkotják, részint mint a természettudomány tárgyai, részint mint a művészet tárgyai — szellemi szervesen természete, szellemi létfenntartási eszközei, amelyeket az élvezethez és az emésztéshez előbb el kell készítenie . . .”³³

— amelyeket tehát nem használhat fel közvetlenül. Marx itt — a tükrözés specifikusan emberi képességéről beszélve — tulajdonképpen a tudományos, illetve a művészi különös kategóriájára utal: azokra az „elkészített”, közvetítő formákra, amelyekkel a megismerés e két területén az ember a körötte levő való világ lényegét a maga számára — fogalmilag vagy érzéki-érzékeltető formában — tárgyasítja.

Ha mármost ezt is meggondolva röviden számba vesszük, hogy a tárgyalt részletben konkrétan mit is közölt velünk a köd, az első, amit meg kell állapítanunk, hogy önmagáról mint természeti jelenségről, önnön természeti meghatározottságairól semmit sem. Annál többet az emberről s adott meghatározottságairól: a tájban egy közös emberi teret, s ezen belül egymás iránt idegen embereket állított élénk.

A leképezett természeti jelenség — a köd, a korom és a sár — tehát antropocentrikus és antropomorfizált: egyrészt csakis az emberre való vonatkozásában, másrészt maga is emberi tulajdonságok hordozójaként jelenik meg (kegyetlen, csíp, harap, homályt fejleszt, túlmunkát követel stb.). S ebben a minőségében, ilyen „elkészítettségében” — a vele együtt antropomorfizált természetivel, dologival, a „vén bűnösök leggonoszabbikának” nevezett épülettel stb.-vel együtt — valóban külön is választ és egybe is foglal: a műalkotáson, illetve az adott részleten belül felidézett emberi világot két csoportra osztja: olyan emberekre, akik mintha ködben botorkálnának, s olyanokra akik mintha maguk terjesztenék a homályt.

Úgy tűnik fel, hogy a *különös* módon emberivé tett („elkészített”) természeti képek máris igazolják Rex Warner megállapítását, amennyiben szemmel láthatóan csakugyan hasonlatként szolgálnak itt; s lényegük szerint s külön-külön véve valóban azok is, csak éppen hiányzik belőlük a „mint” szócska: kép és jelentés nem különválasztva jelenik meg bennük — metaforák. Hegel azonban jogosan jegyzi meg a metaforáról, hogy

„Mivel . . . az így képszerűen ábrázolt jelentés csak az összefüggésből világlik ki, a metaforákban kifejeződő jelentés nem önálló, hanem csak a mellékes művészi ábrázolás értékére tarthat igényt, úgyhogy ezért a metafora . . . egy magáértvéve önálló műalkotásnak pusztán külsőleges díszeként léphet fel.”³⁴

³³ Marx: *Gazdasági Filozófiai Kéziratok*. Id. kiad. 49. o.

³⁴ Hegel: *Esztétika* I. köt. Akadémiai Kiadó, 1952. 410. o.

Csakhoggy Warnernak a továbbiakban is igaza van: a dickensi ködtabló valóban „mélyebb benyomást tesz az olvasóra, mintha a ködöt pusztá hasonlatnak tekintenénk”. Sőt olyannyira nem érezzük „külsőleges dísz”-nek, hogy már-már lényegként mi magunk idézzük vissza olyankor is, amikor pedig nem szerepel. A jogászi tolvajnyelv ugyanis, amely szintén metaforikus, de az eddig oly sokat emlegetett természeti kép már teljesen eltűnt belőle, s amellyel a Kancellárián belül folyó tevékenykedést mutatja meg nekünk Dickens, azt a benyomást teszi ránk, hogy *olyan, mint* a köd — mintha az, ami eddig kép volt, említése nélkül is maga válnék jelentéssé benne:

a jogászok itt „egymás sarkába hágnak egy-egy sikamlós precedens körül; ló-vagy kecskeszór-paróka fejükkel neki-nekiütődnek a szavak falának, s komoly képpel — miként az szerepjátékosokhoz illik — úgy tesznek, mintha az igazságot képviselnék és a jogot védenék... , s a számtalan ügyvéd, ki fellép itt egy-egy folyó per képviselőjében, melyet esetleg már apjától örökölt, aki szintén ebből szerezte vagyonát”, mind felsorakozik itt „a selyemtalárok, valamint a jegyző-könyvvezetők vörös asztalkái között, memorandumokkal, ellen- és válaszjegyzékekkel, cáfolatokkal és replikákkal, végzésekkal és illetékességi hivatkozásokkal, valamint az illetékesek nyilatkozataival — a költséges badarságok hegynyi tömegével, melyet mind odahalmaznak maguk elé”.³⁵

A ködből és a jogászi tolvajnyelvből alkotott metaforák esztétikai rokonságát, a részletek éppen *ilyen* egymásutánjából következő egyenértékűségét mintha Miller is észrevénne:

„Ahogyan az élettelen tárgyak homályos kaleidoszkópként a ködben” — vonja meg párhuzamát —, „úgy bukkannak elének az emberi cselekvések is: képtelen színjátékként, amelyet ünnepélyesen adnak elő, de hiányzik belőle a belső tartalom, üres.”³⁶

Eltekintve most már attól, hogy a milleri hasonlat első, *kép*-része valóban oda nem illő, „külső díszítésként” lig-lóg a *jelentés*nek szánt második részen, miután — éppen a metaforák összevetését elmulasztván — a kettőnek egymással még csak felszínesen sincs kapcsolata, és a magunk részéről most „csak” e megállapításnak „belső tartalmát” vetve össze az adott dickensi részlettel, szemmel látható, hogy itt megint szándékosan feledékeny az allegorizáló kritikus.

Abban igaza van, hogy mindez valóban a zűrzavar és homály képzetét idézi fel bennünk, határozottan a ködre emlékeztet, amely ködben azonban ugyanakkor világosan *láthatóvá is válik* valami. Egy tevékenység bontakozik ki itt előttünk, mely megnyilvánulási formáiban *olyan, mintha* maga volna a homály, egy tevékenység, amely *homályként tárgyasul*, s mely éppen e formai oldalának túlhangsúlyozásával egyben vall is önmagáról, felfedi előttünk önnön lényegét:

1. a tevékenykedők itt „egymás sarkába hágnak” a precedensek körül — tülekednek, mint ahogyan a konc körül szokás;

2. „úgy tesznek, mintha az igazságot képviselnék és a jogot védenék”, s közben szerepet játszanak, „fellépnek”, mint holmi komédiások a színpadon;

3. mert tevékenységük tulajdonképpeni, nemzedékről-nemzedékre öröklődő célja és lényege a vagyonszerzés, és

4. a vörös asztalka, a jogászi formulák és terminusok, a paróka meg a selyemtalár csak e lényeghez elengedhetetlenül szükséges kellékek és jelmezek.

³⁵ Id. mű 3. o.

³⁶ Id. mű 164. o.

Amiként tehát az előbb a természeti kép által felidézett ködből, úgy most e jogászi tolvajnyelv ködéből is közösség és idegenség kontrasztja bukkan ki: a „köz”-tevékenykedés, amely semmi mást nem szolgál, pusztán a tevékenykedő szubjektív — üzleti — érdekét. „Köz”-tevékenységként való tárgyiasulása pusztán forma: szükséges, mert költséges kellék, ami lényegének tárgyiasulását egyszerre szolgálja és *leplezi* — a dickensi részlet művészi valóságában pedig *leleplezi*. Reális és művészi valóság e dialektikájának — összefüggésének és különbségének — itt éppen az a lényege, hogy a leleplezés pontosan az elleplezés túlhangsúlyozásával — ha tetszik, „bizarrá” és valószínűtlenné fokozásával — válik lehetővé, amennyiben a formának *jelmezként* való feltárása egyben lemezteleníti az alatta *rejtőzködő* lényegét.

Mindez azt jelenti, hogy a valóságban titkát zárkózott-némán őrző jelenség beszédessé vált: részlet részlet mellé egymás megszólaltatásának funkciójában rendeződött — egy különös összefüggést tárt fel egy különös tevékenység jogászi áruhája és üzleti lényege között. A homály önnön megfejtéseként e tevékenység elidegenültségére utal; a tevékenység önnön elidegenültségének tényét e homály által mutatja meg.

A metafora ezért — az adott különös emberivel való szoros és különös összefüggése, „a valóság iránti fegyelmezett elkötelezettsége”³⁷ miatt — nem vált „külsőleges dísszé”; főként pedig ezért *nem lett allegóriává* intézmény és természeti kép, sem itt, sem a ködtablóban. Önnön megfejtését nyújtva az érzéki-érzékkelhető kép ezért lett mindkét helyen az elidegenült emberi tevékenység egyik különös formájának (a kapitalista jogrendszernek) *realista szimbóluma*.

Mert emberi tevékenységre s nem „a társadalmat pókhálóként beborító elavult intézmények rendszerére”, nem is holmi „szellemi sötétségre” utal a ködmetafora is. Homályából túlmunka, alkalmazotti, alá- és fölérendeltségi, termelési viszonyok sejlenek föl a bevezetőnek úgyszólván már első mondatától kezdve — valóban az egész társadalmat átfogó igénnyel, de nem a felépítményre vagy tudati tükröződésére utaló absztrakciók, hanem a tevékenykedő ember viszonylatában. Ahogyan a jogászi tolvajnyelvvvel a Kancelláriát, úgy ködmetaforáival a tájat is az *emberi tevékenység színhelyeként* állította elének az író, mint emberi teret, s az idegenség kontrasztját azáltal teremti, hogy e térben az ember elsősorban önnön tevékenysége iránt mutatkozik kelleetlennek, szenvedőnek, ennek értelmét illetően botorkál ködben.

Mindezek után talán most már összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy

1. a ködnek, de a ködmetaforának sem önmagában van „jelentése”, nem mint a puszta természetit, illetve valamely tetszőleges emberit felidéző részlet szimbolikus — és ez az, amit az eddig idézett megállapítások vagy szándékosan összezavarnak, vagy nem vesznek figyelembe, vagy nem vizsgálnak elég konkrétan és így nem fejtenek ki kielégítően és világosan —, hanem egy már szimbolikushoz való konkrét vonatkozásában: valami emberileg lényegeset hordozó, tehát már tipikus részlet adott tipikájához kapcsolódva, ezt tovább fokozva, újabb aspektusból segítvén felszínre hozni éppen annak a jelenségnek különös lényegét;

2. e különös lényeg, mely az eddig idézett dickensi részletekben felszínre került, olyan emberi társadalom, amelyben az ember önnön tevékenységétől elidegenült, és ezt az elidegenülést homály fedi;

3. a köd ilyenformán nem „térperspektíva” vagy „paradox térfolytonosság”, s nem holmi megfoghatatlan és eleve kifürkészhetetlen zúrzavar allegó-

³⁷ Vö. 00. o.

riája az intézmény sem, melyet sajátos lámpájával homályba von, hanem köd és intézmény éppen ilyen egymásravezettségben egy adott, különös jelenség *realista szimbóluma*, művészi tárgyiasítása.

Ezekután már — úgy véljük — önmagát magyarázza, hogy mi az, amit Dickens a ködtablóval „szórakoztatásunkra” és okulásunkra „felajánl”, hogy ún. „kivülső” álláspontja nem az idegené és nem a bűvészé, hanem a művészé és az emberé, és az elembertelenedéssel szemben az; s az is feltárul végre, hogy miért tanúsít a ködtabló mindenfajta transzcendens „értelmezéssel” szemben oly makacs ellenállást, hogy ilyen célokra az eredeti szöveg konkrét elemzése nem, hanem csakis allegorizáló továbbköltése lehetséges.

Végül, úgy véljük, ideje most már megvonnunk a korábban elemzett karkai és a most tárgyalt dickensi részlet közötti párhuzamot is — mindenekelőtt az „álomtechnika” és a „ködmetafora”, a „képes beszéd” és a közvetlen néven nevezés relációjában. Véleményünk szerint immáron világosan áll előttünk, hogy az önkényesnek, *szubjektív*nek (bizarrnak és egyszerűnek) ható képzetársítások révén alkotott metaforákkal mint különös közvetítőkké Dickens *realista szimbólumokat* épít: lényegét föltárva művészileg *objektívál*ja az adott társadalmi-emberit, míg Kafka a maga „*objektív*” (tárgyilagosnak ható, de valójában közvetlen külsődlegességében megragadott) képeivel *szubjektívál*ja, *allegóriákként* „hűvös” külön- és magánvalóságukban állítja elének mind a dolgot, mind az emberit.

Pontosabban: Dickens az emberi tevékenységet, Kafka pedig az embert — a letartóztatás tárgyaként.

A hatóság

Úgy tetszik, másodszer kerültünk abba a helyzetbe, hogy a két író módszerét, „technikáját” összehasonlítván, tárgy szerint és tartalmilag az összehasonlíthatatlant vetettük össze egymással: az „álomtechnikát” elemezve folyvást Josef K.-ról kellett beszélnünk, a ködmetaforát szemügyre véve újra meg újra bizonyos funkciókról kellett szólnunk. Főszereplőként Kafka az ügyfelet állította elének ez első jelenetekben, míg Dickens még mindig kétségtelenül csak egy hatóság szerepében cselekvőket, és ahogyan az eddigi karkai szövegből a hatóságé, úgy a dickensiből megfordítva: az ügyfelek világa bukkant elének csupán érintőlegesen és szórványosan.

Mindez első látásra talán még arra is engedne következtetni, hogy az itt tapasztalható különbség e hatóság elsődlegességének — akár bíráló — nyilvánítását jelenti a dickensit, s az ember elsődlegességének deklarációját a karkai bevezető passzusokban.

A helyzet természetesen ismét fordított, mert Kafka az ügyfélről szólván, azt a *hatóság cselekvésének tárgyaként* mutatja be, s ilyenformán folyvást a hatalomról beszél, míg Dickens a jogász üzelmeket az *emberi cselekvés tárgyaként* elének állítva, folyvást az emberről.

Dickens a hatóság működésének terepnumául egy bizonyos körülhatárolt terep, egy épületet állít elének, Kafka már itt, az előkészítő szakaszokban, elvileg határtalanná teszi ugyane terepnumot: a hatalom az emberek lakásaiba, hálószobáiba is benyomul, illetve ezekben is csak ő van igazán otthon.

Dickens az elidegenülést folyvást az emberi tevékenység viszonylatában festve az embert önmagától mutatja elidegenültnek, Kafka egy embertől idegen cselekvés tárgyaként, valami emberen kívül tevékenykedőtől.

Végül Dickens az elidegenülés forrásául — az önmagukat magyarázó részletek közvetítésével — valami nagyon is evilágira, a vagyonszerzést célzó cselekvésre utal; Kafka — a titkukat némán őrző partikularitások révén — valami rajtuk túlmutatóra, nem evilágira.

S hogy mindkét író milyen tudatosan, mennyire intonatív hangsúllyal teremti meg bevezetőjében a maga sorrendiségét — Dickens először a hatóságot mutatja be, de mint egy elidegenült emberi tevékenység megtestesítőjét, Kafka pedig először mutatja ugyan az embert, de mint egy önmagától objektíve idegen hatósági tevékenység terét —, azt mindkettő (ha nagyon odafigyelünk, még saját „technikája” megfejtéséül is) szinte *expressis verbis* kimondja. Mégpedig azzal, hogy az egyik e *hatóságot mint eszközt*, a másik pedig *mint önmagáért való lényeg*et mutatja be, és azzal, *ahogyan* mindkettő a magáét íróilag demonstrálja.

Az eddig alkalmazott sorrendiséget mindkét író továbbra is következetesen megtartja: Dickens mintha csakis az intézményt, Kafka pedig mintha csakis az embert láttatná velünk ezúttal is:

„Illik e bírósághoz, hogy homályba merüljön” — olvashatjuk mintegy konklúzióként a Kancellárián belüli ködképek után —, „illik hozzá, hogy csak keveset költ-sön gyertyavilágra; s illik a ködhöz, hogy oly sűrűn megülje, mintha onnan soha többé el se oszlana; illik a festett üvegablakokhoz, hogy megfakuljanak, s fényt e helyre be ne eresszenek; illik, hogy visszahőköljenek mind a be nem avatottak, akik az ajtó üvegén át bekukkantanak ide, s hogy meghátráljanak a nagyképi fontoskodás láttán, s hallván a vég nélküli szóáradatokat, amint lustán verődnek a tető irányába a párnázott trónszék felől, hol a Lordkancellár ül a fénye-nincs lámpára bámulván, míg körötte a parókák ködfelhőn függenek. Mert ez itt a Kancellária, melynek tevékenységét düledező házak, kiszikkadt földek jelzik országszerte mindenütt, s örületbe kergetett ügyfelek minden bolondokházában, s halottak minden temetőben; a Kancellária ez, melynek tönkretett, kéréselő és kolduló, kopott és rongyos ügyfeleivel minden lépten-nyomon mindenki találkozhatott; ez itt a Kancellária, mely a pénzes hatalomnak az eszközt adja az igazság kiforgatására, és olymértékben merít ki erszényt és türelmet, úgy morzsolja fel az agyat, úgy tőri össze a szívet, hogy ha a jogi hivatást úzók között — nagyritkán — mégiscsak akad egy-egy jóra való ember, nem mulasztja el a figyelmeztetést: „Inkább tőrj el bármi igazságtalanságot, semhogy betedd a lábad ide, a Kancelláriára!”³⁸

Mindenekelőtt az látható itt, ahogyan az író eddigi ködmetaforáit tovább-, helyesebben csaknem a nyílt szókimondásig fejlesztve szinte felhívja a figyelmünket már ismertetett leleplező funkciójukra: éppen a Kancellária viszonylatában adekvát a köd, mutatja ki, a jelenség természetét „szándékká” antropomorfizálva, s ugyanakkor szenvedőleg, a jogi intézmény cselekvése eredményeként idézve fel a természeti jelenséget. A homályt, mely e köztevékenység ürességét (a „nagyképi fontoskodás”, a „végnélküli szóáradatok”), *forma* jellegét a valóságban elleplezi. Majd e tevékenység valódi tartalmára rámutatva: a hatóságot szó szerint is „a pénzes hatalom eszköze” nevezi, miközben *tartalmi* tevékenységének eredményeképpen a többi ember — a „köz” — erkölcsi és anyagi tönkretételének példáit sorolja fel.

Dickens ezzel egy olyan, adott jogszolgáltatást állít elénk, mely a *kizsákmányolás eszköze* — nagyon is evilági célokat követ tehát, de éppen ilyen mivoltában elidegenült önnön funkciójától: nem alkalmas többé az ember, az egyén igazságának képviselőjére.

³⁸ Id. mű 3. o.

S míg e részletekben mindennek bemutatása oly mértékben közvetett, hogy — mint láttuk — a hatóság teljességgel személytelen és hangsúlyozottan merő funkció, tudjuk, hogy a karkai bevezetőben mindjárt közegeivel találkozunk közvetlenül és személyesen, még pedig azonnali radikális feladat, a letartóztatás végrehajtásának aktusában. A két ór, majd később a felügyelő személy szerint lép a színre, s beléptüket nyomban történések követik: mozgás indul, utasítások hangzanak el, párbeszéd folyik.

Mindez — ha eltérő módszerrel is — szolgálhatna természetesen a Dickensével azonos művészi célt: tevékenységük lényegét illetően válhatnának e közegek is valamely konkrét emberi-társadalmi közvetítőivé, ha nem találkoznánk velük kapcsolatban is az első jelenetben már megismert összefüggéssel, amelynek rendező elvét hasztalan próbáljuk a tevékenységüket elének táró részletekben meglelni. Képtelen egymásutánjuk ismét csak nem magyarázza meg önmaga forrását, lényegük megfejtését illetően megint valami rajtuk kívülállóra utalnak „némán”.

Némák tehát e közegek is, holott Kafka olyannyira személyekként lépteti őket elének, hogy bemutatásukat mindjárt személyleírással kezdi:

„Karcusú volt s mégis erős alkatú, testhez-álló fekete ruhát viselt, olyan utiöltönyt-szerűt...” — olvashattuk a K. szobájában megjelenő, ismeretlen férfiről, és — „... a második ór” — írja nemsokára az első társáról — „... K.-t egyre a hasával bökölte, látszólag barátian, de ha felnézett rá, akkor ehhez a kövér testhez egyáltalán nem illő száraz, csontos arcot látott, nagy oldalra fordult orrot, s ez az arc az ő feje fölött a másik őrrrel értett egyet. Vajon miféle emberek voltak ezek? Miről beszéltek? Milyen hatósághoz tartoztak?”³⁹

— K.-val együtt hasztalan tesszük fel mi is e kérdéseket, mert noha a két ór mindjárt beszélni is halljuk — kérdeznek, parancsolnak, tiltanak —, a felvilágosítás, amelyet tevékenységük lényege s indító rugója felől adnak, mindössze annyi, hogy — nem ismerik:

„Nem mehet el, hisz letartóztatottuk” — szól rá K.-ra az első. — „Úgy látszik — mondta K. — S ugyan miért? — kérdezte aztán. — Mi nem vagyunk illetékesek rá, hogy megmondjuk önnek. Menjen a szobájába és várjon.”⁴⁰

S az újabb kérdezősködésre most már a második felel türelmetlenül:

„Mi alacsony beosztású alkalmazottak vagyunk... s az ön ügyében nincs más tennivalónk, csak az, hogy napi tíz órán át őrizzük önt, ezért fizetnek. Ez minden, ennyi vagyunk, de azért azt mi is jól tudjuk, hogyha a felsőbb hatóságok, amelyeket szolgálunk, elrendelnek egy ilyen letartóztatást, előbb nagyon pontosan tájékoznak a letartóztatás okairól és az őrizetbe vett személyéről. Hatóságunk, amennyire ismerem, és én csak a legalsóbb szerveit ismerem, nem keresi a lakosságban a bűnt, hanem — ahogy a törvény szól — e bűn vonzza őt magához, s ezért kénytelen kiküldeni minket őrököt. Ez a törvény. Hol lehetne itt tévedés?”⁴¹

Tévedhetetlen, s tevékenységét „a bűn vonzása” határozza meg törvényként — ennyit tudunk meg a hatóságról e két ór közvetítésével; ez utóbbiak tevékenységéről pedig annyit, hogy azt a hatóságnak e tévedhetetlensége, valamint az onnan kapott fizetség határozza meg.

A „bűn”, mely e hatóságot természeti törvényként, „vonzással” működteti — s melyet a dickensi lényeg, az önös nyereszkesedés helyén találunk itt —,

³⁹ Id. mű 1007. o.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 1009. o.

lényegét illetően önnön, puszta fogalmára, illetve annak nemismeretére utal vissza — ugyancsak közegeinek közvetítésével:

„Nem tudok erről a törvényről” — halljuk Josef K.-nak az őr előbbi szavaira adott választát. — „Annál rosszabb önre nézve” — mondja az egyik, s választát csakhamar megerősíti a másik őr. — „Látod, Willem, beismeri, hogy nem tud a törvényről, s ugyanakkor az ártatlanságát hangoztatja.”⁴²

A magától értetődő hangra, amelyet az őr — helyesebben az író — itt megüt, szinte kínálkozóan ráillik Marx zseniális észrevétele, amellyel ugyancsak csupa „józan fogalmat” felsorakoztató, fogalmilag „valós” tónusú írások — az angol polgári közgazdaságtan — hamis tételeiben kimutatja a teológikus vonásokat:

„A tény, az esemény formájában, feltételezi azt, amit levezetnie kell . . . Így magyarázza a teológia a gonosz eredetét a bűnbeeséssel, vagyis tényként . . . feltételezi azt, amit magyaráznia kell.”⁴³

„A tény az esemény formájában” itt egyenlő a törvénnyel, mely szerint a bűn vonzza a hatóságot; a bűn viszont egyenlő e tény — a törvény — nemismeretével; saját törvényének ismeretlensége lesz tehát a hatóság cselekvésének legfőbb mozgatója. A magyarázandó és feltárandó tényként tételezett — mégpedig egy kifejezetten megfejthetetlenként és titokként összeálló szócsoport formájában („beismeri, hogy nem tud a törvényről, s ugyanakkor az ártatlanságát hangoztatja”), mely éppen ezért e hatóság lényegének megfejtését az ember értelmén és érzékelésén túlira, a transzcendencia szférájába utalja.

Emellé sorakozik — kiáltóan indokolatlanul s így újabb képtelenségeként — e hatóság tévedhetetlensége, s hogy a fizetség mellett e tévedhetetlenség által determinálja közegeinek tevékenységét. Magukról e közegekről pedig azt tudjuk meg, hogy lényük egész tartalma ez a meghatározottság.

„Ez minden, ennyi vagyunk”, mondatja velük az író deklaratíve is, mintegy ábrázolásuk technikáját magyarázva — azt, amit a szegényes „emberi” portréjukhoz felhasznált néhány mozaik a maga — ugyancsak képtelen — „hűvös” egymásutánjában közöl velünk: hogy e figurák itt a transzcendencia, azaz egy számukra objektíve idegen hatalom cselekvésének eszközei; ez létezésük egész tartalma, alapvető feltétele.

Azon kívül, hogy az idegen hatalmat szolgálják, csak állati geszcióikat bemutató részleteket olvashatunk még e bevezető passzusokban, melyeket itt felesleges idéznünk: mohó étvágyukról adnak számot Josef K. reggelijére, ruhadarabjaira, mintegy kiegészítvén a fizetségre vonatkozó szabatos kijelentést, mely ugyancsak azt közli, hogy puszta fizikai létük is e szolgálat által meghatározott.

Aminthogy kizárólag ennek függvénye külső megjelenésük is. Mert mondandójához Kafka éppoly műgonddal fűzi a leíró részleteket, mint ahogyan a magáéhoz Dickens: azon ritka esetekben, amikor formaként idézi fel a formát — valódi művészre valló ökonómiával — Kafka is a tartalmi elem hangsúlyozására használja fel: figurái eszköz mivoltának hangsúlyozására. Az első őr „erős, karcsú”, valamiképpen „célszerű” ruhája van; a második kövér, de geometriai alakzatra emlékeztető (nagy, ferde orral, rézsút keresztbe-

⁴² Uo.

⁴³ Id. mű 45. o.

vágott) arca a másik őrrrel — a rokon „funkcióval” — ért egyet K. feje fölött: ennyi az, ami e közegek külsejeként itt összeáll. Valamint, hogy mindketten „magasabbak K.-nál”⁴⁴

Mint látható, e figurák külső megjelenési formájára kizárólag funkciójuk relációjában vetül fény: arcukból s természetükből az látszik csak, ami „örökhöz illő”, s az elsőnek a ruhája is a hatóság szolgálatában „célszerű”. Magasságuk pedig azt jelzi, hogy autoritásukat K.-val szemben e szolgálat által nyerik. K. vállonveregetésére ad ez alkalmat nekik a szövegben, s némi dicsekvésre:

„... elfeledte” — bizonygatják a nem eléggé készséges K.-nak —, „hogy bárkik legyünk is, önhöz képest most legalábbis szabad emberek vagyunk, s ez elég nagy fölényt jelent.”⁴⁵

Dicsekvésük tétova, belső bizonytalanságot sejtet a hivatkozott „szabadságra” s a „fölényre” vonatkozóan: a „bárkik legyünk is” és az „önhöz képest most legalábbis” a korábbi „Ez minden, ennyi vagyunk”-at idézi, mégis elvégez itt bizonyos, a mondandó újabb részletét közvetítő, funkciót: kettéosztja ez — árnyemberekből álló — világot, olyanokra, akik a hatóság eszközeiként „szabadok”, s olyanokra, akik e hatóságnak nem eszközei, s így potenciálisan (a „most legalábbis” erre utal), de Josef K. esetében konkrétan is letartóztatásban vannak.

A bevezetőben fellépő másik közeg csak annyiban különbözik az öröktől, hogy magasabb rangú, s ezért már egyáltalában nincs külseje. A hatósághoz közelebb álló felügyelő lénye szinte egészen feloldódni látszik szolgálatában: ahogyan külsejéről, úgy létezése fizikai feltételeiről sem tudunk meg semmit, mert amikor beszélni halljuk, szavai kizárólag szolgálatáról szólnak, illetve ennek jegyében hangzanak el. És így mondanak ugyanannyit önnön, valamint a hatóság tevékenységének lényegéről, mint az örökéi:

„Ezek az urak itt” — mondja a felügyelő —, „velem együtt, egészen mellékes szereplők az ön ügyében, sőt, mi úgyszólván mit sem tudunk az ügyéről. Lehetnének a legszabályosabb egyenruhában, az ön ügye attól sem állna rosszabbul. Még csak azt sem mondhatom önnek, hogy bevádolták; vagy inkább: nem tudom, van-e ön ellen vád. Letartóztattuk, ez rendben van, egyebet nem tudok.”⁴⁶

Ők „mellékes szereplők” és „a letartóztatás rendben van”: a felügyelő is ugyanazon ismeretlen és tévedhetetlen hatalom eszköze, mint az előtte fellépő közegek, s mint az övéké, „emberségének” tartalma e „mellékes szerepben” ki is merült.

Vagyis: ember helyett embertöredék áll előttünk a hatósági közegek szerepében is. Holott bemutatásuk rendkívül közvetlen, s szavaik, gesztusaik — egyenként és önmagukban véve — felismerhetően valódiak; az író stílusa továbbra is szűkszavúan puritán, nem kalandozik el metaforikusan; a szavak kizárólag a vonatkozó tárgyak, jelenségek fogalmi képei. De éppen mert csak ezeket jelentik, mert csakis fogalmi magánvalóságukban sorakoznak egymás mellé e részletek, éppen ezért alkothatják együttesen a képtelen képet, mely a fel nem tárt társadalmi meghatározottságok helyébe valamiféle transzcendens meghatározottságot csempész az itt bemutatott tevékenységek lényegét illetően.

⁴⁴ Id. mű 1008. o.

⁴⁵ Uo. 1009. o.

⁴⁶ Uo. 1011. o.

Így áll elő az a — most már tudjuk: látszólagos — paradoxia, hogy míg a közvetetten, merőben funkcionálisan ábrázolt dickensi hatáság tevékenysége, bár elidegenült, de mégis emberi-evilági célokat szolgáló cselekvésként bontakozott ki előttünk, addig a látásközelben és közvetlenül „ténykedő” karkai közegek tevékenységéből és lényéből teljességgel kilopózott az emberi: egész tartalmuk egy objektíve idegen funkció és egy ezáltal determinált állati lét. Ahogyan Josef K. térként, úgy válnak e közegek eszközként merő illusztrációjává egyazon transzcendens elvonatkoztatásnak: *allegóriák*.

A már amúgyis embertördékként bemutatott Josef K. azonban mégis továbbzsugorodik előttünk.

Az ügyfelek

Összezsugorodik annak ellenére, hogy az egész elénk állított szituációt kizárólag az ő szemszögéből, *quasi* az ő szemüvegén át szemléljük — sőt éppen és megint csak ez a szoros és közvetlen látásközelség válik összezsugorításának írói eszközévé, mert ezáltal vehetjük észre, hogy Josef K. a közegekkel szemben csak gépies, *ad hoc* reagálásokkal ellenkezik, de bensőleg egyetért velük.

Az ide vonatkozó részletek abszurd egymásutánjában a „külső” és „belső” magatartás váltakozását kísérhetjük nyomon. Láttuk már, hogy a szobájába betolakodó idegen tudomásulvétele, valamint a letartóztatás közlése után is, elsősorban a reggelije izgatja, s míg hangosan kimondja, hogy utána akar nézni —

„... azonnal eszébe jut... , hogy ezt nem kellett volna hangosan mondania, és hogy ezzel némiképp elismerte az idegen felügyeleti jogát, de ezt most nem érezte fontosnak. Az idegen viszont mégis így értelmezte, mert azt mondta: — Nem maradna inkább itt? — Nem maradok és szóba sem állok önnel, amíg be nem mutatkozok.”⁴⁷

A bemutatkozás azonban elmarad, s K. további, rövid és bágyadt ellenkezés után nemcsak hogy visszatér a szobájába, de — míg az örök inge megkaparintásán fáradoznak — már autoritásuk viszonylatában gondolkodik önmagáról:

„... alig ügyelt rá, mit beszélnek, nem sokra becsülte, hogy joga van rendelkezni a talán még birtokában levő holmijáról, sokkal fontosabb volt tisztába jönnie helyzetével; de ezeknek az embereknek a jelenlétében még gondolkozni sem tudott rajta... hiszen csak örök lehetek...”⁴⁸

Azután újra önmagát bátorítja:

„... elvégre jogállamban élt, mindenütt béke volt, érvényben volt minden törvény, ki merészelné rátörni a lakásában?”⁴⁹

— s az eddig lezajlottak megfajtéseként még egy születésnapjára megeresztett baráti tréfa lehetősége is megfordul fejében, s az örökről, hogy

„... talán utcasarki hordárok, némiképp így is festenek — ennek ellenére úgy döntött, igazában már akkor, amikor először pillantotta meg őret, Franzot, hogy

⁴⁷ Uo. 1007. o.

⁴⁸ Uo. 1008. o.

⁴⁹ Uo.

a legkisebb előnyt sem engedi ki kezéből, ha tán van némi előnye ezekkel az emberekkel szemben... Még szabad volt⁵⁰

szögezi le gondolatban, de utána hangosan tüstént engedélyt kér:

„Megengedik? — mondta, s átsietett őrei közt a szobájába. — Értelmesnek látszik — mondták a háta mögött. Szobájában tüstént kirángatta íróasztala fiókjait, ott nagy rendben hevert minden, de izgalomban épp keresett igazolványait nem találta meg rögtön. Végülis ráakadt a kerékpárigazolványára, s már át is akarta vinni az öröknek, de aztán úgy érezte, ez a papír vajmi keveset ér, s tovább kutatott, míg meg nem lelte a születési anyakönyvi kivonatát.”⁵¹

Az „akció” értelmetlen, s a hetykeség is, mellyel e papírt az örök elé tárja:

„Tessék, az igazolványaim, s most mutassák meg önök is a magukét, s elsősorban a letartóztatási parancsot.”⁵²

Az örök gyerekesnek minősítik a letartóztatott e gesztusát, s láttuk már, hogyan hártják el maguktól. K. viszont a hallottak nyomán immáron

„... valamiképp be akart lopakodni az örök gondolataiba, hogy a maga javára fordítsa őket, vagy ott befészkelődjék.”⁵³

Ám a következőkben — önmagát bátorítólag — már megint azt latolgatja, hogy az örök nyilván csak

„... azért ilyen biztosak a dolgukban, mert ostobák. Ha pár szót válthatok egy velem egyenrangú emberrel, az mérhetetlenül többet tisztáz majd, mint ezekkel a leghosszabb beszélgetés.”⁵⁴

K. már önérzetét összpontosítva is — *tisztázni* akarja magát. *Ad hoc* reakciónak inadekvát volta, s az idegen autoritás belső elismerése egyre fokozódik, míg eléri ez első fejezetbeli tetőpontját a felügyelővel való beszélgetésben:

„Nyilván nagyon meglepték a ma reggeli események? — kérdezte a felügyelő, s közben arrább toltta az éjjeli asztalkán heverő néhány tárgyat... — Hát igen, — mondta K., s jó érzés fogta el, hogy végre értelmes emberrel került szembe, és beszélhet vele ügyéről. — Hát igen, meglepődtem, bár ez korántsem oly nagy meglepetés. — Nem nagy meglepetés? — kérdezte a felügyelő, s most az asztalka közepére állította a gyertyát... — Ön talán félreért engem — jegyezte meg sietve K. — Úgy értem — K. félbeszakította szavait és körülnézett, széket keresett. — Leülhetek, ugye? — kérdezte. — Nem szokás — válaszolta a felügyelő. — Úgy értem — mondta most már K. habozás nélkül —, hogy persze nagyon meglepődtem, de ha az ember már harminc éve él a világon, s egyedül kellett verekednie a sorsával, mint nekem, megedződik a meglepetésekkel szemben, s nem veszi őket nagyon a szívére. Kiváltképp a mai esetet nem. — Miért épp a mait nem? — Nem mondom, hogy tréfának tartom az egészet, az eddigi intézkedések ehhez túlságosan is nagyarányúnak látszanak. Hisz akkor ebben részt kellene vennie a penzió minden lakójának és önnök is, ez pedig túlesnék a tréfa határain. Nem mondom hát, hogy tréfa. — Nagyon helyes — mondta a felügyelő, s azt nézegette, hány gyufaszál van a gyufásdobozban. — Másrészt viszont — folytatta K., s most mindnyájukhoz fordult, sőt, szerette volna, ha azok ott hárman... szintén rá figyelnének — másrészt viszont nagyon fontos sem lehet ez az ügy. Erre abból következtek, hogy vádolnak ugyan, de én nem lelem magamban a legcsekélyebb

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 1009. o.

⁵⁴ Uo.

olyan bűnt sem, amely miatt vádolhatnának. De ez is mellékes, a fő kérdés, hogy ki vádol? Milyen hatóság folytatja az eljárást?"⁵⁵

Kafka rendkívüli műgonddal, hallatlan kifejező erővel és differenciáltan idézi itt fel előttünk K. emberi továbbzsugorodásának fokozatait. Pusztán az a körülmény, hogy a K.-val való párbeszéd alatt a felügyelő — ismét életből elesett, „valós” mozzanat! — az előtte lévő asztalon heverő tárgyakra figyel, azokkal matat, már szinte elegendő ahhoz, hogy Josef K. lába alól teljességgel kicsússzék magabiztosságának, emberi önérzetének talaja.

Az őt illető egyszerű, magától értetődő udvariassági formákról való lemondáson, önnön megnyugtató gondolatainak önmaga ellen — abszurd okokkal — „érvelő” feladásán át végül már oda jut, hogy nemcsak elismeri a vádat, hanem immáron keresi a bűnt magában. Sőt, ennek valósága is „mellékes” már számára: egészen a védekező álláspontjára zsugorodott, s a vádhatóság kilétét firtatja. S miközben a továbbiakban is még — bár egyre szaggatottabban — hallatja a tartalmatlan hetykeség kiáltásait, kimondottan is elismeri, hogy az evilági védekezési eszközök „értelmetlenek” e hatósággal szemben:

„Hasterer államügyész jó barátom — mondta. — Telefonálhatok neki? — Hogyne — mondta a felügyelő —, de nem tudom, mi értelme volna, hacsak nincs vele valami megbeszélni való magánügye. — Mi értelme? — kiáltott fel K. inkább meghökkenten, mint bosszúsan. — De hát kicsoda ön? Értelmet emleget és ezt a lehető legesztelenebb színjátékot rendezi? Nem szánandóan siralmas ez? Az urak először rám rottottak, most itt üldögélnek, álldogálnak, s mintha a lovaglás magasiskoláját járatnák velem. Mi értelme volna, hogy telefonáljak egy államügyésznek, amikor állítólag letartóztattak? Jó, nem telefonálok. — Dehogynem — mondta a felügyelő, s az előszoba felé intett, ott volt a telefon — kérem, csak telefonáljon. — Nem, már nem akarok — mondta K., és az ablakhoz lépett.”⁵⁶

Fontos mozzanat itt, hogy az ellenkező akciók és az egyetértő gondolatok eddigi „abszurd” váltakozása, most, hogy K. kifakadásával mintha néven neveződne, s éppen „esztelen színjátékként” lelné meg reális magyarázatát, hirtelen visszajára fordul: K. nem él a felügyelő engedélyével: kimondja, hogy ami eddig történt: „esztelen”, és így, éppen ennek az esztelennek és felfoghatatlannak adja meg magát.

E kettős csoportosulásban tehát már határozott „jelentéssé”, mondanóvá rendeződik a képtelenség. Amikor ugyanis Josef K. szembeszáll a hatósággal vagy akár csak függetleníteni próbálja magát tőle, minden, amit tesz, mond vagy gondol: inadekvát, értelmetlen: nem reflexió, hanem csak mechanizmus és reflex, akár egy gépe vagy egy állaté. Adekvátak csak akkor lesznek Josef K. gesztiói, amikor a közegekével egybevágnak; sőt a közlés, a kölcsönös megértés, hogy úgy mondjuk, az egy nyelven beszélés lehetősége is csak ekkor, a hatóság relációjában adott — tehát a transzcendenciától való közös függés elismerésének alapján. K. egyetlen, objektíve is ésszerű gesztusának átváltása az ésszerűtlenbe, „abszurdba”, éppen ezt húzza alá.

Ily módon bontakozik ki e jelentés nélküli képek „jelentése”, mely szerint:

1. az értelmes cselekvés, a célos tevékenység az ember számára eleve lehetetlen, ettől az ember objektíve elidegenült;

2. ember az embertől objektíve idegen, miután tevékenysége nem egy más, hanem valamely rajta kívül álló hatalom által determinált;

⁵⁵ Uo. 1010. s köv. o.

⁵⁶ Uo.

3. és miután csak e hatalom eszköze- vagy tárgyaként van létezése, ám ő azt soha meg nem ismerheti, az ember létezésének objektív tartalma az elidegenültség.⁵⁷

Vagyis: ami itt Josef K. emberi portréjaként kirajzolódik előttünk, az magatartásának ez össze nem illő kettősségéből következik. Ismét önálló jelentőségre tör, hangsúlyt „verekszik ki” magának az — ezúttal kétféle csoportosításban — megőrzött partikularitás. Mivel ugyanis Josef K. célos tetteiként semmi mást nem látunk, csakis inadekvát reakciókat, valamint az ismeretlen hatóság belső elismerését, e kettő együttesen, éppen kibékíthetlenségében fogja egymást magyarázni: ez lesz a figura *emberi lényegévé*, mely által rendkívüli módon elmosódik, elszegényedik, emberből valamiféle ismeretlen játszma sakkfigurájává törpül. Még pontosabban: csak ez ismeretlen játszma sakkfigurájaként van létezése, a — transzcendens — lényeghez csak így tud igazodni, minden egyéb cselekvése pusztá léte szempontjából is értelmetlen és összefüggéstelen. A közegek bemutatása után így lesz az ügyfél bemutatása is az ember kicsinységéről, alapvető semmiségéről szóló elvont és hamis tétel merő illusztrációjává — de egyben egy esztétikai igazság illusztrációjává is:

„... míg a valódi válogatásnál” — mutat rá helyesen Lukács György — „a társadalmilag-emberileg jelentéktelen leválik, s ezzel egyidejűleg a valóban jelentős előtérbe nyomul, itt a válogatás formális aktusa a tényleges emberi lényeg szét-darabolását jelenti...”⁵⁸

Ahogy Kafka a másodikat, ugyanolyan paradigmaticusan igazolja Dickens e megállapítás első felét az ügyfelek felvonultatásában is. Szóhasználatunk nem véletlen: az igazságszolgáltatás gépezetének e szenvedő hősei első pillantásra valóban csupán csak „felvonulnak” itt, látszólag merő statisztériaként:

„A terem egyik sarkában, egy széken állva, hogy az elfüggönyözött szentélybe jobban beláthasson, gyűrött főkötőjű, bolond kis öreg nő ágaskodik; mindig itt van a törvényszéken: a bíróság összeültétől a bíróság visszavonultáig, és mindig arra vár éppen, hogy valamely érthetetlen ítéletet hozzanak a javára. Mondják, hogy valamikor csakugyan ügyfél volt valamiféle perben, de ezt senkisé meg tudja biztosan, mivel senkisé törődik vele. Hordoz is a kézitáskájában némi szemetet,

⁵⁷ Mindennek emocionális tartalmát végiggondolva ismét csak óhatatlan, hogy analógiaként fel ne merüljenek az emberben a fasizmus, illetve a napjaink atom-fenyegetettsége által keltett lelkiállapotok és érzéskomplexumok, melyekkel gyakran jár együtt a tehetetlenség és a kiszolgáltatottság tudata. Csakhogy ahogyan a jelennek ilyen fel-fogásában, úgy a karkai vízióban is kimutatható bizonyos egyoldalúság, melynek mindkettőre vonatkozó érvénye akkor is nyilvánvalóvá válik, ha most természetszerűen csak az utóbbit, a karkait vesszük szemügyre. Elégké kézenfekvő ugyanis, hogy bár Kafka a) a maga sajátos, csak a *negatív tendenciákra* érzékeny, sőt szinte szeizmográfyszerűen túlérzékeny zsenijével, az Osztrák-Magyar Monarchia ostoba és emberellenes, értelmet és emberséget egyszerre fojtogató tendenciáit kiszűrve, művészileg igenis továbbgondolhatta és látomászerűen felidézhetette falánk és gáttalan elburjánzásukat akár legextrémebb fokozatukban, s így „megálmodhatta” a fasizmust; másfelől viszont b) éppen, mert gáttalan érvényesülésüket képzelte el, emberi-művészi látókörén kívül maradtak az emberellenes erőkkel *szembeszálló* s a történelem során eddig még mindig győzelmes emberi erők; továbbá c) nem realizálta, hogy bizonyos *társadalmi rugók* mozgatják az emberellenest is — tehát, hogy e tendenciák egy *adott*, retrográddá vált *emberi társadalom* termelési és osztályviszonyai által meghatározottak s történelmileg időlegesek. — Így módon a változót statikusnak, az *adott* egyszerűit abszolútnak felfogva: allegorizált torzképet és nem szimbolikus megfejtést *adott* korának negatív jelenségeiről.

⁵⁸ Lukács György: *Wider den missverstandenen Realismus*. Id. kiad. 83. 8.

melyet ugyan állhatatosan okmányainak nevez, de nem egyéb száraz levendula-törmeléknél s néhány üres gyufaskatulyánál. Amott, örök között, immáron hatodszor, sápadtképmű rabot vezetnek elő éppen, hogy személyesen tisztázhassa magát bizonyos vád alól, bár nem valószínű, hogy ez valaha is sikerül neki, miután valamiféle hagyaték egyetlen élő végrehajtójaként egyszer csak belepottyant a legnagyobb csávéba, mert valamiféle iratokat kértek tőle számon, melyekről azonban, úgy látszik, a leghalványabb fogalma sincs, nem is volt és nem is lesz soha. Életének kilátásai mindazonáltal lezárultak immáron. Egy másik tönkretett ügyfél, ki Shropshire-ből szokott felbukkanni időnként, hogy a folyamatban levő mindenkori tárgyalások befejeztekor személyes megszólítással próbálja megrohmozni a törvényszék elnökét, most is odacövekelte magát valami jó helyre, s a bírót szorosan szemmel tartván, ugrásra készen várja, hogy az felálljon, s akkor ő, hangjában zengő panasszal, azonnal rákezdhesse, hogy „Kegyelmes Uram!” Ez ügyféllel sehogyan sem lehet megértetni, hogy a perrendtartás értelmében a törvényszék elnöke jogilag nem vehet tudomást az ő létezéséről, miután ugyane léte már negyedszázaddal ezelőtt — vagy személyesen vagy valamelyik elődje által — a tönk szélére juttatta.”⁵⁹

A részleteket szándékosan idéztük teljes terjedelemben, mert úgy véljük, így látható a legjobban, mi az, ami itt éppen statisztériaként kerül *premier plan*-ba. Így vehetjük észre, hogy a távolság, melyen át Dickens e figurákat elénk vetíti, valójában ismét távlat, mégpedig kettős értelemben és funkcióval. Egyfelől egy természetellenes nagyságrendet érzékeltet: a tárgyalóterem képzelt színpadának terébe helyezve mutatja meg, hogy hogyan lesz ott merő statisztériává az igazát kereső ember, akinek szolgálatára pedig ez az egész intézmény létrehivatott. Másfelől bizonyos — különböző — emberi magatartásmódok egymás melletti bemutatásával módot talál arra is, hogy emberinek és embertől elidegenültnek gazdag dialektikájából — ezúttal az ügyfelek viszonylatában — már itt, a bevezetőben is elénk villantson valamit.

Adekvátság és inadekvátság, objektíve értelmetlen és értelmes cselekvés dialektikáját hatóság és ügyfél viszonylatában e dickensi figuráknál is megtaláljuk; esetenként még bizonyos egyezést — olykor feltűnő, s már-már travesztiát sejtető egyezést — is felfedezhetünk a kaffkai ügyféllel való összevetésük során. Sőt, a hatósággal adekvát magatartást ábrázolva, Dickens egyenesen céloz is a transzcendenciára. Még pedig „a bolond kis öreg nővel” kapcsolatban, s a regényben egyre közvetlenebbül és szókimondóbban, de eléggé érthetően már itt, az intonációban is. E hervadt kis ügyfél „szentélybe” (*sanctuary*) kíván mindenáron bepillantani, és állandóan valamiféle „érthetetlen”, számára felfoghatatlan ítéletre (*incomprehensible judgment*) vár. Továbbá: ügyének e bíróság előtti igazolásául — mint Josef K. a kerékpár-igazolványt és a születési anyakönyvi kivonatot — ő is értéktelen és haszontalan limlomot őrizget —, amely azonban az ő esetében szó szerint és érzéki-érzékelhető mivoltában is *szemét*.

Ez ügyféllel kapcsolatosan jegyzi meg Mark Spilka, hogy láttára a *Bleak House* egyik főszereplője (Esther Summerson) elé

„... olyan világ tárul... mint amelyben a kaffkai hősök ténylegesen mozognak.”⁶⁰

— s általában „a bolond kis öreg nőt” illetően használt dickensi kitételek Spilka szerint nem egyebek, mint „a *Bleak House* vallásos vetületei”. Spilkának ezúttal mindkét megjegyzésében igaza van. Később látni fogjuk, hogy a

⁵⁹ Id. mű 4. o.

⁶⁰ Id. mű 204. o.

szóban forgó figura csakugyan a regény „vallásos vetületeinek” hordozója, de e megállapításhoz hozzá kell vennünk a dickensi konkluziót is — amit Spilka elmulaszt. Nevezetesen, hogy „a bolond kis öreg nőt”, a Hatósághoz ügyfélként is adekváтан viszonyulót, annak autoritását feltétel és meggondolás nélkül elfogadót — *örülként állítja elének* Dickens.

Újabb egyezésnek látszik azonban, hogy aki viszont nemhogy nem ismeri el, de egyszerűen nem ismeri ezt az autoritást, nem tud létezéséről, azt a hatóság letartóztatja — és nemlétezésbe taszítja azt, aki szembeszáll vele.

Az előbbi a fegyőrök között feltűnő figura, aki eleddig mindenféle pertől való függetlenség jámbor tudatában élvén, intézte a maga kisemberi dolgait. Ám ezenközben — úgy látszik — elmulasztott tudomást venni valamiféle papírokról, nem figyelt fel bizonyos dokumentumokra, amelyekről azután hirtelen kiderült, hogy valamiféle per folyamatában valamiképpen fontosak voltak, illetve szükségesnek és felmutatandónak bizonyultak e processzus valamelyik szakaszában — és ezért most ez az eleddig bűnösen gyanútlan polgár egyszerre a rács mögött és fegyőrök között találta magát.

Ez a figura is, mint Josef K., gyanútlanul élte a maga egyéni életét, s talán, mint ő, még azt is képzelte, hogy „nagyobb baj nem történhetik vele”⁶¹, s nem tudta, hogy számadással tartozik egy hatóságnak — mely azonban a *dickensi ábrázolásban* „a pénzes hatalom eszköze”. A dickensi ügyfél „életének kilátásai” tehát azért „zárultak le immáron”, mert olyan perbe rángatták bele, amelynek hivatásos vivői vagyonukat szerzik ezzel: olyan ügyfelek vadászatával, akiken még *követelhetnek s behajthatnak* valamit.⁶²

Végül az itt felvonultatott harmadik, s a hatóság, a Kancellária urai által nemlétezőnek tekintett ügyfél-figura lényegére vonatkozóan egy marxi megjegyzést kell idéznünk mindenekelőtt:

„A [tőkés] nemzetgazdaság nem ismeri . . . a nem foglalkoztatott munkást, . . . amennyiben munkaviszonyon kívül van. A csirkefogó, a zsvány, a koldus, a foglalkoztatás nélküli, az éhenhaló, a nyomorult és bűnöző . . . olyan *alakok*, amelyek számára nem . . . existálnak, a nemzetgazdaság birodalmán kívüli kísértetek.”⁶³

Az immáron nincstelenné vált shropshire-i öregember a „foglalkoztatás nélküli” és „éhenhaló” kategóriába sorolható itt: ügye a tőkés nemzetgazdaság e *különös*, szellemi üzemében immáron nem tárgyasítható többé tőkeként, és ezért nem lehet jogi „ügyletté”. E hatóság — a tőkés perrendtartás — szempontjából érdektelen, a törvényszék ezért „nem vehet tudomást az ő létezéséről”, létét ezért tekintik semminek a vagyonszerzésben „ügyködő” jogi férfiak. Ebből a szempontból egyenlő elbírálás alá esnek „a bolond kis öreg nővel”, csakhogy a shropshire-i ember e *különös* nemléte nem fogadja el megadón: igazságot követel az igazságosztó hatalomtól, szembeszáll a „Törvénnyel”, s ezért az őt *fizikailag is megsemmisíti*.

Igaz, ez utóbbi körülmény még éppen csak felsejlik ebben a bevezetőben — Dickens mindössze a „tönkretettségnak” (*ruined*) máris negyedszázada stagnáló állapotának bejelentésével készíti elő, mint ahogyan az első fejezetben Kafka is még csak ködösen, a közegek intó szavaival utal Josef K. végzetére:

⁶¹ Id. mű 1008. o.

⁶² Már első regényében, a *Pickwick Papers*ben is ezt tárgyasítja Dickens a *Pickwick* contra Bardell perrel.

⁶³ Id. mű 56. o.

„... ne annyira ránk gondoljon és arra, hogy mi történik majd önnel, gondolkoz-
zék inkább többet önmagán. És ne csapjon ekkora lármát ártatlansága érzetében,
ez zavaró, ... Általában: beszéljen tartózkodóbban: ha az imént csak pár szót
szól, viselkedéséből akkor is kiolvashattuk volna szinte mindazt, amit mondott;
s ez nem is volt túlzottan kedvező az ön számára.”⁶⁴

A felügyelő baljós figyelmeztetése a Josef K.-féle gyenge és — láttuk már —
felettből problematikus védekezés, az egyenrangú félként való szembenállás
tétova kísérleteire hangzik el, s a regény ismeretében tudjuk, hogy valódi
vésszel terhesen.

Mindezek után feltétlenül fel kell tűnnie annak, hogy ez összevetés során
nemcsak bizonyos különbségeknek, hanem egyben mintha különösfajta sűrítés-
nek is tanúi lettünk volna: a dickensi intonációban felvonultatott ügyfelek
három típusát elemezve nemcsak hogy — nem lévén több — kénytelenek
voltunk *mindháromnál* a karkai bevezető *egyetlen* ügyfelére hivatkozni, hanem
mindannyiszor képesek is voltunk erre. A hivatkozott vonásokat, az értéktelen
limlomokba való kapaszkodás és ugyanakkor a „Törvény” előtti benső maga-
megadás irracionálisát, továbbá a „Törvény” iránti ignorancia s végül a
vele való szembenállás „bűnét” valóban mind meg tudtuk találni Josef K.
figurájában.

De nem lelhettünk rá a dickensi ügyfelekben revelálódó azon vonásokra,
amelyek feltárják előttünk, hogy aki erre a jogszolgáltatásra minden feltétel
nélkül rábízta magát, az *őrült*, mert — a másodiknak felsorolt ügyfél az előz-
mények nélkül is ezt sejteti — e jogi férfiak itt nem válogatnak az ürügyekben,
„bőven találnak eszközöt” „ügyek” produkálására és az ügyfelek kiforgatására
ott és akkor, ahol és amikor még valami követelni és behajtani valót szima-
tolnak; végül: hogy akinél nem szimatolnak ilyet, azt ők maguk ignorálják,
de nem tűrik el és megtorolják, ha rajtuk akarnak valamit követelni és
behajtani.

Ily módon szinte demonstrálódott előttünk, hogy hogyan „áll össze”
a karkai embertörédék, hogy a karkai „álomtechnika” lényege valóban egy
objektíve „rossz” jelenségvilág (egy elidegenült társadalom⁶⁵) felszíni aspek-
tusainak kiszűrése, és e partikularitások statikus mérevítése és abszolutizálása.

E „néma” (mert önnön „mélységeiket”, lényegüket magukba rejtő)
„felszíneket” illeszti össze azután Kafka olyan képcsoporttá, abszurd egymás-
utánjukat oly módon csoportosítja tudatos és zseniális válogatással, hogy
saját, világról alkotott — fájdalmas őszinteségében is hamis, mert egyolda-
lóságukban éppen az emberi meghatározottságot figyelmen kívül hagyó —
élményét és konklúzióját közvetítsék és igazolják szuggesztív erővel.

A látás- és hallásközelből bemutatott karkai *embertörédekkel* szemben
azért érezzük tehát *egész embereknek* a név nélkül s mintegy ködön át ábrázolt
három dickensi ügyfelet, mert már itteni, „statusza” szerepükben is társa-
dalmi meghatározottságaik végeredményeként állanak előttünk. Helyesebben:
társadalmi és egyéni meghatározottságaik végeredményeként.

Helyzetük egyfelől immáron nemcsak a közös emberi tér és egy adott,
ennek ellentmondó, látszólag különvált egyedekre szakadt társadalomban,

⁶⁴ Id. mű 1011. o.

⁶⁵ És ebből a szempontból közömbös, hogy e felszíni aspektusokat Kafka közvet-
lenül az Osztrák-Magyar Monarchia jogrendszeréről, vagy pedig — amiről nincs ugyan
irodalomtörténeti anyag, de az egész regényben kétségtelenül sok párhuzam sejteti —
a viktoriánus jogszolgáltatás dickensi tükrözésének sajátos „átértelmezésével” szűrte-e ki.

hanem ugyane társadalom jogrendszere — az adott közösség együttélési normáit elvileg annak minden tagjára egyforma érvénnyel előíró emberi törvény — előtt is: a *tulajdon által megszabottként* táruul élénk. Van-e *elidegeníthető*, perköltség formájában a jogászok tulajdonává tehető tulajdonuk — e törvény és jogszolgáltatás előtt csakis ilyen szempontból jöhetnek számításba.

Egyéni karakterük most már ebben az *adott helyzetben* részben ugyan-csak a — vágyott, veszendőben levő vagy már elvesztett — tulajdonhoz való ragaszkodás által formált. Ám ugyanakkor és másfelől egy harmadik tényező által is. A *különös* helyzetükben tanúsított erkölcsi magatartásuk által, melynek során egyéniségükre vetül fény, azaz: megmutatkozik, hogy ez ügyfelek képében az igazáért célosan cselekvő, önnön emberi integritásáért küzdő egyénnel, vagy azt bénán feladó, illetve kábán fel nem ismerő szubjektummal állunk-e szemben. Ily módon válik láthatóvá már ez intonációbeli, röpke felvonultatásuknál is, hogy helyzetük nemcsak az adott és *különös* (magántulajdonosi), hanem az *általános* (célosan cselekvő) emberi lényeg által is meghatározott.

Csak e kettő dialektikájának végeredményeként bontakozhat ki mind e meghatározottság objektív érvénye, mind az egyén valódi szubjektivitása:⁶⁶ a művészi ábrázolásban csakis így válhat láthatóvá az *egész ember* egy adott társadalom tagjaként.

A Dickens által megvalósított távolság és közvetettség tehát itt is a lényeg közvetítését szolgáló távlat. Az első látásra statisztériaként felléptetett figurák — ilyen egymás mellé állítottóságukban — többet mondanak el magukról, „továbbmagyarázzák” önmaguk emberi-társadalmi lényegét, mint amennyire azt egyenként tehetnék. S „továbbmagyarázzák” a ködlámpással bemutatott intézmény lényegét is: az örült, a koldus, a mindenéből kiforgatott „be nem avatottak” képviselőiben állnak itt a „Törvény” épületében — és tevékenységének eredményeként.

Dickens tehát ahelyett, hogy — mint Kafka — az emberinek a tartalmát egy transzcendens objektivitás tehetetlen függvényének, objektíve elidegenültnek, valamiféle gépiesen mozgó sakkfigura-létnek fogadná el s ábrázolná megadón, az objektíve közös emberi és az adott (és ilyen vonatkozásban szubjektív) elidegenültség kontrasztját tárja fel: annak képtelenségét és tragikumát húzza alá felháborodottan, hogy szubjektív céljai érdekében sakkfigurának tekintse az *egyik ember a másikat*.

Az idő

E gazdag művészi tárgyiasításnak azonban éppen az a feltétele, aminek érzékeltetésére Dickens egész „ködbevezetőjét” szenteli: a látszat művészi legyőzésének célkitűzése — a látszólag statikusnak időlegesként és adottként való feltárása. Ennek érdekében, és mintegy kihívásként a mindenhatónak

⁶⁶ „Egy allegorikus lény” — írja a szimbolikussal való összehasonlítás során Hegel —, „ha emberi alakot adunk is neki, nem jut el... valamely valóságos szubjektum konkrét individualitásáig, mivel a szubjektivitást jelentése absztrakciójának kongruenssé tétele céljából úgy kell kifaragnia, hogy minden meghatározott individualitás elvész belőle. Ezért joggal mondják az allegóriáról, hogy hűvös és rideg... és vele a művészetben semmi dolgunk.” (Hegel: Esztétika. II. köt. Id. kiad. 405. s köv. o.)

és mindörökké érvényesnek látszatában fellépő pénzes hatalommal, s ezzel mindenféle allegorizáló tendenciával szemben, a dickensi intonáció még többet is tesz az eddig felsoroltaknál. Mindenekelőtt — a hamis látszatok kibontakozási lehetőségeit művészileg már-már az egzisztencializmus extrémitásáig végiggondolva — emberekre gyakorolt hatásának dialektikájára közvetlenül is rámutat:

„... és még azokat is” — jegyzi oda jó előre a regény tematikai középpontjával választott vég nélküli per margójára —, „akik magukat az ilyenféle gonosztól a lehető legtávolabb tartva kísérték figyelemmel e processzus históriáját, még azokat is arra csábítja észrevétlenül, hogy nemtörődöm módon hagyják a rosszat a maga rossz útján végigmenni, arra a nemtörődöm álláspontra helyezkedve, hogy ha a világ kereke rosszul jár, hát nyilván ez a világ rendje, és kezeit mosván felöle, sohase is szánta azt jóra senkisémet.”⁶⁷

S ezzel Dickens — anélkül, hogy filozófiai megközelítésükre akár valaha is kísérletet tett volna, s „pusztán” a kora valóságában érzékelt kapitalista elidegenedés mély, művészi élményére támaszkodva — egyszerre tapint rá a modern irracionális forrására és lényegére: „az ember teremtő energiáját bénító erőkre”⁶⁸ és az embernek előttük való béna magamegasására. Éppen ezért mutat rá sietve, most már nyomatékosan, s a történet főhőseire irányuló célzattal, az ember választási lehetőségeire még az adotton belül is.

Célzattal, de — mint ahogyan a bevezető eddig felsorolt s a regénybeli történetre utaló minden mozzanatában — csak célzás- és sejtésszerűen, előkészítő jelleggel.

S ha az előbb, a mellékszereplők felvonultatásánál szigorú ökonómiával, csakis a lényegre szorítkozva, de azért még testi jelenvalóságukban villantja elénk az ügyfeleket, a főszereplők ezután kibontakozó történetének konkrét előzményét, a *Jarndyce contra Jarndyce* per eddigi históriáját, immáron nem egyes figurák, hanem csak bizonyos *korcsoportok*, nemzedékek felsorolásával ismerteti:

„E perbe számtalan gyerek született, s számtalan ifjú ember házasodott már bele, továbbá: számtalan öregember halt már ki belőle. Emberek tucatjai vették észre szédelegve, hogy tudtukon kívül egyszerre csak ügyfeleivé lettek a *Jarndyce contra Jarndyce* pernek, s e perbe bekerülvén egész családok vettek át örökségként legadás gyűlölségeket. Az apró al-, illetve felperes, akinek a per szerencsés befejeztére még hintalovat ígérték, felnőtt közben, szert tett egy igazi lóra, amelyen aztán — megöregedvén — békésen kikocoghatott ez árnyékvilágból stb. stb. . . . , s a *Jarndyce* név viselői közül mostanára már tán három sem maradt elevenen e földön, a *Jarndyce contra Jarndyce* per azonban még egyre folyik-folyik a Kancellárián, örökéletűen és reménytelenül.”⁶⁹

A távolság fokozása megint csak a távlat fokozódását szolgálja itt: ez a távlat azonban *időt fog át*. Az általában, s pere viszonylatában különösen is történet nélküli Josef K.-val, valamint a katasztrófális hirtelenséggel rátörő *végzettel* szemben egész emberi *sorsokat* állít elénk.

E befejezett sorsok éppen így, a per befejezetlenségével szembeállítva érzékeltetnek bizonyos *folyamatszerűséget*, amennyiben immáron nemcsak a jelen, hanem egész nemzedékek távlatában mutatnak meg a vagyonért való pereskedésben leélt életeteket — mintegy mementóul az ezután kibontakozó

⁶⁷ Id. mű 6. o.

⁶⁸ Vö. Edgar Johnson megjegyzésével. 00 o.

⁶⁹ Uo. 4–5. o.

történet jelene számára. A pénz, a dolog uralmát az ember felett most már hangsúlyozottan az ügyfelek viszonylatában bélyegzi meg Dickens: túlzó, extrém jelzőkkel és részletekkel az idő, illetve e sorsok kontrasztjában. A per a Kancellárián „örökéletűen, reménytelenül” folyik egyre tovább, és ennek relációjában családon belül is, rokoni érzések helyett „gyűlölséget” örökölnek az emberek; s még biológiai létük szakaszait, a születést és a halált is mintha ehhez igazítanák: a perhez, amely majdan pénzt hoz nekik.

Ahogy az iménti emberi (ügyféli) *helyzetek*, ugyanúgy elrettentő példaként állnak itt — kimondhatatlanul is az elprédáltság és haszontalanság írói mondandóját hordozván — bizonyos utak elkerülésére intenek e *sorsok* és életek; és nem véletlenül itt, az új emberi történeteket és sorsokat elindító regény kezdetén.

Az újkritikusok közül talán leginkább Mark Spilka megjegyzését érdemes idéznünk arra vonatkozóan, hogyan veszi észre, s főként hogyan értelmezi az allegorizáló műbírálat azt a tényt, hogy Dickens e részlettel immáron az idő viszonylatában kíván közölni valamit:

„... a *Bleak House*-ban” — fejtegeti Spilka — „éppen úgy, ahogyan *A perben*, minden a Bírósághoz tartozik; valójában az élet is az ő fennhatósága alatt veszi kezdetét.”⁷⁰

A hasonlat ismét mindkét lábára sántít — a születésre vonatkozóan mindenképp előtt Josef K. már érintett történet- és előzmény-nélküliségére utalunk. A *Bleak House* most tárgyalt részlete pedig eléggé beszédesen feltárja, hogy a vagyonszerzés és nem „a Bíróság fennhatósága” az emberi elidegenülés forrása.

A karkai regény az, ahol — bár „hőse” úgyszólván a semmiből lép elő — egy elvont fennhatóságot sejtet a folyamatszerűségnek még tárgyilag közvetlen megjelentetése is. Mert az első fejezet vége táján határozottan bizonyos folyamatszerűséget kíván velünk érzékeltetni az író, mégpedig ugyancsak kontraszthatással kiemelve:

„Csupán letartóztattuk” — mondja K.-nak a felügyelő —, „más nem történt. Ezt kellett közölnöm önnel, megtettem... Ennyi mára elég, s el is búcsúzatunk persze csak egyelőre. Most nyilván a bankba akar menni? — A bankba? — kérdezte K. — azt gondoltam, letartóztattak... — Vagy úgy — mondta a felügyelő már az ajtóban —, ön félreértett. Letartóztattuk, igaz, de hivatása teljesítésében ez nem akadályozhatja. Megszokott életmódjában sem korlátozzuk.”⁷¹

Hogy Josef K.-t letartóztatták, s élete — legalábbis egyelőre — mégis folyhat tovább a szokott mederben, az esztétikailag elsősorban arról vall, hogy Kafkánál a kontraszt is a részletek képtelen egymásutánjából épül fel, és ilyenformán ismét szorongató-nyugtalanító mondanivalóval terhes. Dickens örült, valóságosan rács mögé zárt, és nyomorúságba juttatott három ügyfelének — illetve ezeknek a már ismertetett, minden mozzanatában evilági dialektika által előállott — *helyzetével* szemben Josef K. „letartóztatottsága” az ember egész életét átfogó *állapotként* jelenik meg előttünk; az ember hétköznapijainak minden pillanatára ránehezedő függést és rabságot „közvetíti” — az embert az emberen kívüli hatalom állandó foglyaként állítja elének.

⁷⁰ Id. mű 206. o.

⁷¹ Id. mű 1012. o.

A kafkai jelenetekben pergő történések a maguk abszurd egymásutánjukban így válnak valójában állóképsorrá, s idézik fel bennünk a befejezettség és eleve elrendeltség élményét, míg a hangsúlyozottan leíró jellegű dickensi körkép ténylegesen *in medias res*nek bizonyul: adott és konkrét színterén az ember számára ezen belül is mindig nyitva álló választás lehetőségét készíti elő hangulatilag.

E hangulati előkészítés utolsó mozzanatát is felsorolva, talán most már sikerült rámutatnunk e két első fejezet fontosságára a két mű egészére vonatkozóan. Mert a hangütés és a nyitány, mely a zenei műben is megszabja az utána kibontakozó műalkotás szólamait, illetve dallamvilágát — éppen előkészítő, az utána következőt sejtető, s annak leglényegesebb vonásait, karakterét felidéző jellegénél fogva —, ilyen, meghatározó szerepet játszik minden, időben folyó és folyamatként kibontakozó műalkotásban.

„Egy meghatározott hangulatnak intonáció segítségével történő felidézése” — jegyzi meg Lukács György e témakörrel kapcsolatban — „... a művészi általánosítás lényegének hordozója, amely elősegíti, hogy az ábrázolt esemény a felfoghatóság magasabb szintjére emelkedjen, mint ahogyan az a mindennapi életben lehetséges ...

Mivel... az igazi forma mindig a legszorosabban kapcsolódik a lényeghez, ez a formai mozzanat azonnal a tartalomba csap át; hiszen nem valami általános hangulatot kell kelteni — ilyesmi egyáltalán nem létezik —, hanem egy egészen konkrét hangulatot, amely konkrét emberek életének konkrét helyzeteiből... bontakozik ki.”⁷²

Ez első fejezetekben elemzett formai jegyek tartalmi vonatkozásai, megformáltságuknak tartalmilag nagyon is hangsúlyos, a bennük kibontakozó mondandótól elválaszthatatlan jellege — úgy véljük — eléggé világosan demonstrálódott az eddigiekben. És éppen ezáltal vált láthatóvá e fejezeteknek a mű viszonylatában meghatározó jellege.

Láttuk, hogyan idézi fel hangulatilag az önnön tevékenységétől és lényegétől is elidegenült ember képmását, reális vízióját a dickensi ködtabló: az emberi egymásravezettségükkel feltáruzó művészi *szimbólum*. S azt is láttuk, hogyan teremtenek *allegóriát*: titokszűrő, lidérces atmoszférát a — valamiféle — tőlük idegen absztrakcióval „hűvös” és konstruált viszonyra lépő, önmagukban „néma”, jelentéktelenségüket őrző kafkai részletek. Így megállapíthattuk, hogy Dickens merész fantáziával összerakott, hol metaforikus, hol már-már fantasztikusan extrém kép- és jelenetsorai sokszoros emberközpontúságukkal és egymásra-vonatkoztatottságukkal már itt a bevezetőben egy adott emberi-társadalmi valóság lényegét közvetítik, s e társadalmi valóságban valódi egyéneket mutatnak be. Tükrözik az adott társadalom torz vonásait, de a torzulást, a társadalmat s a benne adódó egyes emberi helyzeteket is az ember által létrehozottnak festik. Dickens „túlzó” megoldásai ezért vezetnek el „az igazi szimbolikához”⁷³. A kafkai „józan” valóságelemek viszont a maguk fogalmi közvetlenségükben önmagukra vonatkozóan „némák”, egymásutánjuk abszurdításával („álomtechnikává” váltan) pedig csak torz és töredékes képet adnak mind a társadalomról, mind a benne élő emberről. Az ember embertöredékké, valamely rajta kívül álló absztrakció illusztrációjává züllik; saját meghatározásokkal, *világgal* nem rendelkezvén, valami *nem evilágira* utal: *allegória* lesz.

⁷² Lukács: Esztétika I. köt. Id. Kiad. 386—87. o.

⁷³ Vö. a szimbólum goethei meghatározásával.

A kétfajta végeredmény — amint azt talán sikerült vázlatosan végigkísérnünk — mindkét írónál a részleteknek rendkívül következetes, tudatos művészi válogatása nyomán jön létre: formailag is, tartalmilag is az egész mű alaphangját adván meg ez intonációkban.

ПЕРВАЯ ГЛАВА ДВУХ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ РОМАНОВ

Ленке Бизам

Один из любимых приемов некоторых направлений современной буржуазной литературной критики — опирающийся на априорные категории и вырванные из своих связей формальные и тематические элементы анализ произведений и текстов.

После Шекспира Диккенс — тот второй великий писатель-реалист, которого — в особенности в англосакской критике — главным образом с помощью этого метода и под предлогом «символической интерпретации» пытаются провозгласить предшественником авангардизма.

На основании того, что роман Кафки «Америка», по собственному признанию автора, представляет собой своеобразную трагедию диккенсовского «Давида Копперфильда», а также других тематических совпадений, имеющих в произведении Кафки, Диккенс фигурирует в этих критических интерпретациях в первую очередь как предвестник Кафки.

Примером еще более очевидных тематических совпадений являются романы «Bleak House» Диккенса и «Процесс» Кафки, поскольку действие обоих романов развертывается вокруг одного большого процесса и несет в себе мысль о человеческом отчуждении. Для «ново-критических» параллельных сопоставлений Диккенса и Кафки эти два романа именно поэтому стали их основными отправными пунктами и «базисом».

В связи с тем, что эти произведения отражают тождественные явления в тождественной с точки зрения жанра форме, сравнение их само по себе не ошибочно. Временная отдаленность в написании романов возмещается не только упомянутыми совпадениями в произведениях, но также и тем, что развитый капитализм в Англии после сорок восьмого года по существу уже содержит в себе и (даже в своей бюрократии) полностью развертывает те тенденции капиталистического отчуждения, которые возмущали и ужасали Франца Кафку в обществе Австро-Венгерской Монархии начала двадцатого столетия (еще более неразвитом, чем общество времен Диккенса).

Принципиально-эстетическое родство произведений этих двух писателей исключается, однако, тем фактом, что ими опосредствуется — и это касается и двух указанных романов и творчества писателей в целом — коренным образом противоположное содержание: Диккенс создал реалистический символ капиталистического отчуждения, Кафка же — аллгорию «объективной отчужденности» человека.

Настоящая работа стремится дать доказательство этого. Произволя анализ текста автор противопоставляет 1. классические определения символа и новокритическое отбрасывание содержания символа, 2. первые интонативно акцентирующие главы двух романов, 3. изображение человеческого отчуждения в форме принужденности и в форме самоотречения, 4. демонстрации отчужденной деятельности в качестве фантома, обеспрямеченности и демоничности, 5. аллгоризированность общественного учреждения и его аллгорическое отражение, и наконец 6. кафковскую и диккенсовскую «параболу».

Опубликованная здесь вторая глава работы посвящена первым главам двух романов, которые были оформлены обоими писателями с одинаковой сознательной художественной экономией, действительно, в качестве интонации, как предназначенные создать определенное настроение и атмосферу и тем самым подготовить развертывающуюся в целом произведении основную мысль и главную тему.

На основании данной тематики двух вводных глав противопоставляются а) человеческое «пространство истории» и дегуманизованное пространство, б) кафковская «техника сна» и диккенсовская «туманная метафора» как средство создания аллгории, символа, в) некоторые критические рассуждения, интерпретирующие диккенсовскую «туманную картину», г) аллгорическое и реалистическое изображение отчуждения в отношении властей и клиентов, и наконец д) роль времени во взаимозависимости положения и состояния, судьбы и рока.

Используемый в работе прием доказательства стремится к применению такого метода текстового анализа, который опирается не на произвольную интерпретацию отдельных вырванных из их связей форм, а на конкретно проявляющиеся в рассматриваемых частях содержательно-формальные взаимозависимости.

THE FIRST CHAPTER OF TWO LAWSUIT NOVELS

by L. Bizám

Certain trends of modern bourgeois literary criticism favor the analysis of text or composition based on a priori categories and formal and thematic elements devoid of context.

After Shakespeare Dickens is that other great realist writer whom English and American criticism in particular attempted to turn into the forerunner of avant-gardism under the pretext of „symbolic interpretation” and with the aid of this analytic method.

Kafka's novel *Amerika* is — even according to the author — a peculiar travesty of Dickens' *David Copperfield*. For this reason as well as because of the thematic similarities which can be discovered in Kafka's work, Dickens figures mainly as the forerunner of Kafka in these critical interpretations.

The similarities of theme is even more striking in Dickens' *Bleak House* and Kafka's *The Trial* than in the former example for the action of both revolves about a great lawsuit with a moral concerning human alienation. Thus these two novels became the main source and basis of the Dickens—Kafka parallels of new-criticism.

Since identical phenomena are expressed in the form of identical genre the comparison of the two novels is in itself not incorrect. The time difference between the writing of the two is counterbalanced not only by the mentioned similarities which are traceable in these works but also by the circumstance that the advanced capitalism (and even the bureaucracy) of England after 1848 contains the germs and almost fully develops those tendencies of capitalist alienation which shocked and horrified even Franz Kafka living in the Austro-Hungarian Monarchy at the turn of the century although its society was less advanced than that of Dickens'.

The theoretical aesthetic relation between the works of the two writers are however excluded by the fact that both their entire oeuvre and the two treated novels radically reflect different contents: Dickens created the realistic symbol of capitalistic alienation while Kafka the allegory of the objective alienation of man.

This is what the present study wants to prove by analyzing the texts and comparing 1. the classical definitions of symbol, the new-critical disappearance of the content of the symbol, 2. the first intonative chapters of the two novels, 3. the representation of human alienation in the form of compulsion or self-abandonment, 4. the introduction of the alienated activity as apparition, immaterial and demonic, 5. the allegoric reflection and character of social institutions and finally 6. the parables of Kafka and Dickens.

The second chapter presented here of a more extensive study treats the first chapters of the two novels which the two writers fashioned with an equally conscious economy of artistic expression, truly as intonations and in the function of the emotional-atmospheric preparation of the main whole work, i. e. their theme and message.

On the basis of the presented theme of the two introductory chapters the author of the study compared a) the settings in which the stories take place, i. e., a human with a dehumanized setting, b) Kafka's „dream technique” and Dickens' „fog-metaphor” as the means of the formation of allegories or symbols respectively, c) a few critical discussions interpreting Dickens' mist tableau, d) the allegorical introduction of alienation and its realistic depiction when describing the relations of the authorities and the parties and finally e) the role of time in connection with situation, status, fate and destiny.

In obtaining her proofs the author attempts to employ such a method of textual analysis based on concrete thematic and formal interconnections concerning the treated details and not on the deliberate revival of certain formal elements taken out of context.

Modális logikák II.

RUZSA IMRE

Cikkünk I. részében ismertettük a modalitás fogalmát, majd a kijelentéskalkulus és az osztályalgebra felhasználásra kerülő elemeit. Részletesen kifejtettük az alethikus modális logika de dicto típusát, és röviden érintettük az ezzel teljesen analóg szerkezetű alethikus de re kalkulust. Cikkünk második részében további modális elméleteket mutatunk be. A kifejtés szorosan csatlakozik az I. részhez, annak ismeretét föltételezi.

Az egzisztenciális modalitás

Ez az elmélet tulajdonságok *terjedelmére* vonatkozó kijelentésekkel foglalkozik. Így de re típusú, és csakis az lehet. Viszont — az alethikus de re-modalitástól eltérően — operátorai tulajdonságokra alkalmazva nem tulajdonságokat, hanem kijelentéseket hoznak létre.

Kiindulunk ismét egy (nem üres) U univerzumból és ezen értelmezett tulajdonságokból. Nevezzünk egy tulajdonságot *általánosnak*, ha U minden eleme rendelkezik vele, *egzisztenciálisnak*, ha U -nak legalább egy eleme rendelkezik vele, *különösnek*, ha van U -nak olyan eleme is, amely rendelkezik vele, és olyan eleme is, amely nem rendelkezik vele, végül *üresnek*, ha U egyetlen eleme sem rendelkezik vele. A tulajdonságok e négy tulajdonságával foglalkozik az egzisztenciális modális elmélet.

Jelöljük azt a *kijelentést*, hogy a P tulajdonság *általános*, AP -vel, azt pedig, hogy P *egzisztenciális*, EP -vel.³ AP tehát így olvasható: ' U minden eleme P -tulajdonságú', EP pedig így: ' U -nak van (legalább egy) P -tulajdonságú eleme'. A másik két modális tulajdonságra vonatkozó kijelentést újabb operátor fölvétele nélkül, az osztályalgebra és a kijelentéskalkulus műveletei segítségével kifejezhetjük. Az a kijelentés, hogy P *üres* tulajdonság, nyilván $\neg EP$ -vel fejezhető ki ('nem igaz, hogy U -nak van P tulajdonságú eleme'), az pedig, hogy P *különös* tulajdonság, kifejezhető $EP \wedge \mathbf{E}LP$ alakban (' U -nak van P -tulajdonságú és nem- P -tulajdonságú eleme is'). Végül A is kifejezhető E -vel: az, hogy P *általános*, egyenértékű azzal, hogy $\perp P$ *üres*, tehát AP ugyanaz, mint $\neg \mathbf{E}LP$. Így a négy modalitást kifejeztük eggyel, az egzisztenciálissal. De az egzisztenciális helyett az általánosat is választhattuk volna, hiszen EP ugyanaz, mint $\neg \mathbf{A}LP$.

³ A logikai függvénykalkulusban néha ezeket a jeleket használják föl az általános és az egzisztenciális kvantor jelölésére. E jelek lényegében itt is ugyanilyen jelentésűek. A logikai függvénykalkulusban azonban használatuk köre sokkal szélesebb.

Az egzisztenciális modális elmélet formális nyelvét **E**-rendszernek fogjuk nevezni. Ezt a rendszert a következőképp írhatjuk le.

Ha Γ az osztálykalkulus egy kifejezése, akkor az $\mathbf{E}(\Gamma)$ jelsorozat az **E**-rendszer egy *prímformulájának* mondjuk; Γ -a *prímformula magja*.

(Az **A** operátort rövidítésnek tekinthetjük $\neg \mathbf{E} \mathbf{L}$ -re.)

Az **E**-rendszer *formulái* kijelentésatomokból és **E**-prímformulákból ugyanúgy épülnek föl, mint a kijelentéskalkulus formulái kijelentésatomokból. (Rendszerünk formuláival tehát az egzisztenciális kijelentéseken kívül tetszőleges kijelentéseket is ki tudunk fejezni.)

Zárójel-elhagyási konvenciók: mint az \mathbf{M}_1 -rendszerben.

A tautológiák kiszámításához az (M1) — (M4) elvek analogonjait kell elfogadnunk:

(E1) Az **E**-disztribúció elve. $\mathbf{E}(P \cup Q)$ egyenértékű $\mathbf{E}P \vee \mathbf{E}Q$ -val.

(E2) Az **E**-extenzionalitás elve. Ha $\Gamma \equiv \Delta$, akkor $\mathbf{E}\Gamma \leftrightarrow \mathbf{E}\Delta$.

(E3) Az univerzum általánosságának elve. Ha $\Gamma \equiv U$, akkor $\mathbf{A}\Gamma$ igaz.

(Más megfogalmazásban: ha $\Gamma \equiv \emptyset$, akkor $\mathbf{E}\Gamma$ hamis.)

(E4) Az univerzum egzisztencialitásának elve. Ha $\Gamma \equiv U$, akkor $\mathbf{E}\Gamma$ igaz.

Ezek az elvek teljesen evidensek, elfogadásuk nem szorul magyarázatra. Egy formula értékelését a következőképpen végezzük:

Kiküszöböljük az esetleg előforduló **A**-operátorokat. Összegyűjtjük a tetszőleges osztályokat jelentő P_1, P_2, \dots, P_n betűket. Valamennyi prímformula magját pótoljuk a P_1, \dots, P_n betűk fölötti perfekt diszjunktív normálformájával, (E2) alapján. Ha valamelyik ezek közül \emptyset -nak bizonyulna, akkor (E3) alapján a szóban forgó prímformula helyébe h -t írunk. A többtagú uniókra viszont alkalmazzuk az **E**-disztribúció elvét; így kapjuk az **E**-atomokat. Ezzel a preparációs eljárást befejeztük. Az értékelés során a kijelentésatomokat és a különböző **E**-atomokat egymástól függetlenül értékeljük, ugyanúgy, mint a kijelentéskalkulusban a kijelentésatomokat.

Az alethikus modalitás értékelési utasításában szereplő (c) korlátozásra itt nincs szükség, hiszen a prímformulák magjaiban p, q, r, \dots betűk nem szerepelhetnek (mint az \mathbf{M}_1 -rendszerben), csak tulajdonságokat jelentő P, Q, R, \dots betűk. Itt is be kell azonban tartani a következő korlátozást: Ha az **E**-atomok magjainak uniója azonos az univerzummal, akkor minden értékelésben legalább egy **E**-atomot i -re kell értékelni.

Modális operátorok iterációjára itt nincs lehetőség, hiszen **E** és **A** csak tulajdonságokra értelmes, kijelentésekre nem. **E****E****P** vagy **A****E****P** értelmetlen, hiszen **E****P** már nem tulajdonság, hanem kijelentés; nem alkalmazható rá **E** vagy **A**. Így a redukációs elvek analogonjai sem jöhetnek figyelembe.

Elméletünkben kényelmesen tárgyalhatók pl. a szillogisztikus következtetések. Ez elsősorban azon múlik, hogy a szillogisztikus következtetésekben szereplő ún. kategorikus kijelentések rendszerünkben szimbolizálhatók.

Az ún. **a**-típusú kategorikus kijelentés iskolapéldája: 'Minden ember halandó'. Általános alakja: 'Minden P (tulajdonságú dolog) egyben Q (tulajdonságú) is', ami azt jelenti, hogy a P tulajdonság része a Q tulajdonságnak, azaz hogy $P \supset Q \equiv U$, mint az osztályalgebráról szóló részben megjegyeztük. Ez a kijelentés pedig rendszerünkben **A** ($P \supset Q$) alakban szimbolizálható.

Az ún. **e**-típusú kategorikus kijelentés egy példája: 'Egyetlen vizsgáló sem bukott', vagy kissé mesterkétebben: 'Minden vizsgáló nem-bukott'. Általános alakban: 'minden P nem- Q '. Ez nyilván azt jelenti, hogy P része $\mathbf{L}Q$ -nak, így rendszerünkben **A** ($P \supset \mathbf{L}Q$) alakban fejezhető ki.

Az ún. *i*-típusra példa: 'Némely fém jó vezető'. Általánosan: 'Némely *P* (tulajdonságú dolog) egyben *Q* (tulajdonságú) is'. Ez azt jelenti, hogy a $P \cap Q$ tulajdonság nem üres (van olyan dolog, ami *P* is meg *Q* is), így rendszerünkben $\mathbf{E}(P \cap Q)$ -val fejezhető ki.

Végül az ún. *o*-típusú kategórikus kijelentés 'némely *P* nem-*Q*' alakú, pl. 'Némely négyszög nem trapéz'. Ez azt fejezi ki, hogy *P* és $\perp Q$ metszete nem üres, tehát rendszerünkben $\mathbf{E}(P \cap \perp Q)$ -val szimbolizálható.

Illusztrációként nem tiszta szillogisztikus következtetést mutatunk be, hanem egy kissé bonyolultabb példát, amelyben modális és nem-modális komponensek is szerepelnek.

Tekintsük az alábbi következtetést:

Premisszák: Ha a darab megbukik, akkor a rendezés felszínes és a színészek egyike sem áll hivatása magaslatán. Ha a rendezés felszínes, akkor némely színész vagy hivatása magaslatán áll, vagy elfogult a szerzővel szemben.

Konkluzió: Ha a darab megbukik, akkor a szerzővel szemben elfogultak némelyike nem áll hivatása magaslatán.

E következtetés helyességének megvizsgálásához mindenekelőtt állapítsuk meg a szereplő kijelentések szerkezetét az **E**-rendszer segítségével. Vezessük be a következő jelöléseket:

- p*: 'A darab megbukik'.
- q*: 'A rendezés felszínes'.
- P*: 'színész',
- Q*: 'hivatása magaslatán áll',
- R*: 'elfogult a szerzővel szemben'.

Ezekkel és a **E**-rendszer szimbólumaival következtetésünk szerkezetét így fejezhetjük ki:

$$\frac{p \rightarrow (q \wedge \mathbf{A}(P \supset \perp Q)); q \rightarrow \mathbf{E}(P \cap (Q \cup R))}{p \rightarrow \mathbf{E}(R \cap \perp Q)}$$

Ez akkor helyes, ha a premisszák konjunkciója implikálja a konkluziót, vagyis ha a

$$\{[p \rightarrow (q \wedge \mathbf{A}(P \supset \perp Q))] \wedge [q \rightarrow \mathbf{E}(P \cap (Q \cup R))]\} \rightarrow \{p \rightarrow \mathbf{E}(R \cap \perp Q)\}$$

formula tautológia. Az ellenőrzést értékeléssel végezzük. Kezdjük a preparációs eljárással.

Kiküszöböljük az egyetlen **A**-operátort:

$$\{[p \rightarrow (q \wedge \perp \mathbf{E} \perp (P \subset \perp Q))] \wedge [q \rightarrow \mathbf{E}(P \cap (Q \cup R))]\} \rightarrow \{p \rightarrow \mathbf{E}(R \cap \perp Q)\}.$$

Most a szereplő három primformula magját perfekt diszjunktív normálformára hozzuk a bennük előforduló *P*, *Q*, *R* betűk fölött (ennek részletezését itt mellőzzük):

$$\perp (P \supset \perp Q) \equiv (P \cap Q \cap R) \cup (P \cap Q \cap \perp R).$$

$$P \cap (Q \cup R) \equiv (P \cap Q \cap R) \cup (P \cap Q \cap \perp R) \cup (P \cap \perp Q \cap R).$$

$$R \cap \perp Q \equiv (P \cap \perp Q \cap R) \cup (\perp P \cap \perp Q \cap R).$$

A normálformákat a magok helyére téve, disztribuíjuk az **E**-operátort. Megkapjuk a formula **E**-atomjait. Ezek, előfordulásuk sorrendjében, a következők (a többször előfordulókat csak első előfordulásukkor tüntetjük föl):

$$\mathbf{E}(P \cap Q \cap R), \mathbf{E}(P \cap Q \cap \perp R), \mathbf{E}(P \cap \perp Q \cap R), \mathbf{E}(\perp P \cap \perp Q \cap R).$$

Mivel ezeket az atomokat ugyanúgy kell értékelnünk, mint a p, q betűket (számuk kisebb, mint $2^3 = 8$, tehát korlátozás nincs), a rövidebb leírás kedvéért helyettesítsük őket fönti sorrendjüknek megfelelően rendre az a, b, c, d betűkkel. Így végül is formulánkból ez lesz:

$$\{[p \rightarrow (q \wedge \neg(a \vee b))] \wedge [q \rightarrow (a \vee b \vee c)]\} \rightarrow \{p \rightarrow (c \vee d)\}.$$

Összesen 6 betűt kell értékelni. Ez, a kombinatorika szabályai szerint, $2^6 = 64$ különböző értékelést jelent, aminek effektív elvégzése meglehetősen nagy munka. Némi ügyeskedéssel ezt a munkát alaposan lerövidíthetjük, ugyanazzal a fogással, amelyet az alethikus de dicto elmélet keretében tárgyalt példára is alkalmaztunk. Formulánk ugyanis implikáció; ez csak úgy lehet hamis, ha előtagja igaz és utótagja hamis. Az utótag ugyancsak implikáció, ennek hamisságához $p = i, c \vee d = h$ teljesülése szükséges. De a diszjunkció csak akkor hamis, ha minden tagja hamis, így $c = h, d = h$.

Most nézzük, hogyan lehet az előtag igaz. Mivel konjunkció, mindkét tagjának igaznak kell lennie. Első tagja implikáció, de ennek előtagjáról, p -ről már tudjuk, hogy esetünkben igaz. Így utótagjának, $q \wedge \neg(a \vee b)$ -nek is igaznak kell lennie. Mivel ez konjunkció, azért $q = i$ és $\neg(a \vee b) = i$, azaz $a \vee b = h$, azaz $a = h$ és $b = h$. Ezzel azonban minden betűt értékeltünk (lásd a vastagbetűs egyenlőségeket). Így az előtagban levő konjunkció második tagjába, $q \rightarrow (a \vee b \vee c)$ -be egyszerűen behelyettesítjük a már meghatározott értékeket, és $i \rightarrow (h \vee h \vee h)$ -t kapunk, ami kiszámítva $i \rightarrow h$, azaz h , noha igaznak kellene lennie. Nincs tehát olyan értékelés, amely formulánkat hamissá teszi. Így formulánk tautológia, vizsgált következtetésünk helyes.

Az **E**-rendszer axiomatikus fölépítéséhez föl kell venni az osztályalgebra és a kijelentéskalkulus egy-egy axiómarendszerét, az axiómákat ki kell egészíteni az $\mathbf{E}(P \cup Q) \leftrightarrow (\mathbf{E}P \vee \mathbf{E}Q)$ és az $\mathbf{E}P \vee \mathbf{E}\perp P$ axiómával, a levezetési szabályokat pedig

$$a \quad \frac{\Gamma \equiv \Delta}{\mathbf{E} \Gamma \leftrightarrow \mathbf{E} \Delta} \quad \text{és} \quad a \quad \frac{\Gamma \equiv U}{\mathbf{A} \Gamma}$$

következtetések helyességét kimondó szabályokkal.

Episztémikus modalitások

Az episztémikus modalitás elnevezése a görög 'episztémé' szóból származik (*ἡ ἐπιστήμη*: tudás, ismeret). Modális operátorai: *bizonyított, nem cáfolt, eldöntetlen, cáfolt*. Az elsőt **V**-vel, az utolsót **F**-fel szokták jelölni, a másik kettő jelölésére ritkán vezetnek be külön szimbólumot.⁴ Hasonlítsuk össze ezeket az alethikus operátorokkal:

⁴ Ezek a betűk az angol 'verified' (bizonyított) és 'falsified' (cáfolt) szavak kezdőbetűi. Más jelöléseket is használnak.

Alethikus	Episztémikus
Szükségszerű (N) Lehetséges (M) Véletlen Lehetetlen	Bizonyított (V) Nem cáfolt Eldöntetlen Cáfolt (F)

Látható, hogy az egy sorba írt operátorok egymás megfelelői a két rendszerben.

Az episztémikus modalitás *de dicto* és *de re* típusban egyaránt értelmezhető.

Az episztémikus *de dicto* modális elmélet olyan kijelentésekkel foglalkozik, amelyek azt állítják, hogy bizonyos kijelentések bizonyítottak, nem cáfoltak, eldöntetlenek, vagy cáfoltak. Azt, hogy egy p kijelentés bizonyított, Vp -vel, azt, hogy p cáfolt, Fp -vel jelöljük. $\neg Fp$ -vel kifejezhetjük azt, hogy p nem cáfolt, $\neg Fp \wedge \neg F \neg p$ -vel pedig azt, hogy p eldöntetlen (sem p , sem tagadása nincs megcáfolva). Végül V -t is kiküszöbölhetjük, ha elfogadjuk azt, hogy p bizonyítása egyenértékű negációjának megcáfolásával (azaz ha elfogadjuk a kizárt harmadik elvét): Vp ugyanaz, mint $F \neg p$.

Elméletünk formális leírását V -rendszernek nevezhetjük. Némi megfontolás mutatja, hogy a V -rendszer teljesen analóg az M -rendszerrel, ha N -nek V -t, M -nek pedig $\neg F$ -et feleltetjük meg (összhangban a fenti összehasonlító táblázattal). Az analógia belátásához elég azt megnéznünk, hogy az $(M1)$ — $(M4)$ elvek alábbi megfelelői, jelentésük alapján, elfogadhatók-e.

- (V1) $\neg F(\alpha \vee \beta)$ és $\neg F\alpha \vee \neg F\beta$ logikai értéke azonos.
- (V2) Ha α és β egyenértékűek, akkor $\neg F\alpha$ és $\neg F\beta$ is azok.
- (V3) Ha α tautológia, akkor $V\alpha$ igaz. (Másképp: Ha α kontradikció, akkor $\neg F\alpha$ hamis.)
- (V4) Ha α igaz, akkor $\neg F\alpha$ is igaz.

(V1) és (V2), úgy véljük, nem szorulnak magyarázatra. Ami (V3)-at illeti, ez azt fejezi ki, hogy ha α pusztán logikai szerkezete miatt igazság (a benne szereplő betűk helyére akár igaz, akár hamis kijelentéseket teszünk, az állítás mindig igaz), akkor igazsága bizonyított. Ez megint nem jelenti azt, hogy csak a tautológiákat tekinthetjük bizonyítottaknak: ha α egy extralogikai úton bizonyított tétel szerkezetét kifejező formula és azt vizsgáljuk, hogy α bizonyíthatósága milyen logikai következményekkel jár, akkor $V\alpha$ -t rendszerünkben igaznak föltételezhetjük.

Megjegyezzük, hogy (V2) és (V3) értelmezésében látszólag árnyalatnyi, de bizonyos esetekben nagy jelentőségű eltérések vannak. Az, hogy α és β egyenértékűek, ill. hogy α tautológia, nyilván független attól, hogy ezt tudjuk-e vagy sem. A (V2) és a (V3) elv alkalmazásakor persze ezeket *tudnunk*, *ismernünk* kell. Ezért e két elv megfogalmazását gyakran így szokták kezdeni: „Ha tudjuk, hogy . . .”. Amíg (V2)-t és (V3)-at csak értékelési célokra használjuk, addig ez a megkötés nem mond semmit. Ezen túl azonban a megkötés már lényeges lehet; pl. (V3)-ban azt jelenti, hogy nem lehet olyan megfontolást

végezni, amelyben egy formuláról csupán föltételezzük, de nem tudjuk, hogy tautológia.

(V1) azt jelenti, hogy ha egy α kijelentést igaznak értékelünk, akkor a $\neg F\alpha$ kijelentést, tehát azt, hogy ' α nem cáfolt' is igaznak kell értékelnünk. Mivel (V3) kizárja azt, hogy ha α kontradikció, akkor $\neg F\alpha$ -t igazra értékeljük (hiszen ekkor $\neg\alpha$ tautológia, tehát (V3) szerint $\forall\alpha$ igaz, de ez ugyanaz, mint $F\alpha$, ezért $\neg F\alpha$ hamis), azért az elv alkalmazása formális ellentmondáshoz nem vezet és az interpretációval sem ütközik.

Így megvizsgálhatjuk, hogy a cikkünk első részének elején szereplő (3) példa logikailag helyes következtetés-e. Jelöljük p -vel azt, hogy 'a tettes nő volt', q -val pedig azt, hogy 'a tettes az áldozat szomszédja volt'. Akkor következtetésünk szerkezete a V -rendszerben ezt az alakot ölti:

$$\frac{\neg Fp; V(p \rightarrow q)}{\neg Fq}$$

Ez a következtetés helyes, ha a

$$[\neg Fp \wedge V(p \rightarrow q)] \rightarrow \neg Fq$$

formula tautológia; ezt értékeléssel ellenőrizzük.

Küszöböljük ki a V operátort $F\neg$ segítségével. Mivel M szerepét $\neg F$ játssza, az M -atomok megfelelői itt $\neg F$ -atomok lesznek (a (V4) disztribúciós törvény F -re nem érvényes, csak $\neg F$ -re). Ezért V helyébe $F\neg$ helyett mindjárt $\neg\neg F\neg$ -et írunk, hogy a $\neg F$ -operátor látható legyen:

$$[\neg Fp \wedge \neg\neg F\neg(p \rightarrow q)] \rightarrow \neg Fq.$$

Következő lépésként a p , $\neg(p \rightarrow q)$, q magokat a p , q betűk fölötti perfekt diszjunktív normálformájukkal kell pótolni. Ezek rendre:

$$\begin{aligned} p: & (p \wedge q) \vee (p \wedge \neg q) \\ \neg(p \rightarrow q): & p \wedge \neg q \\ q: & (p \wedge q) \vee (\neg p \wedge q). \end{aligned}$$

Ezeket behelyettesítve (megjegyezve, hogy tautológia nincs köztük), és a $\neg F$ operátort, ott ahol kell, disztribuíva, ezt kapjuk:

$$[(\neg F(p \wedge q) \vee \neg F(p \wedge \neg q)) \wedge \neg\neg F\neg(p \wedge \neg q)] \rightarrow [\neg F(p \wedge q) \vee \neg F(\neg p \wedge q)].$$

A formulában modális operátor hatáskörén kívüli komponens nem fordul elő. A szereplő $\neg F$ -atomok: $\neg F(p \wedge q)$, $\neg F(p \wedge \neg q)$, $\neg F(\neg p \wedge q)$. Helyettesítsük ezeket, a kiszámítás megkönnyítése érdekében, rendre az a , b , c betűkkel:

$$(13) \quad [(a \vee b) \wedge \neg b] \rightarrow [a \vee c].$$

Ezt a már többször bemutatott fogással számítjuk ki gyorsan. Tegyük föl, hogy implikációnk előtagja igaz. Mivel az előtag konjunkció, mindkét tagjának igaznak kell lennie. Így a második tag, $\neg b$ is igaz, tehát $b = h$. De akkor az első tag, $a \vee b$, csak úgy lehet igaz, ha $a = i$. Ezzel azonban az implikáció utótagja, $a \vee c$, már c értékétől függetlenül igaz lesz (hiszen a diszjunktív

igazságához egyik tagjának igazsága elegendő). Összegezve: ha implikációnk előtagja igaz, akkor utótagja is igaz. Így ez az implikáció tautológia, ennélfogva a vizsgált következtetés helyes.

A **V**-rendszerben a modális operátorok iterációja is ugyanúgy megy, mint az **M**-rendszerben. Képezhetjük tehát — az M_2, M_3, \dots rendszerekkel szoros analógiában — a V_2, V_3, \dots rendszereket.

Viszont a **V**-rendszerben nem látszik elfogadhatónak a magasabbrendű modalitásokat kiküszöbölő eljárás (ez, mint említettük, az alethikus elméletben sem problémamentes). A redukciós elveket kifejező ($M5$)—($M6$) szabályok episztémikus megfelelői ugyanis a következők lennének:

($V5$) Ha egy kijelentés nemcáfolttsága nem cáfolt, akkor az a kijelentés nem cáfolt.

($V6$) Ami nem cáfolt, az bizonyítottan nem cáfolt.

Ezeknek az elveknek az elfogadása elmosná a különbséget a bizonyított-ság és a bizonyítottság bizonyított volta, a nemcáfolttság és a nemcáfolttság nem cáfolt volta stb. között.

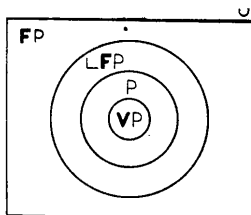
Az episztémikus de dicto elmélet alkalmazására talál formális rendszerek *meta-elméletének*⁵ (részleges vagy teljes) formalizálásában. A metaelméletek egyik fontos feladata ugyanis olyan tételek bizonyítása, amelyek arról szólnak, hogy a formális rendszer ilyen és ilyen formulái (a formális rendszerben) *levezethetők*. Ha p jelenti a formális rendszer egy formuláját, akkor az a *meta-tétel*, hogy p levezethető, a metaelméletben Vp alakban formalizálható (a formális levezethetőséget azonosítva itt a 'bizonyított' tulajdonsággal). A metaelmélet ilyen formalizálása nem föltétlenül pedantéria. Előfordulhat, hogy a metaelmélet tud eljárást adni bizonyos formulák levezethetőségének eldöntésére, de az eljárás alkalmazása bizonyos esetekben hosszú hónapok munkáját venné igénybe. Ilyenkor segíthet az elektronikus számológép. De a gép csak akkor alkalmazható, ha a feladat gépies: az eljárás gépbe programozásának előfeltétele az eljárás formalizálása. Így az episztémikus elmélet akár gyakorlati feladatok megoldásában is hasznosnak bizonyulhat.

Az alethikus és az episztémikus de dicto elméletek szintaxisa, formális rendszere azonos. Önként fölvetődik a kérdés: van-e különbség szemantikájukban? Vajon a különböző szavak mögött nem ugyanazon tartalom rejtőzik-e? Van-e különbség a között, hogy egy kijelentés szükségszerűen igaz, és aközött, hogy egy kijelentés bizonyított?

Erre a kérdésre megtámadhatatlan *elvi* választ keresni meddő feladatnak tűnik. Célravezetőbb a probléma *gyakorlati* megragadása. A gyakorlatban mindenesetre előfordulhat olyan szituáció, amelyben a kijelentések igazságára vonatkozó információink alapján hasznos megkülönböztetni bizonyítottan igaz és szükségszerűen igaz kijelentéseket. Pl. bizonyítottan igaznak tekinthetünk olyan tételeket, amelyeket egy, alapjaiban a gyakorlatban is kipróbált elméletből logikai következtetéssel nyertünk, de amelyek érvényességét még nem támasztja alá kellő mennyiségű kísérleti-tapasztalati adat; viszont szükségszerűen igaznak tekinthetjük azokat a tételeket, amelyek, azonkívül hogy az elmélettel teljes összhangban vannak, elegendő számú kísérleti-tapasztalati eredménnyel is megerősítettek. Természetesen más megfontolások is megalapozhatnak egy ilyenfajta megkülönböztetést.

⁵ A metaelméletek teljesen formalizált rendszereket tanulmányoznak. A metaelmélet egy tétele általában nem tétele a formalizált rendszernek, hanem a formalizált rendszerrel szóló tétel.

Végül néhány szó az *episztémikus de re elmélet*ről. Ez teljesen analóg az alethikus de re elmélettel. Operátorai tulajdonságokra alkalmazva tulajdonságokat hoznak létre. Ha P egy tulajdonság, akkor VP az a tulajdonság, amellyel univerzumunk azon és csak azon elemei rendelkeznek, amelyek bizonyítottan P -tulajdonságúak. Az FP tulajdonság terjedelmébe azok a dolgok tartoznak, amelyek bizonyítottan nem- P -tulajdonságúak, tehát $FP \equiv V \perp P$. A $\perp FP$ tulajdonság terjedelmébe tartozó dolgokról nincs megcáfolva, hogy P -tulajdonságúak. Így világos, hogy VP , P , $\perp FP$ és FP között az 5. ábrán

5. ábra

látható összefüggések állnak fenn: VP része P -nek, P része $\perp FP$ -nek. Eltérően az alethikus de re modalitásra vonatkozó nézetektől, itt általánosan elfogadott, hogy a \emptyset , VP , P , $\perp FP$, U tulajdonságok terjedelme mind különböző lehet; tehát egyidőben fennállhat, hogy VP nem üres és valódi része P -nek, P valódi része $\perp FP$ -nek, és $\perp FP$ nem az egész univerzum. A formális és materiális tulajdonságokra való felosztásnak nincs olyan megfelelője, amely — elfogadása esetén — eleve kizárná az említett lehetőségek mindegyikének egyidejű fennállását.

A modális elméletek és a szigorú logika

Mint említettük, az M -rendszerben az $N(p \rightarrow q)$ formulát szokás 'szigorú implikáció'-nak nevezni (és így olvasni: ' p szigorúan implikálja q -t'). A V -rendszerben a $V(p \rightarrow q)$ formulát ugyancsak lehet (episztémikusan) szigorú implikációnak tekinteni. Az a törekvés, hogy a formalizált logikában a hagyományos implikáción kívül egy erősebb, ún. szigorú implikációt is szerepeltessenek, a hagyományos implikáció szemantikai interpretációjához fűződő nehézségekkel kapcsolatos.

Formálisan tekintve a $p \rightarrow q$ implikáció a kijelentéskalkulus egy művelete, amelyet egyszerűen úgy definiálunk, hogy hamis, ha előtagja igaz és utótagja hamis, minden más esetben igaz. Hasonlóan adjuk meg más műveletek (negáció, konjunkció, diszjunkció) szabatos definícióit is. De míg egyéb műveletek eléggé egyértelműen interpretálhatók nyelvi alakban, az implikáció lefordítása az élő nyelvre problematikus. Az igaz, hogy az élő nyelv 'ha p , akkor q ' alakú kijelentéseinek szerkezetét (főltéve, hogy p és q kijelentőmódbeli és változót nem tartalmazó mondatok) mindig leírhatjuk $p \rightarrow q$ -val, az azonban már vitatható, hogy az implikáció jelét tartalmazó formulák a bennük szereplő betűk bármiféle interpretációjával értelmesen fordíthatók le a köznap nyelvre oly módon, hogy $p \rightarrow q$ -t 'ha p , akkor q ' alakban fordítjuk. Csak egy példával illusztráljuk az interpretáció nehézségét. A $(p \rightarrow q) \vee (\neg p \rightarrow q)$ formula a kijelentéskalkulus szerint *tautológia*, tehát igaz, bármit jelent is p

és q . De a „józan ész” aligha érzi igazságnak e formula egy ilyen interpretációját: 'Ha a Marson van élet, akkor a Lánchíd növényevő; vagy ha a Marson nincs élet, akkor a Lánchíd növényevő'. Valóban, $p \rightarrow q$ általánosan csak a 'nem p vagy q ' alakban, vagy még inkább a 'nem igaz, hogy p és nem q ' alakban interpretálható, ha csak leveg meg nem egyezünk abban, hogy a 'ha . . . akkor' kötőszavak jelentését módosítjuk.

A szigorú implikáció bevezetése kísérlet olyan logikai művelet megalkotására, amelynek interpretációja közelebb áll a 'ha . . . akkor' alakú mondatösszetétel köznapi jelentéséhez. A kísérlet bizonyos eredményét tanúsítja, hogy pl. az $\mathbf{N}(p \rightarrow q) \vee \mathbf{N}(\neg p \rightarrow q)$ formula már nem tautológia (az \mathbf{M} -rendszerben).

A modális elméletekben a szigorú implikáció (és a szigorú ekvivalencia is) a modális operátorok segítségével definiált, tehát *származtatott* fogalmak. Történetileg először azonban olyan elméletet dolgoztak ki, amelyben a szigorú implikáció *alapotfogalom*, s amelyben a *szükségszerű* és a *véletlen* modalitások épp a szigorú implikáció segítségével definiálhatók, tehát származtatott fogalmak. Ez az elmélet az ún. *szigorú kijelentéskalkulus*.

A *szigorú kijelentéskalkulus* az ún. *nem-alternáló* logikai elméletek körébe tartozik. Alternáló vagy kétértékű logikának nevezünk minden olyan logikai elméletet, amelynek formulái két logikai érték ('igaz' és 'hamis') segítségével interpretálhatók. Nem-alternáló logikák azok, amelyekre ilyen kétértékű interpretáció nem lehetséges. Közéjük tartoznak az ún. többértékű logikák, *de nem csak ezek*, hanem olyan elméletek is, amelyekre semmiféle értékelési eljárás nem lehetséges. Utóbbiak közé tartozik pl. az ún. *derivatív* logika, az *intuicionista* logika és maga a *szigorú* logika is. A szigorú kijelentéskalkulus formulái semmiféle (véges) értékeléssel nem interpretálhatók értelmes módon (ti. úgy, hogy értékelési eljárással a formulák közül azok, amelyek logikai igazságokat fejeznek ki, kiválaszthatók lennének).⁶

A szigorú kijelentéskalkulusnak így módon csak axiomatikus fölépítése lehetséges. A 'tautológia' fogalmát ebben a rendszerben a 'levezethető formula' fogalma pótolja, amelyet hasonlóan definiálnak, mint más axiomatikus fölépített logikai rendszerekben.

A szigorú logika *alapotoperátorai*: a negáció (\neg), a konjunkció (\wedge) és a szigorú implikáció; utóbbit a ' \Rightarrow ' szimbólummal jelöljük. *Formulái* a tetszőleges kijelentéseket reprezentáló p, q, r, \dots betűkből (kijelentésatomokból) és az említett operátorokból hasonlóan épülnek föl, mint az alternáló kijelentéskalkulus formulái. A formulák tehát a p, q, r, \dots atomokon kívül $\neg p, p \wedge q, p \Rightarrow q$, továbbá mindazok, amelyek ezekből úgy keletkeznek, hogy az atomok helyére már meglévő formulákat teszünk. A szokásos zárójelzési konvenciókat fenntartjuk.

További operátorokat rövidítésként vezetünk be. Az $(\alpha \Rightarrow \beta) \wedge (\beta \Rightarrow \alpha)$ alakú formulákat $\alpha \Leftrightarrow \beta$ -val rövidítjük; ezt a műveletet *szigorú ekvivalenciának*

⁶ Pontosabban a következőzről van szó: Nem lehetséges véges sok érték bevezetése úgy, hogy a kijelentésatomok egymástól függetlenül bármelyik értéket fölvehetik, a formulák értéke a bennük szereplő kijelentésatomok értékeinek megadásával egyértelműen meghatározott, s a logikai igazságnak tekintett formulák értéke atomjaik bármely értékelésére az 'igaz'-nak megfelelő kitüntetett érték (vagy ha több ilyen kitüntetett érték van, ezek valamelyike). A most körvonalazott értelemben az ismertett modális kalkulusok sem értékelő rendszerek, hiszen a modális komponensek értékeit pusztán a kijelentésatomok értékei nem határozzák meg. Mint tudjuk, a modális komponenseket külön kell értékelni.

nevezzük. A $\neg(\neg\alpha \wedge \neg\beta)$ alakú formulák rövidítésére bevezetjük az $\alpha \vee \beta$ *diszjunkciót*. (Az alternáló logikában $\neg(\neg\alpha \wedge \neg\beta)$ és $\alpha \vee \beta$ egyenértékű formulák; a diszjunkció itteni definíciója tehát nem mesterkélte.) $\neg\alpha \vee \beta$ rövidítésére bevezetjük az $\alpha \rightarrow \beta$ *alternáló implikációt*. ($\neg\alpha \vee \beta$ és $\alpha \rightarrow \beta$ is egyenértékűek az alternáló logikában.) E rendszerben tehát két implikációt: szigorút (\Rightarrow) és alternálót (\rightarrow) különböztetünk meg; az első definiálatlan alapfogalom, a második definiált fogalom. Jegyezzük meg, hogy $\alpha \Rightarrow \beta$ nem fejezhető ki $\alpha \rightarrow \beta$ segítségével. Végül bevezetjük az *alternáló ekvivalenciát* is, $\alpha \leftrightarrow \beta$ jelöléssel, az $(\alpha \rightarrow \beta) \wedge (\beta \rightarrow \alpha)$ formula rövidítésére.

A rendszer *axiómái* az alábbi formulák:

1. $(p \wedge q) \Rightarrow (q \wedge p)$,	2. $[(p \wedge q) \wedge r] \Rightarrow [p \wedge (q \wedge r)]$,
3. $(p \wedge q) \Rightarrow p$,	4. $p \Rightarrow (p \wedge p)$,
5. $[p \wedge (p \Rightarrow q)] \Rightarrow q$,	6. $[(p \Rightarrow q) \wedge (q \Rightarrow r)] \Rightarrow [p \Rightarrow r]$.
7. $(p \Rightarrow q) \Rightarrow (\neg q \Rightarrow \neg p)$,	8. $[(p \wedge q) \Rightarrow r] \Rightarrow [(p \wedge \neg r) \Rightarrow \neg q]$,
9. $p \Rightarrow \neg\neg p$,	10. $\neg\neg p \Rightarrow p$,
	11. $[p \Rightarrow (q \wedge r)] \Rightarrow [p \Rightarrow q]$.

Ha e formulákban \Rightarrow helyére mindenütt \rightarrow -at teszünk, akkor a közönséges logika tautológiáihoz jutunk.

A rendszer *levezetési szabályai*:

1. *Helyettesítés*: mint az alternáló logikában.
2. *Leválasztás*: mint az alternáló logikában.
3. *Összekapcsolás*: az α és β formulákból az $\alpha \wedge \beta$ formula előállítása.

(Az alternáló logikában az ennek megfelelő $\frac{\alpha; \beta}{\alpha \wedge \beta}$ következtetés helyessége már az axiómákból és a leválasztási szabályból folyik; itt nem, ezért kell külön kimondani.)

4. *Pótlás*: egy formula valamely részformulájának kicserélése egy vele *szigorúan* ekvivalens formulával. (Az alternáló logikában a közönségesen ekvivalens formulák ugyancsak pótolhatók egymással; ennek jogossága ott a helyettesítés és a leválasztás jogosságának következménye. Itt a pótlás nem vezethető vissza a másik három levezetési szabályra.)

A rendszerben *levezethető formuláknak* mondjuk az axiómákat, továbbá azokat a formulákat, amelyek az axiómákból a levezetési szabályok véges sokszori alkalmazásával előállíthatók.

Ha α a szigorú kijelentéskalkulus egy olyan formulája, amelyben szigorú implikáció és ekvivalencia nem fordul elő, úgy α *akkor és csak akkor levezethető, ha tautológia* (az alternáló kijelentéskalkulus értelmében). Rendszerünk tehát részként tartalmazza az alternáló kijelentéskalkulust. És persze *valódi* részként, hiszen pl. az axiómák olyan formulák, amelyek az alternáló logikában nemcsak hogy nem tautológiák, de még csak nem is formulák (hiszen a szigorú implikáció \Rightarrow jele is szerepel bennük).

Legyen α a szigorú logika egy formulája. Nevezzük α *alternáló képének* azt a formulát, amely α -ból a benne esetleg előforduló \Rightarrow és \Leftrightarrow jelek \rightarrow -lal, ill. \leftrightarrow -lal való fölcserélésével (tehát a szigorú implikáció és ekvivalencia alternálójával való helyettesítésével) keletkezik. (Ha α -ban \Rightarrow és \Leftrightarrow nem szerepel, akkor alternáló képe önmaga.) Mármost belátható, hogy *ha α a szigorú logikában levezethető, akkor alternáló képe tautológia*. Ez trivialis, hiszen bármely

axióma alternáló képe tautológia, és bármely levezetési szabály alternáló megfelelője az alternáló logika helyes következtetési szabálya. \Leftarrow

Viszont figyelemre méltó, hogy e tétel megfordítása nem igaz: ha α alternáló képe tautológia, akkor α a szigorú logikában nem feltétlenül levezethető. Pl. $p \Rightarrow (q \Rightarrow p)$ nem levezethető, noha alternáló képe: $p \rightarrow (q \rightarrow p)$ tautológia. Ez nevezetes példa, nemcsak azért, mert tanúsítja a szigorú logika 'szigorú' karakterét (az, hogy $p \rightarrow (q \rightarrow p)$ tautológia, a 'ha... akkor' interpretációval ugyancsak problematikus), hanem azért is, mert $p \Rightarrow (q \Rightarrow p)$ -t hozzávéve az axiómákhoz, a bővített rendszerben már egy formula akkor és csak akkor lesz levezethető, ha alternáló képe tautológia. Vagyis ezzel a bővítéssel a szigorú implikáció (és ekvivalencia) azonossá válnék az alternálóval, a szigorú rendszer átmenne az alternálóba. Következésképp az, hogy ez a formula nem levezethető, a szigorú logika karakterisztikus tulajdonsága.

A kétfajta implikáció közti összefüggés a következő: a szigorú implikáció szigorúan implikálja az alternálót: $a (p \Rightarrow q) \Rightarrow (p \rightarrow q)$ formula levezethető.

A modális operátorokat így értelmezzük: a $\neg \alpha \Rightarrow \alpha$ formula rövidítésére bevezetjük az $N\alpha$, $\neg(\alpha \Rightarrow \neg \alpha)$ rövidítésére pedig az $M\alpha$ szimbólumot. $N\alpha$ -t mint az ' α szükségszerű', $M\alpha$ -t mint az ' α lehetséges' kijelentést interpretálva, adódik: egy kijelentés szükségszerűsége azt jelenti, hogy saját tagadása szigorúan implikálja; egy kijelentés lehetséges volta pedig annak tagadását jelenti, hogy saját tagadását szigorúan implikálja.

Az így bevezetett modalitásokról általában ugyanazok az összefüggések bizonyíthatók be, mint az M -rendszerben, egyenértékűség helyett mindenhol szigorú ekvivalenciával. Pl. levezethető, hogy Np és $\neg M \neg p$ szigorúan ekvivalensek, továbbá hogy a szigorú implikáció szigorúan ekvivalens az alternáló implikáció szükségszerűségével: $(p \Rightarrow q) \Leftrightarrow N(p \rightarrow q)$. Az is kimutatható, hogy ha α olyan levezethető formula, amelyben nem szerepel \Rightarrow és \Leftrightarrow , akkor $N\alpha$ is levezethető. A korlátozás persze azt is tartalmazza, hogy α -ban N és M sem szerepelhet, hiszen definíciójukban szerepel \Rightarrow . Általában tetszőleges levezethető α -ra nem igaz az, hogy $N\alpha$ is levezethető. Így a szigorú logikában is fel-lephet a modális operátorok iterációja.

Az iterációk kiküszöbölésére az axiómarendszert bővíteni kell. Hogy milyen pótaxiómát érdemes fölvenni, az attól függ, hogy az iterációk részleges vagy teljes kiküszöbölését tűzzük-e ki célul. Az $Mp \Rightarrow NMp$ pótaxióma fölvetelével teljes redukciót érhetünk el: minden formula szigorúan ekvivalens egy olyan formulával, amelyben modális operátor hatáskörében további modális operátor már nem szerepel.

A redukciós axiómával bővített szigorú logika az eredeti karakterétől eléggé eltávolodott. Ezt az eltávolodást jelzi, hogy benne a

$$(p \Rightarrow q) \Leftrightarrow N(p \Rightarrow q), (p \Rightarrow q) \Leftrightarrow M(p \Rightarrow q), M(p \Rightarrow q) \Leftrightarrow N(p \Rightarrow q)$$

formulák levezethetők. Ezek azt fejezik ki, hogy a szigorú implikáció szigorúan ekvivalens mind a saját lehetőségével, mind a saját szükségszerűségével.

„Szigorú” jellegéből azonban továbbra is megőrzött valamit. Kimutatható, hogy $p \Rightarrow (q \Rightarrow p)$ változatlanul nem-levezethető, azaz a bővített rendszer sem azonos az alternáló logikával.

Egy logikai axiómarendszert, ha negációt tartalmaz, *ellentmondástalan*-nak mondunk, ha nincs olyan α formulája, hogy α is, $\neg \alpha$ is levezethető. Ha a rendszer nem az alternáló logikát állítja elő, akkor ellentmondástalansága nem

magától értetődő, bizonyításra szorul. A szigorú logika ellentmondástalansága így látható be: Ha α is és $\neg\alpha$ is levezethető volna a rendszerben, akkor mindkettő alternáló képe tautológia volna. Világos azonban, hogy a szóban forgó alternáló képek is egymás negációi, s egy formula és negáltja egyszerre nem lehet tautológia.

Nevezetes *nem levezethető* formula $p \Rightarrow (\neg p \Rightarrow p)$, azaz $p \Rightarrow Np$. Ez különösen azért érdekes, mert a redukciós axiómával bővített szigorú logikában *bármely* levezethető α formulával együtt már $N\alpha$ is levezethető. Ezért, ha rendszerünket — mondjuk valamilyen alkalmazási céllal — kibővítjük úgy, hogy egy nem levezethető α formulát hozzáfűzünk az axiómákhoz, akkor nem biztos, hogy a bővített rendszerben $N\alpha$ levezethető lesz. (Biztos, hogy nem levezethető, ha α egyetlen betű, pl. p , vagy egy új szimbólum.) Így módunkban van α és $N\alpha$ között megkülönböztetést tenni.

Megjegyezzük, hogy hasonló a helyzet az M -rendszerben is. Ha α a kijelentéskalkulus egy tautológiája, akkor $N\alpha$ tautológia az M -rendszerben, de $p \rightarrow Np$ nem tautológia benne.

Mi az összefüggés a szigorú kijelentéskalkulus és az M -rendszer között? Ennek tisztázásához vegyük figyelembe, hogy a szigorú kalkulus formuláiból a \Rightarrow kiküszöbölhető, ha minden $\alpha \Rightarrow \beta$ alakú formularészt a vele szigorúan ekvivalens $N(\alpha \rightarrow \beta)$ -val pótolunk. Ha egy formulán ilyen átalakítást hajtunk végre, az eredetivel szigorúan ekvivalens formulához jutunk. A szigorúan ekvivalens formulák levezethetőség szempontjából egyenrangúak: ha egyikük levezethető, akkor másikuk is. A \Rightarrow kiküszöbölése ily módon a rendszert nem érinti.

A \Rightarrow kiküszöbölésével azonban a szigorú kalkulus formulái és az M -rendszer formulái között semmiféle alaki különbség nem marad. Így lehetővé válik a két rendszer összehasonlítása.

Egyszerű vizsgálattal megállapítható (a részletekre itt nem térünk ki), hogy *a szigorú kalkulus egy formulája akkor és csak akkor levezethető, ha M -tautológia.* (Ha a levezetéshez a redukciós axiómát is használjuk, akkor csak az M^* -rendszerben tautológia.) Így a szigorú kijelentéskalkulus lényegében azonosnak bizonyult az M -rendszerrel.

Ami a szigorú logikának azt a törekvését illeti, hogy az implikáció interpretációs nehézségeit megoldja, ide vonatkozó eredményei sok tekintetben vitatottak. De ez a témakör már kívül esik cikkünk keretein.

A deóntikus modalitás

A deóntikus modalitás elnevezése a görög 'deó' igéből származik ($\delta\epsilon\omega$: kötök, gátlok). Olyan kijelentéseket tanulmányoz, amelyek bizonyos cselekedetek, *aktusok kötelező, megengedett, közömbös* vagy *tilos* voltáról szólnak, e négy tulajdonság *morális* vagy *jogi* értelmében. Azt, hogy egy P aktus *megengedett*, jelöljük PP -vel, hogy *kötelező*, azt OP -vel.⁷ Hogy a P aktus *tilos*, nyilván azt jelenti, hogy *nem megengedett*, tehát $\neg PP$ -vel kifejezhető; hamarosan látni fogjuk, hogy egy aktus (morálisan) közömbös voltának

⁷ Ezek a betűk az angol 'obligatory' (kötelező) és 'permitted' (megengedett) szavak kezdőbetűi.

kifejezésére sincs szükség új operátor fölvetelésére. Sőt, mint a többi modális elméletben, **P** és **O** egyike itt is kiküszöbölhető.

A **P** és **O** deontikus operátorok tehát *aktusokra alkalmazva kijelentéseket hoznak létre*, ahhoz hasonlóan, ahogyan az **E** és **A** egzisztenciális operátorok *tulajdonságokra alkalmazva kijelentéseket eredményeznek*. Az analógia alapján úgy tűnik, hogy a deontikus modalitás *de re* típusú, és csakis az lehet (annak nyilván nincs értelme, hogy egy kijelentés megengedett vagy kötelező⁸). Zavart okozhat azonban, hogy a *de re* típusú modális operátorok mindig *tulajdonságokra* vonatkoztak, a modális operátorokat viszont *aktusokra* alkalmazzuk. Ám az aktusokat ugyanúgy kezelhetjük, mintha tulajdonságok lennének, az *aktusok algebraja ugyanis semmiben sem különbözik a tulajdonságok algebrajától*, mint rögtön megmutatjuk.

Egy *P* aktus *komplementumán* értsük azt az aktust, amely akkor és csak akkor *elvégzett* (teljesített), ha a *P* aktus nem-elvégzett; jelöljük ezt $\perp P$ -vel. (Ha pl. *P* a 'villamoson bliccelés' aktusa, akkor $\perp P$ a 'villamoson nem-bliccelés'.) Két aktus, *P* és *Q*, *metszetén* értsük azt az aktust, amely akkor és csak akkor elvégzett, ha *P* is, *Q* is elvégzett; jelöljük ezt $P \cap Q$ -val. (Ha pl. a *P* aktus 'a kérvény átadása a tisztviselőnek', a *Q* aktus pedig 'pénzzel bélelt boríték csúsztatása a tisztviselő zsebébe', akkor $P \cap Q$ 'a tisztviselő megvesztegetése'.) Végül két aktus, *P* és *Q*, *unióján* értsük azt az aktust, amely akkor és csak akkor elvégzett, ha *P* és *Q* közül legalább az egyik elvégzett; ezt $P \cup Q$ -val jelöljük. (Ha pl. *P* 'az érvényes jegy felmutatása' és *Q* a 'jegyváltás', akkor $P \cup Q$ 'az utazási jog megszerzése a villamoson' aktus.)

Mivel *P* és $\perp P$, definíció szerint, kizárják egymást, $P \cap \perp P$ -nek nincs értelme. A metszet-műveletnek ezt a korlátozását úgy küszöböljük ki, hogy $P \cap \perp P$ -t a '*lehetetlen aktus*'-nak tekintjük. Más aktusok is lehetnek persze, amelyek kizárják egymást (pl. 'kerekasztal mellé ülni' és 'az asztal sarkához ülni'), ezek metszetét is lehetetlen aktusnak tekintjük. A lehetetlen aktus szerepe ugyanaz, mint az üres tulajdonságé. Mint az üres tulajdonságot, ezt is \emptyset -val jelöljük.

Vizont $P \cup \perp P$ olyan aktus, amelyet — bármit jelent is *P* — mindig mindenki végrehajt (hiszen vagy végrehajtja *P*-t, vagy nem, de az utóbbi esetben végrehajtja $\perp P$ -t). Ezt az aktust *univerzális aktusnak* nevezzük, és *U*-val jelöljük. Szerepe ugyanaz, mint az univerzumé a tulajdonságok algebrajában. (Megint: előfordulhat, hogy $P \cup Q = U$, noha $Q \neq \perp P$. Például 'dohányozni' és 'szivarozástól tartózkodni'.)

A lehetetlen és az univerzális aktus bevezetésével az aktusok körében a három művelet korlátozás nélkül végrehajtható, és könnyű ellenőrizni, hogy az aktusok egyenértékűségére vonatkozóan pontosan azok a törvények érvényesek, amelyek a tulajdonságokéra. Nincs tehát formai, szerkezeti különbség a tulajdonságok algebraja és az aktusok algebraja között. Az osztálykalkulus jelrendszere alkalmas formális nyelv mindkettő leírására.

Így a deontikus modalitást teljes joggal tekinthetjük *de re*-típusú modalitásnak. Most már a négy deontikus modalitás kifejezésének problémáját is megoldhatjuk. Egy *P* aktust akkor tekinthetünk *közömbösnek*, ha szabad

⁸ Az, hogy bizonyos körülmények között valakinek morális kötelessége bizonyos kijelentés megtétele, nem azt jelenti, hogy a kijelentés (állítás, ítélet) kötelező, hanem a *kimondása*. Különböztessük meg a kijelentést és a kijelentés 'kijelentését', azaz kimondását.

csinálni és szabad nem-csinálni is, azaz, ha P is, $\perp P$ is megengedett; ezt tehát $PP \wedge \perp LP$ -vel szimbolizálhatjuk. Végül a 'kötelező' és a 'megengedett' összefüggése: ami kötelező, annak komplementuma tilos (azaz nem megengedett), és ami megengedett, annak a komplementuma nem lehet kötelező. Tehát OP ugyanaz, mint $\perp \perp LP$, és PP ugyanaz, mint $\perp OLP$. Az összefüggés a négy modalitás között ugyanaz, mint a többi modális elméletben.

A deontikus elmélet szimbolikus nyelve — nevezzük ezt **P**-rendszernek — teljesen analóg az **E**-rendszerrel. Az operátorok megfeleltetését ezzel a táblával szemléltethetjük:

Exisztenciális (E -) rendszer		Deontikus (P -) rendszer	
Általános	(A)	Kötelező	(O)
Exisztenciális	(E)	Megengedett	(P)
Különös	($\mathbf{EP} \wedge \mathbf{E}\neg P$)	Közömbös	($\mathbf{PP} \wedge \mathbf{P}\perp P$)
Üres	($\neg \mathbf{E}$)	Tilos	($\neg \mathbf{P}$)

Kérdés, hogy az analógia kiterjed-e a két rendszer igazságaira is? Ehhez meg kell vizsgálni az értékelés alapjául szolgáló elvek deontikus megfelelőit:

(P1) Az **P**-*disztribúció* elve. $\mathbf{P}(P \cup Q)$ egyenértékű $\mathbf{PP} \vee \mathbf{PQ}$ -val.

(P2) Az **P**-*extenzionalitás* elve. Ha $\Gamma \equiv \Delta$, akkor $\mathbf{P}\Gamma \leftrightarrow \mathbf{P}\Delta$.

(P3) Az *univerzális kötelezőségének* elve. Ha $\Gamma \equiv U$, akkor $\mathbf{O}\Gamma$ igaz.

(Az univerzális aktus kötelező. Más megfogalmazásban: a lehetetlen aktus tilos; azaz: ha $\Gamma \equiv \emptyset$, akkor $\mathbf{P}\Gamma$ hamis.)

(P4) Az *univerzális megengedettségenek* elve. Ha $\Gamma \equiv U$, akkor $\mathbf{P}\Gamma$ igaz.

Az első két elv és a negyedik plauzibilis, a harmadik elfogadása azonban közvetlenül nem látszik evidensnek. Hogy elfogadhatóságáról meggyőződjunk, vegyük figyelembe, hogy az osztályalgebra törvényei szerint $Q \cup \emptyset \equiv Q$, így (P2) szerint $\mathbf{P}Q \leftrightarrow \mathbf{P}(Q \cup \emptyset)$, de utóbbi (P1) szerint egyenértékű $\mathbf{P}Q \vee \mathbf{P}\emptyset$ -vel. Tehát $\mathbf{P}Q$ és $\mathbf{P}Q \vee \mathbf{P}\emptyset$ egyenértékűek. Így ha $\mathbf{P}\emptyset$ igaz lenne, akkor — a diszjunkció értékelési szabálya szerint — $\mathbf{P}Q \vee \mathbf{P}\emptyset$ tautológia lenne, s így a vele egyenértékű $\mathbf{P}Q$ is. Következésképp ha $\mathbf{P}\emptyset$ igaz lenne, akkor a tetszőleges Q aktus megengedett lenne. Következésképp annak elfogadása, hogy $\mathbf{P}\emptyset$ igaz, azaz hogy a lehetetlen aktus megengedett, maga után vonná minden aktus megengedett voltát, vagyis morális anarchiához vezetne. Ezért nélkülözhetetlen annak elfogadása, hogy a lehetetlen aktus tilos, azaz, hogy $\mathbf{P}\emptyset$ hamis. Ez viszont csupán más megfogalmazása annak, hogy az univerzális aktus kötelező, azaz hogy $\mathbf{O}U$ igaz.

A deontikus logika ezen rendszere ily módon csak interpretációjában különbözik az **E**-rendszerétől.

Most már módunkban van a cikkünk első részének elején közölt (4) példa következtetésének helyességét ellenőrizni. Jelöljük P -vel a 'színházlátogatás', Q -val pedig a 'ruhatárhasználat' aktusát. Első premisszánk ilyen alakú: ' P elvégzésekor Q kötelező'. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a $P \supset Q$ (azaz a $\perp P \cup Q$) aktus kötelező, hiszen premisszánk átfogalmazható így: 'Kötelező színházba-nem-menni vagy ruhatárat használni'. Az első

premissza szerkezete tehát: $\mathbf{O}(P \supset Q)$. A második premissza egyszerűen $\mathbf{P}P$, a konklúzió pedig $\mathbf{P}Q$. A következtetés szerkezete így módon:

$$\frac{\mathbf{O}(P \supset Q); \mathbf{P}P}{\mathbf{O}Q}$$

A következtetés helyes, ha a

$$(\mathbf{O}(P \supset Q) \wedge \mathbf{P}P) \rightarrow \mathbf{P}Q$$

formula tautológia. Az ellenőrzéshez először kiküszöböljük \mathbf{O} -t:

$$(\neg \mathbf{P} \perp (P \supset Q) \wedge \mathbf{P}P) \rightarrow \mathbf{P}Q.$$

$P \supset Q$ -t, P -t és Q -t perfekt diszjunktív normálformáikkal helyettesítjük (P és Q fölötti normálformákat képezve):

$$(\neg \mathbf{P}(P \cap \perp Q) \wedge \mathbf{P}[(P \cap Q) \cup (P \cap \perp Q)]) \rightarrow \mathbf{P}[(P \cap Q) \cup (\perp P \cap Q)].$$

A \mathbf{P} operátort mindenütt, ahol lehet, disztribuíljuk:

$$(\neg \mathbf{P}(P \cap \perp Q) \wedge [\mathbf{P}(P \cap Q) \vee \mathbf{P}(P \cap \perp Q)]) \rightarrow [\mathbf{P}(P \cap Q) \vee \mathbf{P}(\perp P \cap Q)].$$

Az áttekinthetőség kedvéért az előforduló $\mathbf{P}(P \cap Q)$, $\mathbf{P}(P \cap \perp Q)$, $\mathbf{P}(\perp P \cap Q)$ atomokat rövidítsük rendre az a , b , c betűkkel:

$$(\neg b \wedge (a \vee b)) \rightarrow (a \vee c).$$

Ez azonban — az előtagban szereplő konjunkció tagjainak sorrendjétől eltekintve — megegyezik az episztémikus modalitással kapcsolatban tárgyalt (3) példánk vizsgálatakor nyert (13) formulánkkal, amelyről ott beláttuk, hogy tautológia. Vizsgált következtetésünk tehát a deontikus logika szerint helyes.

A deontikus logikával foglalkozó kutatók egy része a deontikus logikát mint az alethikus modális logika *részét* igyekszik tárgyalni. E célra az alethikus rendszerbe bevezetnek egy ún. szankció-szimbólumot, s azt, hogy P tilos, így definiálják: Szükségszerű, hogy P maga után vonja a szankciót és a szankció elmaradásának lehetőségét. Ha a szankciót S -sel szimbolizáljuk, akkor az, hogy P tilos (azaz $\neg \mathbf{P}P$) így formalizálható: $\mathbf{N}(P \rightarrow (S \cap \mathbf{M} \perp S))$. Az értelmes interpretáció érdekében föl kell tennünk, hogy az alethikus *de re* modális kalkulussal dolgozunk, tulajdonságok helyett aktusokkal (vagy az aktusokat egyszerűen tulajdonságoknak tekintjük), és az S szankció-operátort is aktusnak tekintjük. De a fenti formula interpretációja még ezekkel a föltevésekkel sem teljesen világos (gondoljunk a \perp , \cap , \mathbf{M} műveletek interpretációira, és próbáljuk interpretálni pl. az $S \cap \mathbf{M} \perp S$ aktust!). Azok a kutatók, akik ezen a vonalon haladnak, még ennyi föltevéssel sem élnek az interpretáció világossága érdekében. Talán nem túlzás, ha ezt a redukciós kísérletet eredménytelen zsákutcának tekintjük.

Egy másik kísérlet a deontikus logikát egy olyan tágabb rendszerbe építi be, amelyben alapfogalom a *'jobbnak lenni'* ('betterness'). Ez, formálisan, aktusokra értelmezett diadikus operátor: $\mathbf{B}PQ$; interpretációja: 'a P aktus

(deóntikusan) jobb, mint a Q aktus'. Erre egyéb deóntikus fogalmak visszavezethetők. Pl. két aktus *deóntikusan egyenlő*, ha egyik sem jobb a másiknál; egy aktus *kötelező*, ha jobb mint a komplementuma; egy aktus *megengedett*, ha komplementuma nem jobb nála stb. — A különféle deóntikus rendszerek értelmes interpretálását néha megnehezíti, hogy a szerzők a szintaxisban, a formalizálásban nem különböztetik meg az aktusokra és az aktusokról szóló kijelentésekre vonatkozó operátorokat, azaz nem veszik figyelembe, hogy a deóntikus modalitás de re típusú.

Egy másik kutatási irány nem ragaszkodik mereven a deóntikus logika morális-jogi interpretációjához, és olyan formális fölépítést keres, amely — amellet, hogy a hagyományos interpretációt nem zárja ki — alkalmas lehet bizonyos variációs lehetőségeket tartalmazó jelenségek tárgyalására is. Az aktusok algebraja nyilvánvalóan akkor is értelmes, ha az aktus nem feltétlenül morális aktus. A 'megengedett' pedig pl. interpretálható úgy, hogy 'bizonyos technikai feltételekkel összeegyeztethető'. Egy ipartelep tervezésekor pl. számításba kell venni egész sor 'megengedett' és 'kötelező' aktust. Megengedett lehet mondjuk az ipartelep földrajzi elhelyezését illetően több variáns közötti választás. Egy-egy ilyen választás eredménye viszont kötelezővé teheti — az adott talajviszonyoktól függően — a tervezett épületek ilyen vagy olyan alapozását, vasútvonal építését stb. Általában műszaki vonatkozású tervezésekben néhány 'kötelező' adaton kívül rendszerint olyan részletek is vannak, amelyek megoldásában a tervező több lehetőség között választhat. Elképzelhető, hogy ilyen vonatkozásokban a deóntikus logika, esetleg némi továbbfejlesztéssel, hasznos szolgáltatásokat tehet. Rámutattak már a deóntikus logikának a kvantummechanikában való alkalmazhatóságára is. Mindezek azonban napjainkban még csak elgondolások; a deóntikus logikák *tényleges* műszaki vagy természettudományi alkalmazásáról egyelőre nincs szó.⁹

Elméleti szempontból ez a kutatási irány annyi módosulást jelent, hogy kívánatosá teszi az *aktusok elvégzettségének* formalizálását; hiszen éppen az olyan következtetések lehetnek nagyon fontosak, amelyek arról szólnak, hogy egy bizonyos aktus elvégzésével milyen további aktusok válnak megengedetté, kötelezővé vagy tilossá. Ez egy monadikus operátor bevezetésével érhető el; mondjuk 'TP' jelentse azt, hogy 'a P aktus elvégzett'. Ez az operátor értelmes módon nem fejezhető ki a deóntikus logika egyéb operátoraival, így a rá vonatkozó alapvető összefüggéseket külön axiómákban kell rögzíteni.¹⁰

Kevert modalitások

Az eddigiekben hat modális logikát ismertettünk. Ezeket, aszerint, hogy modális operátorai miből mit hoznak létre, így osztályozhatjuk:

⁹ Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy P. Ehrenfest már 1910 körül rámutatott arra, hogy a kijelentéskalkulust alkalmazni lehetne áramkörök tervezésére. Az ötlet *gyakorlati* kiaknázása azonban csak a harmincas évek második felében kezdődött meg; a technikai-műszaki fejlődés csak ekkor igényelte komolyan azt a segítséget, amelyet a logikai elmélet nyújtani tudott. A technika és a tudományok meggyorsult fejlődését figyelembe véve elképzelhető, hogy a deóntikus logika hasznos alkalmazása talán kevesebbet várhat magára. Ez a remény persze a többi modális elmélettel kapcsolatban is jogosult.

¹⁰ Egy ilyen kísérletre vonatkozóan lásd pl. [4]-et az irodalomjegyzékben.

Rendszer	A primformula magja	A primformula	Típus
Alethikus és episztémikus de dicto rendszerek	Kijelentés	Kijelentés	dictum de dicto
Alethikus és episztémikus de re rendszerek	Tulajdonság	Tulajdonság	res rei
Exisztenciális rendszer	Tulajdonság	Kijelentés	dictum de re
Deóntikus rendszer	Aktus	Kijelentés	dictum de re

Bármelyik rendszer primformulái kijelentéseket vagy tulajdonságokat reprezentálnak, tehát ilyen vagy olyan további modális operátor alkalmazható rájuk. Már megemlékeztünk azokról az esetekről, amelyekben az eredetileg alkalmazott operátor iterálható. Most röviden áttekintjük a különböző rendszerek keverési lehetőségeit.

VM-rendszer. M-formulára V-rendszerbeli operátor alkalmazása. Mind de dicto, mind de re típusban lehetséges. Ha p tetszőleges kijelentés, akkor pl. VMp jelentése: 'bizonyított, hogy p lehetséges', vagy $\neg FNP$ jelentése: 'nem cáfolt, hogy p szükségszerű'. Ha P tetszőleges tulajdonság, akkor VMP az a tulajdonság, amelynek terjedelmébe azok a dolgok tartoznak, amelyekről bizonyított, hogy P -tulajdonságúak lehetnek, FNP terjedelme pedig azon dolgok osztálya, amelyekre meg van cáfolva, hogy szükségszerűen P -tulajdonságúak.

MV-rendszer. Analóg a VM-rendszerrel. Egyiknek sincs komolyabb jelentősége (ez idő szerint), mivel a 'szükségszerű' és a 'bizonyított' között egy rendszeren belül aligha lehet a priori megkülönböztetést tenni. Valamilyen gyakorlati alkalmazás szempontjából persze ilyen megkülönböztetés — mint arra már korábban utaltunk — hasznos és értelmes lehet. Ilyen fajta kérdéseket azonban eddig alig vizsgáltak.

EM-rendszer. Tulajdonságra alkalmazott (de re) M-operátor, majd erre mint tulajdonságra alkalmazott E-operátor. EMP azt jelenti, hogy az MP -tulajdonság nem üres, tehát hogy vannak olyan dolgok az univerzumban, amelyek posszibilisan P -tulajdonságúak. Ha elfogadjuk a tulajdonságok felszámolását formálisokra és materiálisokra, akkor alkalmazása fölöslegessé válik. Ugyanis:

Ha P materiális tulajdonság	Ha P formális tulajdonság
$EMP \leftrightarrow EU$ (tautológia)	$EMP \leftrightarrow EP$
$ENP \leftrightarrow E\emptyset$ (kontradikció)	$ENP \leftrightarrow \bar{E}P$
$AMP \leftrightarrow AU$ (tautológia)	$AMP \leftrightarrow AP$
$ANP \leftrightarrow A\emptyset$ (kontradikció)	$ANP \leftrightarrow \bar{A}P$

Materiális tulajdonság esetén tehát csak trivialitás (tautológia vagy kontradikció) adódik eredményül, formális tulajdonság esetén pedig M , ill. N

egyszerűen elhagyható. De ha elvetjük a tulajdonságok ilyen a priori felosztását, akkor az **EM**-rendszernek van értelme.

ME-rendszer. (De dicto) **M**-operátor alkalmazása **E**-formulákra. Pl. **MEP** jelentése: lehetséges, hogy van *P*-tulajdonságú dolog. E rendszer hatékonyságát nem befolyásolja az, hogy elfogadjuk-e a tulajdonságok felosztását formálisokra és materiálisokra.

Az **EV**- és a **VE-rendszer** az **EM**-, ill. az **ME**-rendszerrel teljesen analóg.

Mivel a **P**-rendszer deontikus operátorai nem tulajdonságokra, hanem aktusokra alkalmazandók, a **PM**- és a **PV**-rendszernek nincs értelme, hiszen **MP** és **VP** nem aktus, hanem tulajdonság. Nyilvánvaló, hogy a **PE**-rendszer is értelmetlen (hiszen pl. **EP** kijelentés, és **P** csak aktusokra alkalmazható).

MP-rendszer. (De dicto) **M**-operátor alkalmazása **P**-formulákra. Pl. **NOP** jelentése: 'szükségyszerű, hogy *P* kötelező', **M**∧**PP** jelentése: 'lehetséges, hogy *P* tilos'. E rendszernek elég széles irodalma van.

VP-rendszer. Analóg az előbbivel. A deontikus logika metanyelvének egy részét formalizálja.

Az **EM**-rendszernek nincs értelme.

Mint látjuk, a (másodrendű) kevert modalitásoknak nyolc értelmes válfaja lehetséges.

A tautológiák megállapítása a kevert elméletekben nagyjából hasonlóan megy, mint a tiszta másodrendű elméletekben.

A másodrendű kevert modalitások körében még további, bonyolultabb keverések is előfordulhatnak. Így pl. beszélhetnénk az **ME** ∪ **EV**-rendszerrel, amelyben olyan formulák is szerepelhetnek, amelyek az **ME**-rendszer és az **EV**-rendszer formuláiból a kijelentéskalkulus műveleteivel jönnek létre; mint pl. **NE**($P \cup \perp Q$) → **TE****F**($\perp P \cap Q$). Ilyen rendszerekben különféle redukciós elveket szoktak föltételezni abból a célból, hogy az értékelési eljárást valamelyest egyszerűsítsék. Erre két, eléggé plauzibilis példa:

Ha **VA** Γ igaz, akkor **AV** Γ is igaz (Γ az osztályalgebra egy kifejezése).

Ha **EV** Γ igaz, akkor **VE** Γ is igaz (Γ mint imént).

Szavakkal kifejezve, az első ezt mondja: Ha bizonyított, hogy Γ univerzális tulajdonság, akkor a 'bizonyítottan Γ ' tulajdonság univerzális. A második: Ha a 'bizonyítottan Γ ' tulajdonság nem üres, akkor bizonyított, hogy Γ nem üres tulajdonság. — Ezek a redukciós elvek eléggé elfogadhatóknak tűnnek.

A másodrendű kevert modalitásokon túl természetesen harmad- vagy még magasabbrendű kevert modális elméletek is definiálhatók. Elvileg ezek semmi újat nem jelentenek. Kiszámítási technikájuk persze egyre fárasztóbb, bár a gépies jelleg változatlanul megmarad.

A tiszta logikai vizsgálatok terén a magasabbrendű modalitások (akár tiszták, akár keverték) — különösen a második renden túl — eddig nem váltottak ki komolyabb érdeklődést. Valószínű, hogyha valaha egyáltalán magukra vonják a figyelmet, az logikán kívüli alkalmazásaikkal lesz kapcsolatos.

Megemlítjük még, hogy folynak kutatások és vannak eredmények a modális operátoroknak a logikai függvénykalkulusba való bevezetése terén is. Ezek ismertetésére azonban cikkünkben már nem vállalkozhatunk.

IRODALOM

- [1] A. R. ANDERSON, The Logic of Norms, *Logique et Analyse*, 2 (1958), 84—91.
- [2] A. R. ANDERSON, A reduction of deontic logic to alethic modal logic, *Mind*, 67 (1958), 100—103.
- [3] A. LENNART, A binary primitive in deontic logic, *Logique et Analyse*, 5 (1962), 90—97.
- [4] C. I. LEWIS, *A survey of symbolic logic*, Berkeley 1918.
- [5] A. N. PRIOR, *Time and modality*, Oxford 1957.
- [6] I. RUZSA, Axiomatischer Aufbau eines Systems der deontischen Logik, *Acta Sci. Math.* (Szeged) 26 (1965), 253—267.
- [7] H. A. SCHMIDT, *Mathematische Gesetze der Logik, I.* Berlin—Göttingen—Heidelberg 1960.
- [8] G. H. v. WRIGHT, *An essay in modal logic*, Amsterdam 1951.
- [9] G. H. v. WRIGHT, *Logical Studies*, London 1957.

МОДАЛЬНЫЕ ЛОГИКИ

II

Имре Ружа

В первой части статьи было дано изложение алетических модальных теорий.

В настоящей, второй части рассуждение продолжается изложением теории экзистенциальной модальности. Автор показывает, что эта теория пригодна для рассмотрения силлогистических и даже более сложных умозаключений.

Далее дается краткое изложение эпистемических модальных теорий, как теорий, вполне аналогичных по своей структуре алетическим теориям.

В главе «Модальные теории и строгая логика» автор показывает, что и в алетическом и в эпистемическом калькулусе de dicto имеется возможность определения так называемой строгой импликации; однако, имеется теория, так называемый строгий калькулус заявления, в котором строгая импликация является основным понятием, модальные же операторы — производными. Изложив основную мысль доказательства, автор показывает эквивалентность систем строгой логики и алетического модального калькулуса.

Автор приводит систему деонтической логики, в полной мере аналогичную экзистенциальному калькулусу, кратко касаясь проблемы различных направлений в развитии деонтических логик.

В заключение автор знакомит читателя с различными смешанными модальными теориями.

При изложении отдельных модальных теорий в статье кратко указывается на возможности их применения.

MODAL LOGICS II

by I. Ruzsa

The first part of the paper treated the alethic modal theories.

This second part continues the discussion with the theory of existential modality. It shows that the theory is adequate for discussing syllogistic inferences as well as more complicated ones.

The paper then briefly treats the epistemic modal theories as being totally analogous in their structure with the alethic theories.

The chapter entitled "Modal Theories and Strict Logics" treats the possibility of defining the so-called strict implications according to the terms of both alethic and epistemic de dicto calculus. On the other hand there exists a theory, the so-called strict logics in which strict implication represents the basic concept and modal operations the derived concepts. The author points out the equivalence of a certain system of strict logics and a certain alethic modal calculus.

He treats a system of deontic logics totally analogous with existential calculus giving a brief review of the different developmental trends of deontic logics.

In conclusion he gives a brief review of the various mixed modal theories.

Exploping the different modal theories, the paper briefly discusses also the possible ways of application.

A tudományos hipotézisek valamelyikének előnyben részesítése

HÁRSING LÁSZLÓ

A tudomány a felvetődő új problémákat rendszerint nem tudja azonnal kielégítően megoldani, hanem a rájuk vonatkozó releváns ismeretek alapján bizonyos feltételes megoldásokra tesz javaslatot. Az ilyen feltételes megoldásokat nevezzük *hipotéziseknek*. A hipotézisek még nem megbízhatóan megalapozott tudományos ismeretek, de egyelőre semmi sem zárja ki azt, hogy bármelyikük egykor azzá legyen. A hipotézisek e sajátos átmeneti státuszát a *logikai valószínűséggel* jellemezzük.¹ A biztos ismeret és a tévedés a hipotézisek két egymással ellentétes határeset. A biztos ismeretet más ismeretek minden kétséget kizáróan, egyértelműen megalapozzák, és így tudományos értékű igazságnak tekinthető. A tévedést pedig mint a megismerés zsákutcáját egyértelműen kizárják.

Az egyes problémák kapcsán rendszerint több hipotézis is felmerül mint lehetséges megoldás. A tudomány ezt a helyzetet átmenetinek tekinti, és arra törekszik, hogy a felmerült hipotézisek körét szűkítse, s végül is egy megoldási variánst fogadjon el, részesítsen előnyben az összes többivel szemben. Cikkünkben ennek az előnyben részesítésnek a logikai mechanizmusát kíséreljük meg felvázolni. Az egyszerűség kedvéért tételezzük fel, hogy valamennyi vizsgált esetben csak két megoldási variáns közül kell egyiket előnyben részesítenünk.

1. A diszjunktív hipotézis valamelyik tagjának előnyben részesítése

A tudományok történetéből nem egy olyan hipotézis-párt ismerünk, amelynek — a megalkotása idején birtokolt, releváns ismeretek alapján — legalább egyik tagja biztos volt. Ezeket az ismereteket szokásos egyszerűen *evidenciának*, az említett sajátossággal rendelkező hipotézis-párokat pedig *diszjunktív hipotéziseknek* nevezni. A diszjunktív hipotézis egyik tagja biztos ugyan, de kérdéses, hogy melyik ez. A további vizsgálódások éppen e kétség feloldását célozzák: eredményeik alapján előnyben lehet azután részesíteni az egyik hipotézis-tagot a másikkal szemben. Az előnyben részesítés jelen esetben kétféleképpen lehetséges: a hipotézis-tagok valamelyikét vagy megcáfolják vagy bebizonyítják.

¹ A logikai valószínűség fogalmával részletesebben „A valószínűségi következtetések” c. dolgozatunkban foglalkoztunk. Magyar Filozófiai Szemle, 1965/6. sz.

1.1. A diszjunktív hipotézis egyik tagjának cáfolása

Először azt szeretnénk igazolni, hogy a diszjunktív hipotézis egyik tagjának cáfolása biztossá teszi a másikat.

Jelöljük a szóban forgó hipotézis-tagokat a -val és b -vel, az evidenciát pedig k -val. k -ra nézve kikötjük, hogy nem tartalmazhat önellentmondást. Jelentse a $P(a/k)$ függvény az a hipotézis k evidencián alapuló bizonyítottsági fokát (logikai valószínűségét), ahol P valószínűségi funktor, az a és a k pedig argumentumok. A továbbiakban folyamatosan alkalmazzuk a következő szimbólumokat: \wedge , \vee , \rightarrow , \vdash , ∇ , \neg , ezek rendre a konjunkciót, a diszjunkciót, az implikációt, az inkompatibilitást, az antivalenciát és a negációt jelentik. $P(a/k)$ -t az alábbi három axiómával határozzuk meg:

$$A1. 0 \leq P(a/k) \leq 1$$

$$A2. P(a/k) + P(\bar{a}/k) = 1$$

$$A3. P(a \wedge b/k) = P(a/k) \cdot P(b/k \mid a)$$

A megadott axiómák interpretációi a következők:

Az A1. axióma valamely a hipotézis k evidencián alapuló valószínűségének értékskáláját adja meg. A logikai valószínűség 0 és 1 határok közt minden értéket felvehet, beleértve a határokat is. Mivel a logikai valószínűség pontos számértékének meghatározására egzakt mérési eljárás nem áll rendelkezésünkre, becslésekre vagyunk utalva. (A becslés szempontjaival a cikk területi korlátozottsága miatt nem foglalkozunk.) A minimális (0) és a maximális (1) logikai valószínűségeknel stabil, egyébként instabil (komparatív) értékekkel dolgozunk. Ennek megfelelően a k evidencia alapján becsült logikai valószínűségeket az alábbi érték kategóriákba soroljuk:

- a) Ha $P(a/k) = 1$, akkor az a hipotézis *biztos*.
- b) Ha $P(a/k) = 0$, akkor az a hipotézis *kizárt*.
- c) Ha $P(a/k) < 1$, akkor az a hipotézis *nem biztos*.
- d) Ha $P(a/k) > 0$, akkor az a hipotézis *nem kizárt*.
- e) Ha $0 < P(a/k) < 1$, akkor az a hipotézis *esetleges*.

Az A2. axióma azt mondja ki, hogy az a hipotézis k evidencián alapuló logikai valószínűsége meghatározza a neki ellentmondó \bar{a} hipotézis ugyanezen evidencián alapuló logikai valószínűségét, és pedig a kettő összege egyenlő 1-gyel.

Az A3. axióma szerint az $a \wedge b$ konjunktív hipotézis k evidencián alapuló logikai valószínűsége egyenlő egy olyan szorzattal, amelynek első tényezője az a és a b hipotézis valamelyikének logikai valószínűsége a k evidencia alapján, második tényezője pedig a másik hipotézis logikai valószínűsége ugyanezen evidencia és az első hipotézis igazoltságának feltételezése alapján.

A fenti axiómákból — bizonyos kiegészítő feltételek megadásával — tételeket (T) vezetünk le. Ehhez bizonyos levezetési szabályokat (S) adunk meg:

S1. Ha $P(a/k) = P(b/k)$, akkor az egyenletekben és az egyenlőtlenségekben helyettesíthetők egymással.

S2. Ha a logikailag azonos b -vel, akkor $P(a/k) = P(b/k)$.

Bizonyítandó tételünk a következő: a diszjunktív hipotézis egyik tagjának megcáfolása biztossá teszi a másikat, azaz:

T1. Ha a) $P(a \vee b/k) = 1$ és

b) $P(a/k) < 1$,

akkor $P(b/k \wedge \bar{a}) = 1$.

A levezetés a következő:

Helyettesítsünk A2.-ben k helyére $k \wedge (a \vee b)$ -t, azután a $P(a \vee b/k) = P(a \vee b/k)$ azonosság jobboldalát szorozzuk a helyettesítéssel nyert 1-gyel egyenlő kifejezéssel.

$$P(a \vee b/k) = P(a \vee b/k) \cdot \{P[a/k \wedge (a \vee b)] + P[\bar{a}/k \wedge (a \vee b)]\}.$$

Végezzük el a szorzást:

$$P(a \vee b/k) = P(a \vee b/k) \cdot P[a/k \wedge (a \vee b)] + P(a \vee b/k) \cdot P[\bar{a}/k \wedge (a \vee b)].$$

Az A3. axióma alapján az egyenlet jobb oldalát egyszerűbb alakban is felírhatjuk:

$$P(a \vee b/k) = P[(a \vee b) \wedge a/k] + P[(a \vee b) \wedge \bar{a}/k]. \quad (1)$$

Az ítéletkalkulusból ismeretes, hogy $(a \vee b) \wedge a = a$ és $(a \vee b) \wedge \bar{a} = \bar{a} \wedge b$. A helyettesítést elvégezve azt kapjuk, hogy

$$P(a \vee b/k) = P(a/k) + P(\bar{a} \wedge b/k). \quad (2)$$

Az a) feltétel alapján

$$P(a/k) + P(\bar{a} \wedge b/k) = 1.$$

Rendezzük át az egyenletet az alábbi formába:

$$1 - P(a/k) = P(\bar{a} \wedge b/k).$$

Az A2. axiómából $P(\bar{a}/k) = 1 - P(a/k)$, továbbá az A3. axióma alapján $P(\bar{a} \wedge b/k) = P(\bar{a}/k) \cdot P(b/k \wedge \bar{a})$.

Ennek megfelelően

$$P(\bar{a}/k) = P(\bar{a}/k) \cdot P(b/k \wedge \bar{a}). \quad (3)$$

A b) feltételnek és az A2. axiómának megfelelően $P(a/k) > 0$, és így a vele való osztás elvégezhető.

$$P(b/k \wedge \bar{a}) = 1.$$

Ezt akartuk igazolni.

A T1. alapján az alábbi R1. következtetési szabályt kapjuk:

$$\text{R1.} \quad \frac{P(a \vee b/k) = 1, P(a/k) < 1}{P(b/k \wedge \bar{a}) = 1}$$

Az R1. szabályt az alábbi példán szemléltetjük. A XIX. század első harmadának fizikusai a fényinterferencia és a fényelhajlás felfedezése után

szinte valamennyien biztosak voltak abban, hogy a fény hullám természetű. (Mint ismeretes, a fény hullám-elmélete Huygenstól származik, de a fizikusok nagyobb része a fényt Newton nagy tudományos tekintélye alapján majdnem egy évszázadon keresztül korpuszkuláris természetűnek tekintette.) Továbbra is kétséges volt azonban, hogy longitudinális hullámmozgás-e, ahogyan Huygens feltételezte, vagy pedig transzverzális. 1809-ben Malus, 1811-ben pedig Arago felfedezi a fénypolarizáció jelenségét, ami ellentmond annak a feltevésnek, hogy a fény longitudinális hullámmozgás. Ennek alapján Young kimondja, hogy a fény transzverzális hullámmozgás.² Jelentse a azt, hogy a fény longitudinális hullámmozgás, b azt, hogy transzverzális, k a XIX. század fizikusainak releváns ismereteit a polarizáció felfedezése előtt. R1. lehetővé teszi az alábbi következtetés megformulázását:

A polarizáció felfedezése előtt biztos volt, hogy a fény longitudinális vagy transzverzális hullámmozgás.

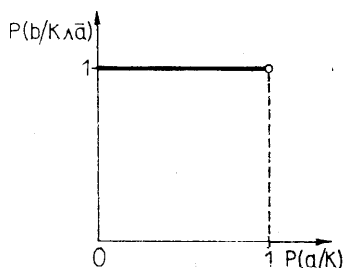
A polarizáció felfedezése előtt nem volt biztos, hogy a fény longitudinális hullámmozgás.

A polarizáció felfedezése után biztossá lett, hogy a fény transzverzális hullámmozgás.

Ha $P(a/k) < 1$, akkor értékének változása nem befolyásolja $P(b/k \wedge \bar{a})$ értékét. Ez kitűnik a

$$P(b/k \wedge \bar{a}) = \frac{1 - P(a/k)}{1 - P(a/k)}$$

egyenletből, amelyet (3) alapján kapunk. A $P(b/k \wedge \bar{a})$ értéke a $P(a/k) = 1$ helyet kivéve mindenütt 1-gyel, azaz grafikonja — egy olyan koordináta-rendszerben, amelynek abszcisszájára $P(a/k)$ értékeit mérjük fel — az abszcissa-tengellyel párhuzamos, egységnyi magasságban haladó egyenes (0,1) balról zárt, jobbról nyílt intervalluma.

1. ábra

1.2. A diszjunktív hipotézis egyik tagjának igazolása

A diszjunktív hipotézisek egyik tagjának cáfolása a fentebb kifejtettek alapján biztossá teszi a másik hipotézist. Felvetődik a kérdés: hogyan hat vissza az egyik tag igazolása a másik bizonyítottsági fokára? Kimutatjuk,

² Max von Laue: A fizika története. Gondolat, 1960. 43. o.

hogy a diszjunktív hipotézis egyik tagjának igazolása meghatározott feltételek teljesülése esetén kedvezőtlenül hat vissza a másik hipotézisre, azaz valamely hipotézis bizonyítottsági foka csökken, ha a vele diszjunktív viszonyban álló hipotézist igazoltuk. Ezt a tételt a valószínűségi logikában így formulázzuk:

T2. Ha a) $P(a \vee b/k) = 1$,
 b) $P(a/k) < 1$ és
 c) $P(b/k) < 1$,
 akkor $P(a/k) > P(a/k \wedge b)$.

A T2. levezetésénél felhasználjuk a T1.-nél már bevezetett

$$P(a/k) + P(\bar{a} \wedge b/k) = 1$$

egyenlőséget, amely az a) feltétel alapján a jelen esetben is fennáll. Ezt A2. és A3. segítségével az alábbi alakra hozzuk:

$$P(b/k) \cdot P(\bar{a}/k \wedge b) = P(\bar{a}/k). \quad (4)$$

Mint hogy b) és A2. alapján $P(\bar{a}/k) > 0$, így $P(b/k)$ is
 > 0 és $P(\bar{a}/k \wedge b) > P(\bar{a}/k)$.

Ha \bar{a} helyére a -t helyettesítünk, akkor A2.-nek megfelelően az egyenlőtlenség iránya ellenkező lesz, így megkapjuk a bizonyítandó egyenlőtlenséget:

$$P(a/k \wedge b) < P(a/k).$$

A T2.-n alapul az R2. következtetési szabály:

$$R2. \quad \frac{P(a \vee b/k) = 1, P(a/k) < 1, P(b/k) < 1}{P(a/k) > P(a/k \wedge b)}$$

Az R2. szabálynak jelentős szerepe van a tudományos hipotézisek előnyben részesítésénél. Ez kitűnik az alábbi példából: A XIX. század második felében két hipotézis jött létre a kőolaj keletkezéséről. Mengyelejev szerint a kőolaj fémkarbidok és vízgőz egymásra hatásából jött létre, míg Engler és Höfer szerint alsóbbrendű élőlények szénhidrátjaiból, fehérjéiből és zsíradékából keletkezett sekély partmenti vizekben. Az a tény, hogy a kőolaj főként szénhidrogénekből áll, mindkét hipotézissel magyarázható. Ennek alapján a XIX. század kémikusai biztosra vették, hogy a kőolaj keletkezését legalább az egyik hipotézis helyesen magyarázza. Később azonban olyan tények kerültek napvilágra, amelyek ugyan alátámasztották a kőolaj szerves eredetét, de ugyanakkor nem zárták ki teljes mértékben a részbeni szerves eredet lehetőségét sem. Elképzelhető volt, hogy ugyanazon lelőhelyen talált kőolaj keletkezésében mindkét folyamatnak része volt. Jelentse a azt, hogy a kőolaj szerves eredetű, b azt, hogy szerves eredetű, és k azon ismeretek összességét, amelyek mindkét hipotézist egyaránt alátámasztják, pontosabban fogalmazva: az a igazolását megelőző releváns ismereteink összességét. R2.-nek megfelelően tehát a kőolaj szerves eredetének hipotézisét annak alapján, hogy a szerves eredetről szóló hipotézist sikerült igazolni, nem kell egyszerű tévedésként elvetnünk, bár logikai valószínűsége csökkent.

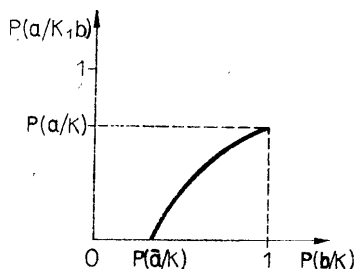
Vizsgáljuk meg, hogyan hat $P(a/k)$ és $P(b/k)$ változása $P(a/k \wedge b)$ változására. (4)-ből A2. alapján

$$P(b/k) - P(b/k) \cdot P(a/k \wedge b) = 1 - P(a/k).$$

Innen

$$P(a/k \wedge b) = \frac{P(a/k) + P(b/k) - 1}{P(b/k)} = 1 - \frac{1 - P(a/k)}{P(b/k)}.$$

Ennek alapján megállapítható, hogy minél kisebb $P(a/k)$ és $P(b/k)$, annál kisebb $P(a/k \wedge b)$. Tekintsük $P(a/k)$ -t állandónak, $P(b/k)$ -t és $P(a/k \wedge b)$ -t változónak. $P(b/k)$ az $1 - P(a/k)$ és az 1 határok között, $P(a/k \wedge b)$ pedig a 0 és a $P(a/k)$ határok között változik az alábbi diagramnak megfelelően:

2. ábra

Az eddigieket összegezve a következőket állapíthatjuk meg: *Ha egy diszjunktív hipotézis egyik tagját megcáfoljuk, akkor a másik biztossá lesz, ill. ha egyiket igazoljuk, akkor a másik logikai valószínűsége csökken, mégpedig annál nagyobb mértékben, minél kisebb volt a tagok logikai valószínűsége az igazolás előtt.*

2. A rivális hipotézisek előnybenrészesítése

A rivális hipotéziseket az jellemzi, hogy legfeljebb egyikük lehet igaz, azaz nem lehetnek együtt igazak, de lehetnek együtt hamisak. A rivális hipotézisek tulajdonképpen az inkompatibilitás viszonyában állnak egymással. Szeretnénk előnyben részesíteni a rivális hipotézisek egyikét a másikkal szemben. A jelen esetben is két megoldási lehetőséggel számolhatunk: a rivális hipotézisek egyikét bebizonyítjuk vagy megcáfoljuk.

2.1. A rivális hipotézis egyik tagjának igazolása

Általánosan elfogadott az a szabály, hogy a rivális hipotézis egyik tagjának igazolása után a másikat el kell vetnünk. Ezt a szabályt a valószínűségi logikában így formulázzuk:

T3. Ha a) $P(a | b/k) = 1$ és

b) $P(a/k) = 0$,

akkor $P(b/k \wedge a) = 0$.

Az ítéletkalkulusból ismeretes, hogy $a \mid b = \bar{a} \vee \bar{b}$. Ennek alapján (2) és a) felhasználásával

$$P(\bar{a}/k) + P(a \wedge \bar{b}/k) = 1.$$

Ezt az egyenlőséget némi számolással a következő alakra hozhatjuk:

$$P(a/k) = P(a/k) \cdot P(\bar{b}/k \wedge a) \quad (5)$$

Innen, a b) feltétel figyelembe vételével, könnyen belátható, hogy

$$P(b/k \wedge a) = 0.$$

A T3.-on alapuló R3. szabály kifejezi a rivális hipotézis tagjának igazolásakor végzett következtetés logikai mechanizmusát.

$$R3. \quad \frac{P(a \mid b/k) = 1, P(a/k) > 0}{P(b/k \wedge a) = 0}$$

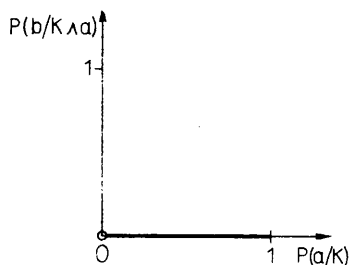
Példaként egy nevezetes tudománytörténeti vitát említünk meg. A XIX. század elején Berzelius és követői azt hirdették, hogy a szerves vegyületeket nem lehet mesterségesen előállítani, mert csak az élő szervezetekben és csakis bizonyos életerő, *vis vitalis* hatására képződnek. Ezt cáfolta meg Wöhler a karbamid mesterséges előállításával. Wöhler felfedezése előtt az életerő-hipotézis és a szerves vegyületek mesterséges előállíthatóságának hipotézise rivális hipotézisek voltak: együtt semmiképpen sem lehettek igazak, de esetleg lehetett mindkettő hamis (s ebben az esetben egy harmadik igaz). Az akkori ismeretek alapján feltehető volt, hogy a szerves vegyületek ugyan az élő szervezetben létre jönnek, de esetleg nem az életerő, hanem valamilyen, akkor még nem ismert ok hatására. Így, miután Wöhlernek sikerült szerves anyagot mesterségesen előállítania, az életerő elméletét el kellett vetni.

Ha $P(a/k) > 0$, akkor értékének változása nem befolyásolja $P(b/k \wedge a)$ értékét. Ugyanis (5)-ből A2. alapján

$$P(a/k) = P(a/k) \cdot [1 - P(b/k \wedge a)].$$

Innen

$$P(b/k \wedge a) = \frac{P(a/k) - P(a/k)}{P(a/k)} = 0.$$

3. ábra

Tehát a $P(a/k)$ tengely (0,1) balról nyílt szakaszának pontjai alkotják $P(b/k \wedge a)$ grafikonját.

2.2, A rivális hipotézis egyik tagjának cáfolása³

Tegyük fel, hogy a és b rivális hipotézis-tagok, amelyeket a k evidencia alapján állítottunk fel. Ha egyiküket sikerül megcáfolnunk, akkor a másik bizonyítottsági foka megnövekszik. Ez a valószínűségi logikában az alábbi tételben formulázható meg:

T4. Ha a) $P(a \mid b/k) = 1$,
b) $P(a/k) > 0$ és
c) $P(b/k) > 0$,
akkor $P(a/k) < P(a/k \wedge \bar{b})$.

Az (1) egyenlőség levezetéséhez teljesen hasonló eljárással kapjuk a következő egyenlőséget:

$$P(a/k) = P(a \wedge b/k) + P(a \wedge \bar{b}/k). \quad (6)$$

Az ítéletkalkulusból ismert, hogy $a \mid \bar{b} = \overline{a \wedge \bar{b}}$. Felhasználva még a)-t és A2.-t, azt kapjuk, hogy

$$P(a \wedge \bar{b}/k) = 0$$

Ezt behelyettesítve (6)-ba, alakítsuk $P(a \wedge \bar{b}/k)$ -t szorzattá:

$$P(a/k) = P(\bar{b}/k) \cdot P(a/k \wedge \bar{b}) \quad (7)$$

Innen b), c) és A2. alapján kapjuk:

$$P(a/k) < P(a/k \wedge \bar{b}).$$

T4. alapján az R4. következtetési szabályt kapjuk:

$$\text{R4.} \quad \frac{P(a \mid b/k) = 1, P(a/k) > 0, P(b/k) > 0}{P(a/k) < P(a/k \wedge \bar{b})}$$

Az emberiséget ősidőktől fogva foglalkoztatja saját származásának rejtélye. A legkülönbözőbb vallások az embert isten teremtményének tekintik. Ugyanakkor már számos ókori filozófus felvettete az ember alacsonyabbrendű élőlényektől való származásának lehetőségét. E hipotézisek már az akkori rendkívül alacsony szintű ismeretek (k) alapján sem voltak összeegyeztethetők, de külön-külön egyiket sem lehetett eleve kizárni. Az utóbbi évszázadokban azonban számos olyan tudományos értékű tény sikerült feltárni, amely kifejezetten ellentmond az ember származásáról alkotott vallásos felfogásnak. Így megnövekedett az embernek más, alacsonyabbrendű élőlényektől való származásának valószínűsége. Mint ismeretes, ezt a hipotézist korszerű formában Darwin fejtette ki a XIX. század közepén, és bizonyos nem lényegbe vágó módosításokkal napjainkban is elfogadott.

³ Hasonló módon tárgyalja Pólya György a rivális hipotézisek előnyben részesítésének kérdését. Mathematics and plausible Reasoning II. vol. Princeton, 1954. 123–124. o.

Vizsgáljuk meg, hogyan hat $P(a/k)$ és $P(b/k)$ változása $P(a/k \wedge \bar{b})$ -re. Induljunk ki (7)-ből, és hozzuk az alábbi alakra:

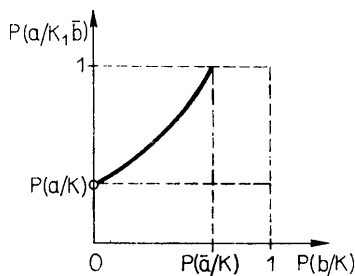
$$P(a/k \wedge \bar{b}) = \frac{P(a/k)}{1 - P(b/k)}.$$

Az egyenletből kitűnik, hogy $P(a/k \wedge \bar{b})$ annál nagyobb, minél nagyobb $P(a/k)$ és $P(b/k)$. Természetesen A1., továbbá a b) és c) feltételek határt szabnak $P(a/k)$ és $P(b/k)$ változásának. E változók mozgásterét a

$$0 < P(a/k) \leq 1 - P(b/k) < 1$$

egyenlőtlenség korlátozza. Az egyenlőtlenség fennállása b), c) és (7) alapján könnyen belátható.

Tekintsük a továbbiakban $P(a/k)$ -t állandónak, $P(b/k)$ -t és $P(a/k \wedge \bar{b})$ -t pedig változóknak. A közöttük fennálló összefüggést az alábbi diagram szemlélteti.

4. ábra

A rivális hipotézisek előnyben részesítésével kapcsolatos fejtegetéseinket összegezve: *Ha a hipotézis egyik tagját sikerül igazolnunk, akkor a másikat el kell vetnünk. Ha az egyiket sikerül megcáfolnunk, akkor ez a másik bizonyítottságának fokát megnöveli, még pedig annál nagyobb mértékben, minél nagyobb a tagok bizonyítottsági foka a cáfolás előtt.*

3. Az antivalens hipotézisek

Induljunk ki a következő problémából: Legyen adva a és b hipotézis, amelyek közül k releváns ismeretek alapján egyik és csak egyik lehet igaz. Az ilyen hipotézisek egy antivalens hipotézis tagjainak tekinthetők. Az antivalens hipotézis egyik tagjának igazolása vagy cáfolása lehetővé teszi, hogy a másik bizonyítottsági fokát egyértelműen meghatározzuk: az egyik igazolása esetén a másikat mint megcáfoltat el kell vetnünk, ill. az egyik megcáfolása esetén a másikat mint igazoltat el kell fogadnunk.

3.1. Az antivalens hipotézis egyik tagjának igazolása

Az antivalens hipotézis egyik tagjának igazolása maga után vonja a másik cáfolatát, azaz

T5. Ha a) $P(a \vee b/k) = 1$ és
 b) $P(a/k) > 0$,
 akkor $P(b/k \wedge a) = 0$.

A levezetésben felhasználjuk az ítéletkalkulus $a \vee b = (a \wedge \bar{b}) \vee (\bar{a} \wedge b)$ és $a \wedge \bar{b} \wedge (\bar{a} \wedge b) = \bar{a} \wedge b$ azonosságait, továbbá a (6) egyenlőséget:

$$P(a \vee b/k) = P(a/k) - P(a \wedge b/k) + P(\bar{a}/k) - P(\bar{a} \wedge b/k).$$

Mint ahogy A2. és a) alapján

$$1 - P(a \wedge b/k) - P(\bar{a} \wedge \bar{b}/k) = 1,$$

ezért

$$P(a \wedge b/k) = 0 \text{ és} \quad (8)$$

$$P(\bar{a} \wedge \bar{b}/k) = 0. \quad (9)$$

Mint ahogy $P(a/k) > 0$, ezért $P(b/k \wedge a)$ értéke A3.-nak megfelelően (8) alapján 0. T5.-nek megfelelően ismét egy következtetési szabályt kapunk:

$$R5. \quad \frac{P(a \vee b/k) = 1, \quad P(a/k) > 0}{P(b/k \wedge a) = 0}$$

A darwinizmus létrejötte előtt egyes tudósok a növény- és állatvilágban megnyilvánuló célszerű mechanizmusokat természetes (*a*), más tudósok természetfeletti okokkal (*b*) magyarázták. A tudomány akkori fejlett szintjén (*k*) e két hipotézis közül egyik és csak egyik lehetett igaz. Miután Darwin bebizonyította, hogy a növények és állatok célszerű viselkedése az egyes fajok fejlődése során a környezethez való alkalmazkodás eredményeként alakult ki, a célszerűséget természetfeletti okokkal magyarázó hipotézist el kellett vetni.

3.2. Az antivalens hipotézis egyik tagjának cáfolása

Az antivalens hipotézis egyik tagjának cáfolata maga után vonja a másik igazolását, azaz

T6. Ha a) $P(a \vee b/k) = 1$ és
 b) $P(a/k) > 0$
 akkor $P(a/k \wedge \bar{b}) = 1$

(8) alapján jelen esetben is fennáll

$$P(a \wedge b/k) = 0.$$

Ugyanakkor (6) alapján, figyelembe véve, hogy $P(a \wedge \bar{b}/k) = 0$,

$$P(a/k) = P(a \wedge \bar{b}/k).$$

Mint ahogy $P(a/k) > 0$, így $P(a \wedge \bar{b}/k) > 0$. Ebből A3. értelmében következik, hogy $P(\bar{b}/k)$ is > 0 . Ha (9) baloldalát szorzattá alakítjuk, világosan látjuk, hogy

$$P(\bar{a}/k \wedge \bar{b}) = 0, \text{ ill. } P(a/k \wedge \bar{b}) = 1.$$

T6.-nak megfelelően az alábbi szabályt kapjuk:

$$\text{R6.} \quad \frac{P(a \vee b/k) = 1, \quad P(a/k) > 0}{P(a/k \wedge \bar{b}) = 1}$$

A $P(a/k) > 0$ feltétel helyett természetesen megadhatjuk a $P(\bar{b}/k) > 0$ feltételt is, sőt a $P(\bar{a}/k) < 1$ és a $P(b/k) < 1$ feltételek valamelyikét is.

Ismeretes, hogy a századfordulón nyilvánvaló lett, hogy az ún. abszolút fekete test sugárzásának leírására a Rayleigh—Jeans-féle törvény, amely hallgatólagosan a sugárzó (a sugárforrásból éppen kilépő) energia folytonosságának feltételezéséből indult ki, nem alkalmas. Ez vezette el Planckot ahhoz a felismeréshez, hogy a sugárzó energiának csak diszkrét fokozatai lehetségesek. A sugárzó energia folytonos és diszkrét természetének feltételezése két antivalens hipotézisnek tekinthető és így egyikük cáfolata maga után vonja a másik igazolását.⁴

4. Az experimentum crucis

Befejezésül vizsgáljunk meg egy, az előzőknél bonyolultabb esetet. Legyen adva a_1 és a_2 hipotézis, s a k evidencián alapuló logikai valószínűségük legyen egyenlő. Tegyük fel továbbá, hogy a_1 -ből levezettünk egy olyan b következményt, amely összeegyeztethetetlen a_2 -vel, és tapasztalatilag ellenőrizhető. Az alábbi kérdésekre keresünk választ: hogyan hat vissza a b következmény igazolása, ill. cáfolása a_1 -re és a_2 -re.

4.1. Előnyben részesítés a következmény igazolása alapján⁵

Kimutatható, hogy két olyan hipotézis közül, amelyeknek ugyanazon k evidencián alapuló logikai valószínűsége egyenlő, további meghatározott feltételek teljesülése esetén azt a hipotézist kell előnyben részesítenünk, amelynek következményét sikerült igazolnunk, azaz

$$\text{ha} \quad \text{a) } P(a_1/k) = P(a_2/k) > 0,$$

$$\text{b) } P(a_1 \rightarrow b/k) = 1 \text{ és}$$

$$\text{c) } P(b/k) < 1$$

$$\text{akkor } P(a_1/k \wedge b) > P(a_2/k).$$

A levezetéshez az ítéletkalkulus $a \rightarrow b = \bar{a} \vee b$ azonosságát használjuk fel. Helyettesítsünk továbbá a (2) egyenlőségben a helyére \bar{a}_1 -t.

$$P(a_1 \rightarrow b/k) = P(\bar{a}_1/k) + P(a_1 \wedge b/k).$$

⁴ Max von Laue: Id. mű 147—148. o.

⁵ Ezt a következtetési szabályt számos szerző tárgyalja, és a valószínűségi logika egyik alapvető szabályának tekinti: J. M. Keynes: A Treatise on Probability. London 1921. 225—226. o.; G. Polya: Mathematics and plausible Reasoning. Vol. II. 119—122. o.; H. Hasenjaeger: Grundbegriffe und Probleme der modernen Logik. München 1962. 181—183. o.

Ebből A2., A3. és b) felhasználásával a

$$P(a_1/k) = P(b/k) \cdot P(a_1/k \wedge b) \quad (10)$$

egyenlőséget kapjuk, amelyből a) és c) alapján $P(b/k)$ elhagyásával a

$$P(a_1/k \wedge b) > P(a_2/k)$$

egyenlőtlenség adódik.

A T7.-nek megfelelő következtetési szabály:

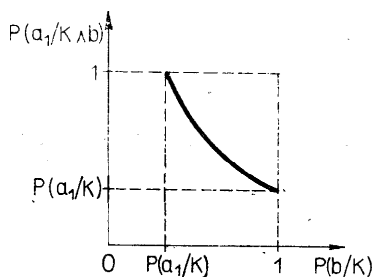
$$R7. \quad \frac{P(a_1 \rightarrow b/k) = 1, P(a_1/k) = P(a_2/k) > 0, P(b/k) < 1}{P(a_1/k \wedge b) > P(a_2/k)}$$

Vizsgáljuk meg, hogyan hat $P(a_1/k)$ és $P(b/k)$ változása $P(a_1/k \wedge b)$ -re. (10)-ből

$$P(a_1/k \wedge b) = \frac{P(a_1/k)}{P(b/k)}$$

azaz valamely hipotézis logikai valószínűsége, a hipotézis következményének igazolása után egyenlő a hipotézis előzetes logikai valószínűsége és a következmény előzetes logikai valószínűsége hányadosával.

Tekintsük $P(a_1/k)$ -t állandónak. Ebben az esetben $P(a_1/k \wedge b)$ változását az alábbi görbe írja le:

5. ábra

Ha a b következmény összeegyeztethetetlen a_2 -vel, vagyis $P(a_2 | b/k) = 1$, akkor — minthogy $P(a_2/k) > 0$ — T3. alapján $P(a/k \wedge b) = 0$, vagyis b ebben az esetben rivális hipotézisként funkcionál, és így igazolása kizárja a_2 -t.

Példának ismét egy nevezetes tudománytörténeti tényt említünk meg: a hőanyag-hipotézis és a hőmozgás-hipotézis védelmezőinek vitáját a XIX. század elején. A hőanyag-hipotézis szerint a hőjelenségeket egy különleges anyag, a flogiszton idézi elő, amely a testekkel keveredhet. A test annál melegebb, minél több benne a hőanyag. A hőanyag a melegebb testekről átfolyik a hidegebbekre. Ez a hipotézis a testek hőáramlás útján történő felmelegedését könnyűszerrel meg tudta magyarázni. A súrlódás általi felmelegedésre azonban nem tudott kielégítő magyarázatot adni. A hipotézis

védelmeszói azt hitték, hogy a sűrűdó testek azért melegednek fel, mert hőanyagmennyiségük nem változik, hanem térfogatukkal együtt hőkapacitásuk csökken. A hőmozgás-hipotézis a hőjelenségeket a molekulák kinetikus mozgásával magyarázta. Eszerint a test annál melegebb, minél intenzívebb a részecskéinek a mozgása. Az áramlás útján történő felmelegedésnél a melegebb test részecskéi mozgásuk egy részét átadják a hidegebb test részecskéinek, s így ezek felgyorsulnak. Davy a következő kísérlettel cáfolta meg a hőanyag-hipotézist és adta meg a hőmozgás-hipotézis döntő bizonyítékát: Két jégdarabot egymáshoz dörzsölt. Ebben az esetben a jég anélkül olvadt meg, hogy melegebb testből hőanyagot kaphatott volna. Ugyanolyan térfogatú jégdarabokat tűzön olvasztott meg. Ezek a tűztől kaphattak volna flogisztont. Az így kapott víz azonban semmiben sem különbözött attól, amelyet a jég dörzsölés útján való megolvasztásával nyert.⁶ Jelentse a_1 a hőmozgás-hipotézist, a_2 a hőanyag-hipotézist, k a hőáramlás általi felmelegedést és b a Davy-féle döntő kísérlet eredményét. Ebben az esetben az a_2 -t mint megcáfolt hipotézist el kell vetnünk, és az a_1 -t mint nagyobb fokban megalapozott hipotézist el kell fogadnunk.

4.2. Előnyben részesítés a következmény cáfolása alapján

Gyakran előfordul a tudományos vizsgálódásokban, hogy a gyakorlat valamely hipotézis következményét megcáfolja. Ebben az esetben a hipotézist el kell vetnünk. Legyen a szóban forgó hipotézis a_1 , a következmény b . Kimutatjuk, hogy fennáll:

$$\begin{aligned} \text{T8. Ha } a) \quad & P(a_1 \rightarrow b/k) = 1, \text{ és} \\ & b) \quad P(b/k) < 1, \\ \text{akkor } & P(a_1/k \wedge b) = 0. \end{aligned}$$

Felhasználva az $a \rightarrow b = b \vee \bar{a}$ ítéletkalkulusbeli azonosságot, a (10) egyenlőségnek megfelelően a

$$P(\bar{b}/k) = P(\bar{b}/k) \cdot P(\bar{a}_1/k \wedge \bar{b})$$

egyenlőséget kapjuk, amelyből $b)$ alapján

$$P(\bar{a}_1/k \wedge \bar{b}) = 1, \text{ ill. } P(a_1/k \wedge \bar{b}) = 0.$$

T8. alapján nyerjük az R8. következtetési szabályt:

$$\text{R8.} \quad \frac{P(a_1 \rightarrow b/k) = 1, P(b/k) < 1}{P(a_1/k \wedge \bar{b}) = 0}.$$

Egészen másként hat vissza b megcáfolása a_2 -re. Minthogy $P(a_2 | b/k) = 1$, így R4. alapján $P(a_2/k) < P(a_2/k \wedge \bar{b})$, ha $P(\bar{b}/k) > 0$. Ez könnyen belátható a (10) alapján:

$$P(a_1/k) = P(b/k) \cdot P(a_1/k \wedge b).$$

Innen

$$P(a_1/k) \leq P(b/k).$$

⁶ N. D. Papalekszi: Fizika I. rész. Tankönyvkiadó, 1951. 325—326. o.

Mivel

$$P(a_1/k) > 0, \text{ így } P(b/k) \text{ is } > 0.$$

A fentiek alapján az a_2 hipotézist előnyben kell részesítenünk az a_1 hipotézissel szemben R4.-nek megfelelően.

A kémia történetének jelentős állomása volt az égés magyarázatára megalkotott ún. flogiszton-hipotézis és az egyesülési hipotézis harca a XVIII. században. Az elsőt Stahl és követői, a másodikat Priestley, Lavoisier és mások védelmezték. Az első szerint az égés tulajdonképpen bomlás, a második szerint egyesülés. A lánggal, füsttel járó, jelentős súlycsökkenéssel egybekötött gyors égés látszólag mindkét hipotézist alátámasztotta. A vitát a fémek lassú égése — rozsdásodása — alkalmával bekövetkező súlynövekedése döntötte el. A flogiszton-hipotézis egyes makacs védelmezői megpróbálták felfogásuk és a tapasztalat ellentmondását különböző segédhipotézisekkel kiküszöbölni (a súlygyarapodás a levegőben levő ún. másodlagos flogiszton-szaporulatból ered, a flogisztonnak egyes esetekben negatív súlya van stb.). Miután Priestley és Lavoisier kimutatta, hogy az égés oxigénnel való egyesülés, a flogiszton-hipotézis hamissága egyértelműen nyilvánvaló lett.⁷ Ha a_1 helyére a flogiszton-hipotézist, a_2 helyére az egyesülési hipotézist, k helyére a gyors égést kísérő súlycsökkenést és b helyére a lassú égéssel járó súlygyarapodást helyettesítjük, akkor a fentiek alapján rekonstruálhatjuk a flogiszton-hipotézis cáfolatát és az egyesülési hipotézis bizonyítottsági fokának megnövekedését.

*

A tudományokban a hipotézisek versenye napjainkban is folyik. A tudománytörténet tényeinek logikai analízise azonban lehetővé teszi számunkra, hogy a versengő hipotézisek egyike előnyben részesítéséhez elégséges logikai feltételeket találjunk, és e feltételek létrejöttét a tudomány gyakorlatában meggyorsítsuk.

ПРЕДПОЧТЕНИЕ ОДНОЙ ИЗ НАУЧНЫХ ГИПОТЕЗ

Ласло Харшинг

В работе рассматриваются нормы, правила предпочтения определенного члена пар дизъюнктивных, ривальных и антивалентных гипотез, а также проблема *experimentum crucis*. С помощью вероятностного калькулуса даются достаточные условия предпочтения. Если опровергается один из членов дизъюнктивной пары гипотез, то второй становится надежным. Если же подтверждается один из членов, вероятность второго уменьшается, и притом в тем большей степени, чем меньше вероятность членов до подтверждения, или если подтверждается один из членов ривальной пары гипотез, второй должен быть отвергнут, или если один из членов опровергнут, вероятность второго растет, и притом в тем большей степени, чем больше вероятность членов до опровержения. В случае доказательства одного из членов антивалентной пары гипотез второй член должен быть отвергнут, или отвержение одного из членов влечет за собой верность второго. В работе анализируются два варианта *experimentum crucis*: в случае подтверждения следствия должна быть предпочтена та гипотеза (основание), из которой было выведено следствие, и должна быть отвергнута гипотеза, incompatible следствию. В случае опровержения следствия должно быть отвергнуто основание и принята в качестве более вероятной incompatible ему гипотеза.

⁷ J. D. Bernal: Tudomány és történelem. Gondolat, 1963. 406—410. o.

PREFERENCE FOR ONE OF TWO SCIENTIFIC HYPOTHESES

by L. Hársing

The study treats the rules of preferences for one member of the disjunctive, rival and antivalent pairs of hypotheses as well as the problem of experimentum crucis. With the help of probability calculus the author defines the sufficient conditions of preference. If we refute one member of the disjunctive pair of hypotheses, then the other becomes certain or, if one is proven, the probability of the other is reduced; the lesser the probability of the members before verification, the more the other reduces. If we verify one member of the rival pair of hypotheses then the other has to be discovered, or if one is refuted the likelihood of the other increases; the greater the probability of the members before refutation, the greater will be the likelihood of the other. If one member of the anti-valent pair of hypotheses is proven the other has to be discarded, or rather the discarding of one member will bring about the certainty of the other. The study examines two versions of the experimentum crucis. In case of the verification of the consequences we have to prefer the base, i.e., the hypothesis, from which the consequence was deduced and the hypothesis incompatible with the consequence must be rejected. If the consequence is refuted, then the base must be rejected and the hypothesis incompatible with it has to be regarded as having the greater likelihood.

Danilo Pejović

RUDOLF CARNAP

A filozófia névre igényt tartó intellektuális törekvések között különleges helyet foglalnak el azok, amelyek „tudományos filozófia”-ként lépnek fel. Ezek, közelebbről szemügyre véve, felfedik természettudományos jellegüket, és végül olyan kísérleteknek bizonyulnak, amelyek többé-kevésbé közel kerülnek egy nyílt antifilozófia álláspontjához. Ahol az efféle erőfeszítések egyszerűen képviselőik elégtelen intellektuális képzettségének a következményeképp jelentkeznek, ott jóindulatúan elemi filozófiai útbaigazítást kell nyújtani; de ha, némely vallási szektához hasonlóan, agresszívebb természetűek, és ha, „anti-metafizikus” kereszteshadjáratuk nevében, nem haboznak támadást indítani minden olyan nézet ellen, amely nem tisztán természettudományos, akkor határozott ellenállással kell találkozniuk, s ennek során metafizikai kiindulópontjuk primitívségét késedelem nélkül fel kell tární. Egyszer s mindenkorra „el a metafizikával” — ez korunk intellektuális áramlataiban az efféle vállalkozások célja, s ez tulajdonképpen felesleges fáradozás, mert a metafizika, különböző okok következtében, különben is halott. Más szavakkal, a metafizika ilyenféle „cáfolatai” aligha érdemelnek valami nagy figyelmet, ha csak nem mint a tudományos babona és „még-nem-filozófia” esetei, ellentétben a jelenkori gondolkodás azon érett formáival, amelyek, miközben megmaradnak gondolkodásnak, „már-nem-tiszta-filozófiává” válnak. A „még-nem-filozófia” példáit korunkban a tudományos empirizmus, neopozitivizmus és az analitikus filozofálás különböző iskolái szolgáltatták, a legtipikusabb a *logikai pozitivizmus*.

Még mindig Carnap a legkiemelkedőbb képviselője annak a széles körben elterjedt nemzetközi mozgalomnak, amelyet logikai pozitivizmusnak (vagy logikai empirizmusnak) neveznek. Ez a mozgalom Ausztriában, Németországban és Angliában alakult ki e század húszas éveiben, a harmincas években érte el delelőpontját, és az ötvenes években fokozatosan bomlani kezdett. A mozgalom történetének legfontosabb állomása a Bécsi Kör megteremtése volt, amely Moritz Schlick (1882—1936) szemináriumából fejlődött ki 1923-ban, és 1929-ben állt elő „Tudományos Világfelfogás” (Wissenschaftliche Weltauffassung — der Wiener Kreis) című programadó kiáltványával. A Kör magja — eltekintve legkiválóbb tagjaitól, Schlicktől és Carnaptól, inkább természettudósokból állt, mint filozófusokból: Hans Hahn (1880—1934) matematikus, Otto Neurath (1882—1945) szociológus, Victor Kraft történész és Felix Kauffmann jogász; a Kör munkatársai voltak Friedrich Waissman és Herbert Feigl, valamint — megszakitásokkal — Philipp Frank fizikus Prágából és Alfred Ayer filozófus Oxfordból (vö. Victor Kraft: *Der Wiener Kreis. Der Ursprung des Neopositivismus*. Wien 1950).

A Bécsi Kör szoros kapcsolatokat tartott fenn a Hans Reichenbach körüli „Berlini Kör”-rel és a Iwowi, valamint a varsói logikai csoporttal, amelyhez Lukaszewicz, Ajdukiewicz, Tarski és mások tartoztak. Carnap és Reichenbach 1930-ban indították meg az *Erkenntnis* című folyóiratot, ebben látott napvilágot a logikai pozitivisták csaknem minden jelentősebb munkája. A folyóirat 1938-ig jelent meg, ekkor, az emigrációban, nevét *Journal of Unified Science*-re változtatta. A logikai pozitivisták, azonkívül, hogy egyre-másra publikálták könyveiket, az 1929-től 1938-ig tartó rövid periódus alatt nem kevesebb mint hét kongresszust tartottak Európa különböző központjaiban. A náciizmus uralomra jutása Németországban és elterjedése Európában veszélyeztette a Bécsi Kör munkáját, úgy hogy annak súlypontja fokozatosan Angliába és az Egyesült Államokba toldott át, ahol lassanként különböző „analitikus iskolákká” vált szét.

A logikai pozitivizmus közvetlen előfutárai különböző irányzatokból jöttek, de — nem beszélve E. Mach és R. Avenarius empiriokriticizmusáról — először Ludwig Wittgensteinre és Bertrand Russellre kell utalnunk. Hozzá tehetnénk azután A. Comte „klasszikus pozitívizmusát”, David Hume empirizmusát és szkepticizmusát, és, ha a gyökerekig akarunk visszamenni, a középkori angol nominalizmust. Már ez is elég lenne a logikai pozitívizmusnak az angolszász országokban végbement gyors elterjedése magyarázatául, melyekben — a köznyelv filozófiájával és különböző analitikus irányzatokkal együtt — meg mindig erőteljes szellemi befolyást gyakorol.¹

Nem lehet arról szó, hogy itt akárcsak vázlatot is nyújtsunk Carnap valamennyi, a logikai analízis szerfelett bonyolult rendszerét alkotó elméletéről, úgy amint ez az idők folyamán változott és amelyet Carnap állandóan módosított. Miközben tanításának bizonyos elemeit feladta, újakat iktatott be. Így tanításának sok tolmácsolója és követője a logikai analízis három fázisát különbözteti meg: az elsőt a valódi tudományos eszmék alkotásának teóriájában jelölhetjük meg, a másodiknak a tudományos nyelv logikai szintakszisa az alapja, míg a harmadikban szemantika járul a szintakszishoz, sőt még pragmatika is, a szemiotikának — a jelek általános tudományának — elemi részeként. Ezekenkívül megemlíthető még a szimbolikus logika, amelyet Carnap az évek során olyan magasan fejlett diszciplínává dolgozott ki, hogy külön tudományt alkot, és már egy csupán a fő alapelemeiről szóló beszámoló is külön tanulmányt tenne szükségessé.² Mi ezúttal azokra a központi problémákra fogjuk magunkat korlátozni, amelyek Carnap minden elméletének magját képezik, minden logikai pozitívista vitájának középpontjában állnak és leginkább jellemzőek a modern filozófiára.

Mindenekelőtt a logikai pozitívizmus főleg abban különbözik a „klasszikus” pozitívizmustól, hogy kiindulópontja nem csupán az egyén érzéki tapasztalata, hanem a tudományos állítások tényszerűsége, elsődlegesen a fizika állításainak a tényszerűsége (vö. Rudolf Carnap: *Die physikalische Sprache als Universalsprache der Wissenschaft. Erkenntnis* vol. II. 1931.). Ezek az állítások szavakból állnak, és különböző kijelentéseket alkotnak, amelyek nem pusztá-

¹ „Ez a békaperspektíva”, mondja Ernst Bloch, „jó lelkiismeretet, sőt a különleges tudományosság látszatát teremtette meg a maga számára azzal, hogy pozitívizmusnak nevezte magát. Mint ilyen terjedt el Ausztriában és Lengyelországban, legújabbban pedig Amerikában is, azaz olyan területeken, amelyek nem rendelkeztek saját filozófiai hagyományokkal. . .” Vö. *Subjekt-Objekt*. Zagreb 1949. 83. o.

² A logikai pozitívizmusról átfogóbb tanulmány: Gajo Petrović: *From Locke to Ayer*. Beograd 1964. 154. s. köv. o.

mondatok, hanem ahhoz, hogy kijelentésekké váljanak, a logika szabályainak megfelelően kell valamit állítaniok. Következésképpen a Carnap által kiindulópontul használt egyetlen pozitív tárgy az, amely a tudomány nyelvében tényszerűen advan van, amely nyelv a tudománynak a belső és külső tapasztalatra vonatkozó bizonyos tartalmait állapítja meg. Ellentétben a többi logikai pozitivistával, Carnap igen érthetően ír, és műveit józan világosság jellemzi; így azután érthető, hogy a logikai pozitivismusnak mint egésznek alapeszméit az ő műveiben találjuk a legvilágosabban megformulázva.

Carnap minden elmélete két alapvető tételen nyugszik, amelyek egymásnak feltételei és kiegészítései:

1. A metafizika értelmetlen, és ezért se nem igaz, se nem hamis;
2. A pozitív tudomány a világ egyedüli igazsága.

Először az első tételt fogjuk szemügyre venni, azután a másodikat, és ilyenformán rámutatunk annak lehetőségére, hogy a két tétel között nemcsak nyilvánvaló hasonlóság áll fenn, hanem különbözőség is, sőt ellentmondás, amelyet semmiféle logika sem tud kiküszöbölni.

A metafizika értelmetlensége Carnap valamennyi tételének általános premisszája, és ezt a premisszát igyekszik bizonyítani egész életműve, bár mindenkor másféle módon. A metafizika nem azért lehetetlen, mert olyan kérdéseket tehet fel, amelyeket nem lehet megválaszolni, hanem azért, mert olyan kérdéseket tesz fel, amelyek egyáltalán nem léteznek; éspedig azért nem léteznek, mert minden felfogható tapasztalaton túlmennek, csakúgy mint ahogy túlmennek az empirikus tudomány számára elérhető tapasztalaton. Ez nem kizárólag a szorosan vett metafizikai állításokra vonatkozik, azaz az olyanféle állításokra, amilyenek a hagyományos metafizikából származnak a Szókratész-előtti filozófusoktól Hegelig, hanem azokra a modern gondolkodókra is, akik bármilyen általános tételt nyilvánítanak ki a világról, vagy általában a „létre”, „lényegre”, „realitásra” stb. hivatkoznak, mint például Heidegger. Azonfelül Carnap a metafizikai kijelentések közé sorolja először is az ismeretelmélet egészét mint a megismerés tartalmi igazságának kérdését, éppúgy mint minden apodiktikusan megfogalmazott tudományos törvényt. Végül, a metafizika magába foglal minden axiológiát és normatív etikát és általános esztétikát is. Carnap mindezt radikálisan kirekeszti a filozófiából, és ahol egy kérdés nem tartozik a pozitív tudományhoz, ott elveti és értelmetlennek nyilvánítja:

„A metafizika területén, beleértve mindenfajta érték-filozófiát és normatív teóriát, a logikai analízis azzal a negatív eredménnyel jár, hogy az ezen a területen tett megállapítások teljesen értelmetlenek.” (Rudolf Carnap: *The Elimination of Metaphysics Through Logical Analysis of Language*. Vö. *Logical Positivism*. Edited by A. J. Ayer, Glencoe, Illinois 1959. 60—61. o.)

Kétségtől, ez az eljárás némi igazolást kíván, amely képes elégséges alapot szolgáltatni a filozófiának ilyen anti-metafizikus fogalmához. Carnap a *verifikáció* elvében fejezi fel ezt az igazolást, azaz abban a minden kijelentésre alkalmazható kritériumban, melyet az a híres megállapítás összegez, hogy „egy kijelentés értelme verifikálásának módszerében rejlik” (vö. V. Kraft: Id. mű 121—130. o.). Carnap ebben az eljárásában Wittgenstein filozófia-felfogásából indul ki, ahogy az a *Tractatus Logico-philosophicus*-ban van megfogalmazva:

„Az igaz kijelentések összessége az egész természettudomány összessége. A filozófia nem tartozik a természettudományok közé.” (Vö. L. Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai Kiadó. 1963. 4.11, 4.111.

Carnap filozófia-fogalma ebben a tekintetben teljes mértékben azonos Wittgensteinével: igazság vagy hamisság kizárólag a természettudományokat vagy fizikát illeti meg, egyedül ezek nyújtanak ismeretet. Minden egyéb álom, képzelődés és az értelem híján levő szavak üres játéka, amelynek talán lehet kapcsolata a magánélet birodalmával, de amely számára nincs hely a filozófiában. A filozófia *tárgyát* a természettudományok tételei alkotják, azaz olyan kijelentések, amelyek közvetlenül verifikálhatók megfigyelés vagy érzékelés útján. Ennek megfelelően a verifikálásnak két fajtája van: *direkt* verifikálás annak érzékszervi megfigyelése által, hogy „most” és „itt” valami adva van, és a kijelentések *indirekt* verifikálása, amely az érzéki tapasztalatra való fokozatos redukcióban áll. Ebből kitűnik, hogy az igazság kritériuma Carnapnál ebben az első verzióban a hagyományos empirizmus vagy pozitivizmus vonalát követi.

Ezt követően Carnap tudatára ébredt annak, hogy a verifikáció elvének ez a formulázása kérdésessé teszi minden logikai és matematikai kijelentés igazságát. Ezért a következő fázisban megkísérelte az elv kiterjesztését azáltal, hogy a kijelentések összességét három csoportra osztotta: a tudomány (fizika) kijelentései, amelyek dolgokkal foglalkoznak; a filozófia kijelentései, amelyek a természettudományok nyelvvel foglalkoznak; és azok a kijelentések, amelyek a hagyományos metafizika szféráját alkotó érzékfölötti tárgyakkal foglalkoznak. Az utóbbiak kizárása után megmaradnak a természettudományok kijelentései és a filozófia kijelentései — azaz a tudományos nyelv logikája —, amelyek nem közvetlenül dolgokkal, hanem a dolgokra vonatkozó kijelentésekkel foglalkoznak, és ezen logikai kijelentések egy csoportba vonhatók a matematika megállapításaival. Ennek megfelelően Carnap a kijelentéseknek új felosztását alkotja meg, *empirikus* és *analitikus* — vagy *objektív* —, valamint *szintaktikai* kijelentésekké választva szét őket. Míg az előbbiekre a verifikáció empirikus elve továbbra is alkalmazható, az utóbbiakra nem lehet érvényes, mert ezek nem empirikus tárgyakra vonatkoznak és nem nyújtanak ismeretet, s így igazságuk kizárólag egy zárt rendszeren belüli kölcsönös összeférhetőségük és ellentmondásnélküliségük formális szabályaitól függ.

Végül a kritikusok felvetették a kérdést magának a verifikáció elvének logikai státusára vonatkozóan is, mint amely szembeszökően se nem empirikus, se nem analitikus; úgy tűnik, mintha nem forogna fenn más alternatíva, csak az, hogy ezt az elvet a metafizikai tételek közé soroljuk, ami viszont közvetlenül ellentmond az eredeti célnak: egyszer s mindenkorra kizárni a metafizikát a filozófiából. De Carnap eredeti „megoldást” talált erre is: elismeri, hogy a verifikáció elve olyan premissza, amelynek nincs sem empirikus, sem analitikus természete, ám ez az elv „hasznos hipotézisként” szolgál a kutatás számára, és ezért nem vethető el mint metafizikai, azaz mint értelmetlen.

Úgy látszik, ezzel a verifikáció elvének hatóköre ki is van merítve. Az a nehézség, amely ezen elv következetes alkalmazásából fakad, már Wittgenstein előtt tudatossá vált, amikor, összhangban kiindulópontjával, habozás nélkül értelmetlennek nyilvánította. Carnap nem volt ennyire radikális és nem hatolt el a végső következményekig, hanem megállt félúton: tudniillik, ha egy állítás kiindulópontja ellentmondásban van alkalmazásával és *vice versa*, akkor, a formális logika ismert szabályainak megfelelően, tarthatatlan, azaz értelmetlennek *kell* nyilvánítani. Ám egy ilyen következmény romba döntené a logikai pozitivisták minden arra irányuló erőfeszítésének „értelmeségét”, hogy a metafizikát kiküszöböljék a filozófia köréből, és feltárná, hogy

kritikai vállalkozásuk közben azt sem tudják, mit cselekszenek, úgy hogy viselniük kellene annak kellemetlen következményét, hogy látványosan bejelentett művük, amelyet, alább nem adva, a „filozófia forradalmának” kiáltottak ki, elhamarkodottnak bizonyul!

Mi hát valójában a probléma?

A probléma az, hogy Carnap nem gondolkodhat saját premisszája szerint, mivel ez alapjában tarthatatlanná és lehetetlenné tenné saját filozófiáját. Ennek az oka pedig abban a tényben rejlik, hogy Carnap képtelen megérteni az érzéki tapasztalatnak és magának a filozófiának a dialektikáját. Nem ébredt tudatára annak, hogy ő maga mit tett, azaz hogy minden empirizmus, és így az övé is, már egyfajta „metafizika”, s ez olyan tény, amely nem függ ennek vagy annak a filozófusnak az akaratától, hanem magának a dolognak a lényegéből, a filozófiai gondolkodás természetéből fakad. Mert ha egy filozófiai tétel kiindulópontja túlságosan szűk vagy túlságosan sekély, akkor az eredményei sem lehetnek korszakalkotóak.

Márpedig a filozófiának mint a tudományos nyelv logikai analízisének tulajdonképpen eszméjéből ez következik. Carnap első cikke az *Erkenntnis* első számában, a „Régi és új logika”, szinte kiáltványként proklamálja:

„A logika már nem csupán a filozófiai diszciplínák egyike több más között, hanem nyíltan kimondhatjuk: a logika a filozofálás módszere. A logikát itt a legszélesebb értelemben vesszük. Magába foglalja a tiszta, formális logikát és az alkalmazott logikát vagy ismeretelméletet.” (*Die alte und die neue Logik. Erkenntnis*, Bd. I. 1930/31. Vö.: *The Old and the New Logic; Logical Positivism*. 133. o.)

Tudományos nyelv kizárólag a fizika nyelve, és ezt kiáltották ki az *egyesített tudomány világnyelvévé*, amely kiterjed minden lehetséges empirikus kutatásra, beleértve a humaniorák és a társadalomtudományok hagyományos körének tárgyait is: ez a *fizikalizmus* alapvető tétele. Mi a helyzet akkor olyan tudományokkal mint például a pszichológia?

„... minden pszichológiai tétel megfogalmazható a fizika nyelvén, ... minden pszichológiai tétel fizikai eseményeket ír le, tudniillik emberek vagy más élőlények fizikai viselkedését. Ez a fizikalizmus általános tézisének kiegészítő tétele abban az értelemben, hogy a fizikai nyelv az univerzális nyelv, azaz olyan nyelv, amelyre minden ítélet lefordítható, ... alapjában véve csak egyfajta tárgy létezhet — fizikai események. . .” (*Psychologie in physikalischer Sprache. Erkenntnis* Bd. III. 1932/33; vö.: *Psychology in Physical Language; Logical Positivism*. 165—166. o.)

De ezt a behaviorista radikalizmust is fokozatosan feladták. Hasonlóképpen Carnap először azt hitte, hogy a logikai analízis kizárólag a tudományos nyelv szintaxisából áll. A filozófiának az lenne a feladata, hogy a logikailag helyes ítéletek formális struktúrája számára szigorú és pontos szabályokat állapítson meg. Az empirikus és analitikus kijelentések közötti különbségnek megfelelően az utóbbiak most mint kijelentésekre vonatkozó kijelentések, azaz mint *szintaktikai* kijelentések lettek meghatározva. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy egy nyelv érvényességi körén belül maradván nem lehet olyan kijelentéseket kifejezni, amelyek erre a nyelvre vonatkoznak, hanem a tudomány logikájának mint szintaxisnak különböző szintű nyelvek rendszereként kell felépítve lennie: egy nyelvet mint tárgyat csak egy másik metanyelven lehet megvitatni, ezt megint egy másik meta-metanyelven, és így tovább *ad infinitum*. (Vö. Rudolf Carnap: *Introduction to Semantics and Formalization of Logic*. Cambridge/Mass. 1959. 3—4. o.) Ezt értette meg Wittgenstein is,

amikor tudatára ébredt annak, hogy magát a természettudományok nyelvét már nem lehet a természettudomány érvényességi körén belül megtárgyalni, hanem hogy „erről hallgatnunk kell!” Úgy látszik, Carnapnak sohasem jutott eszébe, hogy felvesse magának a kérdést, vajon a metanyelvnek ez a képződménye esetleg nem minden filozofálás természetének szükségszerű következménye-e, mely filozofálás természetének két szintet kell megkülönböztetnie, s ezek közül az egyiknek nem szabad empirikusnak lennie; de akkor nem az általa mindörökké holtak hitt régi metafizika hazajáró kísértete-e minden metalogika és metalingvisztika?

Ám ha a logikai *szintaxis* az egyetlen filozófiai diszciplína, akkor az igazság sem állhat egyébben, csak az ítélet formális helyességében, akár csak bármely grammatikában. Később, mikor Carnap előtt tudatosult ennek a fel fogásnak a szűkössége, ezen a ponton is engedett, és a szintaxis kiegészítéséül bevezette a *szemantikát* vagy jelentéseméletet is a logikai analízisbe. Empirikus kiindulópontjának megfelelően azonban szemantikája sem lehet más, csak a szavak jelentésének az empirikus *szubjektív tapasztalatra* való redukciója, ami, ámbár mindig interszubjektív is, mégsem megy sokkal tovább, mint a tárgyak Mach-féle redukciója „elemekre” vagy „érzetkomplexusokra”. Ezt Carnap maga is elismeri, és ezért „ismeretelmélete” kiindulópontját metodikai *szolipszizmusnak* nevezi (vö.: *Der Logische Aufbau der Welt*), míg szemantikáját olyan diszciplinának tekintti, melynek az igaz ismeretet kell tartalmilag verifikálnia.

Végül, a szintaxis és a szemantika mellett a logikai analízis harmadik diszciplinájául Carnap bevezette a *pragmatikát* is, amely a szavak vagy jelek használatát a nyelv használójára való tekintettel vizsgálja, és ennyiben Carnap bizonyos fókig a pragmatizmushoz közeledik (vö. *Introduction to Semantics and Formalization of Logic*, 4. rész *The Parts of Semantics*).

A metafizika minden cáfolatának és elvetésének választ kell adnia arra a kérdésre, hogy mi a gondolkodás hosszú történetében fellelhető számos „tévedés” tényleges forrása. Carnap úgy véli, hogy a hagyományos filozófiában minden metafizikai tévedés a *szavak helytelen használatából* ered. Ilyenformán felújítja a régi nominalista eszmét, melyet a modern filozófiában elsőként az empirizmus atyja, Francis Bacon terjesztett elő az *idolumokról* (*idola fori* stb.) szóló tanításaiiban. Hasonlóképp Carnap azt gondolja, hogy a szavakkal történő logikai visszaélés azok *pszeudo-objektívításában* vagy *kvázi-szintaktika-lításában* áll. Vannak ugyanis olyan kérdések, amelyek csak látszólag beszélnek tárgyakról vagy dolgokról, és csak látszólag tűnik úgy, mintha a tartalmi beszédmódhoz (*inhaltliche Redeweise*) tartoznának, valójában azonban a formális beszédmódhoz (*formale Redeweise*) tartoznak. Ezek a pszeudo-objektumkérdések, ezeknek nem felel meg tényleges objektum, és ezért a rájuk adott válaszoknak is fiktív jellegük van, azaz pszeudo-objektum kijelentések:

„Ezek olyan kijelentések, amelyek úgy vannak megfogalmazva, mintha tárgyakra (vagy kizárólag tárgyakra) vonatkoznának, noha valójában szintaktikai formákra vonatkoznak, azaz azon tárgyak jelölésének formáira, amelyekre látszólag vonatkoznak.” Ha például ezt a mondatot vesszük: „öt nem dolog, hanem szám”; akkor ez nem objektum-kijelentés, hanem pszeudo-objektum-kijelentés, mivel látszólag az ötös számról állapít meg valamit, holott valójában ezt mondja „öt nem objektum-szó, hanem szám-szó” (vö. *Logische Syntax der Sprache*. Wien 1934. V. rész, 207. s köv. o.).

Már Russel kritizálta a logikai analízisnek Carnap-féle egyoldalú szintaxisra történő redukálását, és rámutatott arra, hogy a logikai analízis nem

merülhet ki ebben, mivel a szintaxis semmit sem mond a szó objektív jelentéséről. E kritika és Tarskinak az igazság szemantikai elméletéről írt munkáinak a figyelembe vételével Carnap később arra kényszerült, hogy feladja ezt a túlságosan szűknek bizonyuló teóriát. Saját szemantikai illúziója következtében történik az, hogy a tulajdonképpeni átalakulása során Carnap mellőzi az egész mondat *objektív* értelmét, mivel nyilvánvalóan óriási a különbség, ha egy számról mint a matematikai struktúra szimbólumáról, vagy mint egy szóról a nyelv-tanban, vagy mint egy, a reális világhoz tartozó dolog objektum-jelöléséről beszélünk. Egy számnak mint a realitás struktúrájának megvan a maga *ontológiai* súlya, és így mint lényegi tulajdonságokat kifejező fogalom soha sem lehet pusztá szó, mégkevésbé jel. Carnap, mintha a szavak börtönébe lenne zárva, egyszerűen nyelvi kifejezőmódokra redukálja nemcsak mindazt, ami filozófiai, hanem azt is, ami reális.

A nyelv Carnap-féle szintaktikai kritikájára és a metafizikának mint pszeudo-kijelentéseknek cáfolatára jól ismert példa található Carnapnak Heidegger „Mi a metafizika” (1929) című értekezéséről írt bírálatában.

Először Heideggernek a Semmire vonatkozó tételeivel foglalkozik:

„Nemcsak azért van a tagadás és a nem, mert a semmi van? . . . Mi azt állítjuk: *a semmi ősbibb, mint a nem és a tagadás* . . . Hol keressük a semmit? Hogyan találjuk meg a semmit? . . . A semmit ismerjük . . . *Az aggodás a semmit nyilatkoztatja ki* . . . Ami felől és ami miatt aggódtunk, „tulajdonképpen” — semmi sem volt. Valóban: maga a semmi — mint ilyen — volt jelen . . . *Hogyan áll a dolog a semmivel? . . . Maga a semmi tesz nemlegessé.*” (Martin Heidegger: *Mi a metafizika*. Mai nyugati filozófia (Egzisztencializmus). Szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó, 1963. 23—34. o.)

Carnap úgy véli, hogy Heidegger háromszorosan szegi meg a logikai szintaxis szabályait. Első botlása, hogy a „Semmi” szót főnévként használja, holott a köznyelvben csak kopulaként használatos tagadó kijelentésekben. Heidegger második tévedése, hogy a Semmi főnevet egy olyan entitás létezésének jelölésére vezeti be, amelynek definíciója szükségképpen cáfolja őt. Végül Heidegger egy harmadik hibát is elkövet, mikor a Semmit pozitívan definiálja, mintha léteznék, ami önellentmondás, és még akkor is abszurd lenne, ha nem volna értelmetlen, mint ahogy ténylegesen az. Carnap azonban, ellentétben a korábbi antimetafizikusokkal, úgy látja, számára nem az a fontos, hogy a metafizika valamiféle „spekuláció”, „tündérmese” vagy babona, hanem csak az, hogy merő nonszensz. Kijelentéseit nem lehet empirikusan verifikálni, és „ezért sem isten, sem ördög nem adhat nekünk metafizikai ismeretet” (vö. *The Elimination of Methaphysics* stb.; *Logical Positivism*. 69—73. o.).

Nem itt van a helye, hogy azt vizsgáljuk, vajon Heidegger Semmiről alkotott elméletének van-e olyan értelme, amit Carnap képtelen megragadni, hiszen az idézett szövegben Heidegger ismételten figyelmeztet arra, hogy ha a Semmiről kíván értekezni, kénytelen szándékosan megsérteni a formális logika szabályait. Azt jelenti ez, hogy a Semmit egyáltalán nem lehet megvitatni a filozófiában? Nem mondott-e ki Plátóntól Hegelig sok gondolkodó reá vonatkozóan számos jelentős filozófiai gondolatot? Nincs kétség felőle, hogy Carnap és a múlt nagy metafizikusai között még a jelentésről alkotott elméletek segítségével sem jöhet létre soha filozófiai dialógus.

Már rámutattunk arra, hogy a logikai pozitivizmus kiindulópontjának megfelelően minden általánost az egyedire kell visszavezetni. Nyilvánvalóvá vált ez a verifikációs elv Carnap-féle eredeti változatában, amely szerint min-

den tudományos ismeret végső soron az érzéki észlelés közvetlen tapasztalatából származik. Ezen elmélet kiindulópontját Russellig és Wittgensteinig vezethetjük vissza, és *logikai atomizmus* néven ismeretes: minden komplex ismeret végső soron a megfigyelő individuális tapasztalatában verifikálendő, ami „atomi kijelentésekhez”, „molekuláris kijelentésekhez”, egyszóval „protokoll-tételekhez” vezet, s ezek alkotják minden ismeret elemeit. Pl. „ X a T időpontban C helyen volt”, „ N a T pillanatban A eseményt figyel”. Carnapon kívül ezt az elméletet támogatták a Bécsi Kör más képviselői — Neurath, Hahn és Schlick — is, ám bár ők az elemi kijelentéseket másképpen nevezték. Csakhamar azonban tudatára ébredtek annak, hogy nem lehet minden protokoll-tételt pontosan rangsorolni, hogy a megfigyelés gyakran tévedéseknek van kitéve, hogy a megfigyelők pszichikailag zavarva lehetnek stb., és ezért az elmélet sok javításon és korrekción ment át. Carnap előtt világossá vált, hogy ilyen kiindulás esetén minden tudományos tételnek csupán hipotetikus jellege lehet, és, ami még rosszabb, hogy általános tételeket, mint amilyenek a fizika *törvényei*, sohasem lehet a tapasztalatból levezetni. Tehát ez a dilemma merül fel: a tudományos törvények, ha a tapasztalatból vannak dedukálva, akkor csak *hipotetikusak*, mert a tapasztalat sohasem teljes térben és időben; ha azonban apodiktikusak, akkor nem lehetnek a tapasztalatból dedukálva. Hogy is állunk hát velük?

Mint *logikai konstrukciókat* fogták fel őket, és a Bécsi Körhöz közelálló Popper meghatározása szerint — olyan konvenciók, amelyek nélkül nem lehetséges tudomány (vö. Karl Popper: *Logik der Forschung; Schriften zur wissenschaftlichen Weltauffassung*. Wien 1935.).

De nem nevezte-e ezeket a tételeket Kant valaha „*a priori* szintetikus ítéleteknek”, és nem tulajdonított-e nekik „szükségyszerűséget és általános érvényességet”? Ám éppen ezeket nyilvánította minden logikai pozitívista lehetetlennek. Nem a valódi tudományt veszélyeztették-e hát, melynek nevében a metafizikát elvetették?

Carnap igyekezett az efféle és hasonló „radikális elméleteket” fokozatosan mérsékelni, és végül még saját merev, a nyelv reprezentatív és expresszív funkciójának megkülönböztetésére alapozott metafizika-cáfolatát is feladta. Legutóbbi műveiben elismeri, hogy az ontológia, valamiképp a kanti „transzcendentális eszmék regulatív funkciójához” hasonlóan, egyfajta „pozitív” szerepet játszik. Igen tanulságos ebben a tekintetben „Empiricism, Semantics, Ontology” című cikke, amelyben az absztrakt entitások problémáját és szemantikai használatuk lehetőségét tárgyalja „nominalista kételyek legyőzésének” céljából. Továbbra is úgy véli, hogy „egy ilyen nyelv használata nem vonja maga után a platónikus ontológia elfogadását, hanem teljes mértékben összefér az empirizmussal és a szigorúan tudományos gondolkodással”, mégis azt ajánlja nekünk, hogy „legyünk óvatosak állításainkban, kritikusok felülvizsgálásunkban, de toleránsak a nyelvi formák engedélyezése tekintetében” (vö. *Meaning and Necessity* 2. kiad. Chicago 1956. 206 és 211. o.).

Akkor hát mire ez az egész hűhó a „metafizika végleges lerombolása” körül? Eltekintve attól a tényről, hogy a modern *Ganzheitspsychologie* tudományosan megcáfolta az asszociatív pszichológia elemi individuális érzetek létezéséről szóló naturalista téziséét, a modern fizika még világosabban megmutatta, hogy a Carnap és a Bécsi Kör által képviselt tudománylogika legjobb esetben is csak a klasszikus fizika konstellációjának felel meg, ahol a szubjektum meg tud figyelni egy objektumot, és ezek egymástól ontológiailag

és ismeretelméletileg különböznek. Azon követelmény, hogy minden tételnek egy teljesen meghatározott jelentéssel kell rendelkeznie, csak akkor elégíthető ki, ha a tétel fogalmak és axiómák tökéletesen zárt rendszeréhez tartozik; és ez annyit jelentene, hogy a világban végbemenő fizikai történések totalitását végig előre láttuk. Pontosan ez nem áll, mióta Heisenberg felfedezte a határozatlansági relációt, és ezért Heisenberg a logikai pozitivizmust idejémtúlt logikai tannak tekinti, amely a newtoni mechanika kategóriáin nyugszik és nem veszi figyelembe a természettudományok fejlődését:

„Példaként valaki előhozhatja a kvantumelméletből ezt a problémát: „Milyen az elektron pályája az atommag körül?” Ám a matematikai logikából kifejlődött pozitivistá séma egészében túlságosan szűk volna egy olyan természetleírás számára, amely még mindig csak pontatlanul meghatározható szavak és fogalmak használatára kényszerül” (vö. Werner Heisenberg: *Physik und Philosophie*. Frankfurt/Main 1959. 64. o.).

Ez azt mutatja, hogy a modern tudomány semmiképp sem kedvez Carnap logikai modelljének, és ezt *tudományosan* elavultnak tekinti. Úgy látszik, ezzel magyarázható az a tény, hogy Carnap és követői *minden* tételüket finomították, és igyekeztek ezeket a tudományos tényekhez igazítani. Másfelől azonban egyetlen fizikusról sem tudunk, aki a Carnap-féle szimbolikus logikát használta vagy ennek segítségével bárminő említésre méltó tudományos felfedezést tett volna.

Carnap alapvető tévedése, úgy látszik, abban áll, hogy egyáltalán nem képes annak tudatosítására, hogy tudomány mint olyan csak bizonyos általános tételek elfogadása esetén lehetséges, melyek lényegében túlmennek minden tapasztalaton, ámbar nem szükséges *eo ipso* a transzcendentális metafizikához tartozniuk. Ezek az általános tételek *ontológiai természetűek*, és az ember világban való egzisztenciájának kategoriális struktúráin nyugszanak. Ez az egzisztencia nemcsak tudományos, hanem szélesebben megalapozott jelleggel bír, s a tudomány a dolgokkal való emberi találkozásnak csupán egyik lehetőségeként fakad belőle. Kizárólag a tudomány „alkalmazása”-e például a technológia, nem is beszélve az inter-humán kapcsolatok struktúrájáról, az ember társadalmi-történeti egzisztenciájáról, szerelméről, örömről és bánatáról, a művészi alkotásról, és végül az egészre irányuló alapvető nézőpontjáról — a filozófiai gondolkodásról?

Mindezt, úgy látszik, Carnap alig sejti, de az újabb analitikus iskolák levonták a tanulságot a Bécsi Kör felbomlásából, és ezért nagyobb megbecsülést tanúsítanak a „köznelv” iránt. A filozófia olyan tudományos eszméje, mint a Carnapé, nem tud elképzelni semmilyen más nyelvet, csak a klasszikus fizika és az Einstein-féle relativitáselmélet tudományos nyelvét. Ebből az illúzióból indul ki ez a fajta filozófia, mikor a tudományos nyelvet használja minden más nyelv mércéjéül, és ha az nem illik bele teljesen *a priori* sémájába, egyszerűen elveti, mint „értelmetlent”!

Azonkívül az *analízis* a filozofálás egyetlen módszereként túlságosan korlátozott is ahhoz, hogy túlmenjen az individuális tényeken, és a tények *tényszerűségének* a kérdését sem tudja felvetni, mert ez már túlmegy a tény pusztá egzisztenciáján. Az analízis megfelelő módszer a matematika és a szimbolikus logika, de nem a filozófia életbevágó problémái számára: a *szintézisig* nem tud eljutni, és ezért, bár mindent le tud rombolni, de nagyon keveset épít. Ebben rejlik a Carnap-féle logikai pozitivizmus és a hasonló típusú analitikus filozófiák csődjének végső oka: semmiféle kvantifikáció sem tudja meg-

fosztani a gondolkodást attól a sajátját képező, tőle elválaszthatatlan minőségtől, amelyet nem lehet számokban kifejezni, és a logika matematizálása sem képes a filozófia lényeges problémáit kimerítően megválaszolni.

Carnap a nyelvet mindig mint kizárólag olyan eszközt tárgyalja, amelyet bárki, tetszés szerint, önkényesen is használhat, feltéve ha ezt következetesen teszi. De mi a helyzet akkor, ha a nyelv valami nyelvfelettit fejez ki, valamit, ami eredetileg a szavak mögött áll mint a fogalom ontológiai jelentése, és a fogalom mögött mint makacs dolgok és lényegi struktúráik, azaz a létük? Carnap képtelen áthidalni a szavak mint üres jelek és a realitás teljessége közötti szakadékot, amely realitás semmiesetre sem amorf massa, hanem a történelem és természet önmagában artikulált és strukturált, és az ember produktív gyakorlatában egyesített világa.

Hegel a *Fenomenológiájában* feltárta az empirizmusnak saját premisszáival szembeni vakságát, mikor műve első fejezetében az érzéki bizonyosság dialektikáját nem mint tudást, hanem mint *vélekedést* írta le:

„Ha azt mondom, *ez az itt, most* vagy egy *egyed*, akkor azt mondom, *minden ez, minden itt, most, egyed* . . . Ha a tudománytól azt követelnék mint próbakövet, amely mellett éppenséggel nem tudna kitartani, hogy úgynevezett *ezt a dolgot* vagy *ezt az embert* levezesse, konstruálja, a priori megtalálja, vagy akárhogy is akarjuk ezt kifejezni, akkor méltányos, hogy a követelmény *megmondja*, melyik *ezt* a dolgot vagy melyik *ezt az ént* gondolja; ezt azonban lehetetlen megmondani.” (Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Akad. Kiadó, 1961. 60. o.)

Ez a hegeli kritika mindenfajta empirizmus legbensőbb lényegére tapint azzal az ellenvetésével, hogy az empirizmus nem tudja kifejezni azt, amit szeretne, és így végül is, ahogy Wittgenstein megmutatta, hallgatni kénytelen, és agnoszticizmusba, szkepticizmusba vagy rezignált miszticizmusba kell esnie. Ha, azonkívül, figyelembe vesszük, hogy Carnap sohasem beszél észlelt dolgokról, hanem csak szavakról, melyek önmagukban véve még nem fogalmak, úgy annál rosszabb ránézve.

Így a metafizika cáfolatának immanens dialektikája lehetővé teszi a „metafizika” számára, hogy minden lépésnél bosszút álljon, mivel filozófiailag nem haladták meg, hanem egyszerűen csak szavakban vetették el. Az a megállapítás ugyanis, hogy „a tudomány a világ egyedüli igazsága”, nem tudományos, hanem metafizikai megállapítás. Már a köznapi nyelv magába foglal egy meta-empirikus, azaz transzcendentális dimenziót, és enélkül nemcsak a filozófia, de a mindennapi érintkezés is lehetetlen lenne. Más szavakkal: ha a „metafizikát” ebben az összefüggésben, egyszerűség kedvéért, a meta-empiriára redukáljuk, világossá válik, hogy a nyelv ezen másik dimenziója nélkül lehetetlen lenne a közönséges beszéd, a tudomány, sőt bármely nyelv logikai analízise is. Ebből tehát az következik, hogy minden tudomány önmagában már egy sajátos meta-logika, sőt „meta-fizika”, mert tudomány-fölötti, ontológiai alapokon kell nyugodnia, ami másfajta tapasztalatot is megkíván, nemcsak az empirikusát.

Nem teszi ez radikálisan kérdésessé a carnapi filozófia alapvető tételét, miszerint minden metafizika értelmetlen, mivel a tudomány a világ egyedüli igazsága? Carnap törekvései bizonyonnyal abból a helyzetből fakadnak, amelyet a metafizika végleges lehanyatlása idézett elő a német idealizmus összeomlása óta. Ennek a bomlási folyamatnak egyik mellékterméke a pozitívizmus és neopozitívizmus. De a metafizika halála még nem a filozófia halála, mely filozófia

tudatában van annak, hogy ez a perspektíva a gondolkodás számára új utakat kínál, s ezek a tulajdonképpeni filozófián túlrá, intellektuális és tényleges áttörésként a világ feltáratlan titkai felé vezetnek.

Carnap kísérlete, hogy a filozófiát a logikai analízisre redukálja, bizonyára hozzájárult a fogalmak logikai tisztázásához, bizonyos problémák magyarázatához, és új kalkulusok felfedezéséhez egy speciális tudomány — a szimbolikus logika — területén, mely a távirányítás, az elektronikus számológépek és a kibernetika technikájának elméleti bázisául szolgál. Munkássága valószínűleg ezen a területen tette a legnagyobb szolgálatot. De Carnap azzal, hogy minden lényeges problémát eltávolított a filozófiából, bizonyára még nem oldotta meg azokat, hanem csupán szóbelileg biztosította semlegesítésüket, tehát a filozófiát a pozitivitás világával helytelen módon békítette össze. Ez a „világgal való leszámolás” semmiképpen sem tud eljutni addig a forrásig, amelyből velünk együtt, akik tudatosítjuk ezt, eredetileg mind a mi világunk, mint a közös emberi egzisztencia horizontja, mind a nyelv mint ezen történeti világról való gondolkodás tér-időbeli artikulációja létrejött. A világ játéka elérhetetlen marad minden nyelvi játék számára.

РУДОЛЬФ КАРНАП

Данило Пейович

Работа посвящена критическому исследованию одной из наиболее типичных анти-метафизических тенденций философии нашего времени — логического позитивизма, в связи с анализом деятельности его выдающегося представителя, Р. Карнапа. Коротко изложив историю направления и его философские предпосылки, автор исследует развитие мыслей Карнапа и два основных положения его теории (1. метафизика не имеет смысла, 2. наука — единственная истина мира). Автор показывает, что эти положения противоречат друг другу. С одной стороны, эмпиризм (например, принцип верификации) не может не носить метафизического характера, с другой стороны, сама наука требует учета онтологических отношений, которые должны были бы быть устранены с помощью логического эмпиризма.

RUDOLF CARNAP

by D. Pejović

The study analyzing the oeuvre of Rudolf Carnap, an outstanding representative of logical positivism, examines the trend, one of the most typical among the anti-metaphysical tendencies of the philosophy of our age. After giving a brief sketch of the philosophical pre-history of the movement he examines the development of Carnap's thoughts and also the two fundamental theses of his theory: 1. metaphysics is senseless; 2. science is the only truth of the world. He proves that the two theses contradict: on one hand empiricism (e.g., the principle of verification) cannot avoid the metaphysical nature, while on the other hand science itself requires taking into consideration the ontological aspects refused by logical empiricism.

A FILOZÓFIA KLASSZIKUSAIBÓL

MARX :

A tőke. I. kötet. A tőke termelési folyamata*

VI. FEJEZET. A KÖZVETLEN TERMELESI FOLYAMAT EREDMÉNYEI (Részletek)

A marxista kultúra kialakításának elengedhetetlen feltétele *Marx* főművének, a *Tőkének* feldolgozása és elhelyezése *Marx* munkásságában. A *Tőke* anyagából a szélesebb közvélemény előtt csak az I. kötet ismert többé-kevésbé, de az is inkább politikai gazdaságtan tankönyvvé leegyszerűsített formájában. A *Tőke* másik két kötetének — különösen a harmadiknak — háttérbe szorulása egyúttal annak a filozófiai tartalomnak elhanyagolásával is járt, amelyet a *Tőke* mint *Marx* főműve magában rejt. A *Tőke*, mint *Marx* 1865. július 31-én *Engels*nek írta, „művészi egész” alkot — amely művészi egésznek alapja a *Tőke* tudományos struktúrája —, ilyenné pedig csak az ő módszerével, a dialektikus módszerrel lehetett kidolgozni. A *Tőke*, sőt az egész marxi életmű teljesebb megértéséhez természetesen e „kidolgozásnak”, azaz a *Tőke* keletkezéstörténetének kimerítő elemzésére is szükség lenne, napjaink marxista filozófiája azonban sajnos még nem tart itt. A *Tőke* kialakulásának e kimerítő elemzését ehelyütt sem végezhetjük el, csupán az állomásait jelezhetjük.

A *Tőke* előmunkálatai tehát nem csupán filozófiatörténeti jelentőséggel bírnak, hanem — amint ez a viszonylag szélesebb körben ismert *Grundrisse* példáján is nyilvánvaló — számos vonatkozásban a *Tőke* három kötetének elemzéseit is gazdagabban megvilágítják, kiegészítik. Nagymértékben áll ez az alább közölt *Marx*-kéziratra is. Jelentőségének megvilágítására — és a *Tőke* genezisében elfoglalt helyének megismerésére — tekintsük át futólagosan a *Tőke* előmunkálatait.

Marx már a negyvenes évek közepén akart egy összefoglaló jellegű politikai gazdaságtani munkát írni. Ennek első, hozzávetőleges megfogalmazása volt a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* — a *Kritik der Politik- und Nationalökonomie* —, amelynek *Előszava* világosan tanúskodik a rendszerező szándékról. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* tehát a *Tőke* legkorábbi megfogalmazása, s így — az alább vázolt átmeneteken keresztül — szerves előzménye. Ezt levelezésén kívül az is tanúsítja, hogy *Marx* a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* megírásához készített egyes jegyzeteit, kivonatait a *Tőke* megírásához is felhasználta. A negyvenes évek második felében politikai gazdaságtani rendszerét a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* alapján is akarta kiadni. A megírás azonban — nyilván a *Szent család* miatt — elhalasztódott, majd 1845—46-ban — ismét egy újabb polemikus írás, a *Német ideológia* miatt — további halasztást szenvedett. Ez utóbbit bizonyítja *Marx* 1846. augusztus 1-i; *Leskének* szóló levele, amely szerint a kiadókkal való megbeszélés értelmében a politikai gazdaságtan kidolgozását elhalasztotta, mivel — mint írja — fontosnak tartja, hogy a pozitív kifejtés előtt megjelenjék a német filozófiával és a német szocializmussal polemizáló munkája. A *Német ideológiáról* van szó, amely egyébként jól mutatja — elsősorban a munkamegosztás és az érintkezés fogalmával kapcsolatban — *Marx* politikai gazdaságtani nézeteinek fejlődését. *Annenkov*hoz írott 1846. december 28-i levelében egyébként arról panaszkodik, hogy sem erre a készülő munkájára, sem a megírás alatt álló politikai gazdaságtani művére nem talál kiadót. Mindezek egyértelműen bizonyítják, hogy *Marx*nak már a negyvenes években eltökélt szándéka volt összefoglaló politikai gazdaságtani munka megírása, de szándékát ekkor az objektív akadályok miatt nem tudta megvalósítani. Politikai gazdaságtani nézeteit csak újabb polemikus művében, a *Filozófia nyomorúságában*, illetve később a *Bérmunka és tőke*, majd a *Munkabér* c. cikkében sikerült kifejtenie.

* A címek magától *Marx*tól származnak, de az általunk kiválogatott részleteknek tartalmuk összefoglalásaként szintén adtunk címeket, ezeket zárójelben közöljük. Az első részlet az Arhiv idézett kiadásának 30—34. oldalán található, a továbbiakban is mindig ennek a kiadásnak az oldalszámát adjuk meg. — *Szerk.*

Cezúrát *Marx* politikai gazdaságtani munkásságában maga a történelem húzott. Elméleti kutatásaihoz csak az 1848-as forradalmi periódus elmúltával tért vissza, ekkor vetődött fel benne ismét egy rendszeres politikai gazdaságtani mű terve. 1851-től kezdve *Engels* számos sürgető-érdeklődő levelet írt *Marx*hoz, s levelezésükből kitűnik, hogy mindketten közeli időpontra várták a mű elkészültét. Feltételezhető, hogy *Marx* ekkor már szakított a gondolattal, hogy e munkáját a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* pusztán kisebb-nagyobb átalakításával írja meg, hanem egészen előlről kezdte el művének felépítését.

A konkrét kutatások viszont rengeteg időt követeltek — *Marx* feldolgozta az egész közgazdaságtani irodalmat, nagy mértékben akadályozta betegsége is —, s így 1857 előtt valószínűleg nem is fogott hozzá a munka megírásához.

Az 1857—58-as kézirat *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* címen ismeretes, ezt *Marx* Bevezetéssel és Előszóval egészítette ki. A *Grundrisse* egy részéből dolgozta ki 1859-ben megjelent *A politikai gazdaságtan bírálatához* c. művét. *Marx* ez utóbbi folytatásául tervbevette az egész kézirat átdolgozását, s a munkához 1861-ben kezdett hozzá. A *Tőke* előmunkálatainak következő állomása tehát egy 1861—63-ban keletkezett kézirat, amelynek egyik részlete *Értéktöbbletelméletek* címmel meg is jelent.

Ezt az 1861—63-as kéziratot *Marx* 1863—65-ben ismét átdolgozta — s ezzel lezárultak a *Tőke* előmunkálatai. Az 1863—65-ös kézirat egy részét formálta azután 1866-ban a *Tőke* I. kötetének végső kéziratává. (Az 1866 utáni kéziratokról *Engels* tudósít a *Tőke* általa kiadott II. és III. kötetének előszavaiban.) A kézirat másik — „*A tőke. I. kötet. A tőke termelési folyamata. VI. fejezet. A közvetlen termelési folyamat eredményei*” című — részét az 1863—65-ös szövegvarians szerint szintén a *Tőke* I. kötetébe szánta, de az 1866-os végső kéziratból mégis kihagyta. Ezt a kéziratrészletet — mely *Marx* számozás szerint a 441—495. oldalakat foglalja magában, két betoldással, amelyek a 96—107-es, ill. a 262—64-es számozást viselik, azonkívül néhány beiktatott oldalt, amelyek későbbi, alkalmi megjegyzéseit tartalmazzák — a moszkvai *Партийное Издательство* 1933-ban — mint az *Архив Маркса и Энгельса* sorozat II(VII). kötetét — kiadta.

A kihagyott fejezet sorsának kulcsát az 1861—63-as kézirat 1862-ből származó 18. füzeté tartalmazta. Ebben *Marx* kidolgozta az I. kötetbe szánt kilenc pontot. Az első hat megegyezett a *Tőke* I. kötete első kiadásának hat fejezetével, illetve szakaszával (mint ismeretes, a későbbiekben a fejezetekből szakaszok lettek, az V. szakaszból kivált s önálló (VI.) szakasszá lett a munkabérről szóló rész, a VI.-ból pedig VII. lett, így alakult ki a *Tőke* I. kötetének jelenlegi hétszakaszos felépítése). A tervezett kilencből tehát az utolsó három pont nem került be a *Tőke* I. kötetébe. A 7. pont a termelés folyamatának eredményével, a 8. az értéktöbblet-elméletekkel, a 9. pedig a termelőmunka-elméletekkel foglalkozott volna. Az utolsó két pont elhagyása teljesen érthető, hiszen *Marx* az elmélet-történeti részeket külön akarta megjelentetni. A 7. pont, ill. az annak megfelelő, kidolgozott (az első kiadásba eredetileg VI.-nak tervezett) fejezet elhagyása azonban csak a tartalma, ill. *Marx* közvetlen utalása alapján érthető meg.

Mint a címe is mutatja, ez a fejezet a *Tőke* I. kötetének összefoglalásául szolgált, a termelési folyamat elemzésének eredményeit összegezi. A fejezetre valóban egészében az jellemző, hogy nem új kérdéseket vizsgál, hanem összefoglalja az I. kötetben elvégzett vizsgálatok eredményeit. A fejezetben a következő három téma kifejlesztéséig tervezte: 1. Az áru mint a tőke, mint a kapitalista termelés terméke, 2. A kapitalista termelés mint értéktöbblettermelés, 3. Az egész viszony termelése és újratermelése, miáltal ez a termelési folyamat mint kapitalista jellemződik. Ahogy tehát a *Tőke* elemzésének kiindulópontja az áru, mely a kifejtés során a tőkévé konkretizálódik, úgy *Marx* eredeti terve szerint az elemzés végpontja ismét az áru lett volna, de már nem mint előzmény, hanem mint a tőkés termelés eredménye. Ahogy tehát a *Tőke* három kötete maga is teljességet és lezárttságot nyújt, úgy ezt a lezárttságot, a konkrét formákhoz való visszatérést megtervezte a *Tőke* I. kötetére önállóan is, összefoglalva a tőkés termelés legfontosabb jellemzőit, az árumozgást, az értéktöbblettermelést és a termelési viszonyok egész rendszerét, amelyek a kapitalizmust mint társadalmi formációt jellemzik.

Hogy ez az összefoglaló rész mégsem jelent meg az I. kötetben, annak nem elméleti, hanem egészen praktikus okai voltak. *Marx* 1865-ben még azt írja *Engels*nek, ragaszkodik ahhoz, hogy a *Tőke* egész anyaga egyszerre jelenjék meg. Terve szerint négy könyv lett volna: három elméleti s egy történeti (az *Értéktöbblet-elméletek*). A négy könyvet három kötetben akarta kiadni, a II. kötetet a mai II. és III. kötet (azaz a II. és III. könyv) együttesen alkotta volna. 1866-ban, az I. kötet végleges kidolgozásakor azonban belátta, hogy az egész anyaggal rövidesen nem készül el, s ezért, engedve a sürgetéseknek, úgy döntött, hogy az I. kötetet önállóan megjelenteti. Erről ír *Kugelman*nak 1866. október 13-án.

Így, mivel a *Töke* egész elméleti részét egyszerre nem adhatta ki, a külön-külön megjelenő két kötet mindegyikét önállóvá kellett formálnia. Kihagyta tehát a szóban forgó fejezetet, amely — összefoglaló jellege miatt — az I. kötetben átmenetül szolgált volna a II.-ra, mert helyesebbnek látta, hogy inkább a II. kötetben jelenjék meg a II. és III. könyv bevezetőjeként. *Engels* viszont, nem tudva *Marx*nak erről a szándékáról, ezt a fejezetet nem használta fel a II. és III. könyv végső kidolgozásánál, így a jelen kézirat — a *Töke* I. könyvének eredeti és kidolgozott anyaga — kiadatlan maradt. A II. és III. könyv további sorsáról még csak annyit, hogy *Engels* még 1884. január 28-án, tehát néhány hónappal *Marx* halála után *Lavrov*hoz írott levelében is még együtt említi mind a kettőt mint II. kötetet. Később azonban, mivel sietett a kiadással, s félt, hogy nem sikerül befejeznie mind a kettőt, mégis szétválasztotta őket: a II. könyvet önállóan mint II. kötetet jelentette meg.

A szóban forgó fejezet tehát 1863—65-ben íródott, de szervesen kapcsolódik az 1861—63-as kéziratához is, amelynek az 5., ill. a 21. füzetéből *Marx* egyes részeket szó szerint átmásolt. (Megjegyzendő, hogy a kifejtés nem a fejezet eleji pontok sorrendjét követi, hanem a második pont elemzésével kezdődik, és az elsővel zárul.) Az általunk közölt szemelvények a fejezet legfontosabb részét, kb. egyharmadát teszik ki. Terminológiája általában megfelel a *Töke* kategóriarendszerének, kivétel csak a munkaképesség (Arbeitsvermögen), amely a munkaerő (Arbeitskraft) helyett szerepel, ez utóbbi kifejezés csak szórványosan fordul elő.

A kéziratot különösen az teszi jelentőssé, hogy *Marx* itt elvégzi az I. kötetben feldolgozott anyag gazdasági, filozófiai és történeti általánosítását. Ezért a filozófiai problematika ebben a részben jóval gazdagabb, mint a *Töke* I. kötetében általában. A gazdasági általánosítás egyfelől az árumozgáson keresztül történik — az árut mint a tőkés termelés előzményét és eredményét, kezdő és végpontját mutatja meg, az elemzés tehát az absztrakt általánostól a konkrét általános felé halad —, másfelől az értéktöbblettermelés összefoglalásán keresztül. A történeti általánosításban megtaláljuk a tőkés társadalom genezisének és helyének összefoglalását, a filozófiában pedig a tőkés termelés egészének elidegenedett rendszerként való értelmezését.

Az árumozgásról szóló részlet — a legutolsó — a legtöredékesebb. A legjobban kidolgozott az értéktöbbletről szóló, amelyben *Marx* az elidegenedés problémájával foglalkozik. Ennek jelentőségét és aktualitását nehéz elvitatni. Számos marxista véleményét hallottuk arról, hogy az érett *Marx*, a *Töke* szerzője szakít az elidegenedés fiatalkori problémájával és kategóriájával. E nézeteket szerintünk már a *Töke* hagyományos anyagán is cáfolni lehet, de rendkívül frappánsan mutatja helytelen voltukat a jelen kézirat, amelyben *Marx* a *Töke* I. kötetének egész elemzését mint az elidegenedett munka mozgásának elemzését foglalja össze. Ez is bizonyítja, hogy *Marx* az elidegenedést a konkrét politikai gazdaságtani elemzéseiben konkretizálta, s mint rendszerező elvet, összefoglaló kategóriát változatlanul megtartotta.

Nem kívánjuk a közölt kézirat összes problémáit exponálni. Találunk az alábbi részletekben történetfilozófiai és antropológiai problémákat egyaránt, a tudomány termelőerővé válásától a munka társadalmiasulásáig. Az egész kézirat jól érzékelteti a marxizmus életmű kimeríthetetlenségét és gazdagságát.

A. A.

2. A KAPITALISTA TERMELÉS MINT ÉRTÉKTÖBBLETTERMELÉS

(A munka elidegenedésének összefoglalása)

... A termelési eszközök, amelyeket a munkás alkalmaz a valóságos munkafolyamatban, a tőkés tulajdonában vannak ugyan, és így, mint korábban kifejtettük, a munkás munkájával, amely az ő saját életnyilvánulása, mint *tőke* lépnek szembe. De másfelől ő alkalmazza ezeket a maga munkájában. A valóságos munkafolyamatban *elhasználja* a munkaeszközöket mint munkájának vezető közegét, a munkatárgyat pedig mint azt az anyagot, amelyben munkája jelentkezik. Éppen ezáltal változtatja a termelési eszközöket a termék célszerű formájává. Másként jelentkezik azonban a dolog az értékesítési folyamat álláspontjáról. Nem a munkás alkalmazza a termelési eszközöket, hanem a termelési eszközök alkalmazzák a munkást. Nem az eleven munka valósul meg a tárgyiasult munkában mint a maga objektív szervében, hanem a tárgyiasult munka tartja fenn és gyarapítja magát az eleven munka felszívásával, s ezáltal *magát értékesítő érték*ké, *tőkévé* válik, mint ilyen funkcionál. A termelési eszközök már csak a lehető legnagyobb mennyiségű eleven munka *felszívójaként* jelennek meg. Az eleven munka már csak mint meglévő értékek értékesítésének és ezért tőkésítésének eszköze jelenik meg. Sa korábban kifejtettektől eltekintve, a termelési eszközök éppen ezért jelennek meg ismét az eleven munkával szemben éminemment* mint a *tőke* létezése, mégpedig most mint a múltbeli, holt munkának az eleven munka feletti uralma. Az eleven munkát éppen mint *értékképzőt* kebelezik be folyton a tárgyiasult munka értékesítési folyamatába. Mint erőfeszítés, mint életerő kifejtése, a munka a munkás személyes tevékenysége. De mint *értékképző*, mint *tárgyiasulásának folyamatában* levő, a munkás munkája, mihelyt belépett a termelési folyamatba, maga is a tőkeérték egyik *létezési módja*, bekebelezték abba. Ez az *értékfenn-tartó* és *új értéket* létrehozó erő ezért a tőke ereje, és ez a folyamat úgy jelenik meg, mint a tőke *önértékesítésének* és még inkább mint a munkás elszegényítésének folyamata, aki az általa létrehozott értéket egyszersmind *tőle magától idegen érték*ként hozza létre.

A tőkés termelés alapzatán a tárgyiasult munkának ez a képessége, hogy *tőkévé* változzék, azaz hogy a termelési eszközöket eleven munka parancsnoklásának és kizsákmányolásának eszközévé változtassa, úgy jelenik meg, mint termelési eszközöket magán- és magáértvalóságukban megillető (ahogy *δννάμει*** persze össze is van kötve velük ezen a bázison), tőlük elválaszthatatlan, ezért mint olyan *tulajdonság*, amely *őket mint dolgokat, mint használati értékeket,*

* — kiváltképpen — Szerk.

** — potenciálisan — Szerk.

mint termelési eszközöket megilleti. Az utóbbiak ezért magán- és magáértvalóságukban mint *tőke* jelennek meg, a tőke pedig, amely *meghatározott termelési viszonyt* fejez ki, meghatározott társadalmi viszonyt, amelybe a termelésen belül a termelési feltételek birtokosai az eleven munkaképességekkel lépnek, mint *dolog* jelenik meg, éppen úgy, ahogy az érték mint egy dolog tulajdonsága és a dolog *árúként* való gazdasági meghatározása mint annak dologi minősége jelent meg, éppen úgy, ahogy az a társadalmi forma, amelyet a munka a pénzben kapott, mint *egy dolog tulajdonsága* jelentkezett. 2. A tőkésnek a munkások feletti uralma valójában csak az önállósult, a munkással szemben önállósult *munkafeltételeknek* (amelyekhez a termelési folyamat objektív feltételein — *a termelési eszközökön* — kívül a munkaerő fenntartásának és működésének objektív feltételei, tehát a *létfenntartási eszközök* is hozzátartoznak) az uralma maga a *munkás* felett, habár ez a viszony csak a *valóságos termelési folyamatban* valósul meg, amely, mint láttuk, lényegében *értéktöbblet termelésének folyamata* — amely magában foglalja a régi érték fenntartását —, az *előlegezett tőke önértékesítési folyamata*. A forgalomban tőkés és munkás csak mint *árueladók* lépnek szembe egymással, de az egymásnak eladott árufajták sajátosan poláris természetűe folytán a munkás szükségszerűen mint a tőke *használati értékének, reális létezésének* és értéklétezésének alkotórésze lép a termelési folyamatba, habár ez a viszony csak a termelési folyamaton *belül* valósul meg, és a munka vásárlójaként csupán *őrvámai* létező tőkés csak akkor válik *valódi tőkésé*, amikor a munkaképessége eladása révén *eventuáliter** *bérmunkássá* változott munkás ebben a folyamatban *valóban* a tőke parancsnoksága alá kerül. A *funkciók*, amelyeket a tőkés gyakorol, csak magának a tőkének — az eleven munka felszívásával magát értékesítő értéknek — *tudatosan* és *akarattal* gyakorolt funkciói. A tőkés csak mint *megszemélyesült tőke*, a tőke mint személy funkcionál, ahogy a munkás csak mint *megszemélyesült munka*, amely hozzá mint győtrelem, mint erőfeszítés, de a tőkéshez mint gazdagságot létrehozó és gyarapító szubsztancia tartozik, ahogy mint ilyen *valóban* mint a tőkésbe a termelési folyamatban bekebelezett elem, mint a tőke eleven, változó tényezője jelenik meg. A tőkésnek a munkás feletti uralma ezért a dolognak az ember, a holt munkának az eleven munka, a terméknek a termelő feletti uralma, hiszen valójában az áruk, amelyek a munkások feletti uralom eszközeivé válnak (de csupán maga a *tőke* uralmának eszközeként), a termelési folyamat pusztá eredményei, *a* termékei ennek. Ez pontosan *ugyanaz* a viszony az anyagi termelésben, a valóságos társadalmi életfolyamatban — mert a termelési folyamat ez —, amely az ideológiai területen a *vallásban* jelentkezik, a szubjektum átfordításában objektummá és vizsont. *Történelműleg* tekintve ez az átfordítás a szükséges átmeneti pontként jelenik meg ahhoz, hogy a gazdagságnak mint olyannak, azaz a társadalmi munka kíméletlen termelőerőinek — s csakis ezek alkothatják egy szabad emberi társadalom anyagi bázisát — megteremtését a többség rovására kikényszerítsék. Át kell menni ezen az ellentétes formán, éppen úgy, ahogy az embernek szellemi erőit eleinte mint független hatalmakat magával szemben vallási módon kell megformálnia. Ez saját munkájának *elidegenedési folyamata*. Ennyiben a munkás eleve magasabban áll itt, mint a tőkés, mivel az utóbbi ebben az elidegenedési folyamatban gyökerezik és megtalálja benne abszolút kielégülését, a munkás ellenben mint e folyamat áldozata eleve lázadó viszonyban áll vele szemben

* — eshetőlegesen — Szerk.

és leigázási folyamatnak érzékeli. Amennyiben a termelési folyamat egyszerűsített valóságos munkafolyamat és a tőkésnek ennek *felügyelőjeként és vezetőjeként* be kell töltenie egy funkciót a valóságos termelésben, annyiban tevékenysége valóban szert tesz sajátos, sokrétű tartalomra. De maga a munkafolyamat csak mint az *értékesítési folyamat eszköze* jelenik meg, éppen úgy, ahogy a termék használati értéke csak mint csereértékének hordozója. A tőke önértékesítése — az értékföllet teremtése —, ez tehát a tőkés meghatározó, uralkodó és átfogó célja, ténykedésének abszolút törekvése és tartalma, valójában nem egyéb, mint a kincsképző racionálissá lett törekvése és célja — felettébb szegényes elvont tartalom, amely a tőkést egy másik oldalról éppannyira tőkeviszony rabságában levőnek jeleníti meg, ha más oldalról, az ellentett pólusról is, mint a munkást . . .

(*A munkafolyamat dologi feltételeinek tőkeként való elidegenedése*)*

. . . A közgazdász, amíg a tőkés termelési folyamatot csupán a *munkafolyamat* nézőpontjából tekinti, a tőkét pusztán *dolognak*, nyersanyag, szerszámnak stb. nyilvánítja, utána viszont megint eszébe jut, hogy hiszen a termelési folyamat értékesítési folyamat is, és hogy ezek a dolgok az értékesítési folyamatra vonatkozóan csak *értékként* jönnek tekintetbe. „Ugyanaz a tőke hol pénzösszeg formájában létezik, hol nyersanyag, szerszám, készáru formájában. Ezek a *dolgok* voltaképpen nem a *tőke*; a tőke csak *értékükben* lakozik.”¹³¹ Amennyiben ez az érték „fennmarad, nem pusztul el többé, sokasodik, elszakad az árutól, amely létrehozta, metafizikai és nem-szubsztanciális minőséghez hasonlóan mindig ugyanannak a termelőnek (azaz a tőkésnek) a birtokában marad”¹³², azt, amit az imént még *dolognak* nyilvánítottak, most „*kereskedelmi eszmének*” nyilvánítják.¹³³

A tőkés termelési folyamat terméke sem nem pusztán *termék* (használati érték), sem nem pusztán *áru*, azaz olyan termék, amelynek csereértéke van, hanem e folyamat *sajátos terméke az értékföllet*. Termékei olyan *árúk*, amelyek több csereértékkel bírnak, azaz több munkát képviselnek, mint amennyit termelésükre pénz vagy áruk formájában előlegeztek. A tőkés termelési folyamatban a *munkafolyamat* csak mint *eszköz*, az *értékesítési folyamat* vagy az *értékföllet termelése* mint cél jelenik meg. Mihelyt a közgazdász rájön erre, a tőkét olyan gazdagságnak nyilvánítja, amelyet azért alkalmaznak a termelésben, hogy „*profitot*” csináljanak.¹³⁴

* Архив 54—60. о. — Szerk.

¹³¹ J. B. Say: „Traité d'économie politique” [„Értekezés a politikai gazdaságtanról”], II. köt. 429. o., jegyzet. Amikor Carey azt mondja: „*Tőke*. . . minden csereértékkel bíró cikk” (H. C. Carey: „Principles of Political Economy” [„A politikai gazdaságtan alapelvei”], I. rész, Philadelphia 1837., 294. o.), visszaesik abba a tőke-magyarázatba — „A tőke — áruk —, amelyet már az első fejezetben említettünk, s amely magyarázat csak a tőkének a forgalmi folyamatban való megjelenésére vonatkozik. (Marx saját láb-jegyzeteit eredeti számozásukkal közöljük. — Szerk.)

¹³² Sismondí: „Nouveaux principes de l'économie politique” [„A politikai gazdaságtan új alapelvei”], I. köt. 89. o.

¹³³ „A tőke kereskedelmi eszme.” (Sismondí: „Études etc.” [„Tanulmányok stb.”], II. köt. 273. o.)

¹³⁴ „*Tőke*. Egy ország készletének az a része, amelyet profitra tekintettel tartanak vagy alkalmaznak a gazdagság termelésében és elosztásában.” (T. R. Malthus: „Defini-

Láttuk, hogy a pénz tőkévé változása két önálló folyamattá esik szét, amelyek egészen különböző területekhez tartoznak és egymástól elválasztva léteznek. Az első folyamat az *áruforgalom* területéhez tartozik és ezért az *árupiacon* megy végbe. Ez a *munkaképesség vétele és eladása*. A második folyamat a *megvett munkaképesség elfogyasztása*, vagyis maga a *termelési folyamat*. Az első folyamatban tőkés és munkás csak mint pénzbirtokos és árubirtokos állnak szemben egymással, és ügyletük, mint minden vásárló és eladó közötti ügylet, egyenértékű cseréje. A második folyamatban a munkás *pro tempore** mint magának a tőkének eleven alkotórésze jelenik meg, és a csere kategóriája itt teljesen ki van zárva, mivel a tőkés a termelési folyamat összes tényezőit — dologiakat éppúgy, mint személyieket — vétellel elsajátította, mielőtt ez a folyamat megkezdődik. Bár a két folyamat önállóan egymás mellett létezik, kölcsönösen megszabják egymást. Az első bevezeti a másodikat és a második véghezviszi az első.

Az első folyamat, a *munkaképesség vétele és eladása* a tőkést és a munkást csak mint áru vevőjét és eladóját mutatja meg nekünk. Ami a munkást más áruladóktól megkülönbözteti, az csupán az általa eladott áru *sajátos természete, sajátos használati értéke*. De az áruk különös használati értéke mit sem változtat az ügylet gazdasági formameghatározottságán, azon, hogy a vevő pénzt, az eladó pedig árut képvisel. Annak *bebizonyításához* tehát, hogy a tőkés és a munkás közti viszony semmi egyéb, mint árubirtokosok közti viszony, akik kölcsönös előnyükre és szabad szerződéssel pénzt és árut cserélnek egymással, elég az első folyamatot elszigetelni és kitartani annak formai jellege mellett. Ez az egyszerű fogás nem boszorkányság, de ebből áll a vulgáris gazdaságtan egész bölcsessége.

Láttuk, hogy a tőkésnek nemcsak munkaképességgé, hanem a munkafolyamat tárgyi tényezőivé, termelési eszközökké is át kell változtatnia a pénzét. Ha azonban az egész tőkét, tehát a munkaképesség-vásárlók összességét vesszük szemügyre az egyik oldalon, és a munkaképesség-eladók összességét, a munkások összességét a másikon, akkor a munkás éppen azért kényszerül arra, hogy egy áru helyett saját munkaképességét adja el áruként, mert a másik oldalon az összes termelési eszközök, a munka összes tárgyi feltételei, akárcsak az összes létfenntartási eszközök — pénz, termelési eszközök és létfenntartási eszközök — idegen tulajdonként állnak szemben vele, tehát mert minden *tárgyi gazdagság* az *árubirtokos* tulajdonaként *szembenáll* a munkással. Eleve feltételezett, hogy a munkás mint *nem-tulajdonos* dolgozik és *munkájának feltételei* mint *idegen tulajdon* szembenállnak vele. Hogy az I. számú tőkés pénzbirtokos, és a II. számú tőkéstől, akinek termelési eszközök vannak a birtokában, megvásárolja ezeket a termelési eszközöket, a munkás viszont az I. számú tőkéstől kapott pénzen létfenntartási eszközöket vásárol a III. számú tőkéstől, az mit sem változtat azon a körülményen, hogy az I., II. és III. számú tőkések együttevve a pénz, a termelési eszközök és a létfenntartási eszközök kizárólagos birtokosai. Az ember csak akkor élhet, ha megtermeli létfenntartási eszközeit, és csak akkor termelhet létfenntartási eszkö-

tions in Political Economy" [„Politikai gazdaságtani definíciók”], új kiad. stb. *John Cazenove*-tól. London 1853, 10. o.) „Tőke a termelésre és általában a profitszerzés céljából alkalmazott gazdagság része.” (*Th. Chalmers*: „On Political Economy etc.” [„A politikai gazdaságtanról stb.”], II. kiad. London 1832, 75. o.)

* — *időlegesen* — Szerk.

zőket, ha termelési eszközök birtokában, a munka tárgyi feltételeinek birtokában van. Eleve magától értetődik tehát, hogy a munkás, aki meg van fosztva a termelési eszközöktől, a létfenntartási eszközöktől is meg van fosztva, mint ahogy fordítva, az az ember, aki meg van fosztva a létfenntartási eszközöktől, nem tud termelési eszközöket létrehozni. Tehát az, ami már az első folyamatban, mielőtt a pénz vagy az áru valóban *tőkévé* változott, eleve a *tőke jellegét* nyomta ezekre, nem ezeknek mint pénznek a természete, sem ezeknek mint árunak a természete, sem nem ezeknek az áruknak mint létfenntartási eszközöknek és termelési eszközöknek az anyagi használati értéke, hanem az a körülmény, hogy ez a pénz és ez az áru, ezek a termelési eszközök és létfenntartási eszközök mint *önálló hatalmak*, birtokosaikban megszemélyesülve, lépnek szembe a minden tárgyi gazdagságtól megfosztott *munkaképességgel*, hogy tehát a munka megvalósításához szükséges dologi feltételek *elidegenedtek* magától a munkástól, inkább mint saját akarattal és saját lélekkel megáldott *fétisek* jelennek meg, hogy *árúk* mint *személyek megvásárlói* szerepelnek. A munkaképesség megvásárlója csupán megszemélyesítése a *tárgyiasult* munkának, amely önmagának egy részét létfenntartási eszközök formájában leadja a munkásnak, hogy a másik részébe bekebelezze az *eleven munkaképességet* és ezen bekebelezés által magát teljesen fenntartsa és eredeti mértékén túl növekedjék. Nem a munkás vásárolja meg a létfenntartási eszközöket és a termelési eszközöket, hanem a létfenntartási eszközök vásárolják meg a munkást, hogy bekebelezzék a termelési eszközökbe.

A *létfenntartási eszközök* különös anyagi létezési forma, amelyben a tőke szembe lép a munkással, mielőtt az utóbbi ezeket munkaképességének eladása útján elsajátítaná. De mihielyt a termelési folyamat megkezdődik, a munkaképesség már el van adva, tehát a létfenntartási eszközök, legalább is de jure*, átmentek a munkás fogyasztási alapjába. Ezek a létfenntartási eszközök nem elemei a munkafolyamatnak, amelynek magán a működő munkaképességén kívül nincs más előfeltétele, mint a munkaanyag és a munkaeszközök. A munkásnak valójában létfenntartási eszközökkel kell fenntartania munkaképességét, de ez a magánfogyasztása, amely egyszersmind munkaképességének újratermelése, kívül esik az áru termelési folyamatán. Lehetséges, hogy a tőkés termelésben a tőke ténylegesen a munkás egész rendelkezésre álló idejét felszívja, tehát hogy a létfenntartási eszközök elfogyasztása ténylegesen pusztán magának a munkafolyamatnak egy incidenseként jelenik meg, mint az, hogy a gőzgép szénét fogyaszt, a kerék olajat vagy a ló szénát, mint a dolgozó rabszolga egész magánfogyasztása, s ebben az értelemben sorolja fel *Ricardo* (lásd fentebb a 127. jegyzetet) a nyersanyag, szerszámok stb. mellett a „táplálékot és ruházatot” mint olyan dolgokat, amelyek „hatást adnak a munkának” és ezért mint „tőke” szolgálnak a munkafolyamatban. De akár-hogy is alakul ez *ténylegesen*, a létfenntartási eszközök, mihielyt a szabad munkás fogyasztja el őket, áruk, amelyeket *megvásárolt*. Mihielyt átmennek a kezébe, tehát még inkább mihielyt elfogyasztja őket, nem tőkék többé. Nem alkotják tehát egyik olyan *anyagi elemet* sem, amelyben a *tőke a közvetlen termelési folyamatban* megjelenik, jóllehet *anyagi létezési formáját* alkotják a *változó tőkének*, amely a *piacon*, a *forgalmi területen* belül mint munkaképesség megvásárlója lép fel . . .

* — jogilag — Szerk.

(A termelési folyamat elemeinek önállósulása)*

... De a tőke magán- és magáértvalóságában közömbös mindegyik termelési terület *különössége* iránt, és csak az, hogy nehezebb vagy könnyebb-e eladni ennek vagy annak a termelési területnek az áruit, határozza meg, hol fekteti be, hogyan fekteti be magát és milyen terjedelemben megy át egyik termelési területről a másikra vagy váltogatja elosztását a különböző termelési területek között. A valóságban a tőkének ez a folyékonysága súrlódásokba ütközik, amelyeket itt nem vizsgálhatunk meg bővebben. De egyfelől, mint később látni fogjuk, a tőke eszközöket teremt magának ahhoz, hogy ezeket a súrlódásokat, amennyiben csak magának a termelési viszonyoknak a természetéből erednek, leküzdje, másfelől a neki sajátos termelési mód kifejlődésével kiküszöböli a különböző termelési területeken való szabad mozgásának minden törvényszabta és gazdaságon kívüli akadályát. Mindenekelőtt ledönti az összes törvényszabta vagy hagyományos korlátokat, melyek megakadályozzák, hogy belátása szerint vásárolja meg ezt vagy azt a fajta munkaképességet, vagy hogy tetszése szerint sajátítsa el ezt vagy azt a fajta munkát. Továbbá jóllehet a munkaképességnek minden különös termelési területen különös alakja van, mint fonási, cipészkedési, kovácsolási stb. képesség, s ezért minden különös termelési területhez olyan munkaképességre van szükség, amely egy különös oldal felé fejlődött, *elkülönült* munkaképességre, mégis a tőkének ugyanaz a folyékonysága feltételezi a tőke közömbösségét az általa elsajátított munkafolyamat különös jellege iránt, feltételezi ugyanazt a folyékonyságot vagy *változékonyságot* a munkában, tehát abban, ahogy a munkás alkalmazni tudja munkaképességét. Látni fogjuk, hogy maga a tőkés termelési mód hozza létre ezeket a saját tendenciájával szembenálló gazdasági akadályokat, de kiküszöböli e változékonyság összes *törvényszabta és gazdaságon kívüli* akadályait.¹⁴³ Ahogyan a tőkének mint magát értékesítő értéknek közömbös az a különös anyagi alak, amelyben a munkafolyamatban megjelenik, legyen az akár gőzgép, akár trágyadomb vagy selyem, ugyanúgy a munkásnak közömbös munkájának *különös tartalma*. Munkája a tőkée, csupán használati értéke annak az árunak, amelyet ő eladott, és csupán azért adta el, hogy pénzt és a pénzzel létfenntartási eszközöket sajátítson el. A munka fajtájának változása csak azért érdekli, mert minden különös munkafajta a munkaképesség más fejlődését kívánja meg. Ha a munka különös tartalma iránti közömbössége nem teszi őt képessé arra, hogy munkaképességét parancsra változtassa, akkor ezt a közömbösséget azzal mutatja meg, hogy helyettesítőit, a felnövekvő nemzedéket, a piac parancsa szerint egyik munkából a másikba dobja. Minél fejlettebb egy országban a tőkés termelés, annál inkább megkövetelik a munkaképességtől a *változékonyságot*, annál közömbösebb a munkás a munkájának *különös tartalma* iránt és annál folyékonyabb a tőke mozgása egyik termelési területről a másikra. A klasszikus gazdaságtan a munkaképesség *változékonyságát* és a tőke *folyékonyságát* axiómaként előfeltételezi, és annyiban joggal, hogy ez a tőkés termelési mód

* Архив 76—82. о. — Szerk.

¹⁴³ „Mindenki, ha törvény nem korlátozná, áttérne egyik foglalatosságról a másikra, ahogy az üzlet különféle fordulatai kívánják.” („Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc.” [„Megfontolások a gabona kiviteli prémiumának eltörlését illetően stb.”], London 1753., 4. o.)

tendenciája, amely minden akadály ellenére — ezeket nagyrészt ő maga hozza létre — kíméletlenül keresztültör. Hogy a politikai gazdaságtan törvényeit tisztán ábrázolják, elvonatkoztatnak a súrlódásoktól, mint ahogy a tiszta mechanikában elvonatkoztatnak a különös súrlódásoktól, amelyeket a mechanika alkalmazásának minden különös esetében le kell küzdeni.¹⁴⁴

Jóllehet tőkés és munkás a piacon csak mint *vásárló*, pénz, és mint *eladó*, áru, lép szembe egymással, ezt a viszonyt alkujuk sajtószerű tartalma eleve sajtószerű színezi, annál is inkább, mert a tőkés termelési módnál előfeltétel, hogy a két félnek a piacon való fellépése *ugyanabban* az ellentett meghatározásban *állandóan* ismétlődik, vagyis állandó. Ha egyáltalában árubirtokosok viszonyát szemléljük a piacon, akkor ugyanaz az árubirtokos felváltva mint áru eladója és vevője lép fel. Hogy két árubirtokos mint vevő és eladó különbözik egymástól, az csupán állandóan továbbtűnő különbség, mivel mindnyájan felváltva ugyanazokat a szerepeket játsszák egymással szemben a forgalmi területen. Mármost igaz, hogy a munkás is, miután munkaképességét eladta, pénzzé változtatta, vevővé válik és a tőkések pusztán árueladókként lépnek vele szembe. De a pénz az ő kezében csak forgalmi eszköz. A tulajdonképpen *áru* piacon a munkás valójában, mint minden más pénzbirtokos, csak mint vevő különbözteti meg magát az árubirtokostól mint eladótól. A *munkapiacon* ellenben a *pénz* mindig mint a *tőke* pénzformája és ezért a pénzbirtokos mint megszemélyesített tőke, mint *tőkés* lép szembe vele, ahogy ő viszont a pénzbirtokossal mint a munkaképességnek és ezért a munkának pusztán megszemélyesítője, mint *munkás* lép szembe.¹⁴⁵ Nem pusztán vevő és pusztán eladó áll egymással szemben, hanem *tőkés* és *munkás* lép szembe egymással a forgalmi területen, a piacon, mint *vevő* és *eladó*. *Tőkés—munkás* viszonyuk az előfeltétele vevő—eladó *viszonyuknak*. Más árueladóktól eltérően nem olyan viszony ez, amely egyszerűen magának az árunak a természetéből fakad, hogy tudniillik senki sem közvetlenül a maga életszükségletére termeli a termékeket, hanem mindenki egy meg-

¹⁴⁴ Sehol sem jelenik meg a tőke folyékonyasága, a munka változékonysága és a munkásnak munkája tartalma iránti közömbössége erősebben, mint az Észak-Amerikai Egyesült Államokban. Európában, még Angliában is, a tőkés termelést még mindig sújtják és meghamisítják feudális reminiscenciák. Például hogy a pékséget, cipészetet stb. Angliában csak most kezdik *tőkés* módon üzni, az teljességgel annak a körülménynek tulajdonítható, hogy az angol tőkének feudális előítéletei voltak a „tiszteletreméltóságot” illetően. „Tiszteletreméltó” volt négerket rabszolgának eladni, de nem volt „tiszteletreméltó” korbácsolni, csizmát vagy kenyeret csinálni. Ezért az Egyesült Államokból származik minden olyan gépi berendezés is, amely az európai „nem-tiszteletreméltó” üzleti ágakat aláveti a tőkés termelési módnak. Másrészt a személy sehol nem olyan közömbös a munka fajtája iránt, amelyet végez, mint az Egyesült Államokban, sehol nincs annyira tudatában annak, hogy munkája mindig ugyanazt a terméket szolgáltatja, pénzt, és sehol nem megy át olyan nemtörődomséggel a legösszegezyeztetetlenebb munkaágakon. A munkaképességnek ez a „változékonysága” ezért itt a szabad munkás egészen megkülönböztetett tulajdonságaként jelenik meg, ellentétben a dolgozó rabszolgával, akinek munkaképessége stabil és csak a helyileg már hagyományos módon használható fel. „A rabszolgamunka szerfelett fogyatékos a változékonyság tekintetében . . . ha dohányt termelnek, akkor a dohány válik az egyetlen terménnyé, és dohányt termelnek, bármilyen is a piac állapota, és bármilyenek a talajviszonyok.” (Cairnes: „The Slave Power” [,„A rabszolga-energia”], 46—47. o.)

¹⁴⁵ „A gyárosnak a munkáshoz való viszonya. . . tisztán gazdasági viszony. A gyáros a 'tőke', a munkás a 'munka'.” (F. Engels: „Lage der arbeitenden Klassen etc.” 329. o. [A munkásosztály helyzete Angliában. Marx és Engels Művei, 2. köt. Bp. 1958. 456. o.])

határozott terméket mint árut termel, s ennek eladása révén sajátítja el a másiktól a termékeit. Ez nem a *munkának az a társadalmi megosztása* és a különböző munkaágaknak egymással szemben való önállósulása, amely például a cipészak csizmák eladójává és bőr vagy kenyér megvásárlójává teszi. Hanem ez maga a *termelési folyamat összetartozó elemeinek megosztása* és kölcsönös megszemélyesülésig menő *önállósulásuk* egymással szemben, ami által a *pénz* mint a *tárgyasult munka* általános formája munkaképességnek, a *csereérték* és ezért a gazdagság eleven forrásának *vásárlójává* válik. A *valóságos gazdagság* — csereértékét tekintve a *pénz*, használati értékét tekintve a *létfenntartási eszközök* és a *termelési eszközök* — mint személy lép szembe a gazdagság *lehetőségével*, vagyis a munkaképességgel mint másik személlyel.

Mint hogy az *értéktöbblet* a termelési folyamat sajátos terméke, ezért terméke nemcsak áru, hanem *tőke* is. A termelési folyamaton belül a munka tőkévé változik. A munkaképesség tevékenysége, vagyis a munka, a termelési folyamatban *tárgyasul*, ily módon értékke válik, de mivel a munka, már mielőtt megkezdődik, nem magáé a munkásé többé, ezért az, ami az ő számára tárgyasul, *idegen munka tárgyasulása* és ezért a munkaképességgel önállóan szembeálló érték, *tőke*. A *termék* a tőkésé, és a munkással szemben ugyanúgy tőkét képvisel, mint a *termelési elemek*. Másrészt meglevő érték — vagy pénz — csak akkor válik *valóban tőkévé*, amikor, először, mint magát értékesítő érték, mint *folyamatot végző* érték jelentkezik, és mint ilyen akkor jelentkezik, amikor a munkaképesség tevékenysége, a munka, a termelési folyamatban mint abba bekebelezett és hozzátartozó energia hat, és amikor, másodsorban, mint *értéktöbblet* megkülönbözteti magát magától mint eredetileg előfeltételezett *értéktől*, ami viszont a többletmunka tárgyasulásának eredménye . . .

A munka reális alávetése a tőkének, vagyis a sajátosan tőkés termelési mód

(A munka társadalmi termelőerejének elidegenedése)*

A III. fejezetben** részletesen kifejtettük, hogy a *relatív értéktöbblet termelésével* — (az egyes tőkés szempontjából, amennyiben megragadja a *kezdeményezést*, az sarkall erre, hogy az érték egyenlő a termékben tárgyasult társadalmilag szükséges munkaidővel; hogy tehát számára *értéktöbblet* jön létre, mihielyt termékének *egyéni* értéke annak társadalmi értéke *alatt* áll és ezért egyéni értéke *felett* adható el) — a termelési mód egész reális alakja megváltozik és egy sajátosan *tőkés termelési mód* keletkezik (technológiailag is), amelynek bázisán és amellyel együtt fejlődnek csak ki a tőkés *termelési folyamatnak* megfelelő *termelési viszonyok* is a termelés különböző szereplői és sajátlag a tőkés és a bérmunkás között.

A munka *társadalmi termelőerői*, vagyis a közvetlenül *társadalmi, társadalmiasult* (közös) munka termelőerői — a kooperáció, a műhelyen belüli munkamegosztás révén, a *gépi berendezés* alkalmazása révén és egyáltalában a termelési folyamatnak a természettudomány, a mechanika, a kémia stb. meghatározott célokra való tudatos *alkalmazásává* történő átváltoztatása

* Архив 96—100. о. — Szerk.

** Az utalás a Tőke I. köt. első, hatos beosztásának megfelelő fejezetre vonatkozik. — Szerk.

révén, *technológia* stb. révén —, éppúgy, mint a mindezeknek megfelelő *nagy szinten folyó munkák* stb. (csak ez a társadalmasult munka képes az emberi fejlődés *általános* termékeit, mint a matematikát stb. a *közvetlen* termelési folyamatra alkalmazni, mint ahogy másrészt e tudományok fejlődése előfeltételezi az anyagi termelési folyamat egy meghatározott szintjét), az egyedek stb. többé-kevésbé elszigetelt munkájával ellentétben a *társadalmasult munka* termelőerejének ez a fejlődése, és vele a *tudománynak*, a társadalmi fejlődés ezen *általános* termékének a *közvetlen termelési folyamatra* való *alkalmazása* — mindez mint a *tőke termelőereje*, nem mint a munka termelőereje jelentkezik, vagy csak mint a tőkével azonos munka termelőereje, s mindenesetre nem mint az egyes munkásnak vagy a termelési folyamatban kombinált munkásoknak a termelőereje. A tőkeviszonyban egyáltalában benne rejlő misztifikáció most sokkal tovább fejlődik, mint amennyire ez a munka csupán formális alávetésekor a tőkének történt és történhetett. Másrészt csak itt lép csattanósan előtérbe (sajátosan előtérbe) a tőkés termelés történelmi jelentősége is, éppen magának a közvetlen termelési folyamatnak az átalakítása és a munka társadalmi termelőerőinek a fejlődése révén.

Kimutattuk (III. fejezet), hogy az, ami munkájában „társadalmi” stb., nemcsak „képzeletben”, hanem „ténylegesen” nemcsak idegenül, hanem ellenégesen és ellentétesen és mint a tőkében tárgyiasult és megszemélyesült valami lép szembe a munkással.

Ahogy az abszolút értéktöbblet termelése úgy tekinthető, mint annak anyagi kifejezése, hogy a munkát formálisan alávetették a tőkének, úgy a relatív értéktöbblet termelése mint annak anyagi kifejezése, hogy a munkát valóságosan alávetették a tőkének.

Mindenesetre az értéktöbblet két formájának — az abszolútnak és a relatívnak — ha mindegyiket magáért-valóan, különvált létezésében tekintjük — s az abszolút értéktöbblet mindig megelőzi a relatívat — a munka tőkének való alávetésének két különvált formája felel meg, illetve a tőkés termelés két különvált formája, amelyek közül az első mindig előfutára a másiknak, ámbár a továbbfejlődött, a második forma viszont bázisa lehet annak, hogy az elsőt új termelési ágakba bevezessék . . .

Utólagos megjegyzések a munka tőkének való formális alárendeléséről

(A céhviszony és a tőkeviszony különbsége a formális alárendeltségben)*

. . . Ha fölé- és alárendeltségi viszony lép a rabszolgaság, jobbágyaság, vazallusság, az alárendeltség patriarchális stb. formái helyére, csak a *formájában* történik *változás*. A forma *szabaddá válik*, mert már csak *dologi* természetű, formálisan önkéntes, *tisztán gazdasági*.

Vagy a termelési folyamatban való *fölé- és alárendeltségi* viszony a termelési folyamatban való korábbi *önállóság* helyébe lép, mint például minden önellátó parasztnál, bérlőnél, akiknek csak termékjáradékot kellett fizetniök akár az államnak, akár a földesúrnak, a falusi házi mellékipar vagy *önálló kézművesség* helyébe. Itt tehát megvan a termelési folyamatban való korábbi *önállóság* elvesztése, s a fölé- és alárendeltségi viszony maga is a tőkés termelési mód bevezetésének a terméke.

* Архив 106—118. о. — Szerk.

Végül meglehet, hogy a tőkés—bérmunkás viszony a *céhes mesternek, legényeknek és inasainak* a helyébe lép; olyan átmenet ez, amelyet részben a városi manufaktúra tesz meg keletkezésekor. A *középkori céhviszony*, amely analóg formában Athénban és Rómában is kifejlődött szűk körben, s amely oly döntően fontos volt Európában egyfelől a tőkés megjelenése, másfelől egy szabad munkás-rend kialakulása szempontjából, egy *korlátozott*, még nem adekvát formája a tőke—bérmunka viszonyoknak. Itt egyfelől a vevő—eladó viszony létezik. Bért fizetnek, és mester, legény és inas mint szabad személyek állnak szemben egymással. Ennek a viszonyoknak a technológiai bázisa a *kézműves üzem*, amelyben a termelés döntő tényezője a *munkaszerszám* többé-kevésbé művészi kezelése, az önálló személyes munka, s ezért itt a munka eredményét annak szakmai fejlettsége határozza meg, amely hosszabb-rövidebb tanulói időt kíván. A mester itt a termelési feltételek, a kéziszerszám, a munkaanyag birtokában van ugyan (habár a kéziszerszám lehet a legényé is), övé a termék. Ennyiben *tőkés*. De mint tőkés nem *mester*. Eleinte maga is *kézműves*, és feltevés szerint mester a kézművességében. Magán a termelési folyamaton belül éppúgy kézművesként szerepel, mint legényei, és ő avatja csak be inasait a kézművesség titkába. Ugyanaz a viszonya inasaihoz, mint egy professzoré a tanítványaihoz. Ezért az inasokhoz és legényekhez való viszonya nem a tőkésnek mint olyannak a viszonya, hanem a kézművesség *mesteréé*, aki mint ilyen a korporációban és ezért velük szemben hierarchikus állást foglal el, amely feltevés szerint a kézművességben saját *mester-voltán* nyugszik. Tőkéje ezért mind *anyagi* alakját, mind értékterjedelmét tekintve kötött tőke, amely még semmiképpen sem kapta meg a tőke szabad alakját. Ez a tőke nem *meghatározott mennyiségű tárgyasult munka*, általában-való érték, amely munkafeltételek ilyen vagy olyan formáját öltheti, ölti tetszőlegesen, aszerint, hogy tetszőlegesen az eleven munka ilyen vagy olyan formájára cserélődik ki ahhoz, hogy többletmunkát sajátítson el. Csak miután az előírt inas-, legény-fokon stb. átment, maga is bemutatta mesterművét, válthat át pénzt *ebben a meghatározott munkaágban*, a saját kézművességében részint a kézművesség objektív feltételeire, részint pedig legényeket vásárolhat és inasokat tarthat rajta. Csak a saját kézművességében változtathatja pénzét tőkévé, vagyis használhatja fel nemcsak saját munkájának eszközeként, hanem idegen munka kizsákmányolásának eszközeként is. Tőkéje a *használati érték* meghatározott formájához van kötve és ezért éppoly kevésbé lép szembe munkásaival *tőkeként*. A munkamódszerek, amelyeket alkalmaz, nemcsak tapasztalatszerűek, hanem céhszerűen előírtak — szükségszerűeknek számítanak, és ennél fogva erről az oldalról is nem a munka csereértéke, hanem a használati értéke jelenik meg végső célként. Nem a mester tetszésétől függ, hogy ilyen vagy olyan minőségű munkát szolgáltat-e, hanem az egész céhes üzem úgy van berendezve, hogy *meghatározott minőséget* szolgáltatassanak. Ahogy a munkamódszer, úgy a munka ára sincs a tetszésére bízva. A *korlátozott* forma, amely vagyont megakadályozza abban, hogy mint *tőke* funkcionáljon, továbbá abban is megmutatkozik, hogy valójában előírnak egy *maximumot* tőkéje értékterjedelmének. *Bizonyos számú legénynél* többet nem szabad tartania, mivel a céhnek az összes mesterek számára megfelelő hányadot kell biztosítania kézművességük keresetéből. Végül a mesternek mint egyazon céh tagjának a többi mesterhez való viszonya; mint ilyen a mester egy korporációhoz tartozott, amelynek bizonyos közös termelési feltételei (céhkötélékek stb.), politikai jogai, a városi igazgatásban való részesedése

stb. [voltak]. Megrendelésre dolgozott — kereskedőknek végzett munkái kivételével — a közvetlen csereértékért, és ennek megfelelően a mesterek száma is szabályozva volt. Nem mint *puszta kereskedő* lép szembe munkásaival. Még kevésbé változtathatja a kereskedő a maga pénzét termelő tőkévé; csak „elhelyezheti” [„verlegen”] az árukat, ő maga nem termelheti őket. A *rendhez illő létezés* — nem a csereérték mint olyan, nem a meggazdagodás mint olyan jelenik meg itt mint az idegen munka kizsákmányolásának célja és eredménye. A döntő itt a *szerszám*. A nyersanyagot itt sok munkában (például a szabóságban) maguk a vevők szállítják a mesternek. A termelésnek a készentalált fogyasztás egészen belüli korlátja itt törvény. A termelést tehát semmiképpen sem magának a tőkének a korlátai szabályozzák. A tőkés viszonyban a korlátok eltűnnek azokkal a politikai—társadalmi kötelekkel együtt, amelyek között itt még mozog a tőke, ezért még nem mint *tőke* jelenik meg.

A kézműves üzemnek tőkés üzemmé való pusztán formai átváltozása, amelyben tehát a technológiai folyamat eleinte még ugyanaz marad, abban áll, hogy *mind Ezek a korlátok lehullanak* — amivel a fölé- és alárendelési viszony is megváltozik. A mester most már nem mesterként tőkés, hanem tőkésként mester. Termelésének korlátját nem szabja meg többé tőkénének korlátja. A tőke (pénz) tetszés szerint a munka és ezért a munkafeltételek *minden fajtájára* kicserélődhet. Megszűnhet az, hogy a tőkés maga is kézműves legyen. A kereskedelemnek és ezzel együtt a kereskedőrend árukeresletének hirtelen kiterjedésével a céhes üzemnek magától túl kell jutnia korlátain, formálisan át kellett változnia tőkés üzemmé.

Az önálló kézművessel szemben, aki idegen vevőknek dolgozik, természetesen megnövekedik a folytonossága annak a munkásnak, aki a tőkésnek dolgozik: munkájának határa nem egyes vevők véletlen sükségletében, hanem csakis az őt foglalkoztató tőke kizsákmányolássükségletében van. A rabszolgával szemben ez a munka termelékenyebb, mert intenzívebb, mivel a rabszolga csak külső félelemtől hajtva dolgozik, nem pedig a *létezéséért*, amely nem az övé, és amellet *biztosítva* van; a szabad munkást ellenben sükségletei hajtják. A szabad önrendelkezésnek, a szabadságnak a tudata (vagy helyesebben *képzete*) teszi az utóbbit sokkal jobb munkássá az előbbinél, valamint az ezzel kapcsolatos *felelősségérzés* (-tudat); hiszen a szabad munkás, mint minden árueladó, felelős az áruért, amelyet szállít, és bizonyos minőségben kell azt szállítania, nehogy ugyanolyan fajtájú más árueladók kiüssék a nyeregből. A rabszolga és rabszolgatartó *viszonyának folytonossága* olyan viszony, amelyben a rabszolgát közvetlen kényszerrel tartják meg. A szabad munkás viszont maga kénytelen a viszonyt fenntartani, mivel önmagának és családjának létezése attól függ, hogy folyton megújítsa munkaképessége eladását a tőkésnek.

A rabszolgánál a *bér minimuma* munkájától független, állandó nagyságként jelenik meg. A szabad munkásnál *munkaképességének* ez az *értéke* és a neki megfelelő *átlagmunkabér* nem ebben a predestinált, a saját munkájától független, pusztán fizikai sükségletei által meghatározott határban jelentkezik. Az *átlag az osztály számára* itt többé-kevésbé *állandó*, mint minden áru értéke; de nem ebben a közvetlen realitásban létezik az *egyes* munkás számára, akinek bére e minimum felett vagy alatt állhat. A *munka ára* hol a *munkaképesség értéke* alá süllyed, hol föléje emelkedik. Továbbá van (szűk határok között) játéktér a munkás *egyéni sége* számára, ezáltal bérkülönbség

van részint *különböző munkaágak* között, részint *ugyanabban* a munkaágban a munkás serénysége, ügyessége, ereje stb. szerint, mégpedig ezt a különbséget részben a munkás saját személyes teljesítményének mértéke határozza meg. Ily módon úgy jelenik meg, mintha a bér nagysága saját munkájának és e munka egyéni minőségének eredményeként változnék. Ez főként ott fejlődött ki, ahol *darabbért* fizetnek. Habár ez, mint megmutattuk, a tőke és munka közötti általános viszonyon mit sem változtat, mindamellett az egyes munkás számára a viszony ezáltal különbözőképpen fejeződik ki, mégpedig személyes teljesítményének mértéke szerint. A rabszolgánál különös ereje vagy ügyessége emelheti személyének *vásárlóértékét*, de ez nem tartozik reá magára. Más a helyzet a szabad munkásnál, aki maga tulajdonosa *munkaképességének*.

E munkaképesség magasabb értéke neki magának fizetendő meg és magasabb bérben fejeződik ki. Itt tehát nagy bérkülönbségek uralkodnak, aszerint, hogy a különös munka magasabb fejlettségű, nagyobb termelési költségekkel járó munkaképességet kíván vagy sem, és ez egyrészt játékteret nyit az egyéni különbségnek, másrészt a saját munkaképesség fejlesztésére sarkall. Bármennyire bizonyos, hogy a munka zömének többé-kevésbé tanulatlan munkából kell állnia és ezért a munkabér zömét is az *egyszerű munkaképesség értékének* kell meghatároznia, mégis egyes egyének számára lehetséges marad, hogy különös energiával, tehetséggel stb. magasabb munkaterületekre törjenek fel, éppúgy, ahogy megmarad az az elvont lehetőség, hogy ez vagy az a munkás maga is tőkésé és idegen munka kizsákmányolójává váljék. A rabszolga egy meghatározott *úr*; a munkás kénytelen ugyan eladni magát a tőkének, de nem egy meghatározott tőkésnek, és ennél fogva egy meghatározott területen belül választhat, kinek akarja eladni magát, s urát változtathat. Mindezek a megváltozott kapcsolatok a szabad munkás tevékenységét intenzívebbé, folytonosabbá, mozgékonyabbá és ügyesebbé teszik a rabszolgáénál, eltekintve attól, hogy őt magát ezek a kapcsolatok egészen más történelmi akcióra teszik képessé. A rabszolga a megélhetéséhez szükséges életfenntartási eszközöket *természeti formában* kapja meg, amely mind fajtáját, mind terjedelmét tekintve rögzített — *használati értékekben*. A szabad munkás ezeket a *pénz*, a *csereérték* formájában, a gazdagság elvont társadalmi formájában kapja meg. Jóllehet a bér most valójában nem egyéb, mint *ezüstözött*, *aranyozott*, *rezeztet* vagy *papírozott* formája a szükséges életfenntartási eszközöknek, amelyekké folyton fel kell oldódnia — a *pénz* itt mint a csereérték csak tovatűnő formája, mint pusztá *forgalmi eszköz* funkcionál, mégis elképzelésében munkájának célja és eredménye az *elvont gazdagság*, a *csereérték* marad, nem pedig egy meghatározott, hagyomány és hely szerint korlátozott használati érték. Maga a munkás váltja át a pénzt tetszőleges használati értékekre, vásárol rajta tetszőleges árukat, és mint *pénzbirtokos*, mint áruvásárló pontosan ugyanolyan viszonyban áll az árueladókkal, mint minden más vásárló. Létezésének feltételei — éppúgy, mint az általa megkeresett pénz értékterjedelme — természetesen arra kényszerítik, hogy a pénzt életfenntartási eszközöknek egy meglehetősen körülhatárolt körévé oldja fel. De itt lehetséges néhány változat, így például újságok bekerülnek az angol városi munkás szükséges életfenntartási eszközei közé. A munkás valamit megtakaríthat, kincset képezhet. Azt is megteheti, hogy bérét eltékozzolja pálnikára stb. De mint szabadon cselekvő cselekszik így, neki magának kell tartania a hátát; magának felelős azért, hogy milyen módon költi el a bérét.

Megtanul uralkodni önmagán, ellentétben a rabszolgával, akinek úrra van szüksége. Persze ez csak akkor érvényes, amikor a jobbágnak vagy a rabszolgának szabad bérmunkássá való átváltozását nézzük. A tőkés viszony itt úgy jelenik meg, mint emelkedés a társadalmi lépcsőn. Megfordított a helyzet ott, ahol az önálló parasztot vagy kézművest változtatják bérmunkássá. Mekkora a különbség Anglia büszke yeomanryje* között, amelyről Shakespeare beszél, és az angol mezőgazdasági napszámosok között! Minthogy a bérmunkásnál a munka célja csakis a bér, a pénz, meghatározott mennyiségű csereérték, amelyben a használati érték minden különössége kihúnyt, ezért teljesen közömbös munkájának tartalma és ennél fogva tevékenységének különös fajtája iránt, míg a céh- vagy a kasztrendszerben ez a tevékenység hivatásos tevékenységnek számít, a rabszolgánál pedig, akárcsak az igásállatnál, csak meghatározott, reá kényszerített és hagyományos fajtája tevékenységének, munkaképessége működtetésének. Ezért amennyiben a munka megosztása nem tette a munkaképességet egészen egyoldalúvá, a szabad munkás *elvileg* hajlamos és kész munkaképességének és munkatevékenységének minden változtatására (ahogy ez a falusi túlnépességnél is megmutatkozik, amely folyton átmegy a városokba), amely jobb bért ígér. Ha a fejlett munkás többé-kevésbé képtelen is erre a változtatásra, az új utánpótlás számára mindig nyitvaállónak tekinti azt, és a felnövekvő új munkásnemzedék mindig elosztható új munkaágakba vagy a különösen virágzó munkaágakba és rendelkezésére áll ezeknek. Észak-Amerikában, ahol a bérmunka a régi céhrendszer emlékeitől stb. leginkább mentesen fejlődött ki, ez a *változékonyság*, a munka meghatározott tartalma és az egyik ágból a másikba való átmenet iránti teljes közömbösség is különösen megmutatkozik. Ezért ennek a *változékonyságnak* az ellentétét a *rabszolgamunka* egyhangú, hagyományos jellegével szemben, amely nem a termelési viszonyok szerint változik, hanem megfordítva megkívánja, hogy a termelést az egyszer bevezetett és hagyományosan átörökölt munkamóddhoz idomítsák, az Egyesült Államok minden írója mint az Észak szabad bérmunkájának bizonyos jellegzetességét hangsúlyozza a Dél rabszolgamunkájával szemben. (Lásd *Cairnes*.) A munka új fajtáinak folytonos kialakítása, ez az állandó változás — a használati értékek sokfélesége megfelel a csereérték valóságos fejlődésének és éppen ezért az is —, ezért a munka előrehaladó megosztása a *társadalom egészében* csak a tőkés termelési móddal válik lehetővé. Ez a szabad kézműves-céhes üzemmél kezdődik, ahol nem ütközik korlátba mindegyik meghatározott üzletág megcsontosodásában.

E kiegészítés után, amelynek tárgya a *munka formális alávétése a tőkének*, most tehát rátérünk:

A munka reális alávétése a tőkének

(A tőkés termelés sajátos korlátai)**

A *formális alávétés* általános jellegzetessége megmarad, vagyis a *munkafolyamat* — bármilyen módon üzik is technológiailag — közvetlen *alárendelése a tőkének*. De ezen a bázison egy technológiailag és egyébként *sajátos*, a munka-

* szabadparaszttsága — *Szerk.*

** Архив 118—126. о. — *Szerk.*

folyamat reális természetét és reális feltételeit átváltoztató termelési mód — tőkés termelési mód emelkedik. Csak mihelyt ez bekövetkezik, megy végbe a munka reális alávetése a tőkének.

„A létfenntartásért való földművelést . . . felváltotta a kereskedésért való földművelés . . . , a nemzeti terület megjavulása . . . arányos ezzel a változással.” (A. Young: „Political Arithmetic” [„Politikai számtan”], London 1774, 49. old., jegyzet.)

A munka reális alávetése a tőkének mindazokban a formákban kifejlődik, amelyek az abszolúttól megkülönböztetett relatív értéktöbbletet fejlesztik ki.

A munka reális alávetésével a tőkének teljes (és állandóan folytatódó és ismétlődő)* forradalom megy végbe magában a termelési módban, a munka termelékenységében és a tőkés—munkás viszonyban.

A munka reális alávetésekor a tőkének valamennyi általunk korábban kifejtett változás magában a munkafolyamatban következik be. Kifejlődnek a *munka társadalmi termelőerői*, és a nagy szinten folyó munkával kifejlődik a tudománynak és a gépi berendezésnek a közvetlen termelésre való alkalmazása. Egyfelől a *tőkés termelési mód*, amely most sui generis** termelési módként alakul, az anyagi termelés megváltozott alakját hozza létre. Másfelől az anyagi alaknak ez a megváltozása a bázisa a tőkeviszony fejlődésének, amely viszony adekvát alakja ezért a munka termelőerői egy meghatározott fejlődési fokának felel meg.

Már láttuk, hogy a *tőkének* egy meghatározott és folyton *növekvő minimuma* az egyes tőkések kezében egyrészt szükséges előfeltétele, másrészt állandó eredménye a *sajátosan* tőkés termelési módnak. A tőkésnek *társadalmi szinten* kell termelési eszközök tulajdonosának vagy birtokosának lennie, olyan értékterjedelemben, amely nem áll többé semmilyen arányban az egyesnek vagy családjának lehetséges termelésével. A *tőke minimuma* annál nagyobb valamely üzletágban, minél inkább tőkés módon űzik, minél magasabb fejtett benne a munka társadalmi termelékenysége. Ugyanabban a terjedelemben kell a tőkének értéknagyságban növekednie és társadalmi dimenziókat öltenie, tehát minden *egyéni* jelleget levetkőznie. Éppen a munka termelékenysége, a termelés tömege, a népesség tömege, a többletnépesség tömege, amelyet ez a termelési mód kifejleszt, hív életre a szabaddá tett tőkével és munkával állandóan új üzletágakat, amelyekben a tőke megint kis szinten dolgozhat és megint átmehet a különböző fejlődéseken, amíg nem űzik ezeket az új üzletágakat is társadalmi szinten. Ez a folyamat állandó. Ugyanakkor a *tőkés termelésnek* az a tendenciája, hogy minden eddig hatalmába még nem kerített *iparágat*, amelyben az *alávetés* még csak *formális*, meghódítson magának. Mihelyt a mezőgazdaságot, a bányaiipart, a fő ruházati anyagok gyártását stb. hatalmába kerítette, megragadja a többi területet, ahol még csak *formális* az alávetés vagy ahol még önálló kézművesek vannak. Már a gépi berendezés vizsgálatánál megjegyeztük, hogy annak egy ágban való bevezetése maga után vonja más ágakban és egyszersmind ugyanazon ág más fajtáiban való bevezetését. Például a gépi fonás a gépi szövéshez vezet; a pamutiparbeli gépi fonás a gyapjú, len, selyem stb. gépi fonásához.

* „Manifest der Kommunistischen Partei” [„A Kommunista Párt kiáltványa”] (1848).

** külön, saját nemet alkotó — Szerk.

A gépi berendezés egyre gyakoribb alkalmazása szénbányákban, pamutgyárakban stb. szükségessé tette a nagy termelési mód bevezetését magában a gépgyártásban. Másrészt eltekintve a fokozott közlekedési eszközöktől, amelyeket ez a nagyszintű termelési mód megkívánt, csak a gépi berendezésnek — nevezetesen a ciklikus első mozgatóknak — magában a gépgyártásban való bevezetése tette lehetővé a gőzhajók és vasutak bevezetését, forradalmasította az egész hajógyártást. A nagyipar a neki még alá nem vetett ágakba olyan embertömegeket dob vagy olyan relatív többletnépességet hoz létre bennük, amilyenre a kézművesség vagy a formálisan tőkés kisüzem nagyiparrá változtatásához szükség van. Íme a következő tory-jeremiáda:

„A régi jó időkben, amikor »élni és élni hagyni« volt az általános jelszó, mindenki megelégedett egy foglalkozással. A pamutiparban voltak szövők, pamutfonók, fehérítők, festők és különféle más független ágak, amelyek mind a maguk szakmájának nyereségéből éltek, mégpedig, mint tapasztalhattuk, mind megelégedetten és boldogan. De lassanként, amikor az üzlet leszálló vonala bizonyos mértékig tovább folytatódott, először egy ágat vett át a tőkés, azután egy másikat, amíg idővel az egész népet kiszorították és a munkapiacra dobták, hogy találjon megélhetést, ahogy tud. Ilyen módon habár *semmiféle szabadalomlevél* nem biztosítja ezeknek az embereknek azt a jogot, hogy pamutfonók, szövők, nyomók stb. legyenek, de az események menete felruházta őket *mindennek a monopóliumával* . . . Mindenhez értékek lettek, és, ami ezt az országot illeti, félok, hogy semmihez sem értenek.” („Public Economy Concentrated etc.” [„Összefoglaló közgazdaságtan stb.”], Carlisle 1833, 56. o.)

A tőkés termelés *anyagi* eredménye — a *munka társadalmi termelőerőinek* fejlődésén kívül — a *termelés tömegének fokozódása* s a termelési területek és ágazataik *gyarapodása* és *megsokszorozódása*, s csak ezzel fejlődik ki megfelelően a termékek *csereértéke* — az a terület, amelyben *csereértékként* hatnak vagy realizálódnak.

A „*termelés a termelésért*” — a termelés mint öncél —, igaz, bekövetkezik már a *munka formális alávetésével a tőkének*, mihelyt egyáltalában a termelés közvetlen céljává válik az, hogy *a lehető legnagyobb és lehető legtöbb értéktöbbletet* termeljék, mihelyt egyáltalában a termék csereértéke válik a döntő céllá. De ez a tőkeviszonyban *immanens* tendencia *adekvát módon* csak akkor *realizálódik* — és válik maga is *szükséges feltétellé, technológiailag* is —, mihelyt kifejlődött a *sajátosan tőkés termelési mód* és vele a *munka reális alávetése a tőkének*.

Ezt az utóbbit lényegében már korábban részletesen kifejtettük, úgy-hogy itt egészen röviden elintézhethetjük. Olyan termelés ez, amely nem köti magát a szükségletek előre meghatározó és előre meghatározott korlátjához. (Ellentétes jellege magában foglalja a *termelés korlátját*, amelyet állandóan túl akar lépni. Ezért válságok, túltermelés stb.) Ez az egyik oldal, a régebbi termelési módtól megkülönböztetve; ha úgy tetszik, a pozitív oldal. Másrészt a negatív vagy az ellentétes jelleg: *termelés a termelővel* ellentétben és velük mit sem törődve. A valódi termelő mint pusztán termelési eszköz, a dologi gazdagság mint öncél. És ezért ennek a dologi gazdagságnak a fejlődése az emberi egyénnel ellentétben és annak rovására. A *munka termelékenységé* egyáltalában = *maximális termék minimális munkával*, ezért az áruk lehető legolcsóbbá tétele. Ez a tőkés termelésben *törvényt*é válik, függetlenül az egyes tőkésék akaratától. És ez a törvény csak úgy valósul meg, hogy magá-

ban foglalja a másikat, hogy a termelés szintjét nem adott szükségletek határozzák meg, hanem megfordítva, a termelésnek maga a termelési mód által előírt és egyre növekvő szintje határozza meg a termék tömegét. A tőkés termelés célja az, hogy az egyes termék stb. lehetőleg *sok meg nem fizetett munkát* tartalmazzon, és ez csak a *termelés a termelésért* útján érhető el. Ez *egyrészt* mint *törvény* lép fel, amennyiben a túl kis szinten termelő tőkés a társadalmilag szükséges munkamennyiségnél többet testesít meg termékeiben. Tehát mint az *értéktörvény* adekvát keresztülvitele lép fel, amely törvény csak a tőkés termelési mód alapzatán fejlődik ki teljesen. De *másrészt* mint az egyes tőkés törekvése lép fel, aki, hogy ezt a törvényt áttörje vagy saját előnyére *rászedje*, igyekszik árujának *egyéni értékét* társadalmilag meghatározott értéke alá csökkenteni.

Mindzekben a termelési formákban (a relatív értéktöbblet termelésének formáiban), a *termeléshez szükséges tőkeminimum* növekedésén kívül, közö- az, hogy sok közvetlenül kooperáló munkás munkájának *közös feltételei* min- olyanok *gazdaságosságot* engednek meg, ellentétben e feltételeknek kis szint- termelésnél való szétforgácsolásával, hiszen *e közös termelési feltételek hatékony- sága* nem szabja meg tömegük és értékük arányosan ugyanakkora növe- kedését. *Közös, egyidejű használatuk* csökkenti *relatív értéküket* (a termékr- vonatkoztatva), bármennyire növekszik is abszolút értéktömegük . . .

A tőke misztifikációja stb.

(*A munka társadalmi termelőerőinek elidegenedett látszatmozgása*)*

Mint hogy az eleven munka — a termelési folyamaton belül — már be van kebeleztve a tőkébe, a *munka* összes *társadalmi termelőerői* mint a *tőke termelőerői*, mint a tőke inherens tulajdonságai jelentkeznek, egészen úgy, ahogy a pénzben a munka általános jellege, amennyiben értékképző, mint egy dolog tulajdonsága jelent meg. Annál is inkább ez az eset, mert

1. a munka mint a *munkaképesség nyilvánítása*, mint erőfeszítés az *egyes munkásé* ugyan (ez az, amivel reálishan megfizeti a tőkésnek azt, amit az neki ad), jóllehet mint ami a termékben tárgyasult, mint ami a tőkésé, *ezzel szemben a társadalmi kombináció*, amelyben az egyes munkaképességek csak mint az összműhelyt alkotó összmunkaképesség különös szervei funkcionálnak, nem az övék, hanem mint *tőkés elrendezés* szembelep velük, rájuk *erőszakolják*;

2. a munkának ezek a *társadalmi termelőerői*, vagyis a *társadalmi munka termelőerői* történelmileg csak a sajátosan tőkés termelési móddal fejlődnek ki, tehát úgy jelennek meg, mint ami a tőkeviszonyban immanens és tőle elválaszthatatlan;

3. az *objektív munkafeltételek* a tőkés termelési mód fejlődésével meg- változott alakot öltenek, a dimenzió révén, amelyben, és a gazdaságosság révén, amellyel alkalmazzák őket (teljesen eltekintve a gépi berendezés formájától stb.). Fejlettebbekké válnak koncentrált termelési eszközökként, amelyek *társadalmi gazdagságot* képviselnek, és ami tulajdonképpen az egészet

* Архив 152—166. о. — Szerk.

kimeríti, *társadalmilag* kombinált munka *termelési feltételeinek* terjedelmében és hatásával. Magának a munkának a kombinációjától eltekintve, a *munkafeltételeknek ez a társadalmi jellege* — amihez a többi között hozzátartozik gépi berendezésként és bármilyen formájú állótokeként felvett formájuk — úgy jelenik meg, mint ami teljesen önálló, a munkástól függetlenül létezik, mint a *tőke létezési módja*, és ezért mint amit a munkásoktól függetlenül a *tőkés* rendeztek el. Az a *társadalmi jelleg*, amelyet a termelési feltételek mint kombinált munka *közösségi* termelési feltételei kapnak — még inkább, mint a munkások saját munkájának *társadalmi jellege* — *tőkés* jellegként ezeket a termelési feltételeket mint olyanokat, a munkásoktól függetlenül, megillető jellegként jelenik meg.

A 3. ponthoz itt mindjárt megjegyezzük a következőket, ami részben elébe vág későbbieknek:

A *profit* — eltérően az értéktöbblettől — emelkedhet a *közös* munkafeltételek gazdaságos felhasználása révén, például úgy, hogy épületet, fűtést, világítást stb. megtakarítanak, hogy az első mozgató értéke nem ugyanolyan fokban növekszik, mint az ereje, a nyersanyag árában való gazdaságosság révén, a hulladék újrafelhasználása révén, áltálal, hogy tömegesebb termelésnél csökkennek az igazgatási költségek, a raktárak stb.; az állandó tőkének mindezek a *relatív* olcsóbbodásai, értékének abszolút növekedése mellett, azon nyugszanak, hogy ezeket a termelési eszközöket, mind a munkaeszközöket, mind a munkaanyagot, *közösen* használják fel, s ennek a *közös* felhasználásnak abszolút előfeltétele egybegyűjtött munkások *közös* összedolgozása, tehát ez a *közös* felhasználás maga is csak *tárgyi* kifejezése a *munka társadalmi jellegének* és az ebből eredő *társadalmi* termelőerőnek, mint ahogy e feltételek különös alakja, például mint gépi berendezés, többnyire csakis kombinált munka számára alkalmazható. De a munkással szemben, aki ezek közé lép, mint *adott*, *tőle független* feltételek, mint a *tőke alakja* jelennek meg. Ezért például ezek gazdaságosabbá tétele (s az ebből fakadó profitnövekedés és áruolcsóbbodás) is mint a munkás *többletmunkájától* teljesen különböző valami, mint a *tőkés* közvetlen *tette* és *intézkedése* jelenik meg, a *tőkés* pedig itt egyáltalában mint a munka *társadalmi* jellegének, az *összműhelynek* mint olyannak a megszemélyesítése funkcionál. A *tudomány* mint a társadalmi fejlődés általános szellemi terméke itt éppúgy a tőkébe közvetlenül bekebelezettként jelenik meg (tudományként való alkalmazása, elválasztva az egyes munkások tudásától és képességétől, az anyagi termelési folyamatra), és a társadalom általános fejlődése — mivel a tőke aknázza ki a munkával szemben, a tőke termelőerejeként hat a munkával szemben — mint a *tőke fejlődése* jelenik meg, annál is inkább, mert a nagy többség szempontjából ezzel lépést tart a *munkaképesség kiüresedése*.

Maga a *tőkés* csak mint a tőke megszemélyesítése birtokol hatalmat (ezért az olasz könyvelésben mindig mint kettős alak szerepel, például mint saját tőkájének adósa).

A tőke *termelőkenysége* eleinte, a *formális* alávetést tekintve, pusztán a *többletmunkára való kényszerben* áll; ebben a kényszerben osztozik régebbi termelési módokkal, de a termelésre kedvezőbb formában gyakorolja.

Még a pusztán *formális* viszonyt, a tőkés termelés *általános* formáját tekintve is, amelyben kevésbé fejlett módja osztozik a fejlettebbel, a *termelési eszközök*, a *tárgyi munkafeltételek* úgy jelennek meg, hogy nem ők vannak alávetve a munkásnak, hanem a munkás nekik. Tőke *alkalmaz* munkát.

Már ez a viszony a maga egyszerűségében a dolgok megszemélyesedése és a személyek eldologiasodása.

Bonyolultabbá és látszólag titokzatosabbá válik azonban a viszony, mivel a sajátosan tőkés termelési mód fejlődésével nemcsak hogy ezek a dolgok — a munkának ezek a termékei, használati értékeként és csereértékeként egyaránt — lábra állnak és mint „tőke” szembe lépnek a munkással, hanem a munka társadalmi formájával szemben a *tőke fejlődési formáiként* és ezért a társadalmi munka így fejlődött termelőerői a *tőke termelőerőiként* jelentkeznek. Mint ilyen társadalmi erők a munkával szemben „*kapitalizálódtak*”. Valójában a *közösségi* egység a *kooperációban*, a kombináció a munka megosztásában, a természeti erők és a tudományok, a munkatermékek alkalmazása *gépi berendezésként* — mindez az egyes munkásokkal úgy lép szembe, mint *idegen, dologi, készentalált*, mint ami közreműködésük nélkül és gyakran ellenére van, mint a tőlük független és felettük *uralkodó munkaeszközök* pusztá létezési formái, amennyiben ezek *dolgaik*, az összműhelynek a tőkésben vagy alantásaiban (képviselőiben) testté vált belátásával és akaratával pedig, amennyiben az összműhely saját kombinációjuk által képződött, úgy, mint a *tőke funkciói*, amely a tőkésben él. Saját munkájuk társadalmi formái, vagyis a saját társadalmi munkájuk formája — szubjektíve-objektíve — az egyes munkásoktól teljesen függetlenül képződött viszonyok; a munkások mint a tőkének alávetettek e társadalmi képződmények elemeivé válnak, de ezek a társadalmi képződmények nem az övéik. Ezért ezek úgy lépnek szembe velük, mint magának a tőkének az *alakjai*, mint az ő elszigetelt munkaképességüktől eltérően a tőkéhez tartozó, belőle fakadó és abba bekebelezett kombinációk. És ez annál reálisabb formát ölt, egyfelől minél inkább módosul maga a munkaképességük e formák révén úgy, hogy önállóan, tehát e tőkés összefüggésen *kívül* tehetetlenné válik, önálló termelési képessége megtörik, másfelől minél inkább jelennek meg a gépi berendezés fejlődésével a munka feltételei technológiailag is a munka felett uralkodóknak és egyszersmind pótolják, elnyomják, feleslegessé teszik azt önálló formáiban. Ebben a folyamatban, amelyben munkájuk *társadalmi* jellegei bizonyos fokig *kapitalizálódva* lépnek szembe az egyes munkásokkal — mint ahogy például a gépi berendezésben a munka látható termékei a munka uraiként jelennek meg —, természetesen ugyanez történik a természeti erőkkel és a tudománnyal, az általános történelmi fejlődésnek elvont kvintesszenciájában felfogott termékével — a *tőke hatalmaiként* lépnek szembe velük. Valójában elválnak az egyes munkás ügyességétől és ismereteitől, s habár forrásukat tekintve maguk is a munka termékei, mindenütt, ahol bekerülnek a munkafolyamatba, a tőkébe *bekebelezettként* jelennek meg. A tőkésnek, aki gépet alkalmaz, nem kell ahhoz értenie. (Lásd Ure.) De a *gépben* a realizált tudomány a munkásokkal szemben mint *tőke* jelenik meg. És valójában a tudomány, a természeti erő és a munkatermékek mindezen nagytömegű, a *társadalmi munkára* alapozott alkalmazásai maguk is csak úgy jelennek meg, mint a munka *kizsákmányolásának eszközei*, mint többletmunka elsajátításának eszközei, ezért mint a munkával szemben a tőkéhez tartozó *erők*. A tőke mindezeket az eszközöket természetesen csak azért alkalmazza, hogy a munkát kizsákmányolja, de ahhoz, hogy azt kizsákmányolja, alkalmaznia kell ezeket a termelésre. És ily módon a munka *társadalmi* termelőerőinek fejlődése és e fejlődés feltételei úgy jelennek meg, mint a *tőke tette*, amelyhez az egyes munkás nemcsak passzívan viszonyul, hanem amely vele ellentétben megy végbe.

Maga a tőke kettős, mert árukból áll:

[1.] *Csereérték* (pénz), de magát *értékesítő érték*, olyan érték, amely azáltal hoz létre értéket, *növekszik* mint érték, tesz szert növekményre, hogy érték. Ez arra vezethető vissza, hogy adott mennyiségű tárgyasult munkát nagyobb mennyiségű eleven munkára cserélnek.

[2.] *Használati érték*, és itt a tőke a munkafolyamatbeli meghatározott viszonyai szerint jelenik meg. De éppen itt nem marad pusztán munkaanyag, munkaeszköz, amelyeké a *munka*, amelyek a munkát bekebelezték, hanem a munkával együtt bekebelezi annak *társadalmi kombinációit* és a munkaeszközök e társadalmi kombinációknak megfelelő fejlődését is. A tőkés termelés fejleszti ki először nagyban — szakítja el az egyes önálló munkástól — a munkafolyamat feltételeit, mind a tárgyi, mind a szubjektív feltételeit, de mint az *egyes munkás* felett uralkodó és *tőle idegen* hatalmakként fejleszti ki.

Ily módon a tőke igen titokzatos lényvé válik.

A munkafeltételek mint *társadalmi hatalmak* tornyosulnak fel a munkással szemben és ebben a formában *kapitalizálódtak*.

A tőke tehát *termelő*

1. mint *többletmunkára való kényszer*. A munka éppen mint ennek a többletmunkának az elvégzője, a munkaképesség értéke és értékesítése közti különbség révén *termelő*.

2. mint a „munka társadalmi termelőerőinek”, illetve a társadalmi munka termelőerőinek *megszemélyesítése és képviselője*, eldologiasodott alakja. Hogy a tőkés termelés törvénye — az értéktöbblet létrehozása stb. — hogyan kényszerít erre, azt már korábban kifejtettük. Úgy jelenik meg, mint kényszer, amelyet a tőkésék egymással és a munkásokkal szemben alkalmaznak, tehát valójában mint a tőke törvénye mindkettővel szemben. A munka társadalmi természeti ereje nem az *értékesítési folyamatban* mint olyanban fejlődik ki, hanem a *valóságos munkafolyamatban*. Ezért ez az erő úgy jelentkezik, mint olyan tulajdonságok, amelyek a tőkét mint dolgot illetik meg, mint a tőke használati értéke. A termelő munka mint értéket termelő mindig mint az *elszigetelt* munkások munkája áll szemben a tőkével, bármilyen társadalmi kombinációkba lépnek is ezek a munkások a termelési folyamatban. Míg a tőke így a munkásokkal szemben a munka társadalmi termelőerejét, a termelő munka a tőkével szemben mindig csak az *elszigetelt* munkások munkáját képviseli.

A *felhalmozási folyamatnál* láttuk, hogy az a mozzanat, amely által a már múltbeli munka megtermelt termelőerők és termelési feltételek formájában az újratermelést, használati érték és csereérték tekintetében, fokozza — mind azt az értéktömeget, amelyet meghatározott mennyiségű eleven munka *fenntart*, mind azt a *használati érték-tömeget*, amelyet újonnan termel —, mint a *tőke immanens ereje* jelenik meg, mert a *tárgyasult munka* mindig kapitalizálódva funkcionál a munkással szemben.

„A tőke a sajátképpen demokratikus, emberbaráti és egyenlősítő hatalom.” (*F. Bastiat*: „*Gratuité du crédit etc.*” [„A hitel ingyenessége stb.”], Párizs 1850, 29. o.)

„A tőke földet művel, a tőke munkát alkalmaz.” (*A. Smith*: „*Wealth of Nations*” [„A nemzetek gazdagsága”, V. könyv, II. fejt., Buchanan kiad., 1814, III. köt. 309. o.]

„A tőke . . . kollektív erő.” (*John Wade*: „*History of the Middle and Working Classes etc.*” [„A középosztály és a munkásosztály története stb.”],

III. kiad., London 1835, 162. o.) „A tőke csak más elnevezés a civilizációra.” (i. m., 104. o.)

„A tőkésék osztálya, egészében tekintve, normális helyzetben van annyiban, hogy jóléte a társadalmi haladás menetét követi.” (*Cherbuliez*: „Riche ou pauvre” [„Gazdag vagy szegény”], 75. o.) „A tőkés a sajátképpen társadalmi ember, a civilizációt képviseli.” (i. m., 76. o.)

Lapos: „A tőke termelőereje nem egyéb, mint a reális termelőerő azon mennyisége, amelynek a tőkés a tőkéje segítségével parancsnokolhat.” (*J. St. Mill*: „Essays on some Unsettled Questions of Political Economy” [„Tanulmányok a politikai gazdaságtan néhány eldöntetlen kérdéséről”], London 1844, 91. o.)

„A tőkének, vagyis a munkát alkalmazó eszközöknek a felhalmozása... minden esetben szükségképp a munka termelőerőtől függ.” (*Ricardo*: „Principles of Political Economy etc.” [„A politikai gazdaság alapelvei stb.”] III. kiad., 1821, 92. o.) Ricardo egyik kommentátora megjegyzi ehhez: „Ha a munka termelőeri valamely termék azon hányadának kicsiny voltát jelentik, amely azokhoz kerül, akiknek kétkézi munkája a terméket termelte, a tétel majdnem ugyanaz.” (,Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy” [„Megjegyzések néhány szóvitáról a politikai gazdaságtanban”], London, 1821, 71. old.)

A munka állandó felcserélése a tőkével jól kifejezésre jut *Destutt de Tracy* következő naiv mondataiban:

„Azok, akik profitból élnek” (az ipari tőkésék) „táplálják az összes többieket, és csakis ők gyarapítják a közvagyonot és teremtik meg összes élvezeti eszközeinket. Ennek így kell lennie, mert a munka minden gazdagság forrása és mert csakis ők adnak hasznos irányt a tényleges munkának, azáltal, hogy hasznosan alkalmazzák a felhalmozott munkát.” (*Destutt de Tracy*: „Traité d'économie politique” [„Értekezés a politikai gazdaságtanról”], 242. old.) Mivel a munka minden gazdagság forrása, azért a tőke minden gazdagság gyarapítója. „A képességeink a mi egyetlen eredeti gazdagságunk, munkánk termeli az összes többi gazdagságot, és minden jól irányított munka termelő.” (i. m., 243. o.) A képességeink a mi egyetlen eredeti gazdagságunk. Ezért a munkaképesség nem gazdagság. A munka termeli az összes többi gazdagságot, azaz gazdagságot termel mindenki másnak, kivéve önmagának, s nem ő maga gazdagság, hanem csupán a terméke. Minden jól irányított munka termelő; azaz minden termelő munka, minden olyan munka, amely a tőkésnek profitot hoz, jól irányított.

Az elképzelésben annyira meghonosodott a munka társadalmi termelőerőinek a tőke dologi tulajdonságaival való felcserélése, hogy a gépi berendezés előnyeit, a tudomány, a találmányok alkalmazását stb. ebben az *elidegenedett* formájukban a *szükségszerű* formának és ezért mindezt a *tőke tulajdonságának* képzelik el. Ami itt bázisul szolgál, az 1. az a forma, amelyben a dolog a tőkés termelés bázisán, tehát e termelési mód foglyainak tudatában is ábrázolódik; 2. az a történelmi tény, hogy ez a fejlődés először és a megelőző termelési módoktól eltérően a *tőkés* termelési módban megy végbe, e fejlődés *ellentétes* jellege tehát immanensnek látszik.

3. A TÖKÉS TERMELÉS A SAJÁTOSAN TÖKÉS TERMELÉSI VISZONY TERMELÉSE ÉS ÚJRATERMELÉSE

(A tőkés termelés mint tőkések és bérmunkások viszonyának termelése)*

A tőkés termelés terméke nemcsak *értéktöbblet*, hanem *tőke* is.

A tőke, mint láttuk, $P-A-P'$, önmagát *értékesítő érték*, olyan érték, amely értéket szül.

Eleinte az előlegezett pénz- vagy értékösszeg, még azután is, hogy átváltozott a munkafolyamat tényezőivé — termelési eszközökké, *állandó tőkévé*, és *munkaképességgé*, amire a változó tőke váltódott át —, csak *magán-valóan*, csak *δννάμει* tőke, és még inkább *csak* ilyen, mielőtt átváltják a valóságos termelési folyamat tényezőire. Csak e folyamaton belül, az eleven munkának a tőke tárgyi létezési formáiba történő *valóságos* bekebelezésével, csak pótlólagos munka valóságos felszívásával változik át nemcsak *ez a munka* tőkévé, hanem változik át az előlegezett értékösszeg lehetséges tőkéből, rendeltetés szerinti tőkéből ténykedő és tényleges [wirkend und wirklich] tőkévé. Mi ment végbe az összefolyamat alatt? A munkás eladta a munkaképessége feletti rendelkezést a szükséges létfenntartási eszközökért, egy adott érték fejében, amelyet munkaképességének értéke határoz meg. Mi tehát, őt tekintve, az eredmény? Egyes-egyedül munkaképességének újratermelése. Mit adott ezért oda? Az értéket fenntartó, értéket létrehozó és gyarapító tevékenységet, munkáját. Úgy kerül tehát ki a folyamatból, ahogy — munkaképességének elhasználódásától eltekintve — belépett, mint pusztán szubjektív munkaerő, amelynek ahhoz, hogy magát fenntartsa, újból át kell mennie ugyanazon a folyamaton.

A tőke ellenben nem úgy kerül ki a folyamatból, ahogy belépett. Csak *benne* változott valóságos tőkévé, magát értékesítő értékké. Az össztermék most az a forma, amelyben mint megvalósult tőke létezik, és mint ilyen, a tőkés tulajdonaként, önálló és maga a munka által létrehozott hatalomként újra szembenáll a munkával. A termelési folyamat ezért nemcsak újratermelésének folyamata volt, hanem tőkeként való termelésének folyamata is. Korábban a termelési feltételek annyiban álltak szemben tőkeként a munkással, hogy magával szemben *önállósultan készentalálta* őket. Most saját munkájának terméke az, hogy *tőkévé* változott termelési feltételekként találja őket magával szemben. Ami a termelési folyamatnak előfeltétele volt, az most eredménye.

Ennyiben az, hogy a termelési folyamat *tőkét* hoz létre, csak más kifejezés arra, hogy *értéktöbbletet* hozott létre.

De a dolog nem áll meg ezzel. Az *értéktöbbletet* visszaváltoztatják pótlólagos tőkévé, új tőke vagy megnagyobbodott tőke képződésének mutatkozik. Így a *tőke tőkét* hozott létre, nemcsak realizálta magát mint tőkét. A *felhalmozási folyamat* maga is immanens mozzanata a tőkés termelési folyamatnak. Magába foglalja újabb *teremtését bérmunkásoknak*, a meglevő tőke megvalósítására és gyarapítására szolgáló eszközöknek, akár úgy, hogy a népességnek a tőkés termelés által korábban meg nem ragadott részeit, mint például nőket és gyermekeket, besorol maga alá, akár úgy, hogy a népesség természetes szaporodása következtében megnövekedett munkástömeget veti alá magának.

* Архив 166—176. о. — Szerk.

Közelebbről szemügyre véve kitűnik, hogy a tőke magának a munkaerőnek ezt a termelését, az általa kizsákmányolandó embertömegnek a termelését kizsákmányolási szükségletei szerint *szabályozza*. A tőke tehát nemcsak tőkét termel, hanem növekvő munkástömeget is, az anyagot, amely által egyedül funkcionálhat mint pótlólagos tőke. Nemcsak a munka termeli tehát magával ellentétben a munkafeltételeket egyre bővítettebb szinten mint *tőkét*, hanem a tőke is egyre bővülő szinten termeli a *termelő bér munkásokat*, akikre szüksége van. A munka termeli a maga termelési feltételeit mint *tőkét* és a tőke a munkát mint tőkeként való megvalósulásának eszközét, mint bér munkát. A tőkés termelés nemcsak újratermelése e viszonyoknak, hanem egyre növekvő szinten való újratermelése, s ugyanabban a mértékben, ahogy a tőkés termelési módjal fejlődik a munka társadalmi termelőereje, növekszik a munkással szemben feltornyozott gazdagság mint rajta *uralkodó gazdagság*, mint *tőke*, terjeszkedik vele szemben a gazdagság világa mint tőle idegen és rajta uralkodó világ, és ugyanabban az arányban fejlődik ezzel ellentétben a maga szubjektív szegénysége, szűkölködése és függősége. A munkás *kiürültsége* és ez a *telítettség* megfelel egymásnak, lépést tart. Egyszersmind szaporodik a tőke ezen élő termelési eszközeinek tömege, a dolgozó *proletariátus*.

A *tőke növekedése* és a *proletariátus sokasodása* ezért mint ugyanazon folyamat összetartozó, bár polárisan elosztott *termékei* jelennek meg.

A viszony nemcsak újratermelődik, nemcsak egyre tömegesebb szinten termelődik, nemcsak hogy több munkást teremt magának és folyton korábban alá nem vetett termelési ágakat is ragad meg, hanem ahogy a sajátosan tőkés termelési mód ábrázolásánál megmutatkozott, az egyik fél, a tőkés számára egyre kedvezőbb és a másik fél, a bér munkások számára egyre kedvezőtlenebb körülmények között termelődik újra.

A termelési folyamat folytonosságát tekintve a munkabér csak az a *része* a munkás által állandóan termelt terméknek, amely számára létfenntartási eszközre váltódik át és ezért a munkaképesség fenntartásának és szaporításának eszközeire, amelyre a tőkének önértékesítéséhez, életfolyamatához szüksége van. A munkaképességeknek ez a fenntartása és szaporítása mint a folyamat eredménye tehát maga is csak úgy jelenik meg, mint a tőkéhez tartozó újratermelési feltételek és felhalmozási feltételek újratermelése és bővítése. (Lásd a jenkit.)

Ezzel eltűnik a viszonynak az a felszínen mutatkozó *látszata* is, hogy a forgalomban, az árupiacon egyenjogú *árubirtokosok* lépnek szembe egymással, akik mint minden más *árubirtokos* csak áruik anyagi tartalma révén, az egymásnak eladandó áruk különös használati értéke révén különböznek. Vagy a viszonynak ez az *eredeti* formája már csak mint az alapjául szolgáló, a *tőkés viszony látszata* marad meg.

Itt meg kell különböztetni két mozzanatot, amelyek folytán *magának a viszonyoknak* egyre bővülő szinten való újratermelése mint a *tőkés termelési folyamat eredménye* különbözik az első formától, egyrészt ahogy *történelmileg* fellép, másrészt ahogy a fejlett tőkés társadalom felszínén folyton újra jelentkezik.

1. *Először* a forgalmon belül végbemenő *bevezető folyamatra*, a *munkaképesség vételére és eladására vonatkozóan*:

A tőkés termelési folyamat nemcsak az értéknek vagy az árunak, amelyet a tőkés részben a piacra visz, részben a munkafolyamaton belül magánál tart, *tőkévé változtatása*, hanem ezek a tőkévé *változtatott* termékek nem az ő, hanem

a munkás termékei. A tőkés folyton eladja a munkásnak terméke egy részét — szükséges létfenntartási eszközöket — munkáért, a munkaképességnek, magának a *vásárlónak* a fenntartására és szaporítására, és folyton kölcsönadja neki termékének egy másik részét, az objektív munkafeltételeket, mint a tőke önértékesítésének eszközeit, mint *tőkét*. Miközben a munkás ily módon termékeit mint *tőkét*, a tőkés a munkást mint *bérmunkást* és ezért mint munkájának eladóját termeli újra. A pusztá árueledők viszonya magában foglalja, hogy *saját*, különböző használati értékekben megtestesült *munkáikat* cserélik ki. A munkaképesség vétele és eladása mint a tőkés termelési folyamat állandó *eredménye* magában foglalja azt, hogy a munkásnak folyton *vissza* kell *vásárolnia* saját termékének egy részét eleven munkája fejében. Ezzel *szertefoszlik az a látszat*, hogy ez pusztán *árubirtokosok viszonya*. A munkaképességnek ez a folytonos vétele és eladása és a maga a munkás által termelt árúnak ez a folytonos szembe lépése mint munkaképességének *vásárlója* és mint állandó tőke, csak úgy jelenik meg, mint *közvetítő formája* a tőkétől szenvedett leigázásának, annak, hogy az eleven munka pusztá eszköz a vele szemben önállósult *tárgyasult* munka fenntartására és szaporítására. A tőke mint munka *vásárlója* és a munkás mint eladója közötti viszony ezen örökössé tétele az egyik ebben a termelési módban immanens *formája* a közvetítésnek; de olyan forma, amely csak formailag különbözik más, közvetlenebb formáktól, amelyekben a termelési feltételek birtokosai elnyomják a munkát és *tulajdonukban* tartják azt. Ez a forma mint pusztá *pénzviszony elkeni* a valóságos ügyletet és az örökös függőséget, amelyet a vétel és eladás e közvetítésével folyton megújítanak. Nemcsak hogy folyton újratermelik ennek az *alkunak* a feltételeit, hanem az, amit az egyik vásárol és amit a másik kénytelen eladni, a folyamat *eredménye*. Ennek a *vétel—eladás* viszonynak a folytonos megújulása csak a sajátos függőségi viszony folytonosságát közvetíti, és azt a csalóka *látszatos* adja neki, hogy egyenjogú és egymással egyenlő szabadon szembenálló *árubirtokosok* közötti ügylet, szerződés. Ez a *bevezető* viszony most maga is úgy jelenik meg, mint immanens mozzanata a tárgyasult munka eleven munka feletti uralmának, amelyet a tőkés termelésben hoztak létre.

Tévednek tehát

azok is, akik a bérmunkát, a munka eladását a tőkének és ezzel a *bérmunka-rendszer* formáját a tőkés termelésre nézve *külsőlegesnek* tekintik; ez *lényegi* és maga a tőkés termelési viszony által mindig újból termelt *formája* a viszony közvetítésének;

azok is, akik ebben a felszíni viszonyban, a tőkeviszony e *lényegi formalitásában*, *látszatában*, magát a *lényeg*et látják, és ezért azt állítják, hogy a viszonyt jellemzik, amikor munkásokat és tőkések az *árubirtokosok* általános viszonya alá sorolnak be és ezzel apologizálják, *differentia specificáját** el-tüntetik.

2. Annak, hogy a tőkeviszony egyáltalán bekövetkezzék, a társadalmi termelés meghatározott történelmi foka és formája az előfeltétele. Egy korábbi termelési módon belül olyan érintkezési és termelési eszközöknek és szükségleteknek kell kifejlődniök, amelyek túlmennek a régi termelési viszonyokon és tőkeviszonná váló átváltoztatásukra szorítanak. De csak annyira kell fejlettnek lenniök, hogy megtörténjék a munka formális alávetése a tőkének. Ennek a megváltozott viszonynak a bázisán azonban egy sajátosan megváltozott

* — a sajátos, fajlagos különbségét — Szerk.

termelési mód fejlődik ki, amely egyrészt új anyagi termelőerőket hoz létre, másrészt ezek alapzatán fejlődik csak ki, és ezzel valójában új reális feltételeket hoz létre magának. Ezzel teljes gazdasági forradalom következik be, amely egyrészt először hozza létre, teljesíti ki a tőke munka feletti uralmának reális feltételeit, ad nekik megfelelő formát, másrészt az általa a munkának a munkással ellentétesen kifejlesztett termelőerőiben, termelési feltételekben és érintkezési viszonyokban létrehozza a tőkés termelési mód ellentétekkel teli formáját megszüntető új termelési mód reális feltételeit és ennél fogva egy új módon alakított társadalmi életfolyamat anyagi bázisát, s ezzel egy új társadalomalakulatot hoz létre.

Ez a felfogás lényegesen különbözik a polgári közgazdászokétól, akik maguk is foglyai a tőkés elképzeléseknek, s akik látják ugyan, hogy hogyan termelnek a tőkeviszonyon *belül*, de nem látják azt, hogyan termelik magát ezt a *viszonyt* és hogy egyszersmind megtermelik benne felbomlásának anyagi feltételeit s ezzel kiküszöbölik *történelmi jogosultságát*, azt hogy *szükségszerű formája* a gazdasági fejlődésnek, a társadalmi gazdagság termelésének.

Mi viszont láttuk nemcsak azt, hogyan termel a tőke, hanem hogyan termelik őt magát, és hogy lényegesen megváltozva kerül ki a termelési folyamatból ahhoz képest, ahogy abba belépett. Egyrészt átalakítja a termelési módot, másrészt a termelési módnak ez a megváltozott alakja és az anyagi termelőerők fejlődésének egy különös foka az alapzata és feltétele — az előfeltétele saját alakulásának.

A közvetlen termelési folyamat eredménye

Nemcsak a termelési folyamat tárgyi feltételei jelennek meg eredményeként, hanem éppúgy a *sajátosan társadalmi* jellege is; a társadalmi viszonyok s ezért a termelés szereplőinek egymással szemben elfoglalt társadalmi helyzete — maguk a *termelési viszonyok* is termelődnék, a folyamat állandóan megújuló eredményei.

Átmenet e fejezet 1. és 2. pontjáról a 3.-ra, amelyet itt először 1. pontként tárgyalunk

(Az áru mint a tőkés termelés kiindulópontja és eredménye)*

Láttuk, hogy a tőkés termelés értéktöbblet termelése és mint ilyen értéktöbblet-termelés (a *felhalmozásban*), egyszersmind *tőke termelése* és az egész tőkeviszonynak a *termelése* és egyre kiterjedtebb (bővített) szinten való újratermelése. De az értéktöbbletet csak az áruérték részeként termelik, bármennyire is az a helyzet, hogy meghatározott mennyiségű áruban vagy többlettermékben jelentkeznek. A tőke csak *értéktöbbletet* termel és önmagát csak mint *áruk termelőjét* termeli újra. Ezért elsőnek megint az *áruval* mint a tőke *közvetlen termékével* kell foglalkoznunk. Az *áruk* azonban, mint láttuk, *formájukat* tekintve (gazdasági formameghatározottságuk szerint) *nem-teljes eredmények*. Bizonyos formaváltozásokon kell átmenniük — újra be kell kerülniük a csere-folyamatba, amelyben ezeken a formaváltozásokon átmennek —, mielőtt ismét gazdagságként funkcionálhatnak, akár pénz formájában, akár mint

* Архив 176—178. о. — Szerk.

használati értékek. Most tehát közelebről szemügyre kell vennünk az *árut* mint a tőkés termelési folyamat legközelebbi eredményét, és azután a további folyamatokat, amelyeken át kell mennie. Áruk a tőkés termelés elemei és áruk a *termékei* ugyanennek, ők az a forma, amelyben a tőke a termelési folyamat végén újra megjelenik.

Az áruból, a terméknek ebből a sajátosan társadalmi formájából indulunk ki mint a tőkés termelés alapzatából és előfeltételéből. Kezünkbe vesszük az egyes terméket és elemezzük azokat a formameghatározottságokat, amelyeket mint áru tartalmaz, amelyek áruvá bélyegzik. A tőkés termelés előtt a termék nagy részét nem mint árut termelik, nem válik áruvá. Másrészt akkor a termelésbe bekerülő termékek nagy része nem áru, nem mint áru kerül bele a termelési folyamatba. A termékek áruvá változása csak egyes pontokon megy végbe, csak a termelés többletére vagy csak egyes szféráira (manufaktúra-termékek) stb. terjed ki. A termékek nem egész terjedelmükben kereskedelmi cikkeként kerülnek bele a folyamatba, és nem egész szélességükben mint ilyenek kerülnek ki belőle.⁵ Mindazonáltal a bizonyos határok közötti áruforgalom és pénzforgalom, ennél fogva a kereskedelem bizonyos fokú fejlettsége *előfeltétele, kiindulópontja a tőkeképződésnek* és a tőkés termelési módnak. Ilyen előfeltételként kezeljük az árut, amikor belőle indulunk ki mint a tőkés termelés legegyszerűbb eleméből. Másrészt azonban az *áru* terméke, eredménye a tőkés termelésnek. Ami először mint a tőkés termelés eleme, az később mint saját terméke jelenik meg. Csak a tőkés termelés bázisán válik a termék általános formájává az, hogy áru, s minél inkább fejlődik a tőkés termelés, annál inkább kerülnek folyamatába a termelés összes tartozékai áruként.

1. Áruk mint a tőke termékei

*(Az áru mint a termék általánosan szükségszerű formája a tőkés termelésben)***

Az *áru* mint a polgári gazdagság elemi formája volt a kiindulópontunk, a tőke keletkezésének előfeltétele. Másrészt *árúk* most a *tőke termékeként* jelennek meg.

Ábrázolásunknak ez a körforgása egyrészt megfelel a tőke *történelmi fejlődésének*, amelynek egyik keletkezési feltétele az *árucseré, árukereskedelem*, de amely maga is különböző termelési fokok alapzatán képződik, melyek mindegyikében közös az, hogy bennük a tőkés termelés még egyáltalán nem vagy még csak szórványosan létezik. Másrészt a fejlett árucseré és az *áru formája* mint a termék általánosan szükséges társadalmi formája maga is csak a *tőkés termelési mód eredménye*.

Másrészt ha azokat a társadalmakat vesszük szemügyre, amelyekben *fejlett tőkés termelés* van, az áru ezekben egyrészt a tőke állandó elemi (létezési feltételeként)*** előfeltételeként, másrészt a tőkés termelési folyamat közvetlen eredményeként jelenik meg.

Áru és pénz mindketten elemi előfeltételei a tőkének, de csak bizonyos feltételek között fejlődnek tőkévé. Tőkeképződés csakis az áruforgalom alapzatán

⁵ Lásd azt az 1752 körül megjelent *francia művet*, amely azt állítja, hogy . . . * előtt csak a búzát tekintették Franciaországban kereskedelmi cikknek.

* A kéziratban az évszám helye üresen maradt. — Szerk.

** Архив 180—190. о. — Szerk.

*** Marx által áthúzott kifejezés. — Szerk.

(amely magában foglalja a pénzforgalmat), tehát a kereskedelem már adott, bizonyos terjedelműre terebélyesedett fokán mehet végbe, míg megfordítva az áruterelés és az áruforgalom létezésének semmiképpen sem előfeltétele a tőkés termelési mód, ellenkezőleg, mint már korábban kifejtettem,¹ „a polgárit megelőző társadalmi formákhoz is hozzátartozik”. Az áruterelés és az áruforgalom *történelmi előfeltétele* a tőkés termelési módnak. Másrészt azonban csak a tőkés termelés alapzatán válik az áru a *termék általános formájává*, kell minden terméknek az áru formáját öltenie, ragadja meg a vétel és eladás nemcsak a termelés feleslegét, hanem magát a szubsztanciáját, és lépnek fel maguk a különböző termelési feltételek átfogó módon mint *árúk*, amelyek a forgalomból kerülnek bele a termelési folyamatba. Ezért az *áru* egyrészt a tőkeképződés előfeltételeként, másrészt, amennyiben a *termék általános elemi formája*, lényegében a tőkés termelési folyamat termékeként és eredményeként jelenik meg. Termékek korábbi termelési fokokon *részben* öltönek áruformát. A tőke ellenben szükségszerűen mint *árut* termeli termékét.² Ezért a tőkés termelés, azaz a tőke fejlettségének mértékében az áruról kifejtett általános törvények is, például az értékre vonatkozóak, a pénzforgalom különböző formájában realizálódnak.

Itt megmutatkozik, hogyan kapnak még korábbi termelési korszakokhoz tartozó gazdasági kategóriák is a tőkés termelési mód alapzatán sajátosan különböző, történelmi jelleget.

A pénznek — amely maga is csak az áru átváltozott formája — tőkévé változása csak akkor megy végbe, amikor a munkaképesség maga a munkás számára is áruvá változott, tehát az árukereskedelem kategóriája már hatalmába kerített egy olyan területet, amely korábban ki volt rekesztve belőle vagy csak szórványosan volt belefoglalva. Csak amikor a dolgozó népesség nem tartozik többé maga is az *objektív* munkafeltételek közé vagy nem lép többé maga is árutermelőként a piacra, amikor munkájának terméke helyett éppenséggel magát a munkáját vagy pontosabban a munkaképességét adja el, akkor válik a termelés az egész terjedelmében, egész léységében és szélességében *árutermeléssé*, változik minden termék áruvá és lépnek minden egyes termelési terület tárgyi feltételeimaguk is áruként a termelésbe. Csak a tőkés termelés alapzatán válik az áru valóban a *gazdagság általános elemi formájává*. Ha például a tőke még nem kerítette hatalmába a mezőgazdaságot, akkor a termék nagy részét még közvetlenül mint létfenntartási eszközt, nem mint árut termelik; a munkásnépesség nagy részét még nem változtatják bérmunkássá és a munkafeltételek nagy részét tőkévé. Ebben bennefoglaltatik, hogy a fejlett munkamegosztás, ahogy a társadalmon belül *véletlenül* megjelenik, és a műhelyen belüli tőkés munkamegosztás kölcsönösen megszabják és termelik egymást. Hiszen az *áru* mint a termék szükségszerű formája és ennél fogva a termék külsővé-idegenné válása mint elsajátításának szükségszerű formája a *társadalmi munka* teljesen fejlett *megosztását* tételezi fel, míg másrészt csak a tőkés termelés, tehát egyúttal a műhelyen belüli *tőkés munkamegosztás* alapzatán ölti minden termék szükségszerűen az áru formáját és válik ennél fogva minden termelő szükségszerűen árutermelővé. Ezért csak a tőkés termeléssel következik is be általánosan, hogy a használati értéket a csereérték közvetíti.

¹ „Zur Kritik der politischen Oekonomie”, Berlin 1859., 74. o. [„A politikai gazdaságtan bírálatához”, Marx és Engels Művei, 13. köt. 69. o.]

² Sismondi.

Három pont.

1. Csak a tőkés termelés teszi az árut minden termék általános formájává.
2. Az árutermelés szükségszerűen tőkés termeléshez vezet, mihelyt a munkás nem része többé a termelési feltételeknek (rabszolgaság, jobbság), vagy nem a természetadta közösség marad a bázis (India). Attól a pillanattól kezdve, amikor maga a munkaerő általánosan áruvá válik.

3. A tőkés termelés megszünteti az árutermelés bázisát, az elszigetelt független termelést és az árubirtokosok közti cserét, vagyis az egyenértékek cseréjét. A tőke és a munkaerő cseréje formálissá válik:

Erről az állásponttól az is egészen közömbössé válik, hogy maguk a termelési feltételek milyen formában lépnek be a *munkafolyamatba*, hogy, mint például az állandó tőke egy része, a gépi berendezés stb., csak fokozatosan adják-e át értéküket a terméknek, vagy, mint a nyersanyag, anyagilag felolvadnak-e benne; hogy a termék egy részét, mint például a mezőgazdaságban a magot, maguk a termelők közvetlenül felhasználják-e munkaeszközül, vagy először eladják és azután újra munkaeszközzé változtatják-e. Minden termelt munkaeszköz, eltekintve a termelési folyamatban használati értéként tett szolgálatától, most egyszersmind az *értékesítési folyamat* elemeként funkcionál. Amennyiben nem valóságos pénzzé, de számolópénzzé változtatják, csereértéként kezelik őket, és pontosan kiszámítják azt az értékelemet, amelyet ilyen vagy olyan módon hozzátesznek a termékhez. Ugyanabban a mértékben például, ahogy a mezőgazdaság tőkés módon üzött iparrá válik — ahogy a tőkés termelés falun megtelepszik —, ugyanabban a mértékben, ahogy a mezőgazdaság a piacra termel, *árukat* termel, eladásra és nem a saját közvetlen fogyasztására szánt cikkeket, ugyanabban a mértékben számítja ki a kiadásait, kezeli azok minden tételét áruként (akár egy harmadiktól vásárolja ezeket, akár önmagától, a *termeléstől*), és ezért, amennyiben az árut önálló csereértéként kezelik, *pénzként*. Minthogy ennél fogva búzát, szénát, marhát, mindenfajta magot stb. áruként *eladnak* — és az eladás nélkül egyáltalában nem számítanak termékeknek —, mint *árúk*, illetőleg mint pénz kerülnek is be a termelésbe. Ugyanabban a mértékben, mint a *termékek*, természetesen a *termelési feltételek*, a *termékek elemei* is — amelyek e termékekkel azonos dolgok — *árukká* válnak, és amennyiben az értékesítési folyamat jön tekintetbe, felszámítják őket a csereérték önálló formájában mint *pénznagyságokat*. A közvetlen termelési folyamat itt folyvást elválaszthatatlanul *munkafolyamat* és *értékesítési folyamat*, mint ahogy a termék *használati értéknek* és *csereértéknek* az *egysége*, azaz *áru*. Ettől a formai mozzanattól eltekintve, ugyanabban a mértékben fejlődik az, hogy például a bérlő a *kiadásainál vásárol*, tehát magkereskedelem, trágya-kereskedelem, tenyészállat-kereskedelem stb. fejlődik ki — a bevételeinél pedig *elad*; hogy tehát az egyes bérlő számára ezek a termelési feltételek ténybelileg is a forgalomból kerülnek be termelési folyamatába, a forgalom ténylegesen termelésének előfeltételévé válik, mivel a termelési feltételek egyre inkább valóban *vásárolt* (vagy *vásárolható*) áruk. Amúgyis áruk már a számára mint olyan cikkek, munkaeszközök, amelyek egyszersmind tőkéjének *érték-részei*. (Ézért ha in natura* visszaadja ezeket a termelésnek, úgy számítja fel őket, hogy eladta önmagának *qua** termelőnek*.) Mégpedig ez ugyanabban az arányban fejlődik, ahogy a tőkés termelési mód fejlődik a mezőgazdaságban, tehát ahogy az utóbbit egyre inkább gyárszerűen üzik.

* — természetben — Szerk.

** — mint — Szerk.

Az áru mint a termék általánosan szükségszerű formája, mint a tőkés termelési mód specifikus sajátosságossága kézzelfoghatóan megmutatkozik a tőkés termelés fejlődésével előidézett nagyszintű termelésben, a termék egyoldalúságában és tömegességében, amely arra társadalmi és szorosan a társadalmi összefüggésekhez kötött jelleget kényszerít, ezzel szemben használati érték-ként a termelő szükségletének kielégítéséhez fűződő közvetlen kapcsolatát egészen véletlen, közömbös és lényegtelen valaminek jeleníti meg. Ennek a tömegterméknek csereértékként kell realizálnia, át kell mennie az áru átalakulásán, nemcsak a termelő létfenntartása szempontjából való szükségszerűségként, aki mint tőkés termel, hanem magának a termelési folyamatnak a megújítása és folytonossága szempontjából való szükségszerűségként. Ezért a kereskedelemnek is hatalmába kerül. Megvásárlója nem a közvetlen fogyasztó, hanem a kereskedő, aki az áru átalakítását külön üzletként űzi.³ Végül a termék kifejleszti áru-jellegét és ezzel csereérték-jellegét azáltal, hogy a tőkés termeléssel együtt folyton sokszorozódik a termelési területek változatossága, tehát a termék kicserélhetőségének területe.⁴

Az áru, ahogy a tőkés termelésből kikerül, másképpen van meghatározva, mint az áru, ahogy belőle mint a tőkés termelés eleméből, előfeltételéből kiindulnak. Úgy indultunk ki az egyes áruból, mint önálló cikkből, amelyben meghatározott mennyiségű munkaerő tárgyiasul, és amelynek ezért adott nagyságú csereértéke van.

Az áru ezért most kettős további meghatározottságban jelenik meg:

1. Ami benne tárgyiasult, a használati értékétől eltekintve, az meghatározott mennyiségű társadalmilag szükséges munka, de míg az árunál mint olyannál teljesen eldöntetlen marad (és valóban közömbös), hogy kitől származik ez a tárgyiasult munka stb., ezzel szemben az áru mint a tőke terméke részben megfizetett, részben meg nem fizetett munkát tartalmaz. Korábban megjegyeztük, hogy ez a kifejezés nem szabatos annyiban, hogy nem közvetlenül magát a munkát vásárolják és adják el. De az áruban munkának egy teljes összege tárgyiasult. Ennek a tárgyiasult munkának egy részét (eltekintve az állandó tőkéből, amelyért egyenértéket fizetnek) egyenértékért, a munkabérért cserélték, egy másik részét egyenérték nélkül sajátította el a tőkés. Mindkét rész tárgyiasult, ezért az áruérték részeként van meg. Rövidítésül szolgál, hogy az egyiket megfizetett, a másikat meg nem fizetett munkának jellemezzük.

2. Az egyes áru nemcsak anyagilag jelenik meg a tőke össztermékének részeként, az általa termelt tömeg hányadaként. Már egyáltalán nem az egyes önálló áru, az egyes termék áll előttünk. Nem egyes árúk jelennek meg a folyamat eredményeként, hanem árutömeg, amelyben újratermelődött az előlegezett tőke értéke plusz az értéktöbblet — az elsajátított többletmunka —, és amelyben minden egyes áru a tőke értékének és az általa termelt értéktöbbletnek a hordozója. Az egyes árura fordított munkát többé semmiképpen nem lehet kiszámítani, már az átlagszámítás, azaz eszmei becslés miatt sem — ezt alkalmazzák az állandó tőke azon részére, amely csupán mint kopás kerül bele az össztermék értékébe, mint ahogy egyáltalán a közösen elfogyasztott termelési feltételekre —, s végül a közvetlenül társadalmi munka miatt, amely sok

³ Sismondi.

⁴ Vö. „Zur Kritik der politischen Oekonomie”, 17. o. [„A politikai gazdaságtan bírálatához”, Marx és Engels Művei. 13. köt. 22. o.] Ügyszintén *Wakefield*.

kooperáló egyén átlagmunkájává egyenlítődik ki és úgy becsülik fel. Az egyes árura fordított munka csak a reá jutó és *eszmeileg* felbecsült összmunka hányadának számít. Az egyes áru *ármeghatározásánál* ez a munka úgy jelenik meg, mint puszta eszmei része az összterméknek, amelyben a tőke újratermelődik.

3. Az áru mint ilyen — a tőke összértékének plusz az értékpluszletnek a hordozója, megkülönböztetve attól az árutól, amely eredetileg önállóan megjelent előttünk — mint a *tőke terméke* — valójában mint a magát immár értékesített tőke átváltozott alakja, most az *eladás azon terjedelmében, dimenzióiban* mutatkozik, amelyeknek létre kell jönniök, hogy a régi tőkeértéket s úgyszintén az általa előállított értékpluszletet realizálják, ami semmiképpen sem azáltal történik, hogy az egyes árukat vagy az egyes árúk egy részét értékükön adják el. . .

(*A saját munkán alapuló és a tőkés magántulajdon különbsége*)*

. . . Habár a tőkeképződés és a tőkés termelési mód lényegében nemcsak a feudális termelési mód megszüntetésén, hanem a parasztok, kézművesek *kisajátításán*, egyáltalában annak a termelési módnak a felszámolásán nyugszik, amely a *közvetlen termelőnek termelési feltételei feletti magántulajdonán* nyugszik; habár a tőkés termelési mód, ha már bevezették, ugyanabban a mértékben fejlődik, ahogy ezt a magántulajdont és a reá alapozott termelési módot megszüntetik, tehát ezeket a közvetlen termelőket *kisajátítják a tőke koncentrációja* (centralizáció) nevében; habár ez a *kisajátítási folyamat*, amely később rendszeresen megismétlődik a clearing of estates-ben,** részben, mint erőszakos aktus, *bevezeti* a tőkés termelési módot — mégis nemcsak a *tőkés termelési mód elmélete* (a *politikai gazdaságtan, jogfilozófia* stb.), hanem maga a tőkés is szereti *elképzelésében* a maga tulajdon- és elsajátításmódját, amely továbbhaladásában idegen munka elsajátításán és alapzatában a közvetlen termelő kisajátításán nyugszik, összecserelni azzal a *termelési móddal*, amely megfordítva a *közvetlen termelőnek termelési feltételei feletti magántulajdonát* előfeltételezi — amely előfeltétellel a tőkés termelési mód a mezőgazdaságban és iparban stb. lehetetlen volna —, és ezért ezen *elsajátítási forma* elleni minden támadást is ama munkával szerzett tulajdon, sőt *minden tulajdon ellen* intézett támadásnak szeret ábrázolni. Természetesen mindig nagy nehézségbe ütközik a dolgozó tömegnek a tulajdonból való kisajátítását a munkán nyugvó tulajdon életfeltételének ábrázolni. (Egyébként a magántulajdonnál abban a formában mindig bennefoglaltatik legalábbis a családtagok *rabszolgasága*, akiket tisztán a családfő használ fel és zsákmányol ki.) Ezért az általános *jogi* elképzelés Locke-től Ricardóig a *kispolgári tulajdon* elképzelése, az általuk ábrázolt termelési viszonyok ellenben a *tőkés termelési módhoz* tartoznak. Ami ezt lehetővé teszi, az a *vevő és eladó* viszonya, akik *formálisan* ugyanazok maradnak mindkét formában. Mindezeknél az íróknál ezt a kettősséget látjuk:

1. *gazdaságilag a munkán nyugvó magántulajdonnal szemben* kimutatják a *tömeg kisajátításának* és a *tőkés termelési módnak* az előnyeit;

2. *ideológiailag és jogilag a munkán nyugvó magántulajdon ideológiáját* minden további nélkül átviszik a *közvetlen termelők kisajátításán* nyugvó tulajdonra . . .

(Ford.: Lissauer Zoltán)

* Архив 262—264. о. — Szérk.

** — birtokok megtisztításában — Szerk.

Egy tisztultabb dialektikus determinista koncepció érdekében*

Több mint két éve jelent meg Szabó András György „A törvény és az ember”¹ című könyve, amely egy sok szempontból újszerű determinista koncepciót tartalmaz. A könyvvel foglalkozó ismertetések főleg a munka általános értékelésével foglalkoztak, a koncepció alapvető kategóriáinak részletes vizsgálatára nem tértek ki. Ezért úgy gondolom, változatlanul időszerű megvizsgálunk: sikerült-e Szabó Andrásnak az alapkategóriák dialektikusabb, fejlettebb felfogását kidolgoznia. Egyben megragadom az alkalmat, hogy reflektáljak azokra a kritikai megjegyzésekre, amelyekkel könyvében az akarat-szabadságról szóló munkámat² illette.

Előljáróban le kívánom szögezni, hogy Szabó András könyvét értékesnek tartom. Érdemét abban látom, hogy kísérletet tesz egy teljes, az „alapoktól” a „felépítményig” terjedő marxista determinizmus koncepció kidolgozására, s ennek során megpróbálja megtisztítani a marxista determinizmust azoktól a torzításoktól és egyoldalúságoktól, amelyek „rarakodtak”. A mű tanúságot tesz arról, hogy szerzője önállóan gondolkodik, a marxizmust dogmatizmustól mentesen kívánja továbbfejleszteni, s harcol minden ellen, ami — véleménye szerint — ennek útjában áll.

Szabó András könyvét azonban értékei ellenére sem tartom egyértelműen pozitívnek. Bár második részében sok értékes és újszerű elemzés található, a determinizmus alapkategóriáival foglalkozó első része rendkívül problematikus, ellentmondásos. Ennek következtében a szerzőnek nem sikerült egy egységes dialektikus determinista koncepciót kidolgoznia.

A továbbiakban nem kívánok részletes értékelést adni a műről, csupán néhány alapvető tételével szeretnék vitatkozni.

Mielőtt, azonban erre rátérnék, szeretnék egy fontos tényről leszögezni, mégpedig azt, hogy egyáltalán nem kívánom felölelni a determinizmus gazdag, sokoldalú problematikáját, hanem szinte kizárólag *egyetlen* kérdéssel foglalkozom: a jelenségek okaik és feltételek által történő ún. absztrakt determinált-ságának problémájával. Ez a problémakör kétségtelenül nem a legfontosabb része a determinizmusnak. Az egy kérdéskörre, — s még hozzá nem is a legfontosabbra — szorító vizsgálatot azonban mégis indokoltnak érzem, mert a sokoldalú marxista determinizmus koncepció kidolgozásának egyik fontos előfeltétele az egyes részletproblémák „tisztába tevése”, a „nagy szintézist” csak a részletmunkák elvégzése után alkothatjuk meg.

* Szabó András György válaszcikkét lapunk következő számában közöljük. Szívesen látunk további hozzászólásokat is. — *Szerk.*

¹ Szabó András György: A törvény és az ember. Kossuth, 1964.

² Földesi Tamás: Az akarat-szabadság problémája. Gondolat, 1960.

I.

Szabó András a determinizmusról alkotott nézeteimet „szégyenlős” mechanikus materializmusnak, és ilyen értelemben gyökerükben hibásaknak, a dialektikus materializmussal összeegyeztethetetleneknek minősíti. A szükségszerűségről vallott felfogásom szerinte teljesen ellentmond a modern tudománynak, a véletlent pedig csak „fügefalevélnék” használok, elképzeléseimben valójában semmi helye sincs.

Szabó András szerint elfogadhatatlan az a felfogásom, hogy a jelenségek egyértelműen meghatározottak, totálisan csak úgy jöhettek létre, ahogyan létrejöttek. Ez a nézet szerinte egy olyan világkép szülötte, amely a világot végesnek és homogénnek tartotta, s ezért feltételezte, hogy minden jelenség véges számú ok és feltétel által egyértelműen meghatározott. Ezzel szemben a modern tudomány feltárta, hogy a világ minőségileg és mennyiségileg végtelenül összetett, ezért egyetlen jelenség létrejöttének végtelen számú összetevője van, s ebből az következik, hogy bármilyen sokoldalúan tárjuk is fel egyetlen jelenség létrejöttének okait, mindig maradnak feltáratlan tényezők. A következtetés: a jelenségek objektíven egy-sokértelműen meghatározottak, létrejöttek tehát nem egyértelműen szükségszerű; mint írja: „Amikor tehát Földesi Tamás azt állítja, hogy totális vonatkozásban minden *abszolút egyértelműen* meghatározott és ebben az értelemben abszolút szükségszerű, akkor ez már csak azért is abszurd állítás, mert *maguk a jelenségek nem abszolút egyértelműek*, minden dolog „egy” és ugyanakkor „sok”, vagyis a véges és végtelen egysége.”³

Nézetem szerint ez a gondolatmenet alapvetően hibás: *összekeveri a kérdés ontológiai és ismeretelméleti vonatkozásait*. Mind Szabó, mind az általa említett természettudósok az egyértelmű meghatározottság problémáját csak ismeretelméleti vonatkozásban vizsgálják, az így kapott eredményeket lételméletieknek minősítik s mint ilyeneket abszolutizálják. Konkrétan: a jelenségek egyértelmű determináltságát azon az alapon tagadják, hogy mindig vannak olyan törvényszerűségek és esetleges tényezők, amelyek az adott szinten már nem tárhatók fel. Ez igaz, de ebből azt a következtetést levonni, hogy a jelenségek önmagukban, „an sich”, a megismeréstől függetlenül sem teljesen determináltak, nem eléggé átgondolt. Az ismeretelméleti képet nem vetíthetjük vissza mechanikusan a lét területére. Mégpedig azért nem, mert a jelenségek objektív arculata némileg más képet mutat, mint az, amit belőle egy adott szinten megismerhetünk. A jelenségek determinisztikus *letrása* mindig csak megközelítő jellegű lehet, mert hiszen mindig vannak (még hozzá kimeríthetetlen mennyiségben) számba nem vett determinánsok, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ezek objektíve ne határoznák meg a jelenségeket. Alátámasztják ezt a feltételezést a Szabó által említett determinista természettudósok (Bohm, Vigier) is, akik szerint az adott szinten meghatározatlanként jelentkező „terület” mögött további — később esetleg feltárható — determinánsok rejlenek. Ez azonban azt jelenti, hogy a tudomány adott szintjén meghatározatlanként jelentkező tényezők — objektíve — determináltak, ezért abból a tényből, hogy egy meghatározott jelenség nem vezethető le teljesen egyértelműen az általunk felismert oksági összefüggésekből, megalapozatlan dolog arra következtetni, hogy a jelenségek objektíve is „sokértelműek”.

³ Szabó: Id. mű 87. o.

Szabó András ugyan állandóan hangoztatja, hogy a sokértelmű leírás nemcsak a megismerés vonatkozásában jelentkezik, de egyetlen esetben sem tudja bebizonyítani, hogy a jelenségek objektíve is sokértelműek.

Ebben az összefüggésben rá kell mutatnunk arra is, hogy amennyire szükséges és jogosult sokértelműségről beszélni gnoszeológiailag, annyira felesleges és hibás a sokértelműséget ontológiailag feltételezni. Szabó András példáját véve: annak van értelme, hogy kiemeljük: Galilei szabadesés törvénye, de más általunk megismert törvények sem határozzák meg teljesen egy kő esését. A megismerés oldaláról tehát nem lehet teljesen egyértelmű kapcsolatot feltárni a megismert determinánsok és a bekövetkezett eredmény között. De van-e értelme determinista alapon a sokértelműség ontológiai tételezésének? A jelenségek ontológiai sokértelműsége azt jelentené, hogy a jelenség bekövetkezhet így, de bekövetkezhet — ha nem is gyökeresen, de mégis — másként is. A jelenségek sokféle bekövetkezésének elfogadása — akárhogy nézzük is a dolgot — egyet jelent az indeterminista koncepcióval, annak elismerésével, hogy hiába hatnak a determinánsok, a jelenségek — rejtélyes, misztikus módon — így is meg amúgy is bekövetkezhetnek. Ebből azonban az következik, hogy Szabó András csak formálisan fogadja el a következetes determinizmus elvét, az objektív sokértelműség elismerésével a jelenségeket nem tartja teljesen determináltaknak.

Szabó a jelenségek objektív egyértelmű meghatározottságának, azaz teljes meghatározottságának hiányát a jelenségek végtelen sok determináns által való meghatározottságával magyarázza. Ez a következtetés logikailag teljesen hibás, jellegzetes esete a „non sequitur”-nak. Abból a tényből ugyanis, hogy a jelenségeket végtelen számú determináns határozza meg (elvonatköztatva természetesen a determinánsok minőségétől, törvényszerű, vagy esetleges voltától) logikusan csak az következhet, hogy a jelenségek teljesen determináltak. Nehéz ugyanis felfogni, hogy determinánsok végtelen száma hogyan vezethet egy nem teljes meghatározottsághoz, sőt mondjuk ki nyíltan, *meghatározatlansághoz*. Úgy gondolja talán Szabó András, hogy a mennyiségi átcsap minőségbe, s a végtelen számú determinált determináns végül is egy (részben) indeterminált állapotot hoz létre?

Szabó András gondolatmenete emellett ellentmond azoknak a módszereknek is, amelyeket a dialektikus materializmus más törvényeinek felállításánál alkalmazunk. Ha ugyanis pl. Szabó András következtetési módszerével próbálnánk választ adni arra, hogy egyetemes érvényű törvény-e az okság, akkor nemmel kellene válaszolnunk. Ismeretelméletileg vizsgálva a kérdést, lehet-e azt állítani, hogy a jelenségek összes okait, beleértve az okok végtelen láncsorát valaha is feltárhatjuk? Nyilvánvalóan nem. De szabad-e ebből azt az ontológiai jellegű következtetést levonni, hogy a jelenségeknek objektíve sincsenek egyetemesen okaik? Nyilvánvaló, hogy amikor a dialektikus materializmus az okság egyetemességének elvét felállítja, nem ragad meg a mindenkori konkrét részismeretek szintjén. Mert ha csupán ezekre, vagy akár a valaha is feltárható okokra építené az okság törvényének terjedelmét, akkor tagadnia kellene, hogy minden jelenség minden mozzanata okozatilag meghatározott, hiszen az összes okokat sohasem ismerhetjük meg. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a dialektikus materializmus az okság törvényét apriorisztikusan, a megismerés eredményeitől függetlenül állítaná föl, ellenkezőleg a megismerés eredményeire építi, arra, hogy a megismerés szüntelenül arról tanúskodik, hogy a még fel nem tárt okú jelenségeknek is megvannak a maguk okaik.

Szabó András nemcsak elméletileg bírálja az egyértelmű meghatározottság elvét, hanem kitér a probléma gyakorlati vonatkozásaira is. Szerinte ez az elv gyakorlatilag teljesen használhatatlan, mert lehetetlen valamely folyamat abszolút egyediségét determinálni (hiszen minden jelenség *végtelenül* összetett és *végtelen számú* hatás befolyása alatt áll). Ennek kapcsán hivatkozik Bungéra is, aki hangsúlyozza, hogy a determinizmus e fajtája az ok fogalmát gyakorlatilag értéktelenné tenné.

Szabó Andrást itt nyilvánvalóan az a pozitív szándék vezérli, hogy megővja a determinista elmélet és a szaktudományok gyakorlatának összhangját. Okfejtésével azonban nem lehet egyetérteni.

Érvelése azon a feltételezésen alapszik, hogy a teljes determinizmus hívei eleve nem tesznek különbséget a determinizmus lételméleti és ismeretelméleti vonatkozásai között, lételméleti koncepciójukat mechanikusan átviszik az ismeretelmélet szintjére. Ez azonban nem így van. Abból a tényből, hogy a jelenségek objektíve egyértelműen meghatározottak, egyáltalán nem következik az a követelmény, hogy a megismerés szintjén is csak azt a jelenséget tekintsük determinálnak, amelynek egyértelmű meghatározottsága már feltárult. Az egyértelmű, azaz teljes determinizmus elvének — ahogy erre könyvemben rámutattam⁴ — elsősorban általános világnézeti jelentősége van, egyike azoknak a legáltalánosabb materialista tételeknek, amelyekre a konkrétabb szintű törvények támaszkodnak. Miután ez az elv az általánosság legmagasabb szintjét fejezi ki, a gyakorlatban csak áttételek, közvetítők segítségével alkalmazható.

A teljes determinizmus világnézeti jelentősége elsősorban abban áll, hogy leszögezi: a jelenségek létrejöttében nem játszik közre semmiféle misztikus irracionális tényező, csoda, minden jelenség evilági, reális. Ebből következően világnézeti alapot ad a determinizmus ismeretelméleti kutatása számára is. Elsősorban azzal, hogy kiemeli: elvileg nincs olyan határ, amelynél a determinánsok kutatásában meg kellene állnunk, amelytől kezdve az indeterminált véletlen venné át az uralmat.

A teljes determinizmus koncepciójára éppúgy a determinista kategóriák hálózata épül, mint ahogy ezt más determinista elméletnél is megfigyelhetjük. A jelenségek egyértelmű meghatározottságának leszögezése után tehát fel kell bontanunk a zárójeleket, meg kell vizsgálnunk: hogy a determinánsok milyen rendű és rangú tényezők, hogy függnék össze egymással, továbbá, hogy a megismerés szempontjából melyikükre milyen súlyt kell helyezni. Ezért az egyértelmű meghatározottság ontológiai elve teljesen összeegyeztethető azzal a tétellel, hogy a megismerés során nem törekedhetünk a determinánsok egészének feltárására; egyrészt azért, mert ez elvileg is lehetetlen, másrészt azért, mert a kutatásnak elsősorban a törvények feltárására kell irányulnia, s ebből a szempontból — bizonyos esetekben — mellőzhetők a nem törvényszerű determinánsok.

Kétségtelen tény, hogy a mechanikus materializmus egyes képviselői, akik egy homogén, zárt törvényű, végesen meghatározott jelenséglágból indultak ki, ezt a két szempontot nem választották külön, s valóban elkövették azt a hibát, hogy legalábbis elméletileg feltételezték: az egyedi jelenségek teljes determináltsága egy meghatározott képletsor segítségével egyszer s mindenkorra feltárható. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ez a hiba

⁴ Földesi: Id. mű 221—224. o.

nem annak szükségszerű következménye, hogy a jelenségeket ontológiailag egyértelműen meghatározottnak tekintették, hanem annak, hogy ezt a meghatározottságot leegyszerűsítve, egy mechanisztikus világkép keretei közé szorítva képzelték el. Ebből következően differenciálnunk kell a teljes determinizmus helyes elve és a teljes determinizmussal összekapcsolt hibás mechanikus materialista gondolatok között.

Hasonlóképpen hibás a mechanikus materialistáknak az a következtetése, amely szerint a teljes determinizmus lényegében egyenlővé teszi a determinánsokat. A Holbach-féle koncepció azonban, amely a hódító felhevült vérével, az uralkodó nehéz emésztésével indokol világtörténelmi jelentőségű eseményeket, ismét nem a teljes determinizmus elvének szükségszerű következménye, hanem olyan vadhajtás, amely csak az általánost veszi figyelembe (hogy ti. minden jelenség egyértelműen meghatározott, s ebben a meghatározottságban közrejátszhat a vezetők fiziológiai állapota is), de ugyanakkor figyelmen kívül hagyja azt, hogy a determinánsok közt óriási értékrendi különbségek lehetnek.

Szabó András a bírálataiban kitért arra, hogy a szükségszerűségről adott meghatározásban az okok és feltételek meghatározott csoportjára hivatkozom, noha a valóságban a jelenségek determináltságát nem lehet véges számú összefüggéssel kifejezni.

Elismerem, hogy ez a megfogalmazás, amely a jelenségek egyértelmű determináltságát próbálta kifejezni, nem szerencsés, és helyesebb arra hivatkozni, hogy a determináltság — elvileg — nem határolható le meghatározott mennyiségű okokra és feltételekre, s ebből következően nem helyes a véletlen első jelentkezési formáját úgy meghatározni, mint a távol eső, nem meghatározó összefüggések körét, mert amennyiben egy jelenségcsoport, akár távol esően is, de kihat a másik jelenségcsoport létrejöttére, az összefüggés a szükségszerűség keretein belül marad. Hangsúlyozni szeretném, hogy ebben az esetben a jelenségek szükségszerűsége csak abban az absztrakt formában jelentkezik, hogy létrejöttük, fennmaradásuk és megszűnésük totálisan szükségszerű.

Ezek a pontatlanságok azonban alapjában semmit sem változtatnak elképzelésem jellegén, sem azon, hogy a jelenségek objektív, egyértelmű meghatározottságában egyetérték a mechanikus materializmus és a korábbi determinista felfogások alap gondolatával, sem azon, hogy — nézetem szerint — felfogásom az eddig vázolt két kérdésen túlmenően is jelentősen eltér a mechanikus materialista koncepciótól.

Ebben az összefüggésben rá kell mutatnom arra, hogy Szabó András annak érdekében, hogy nézeteimnek a mechanikus materializmussal való tartalmi azonosságait könnyebben bebizonyítsa, egyszerűen elhallgatja azt az igen jelentős tényt, hogy könyvemben a véletlen korántsem csak az előbb említett és valóban bírálható formájában jelenik meg, hanem más formában is, s munkámban azt is aláhúzom, hogy ezt a formát tartom lényegesebbnek. Munkámból ugyanis kiderül, hogy a jelenségek egyértelmű meghatározottságával, absztrakt szükségszerűségével korántsem merül ki a szükségszerűség és véletlen problematikája, ellenkezőleg: leszögezem, hogy az absztrakt szükségszerűségtől tovább kell haladni a konkrét szükségszerűség vizsgálatához, a belső és külső szükségszerűség problémájához, a törvényszerű és véletlen problémájához. Ennek kapcsán részletesen foglalkozom azzal, hogy az egyaránt szükségszerűen meghatározott jelenségek determinánsai között különbséget lehet tenni a törvényszerű és törvényszerűség szempontjából

véletlen determinánsok között. Hadd idézzek csak egyetlen gondolatot munkámból, amely tanúsítja állásfoglalásomat: „Összefoglalva: a szükségszerűség és véletlen dialektikus materialista elméletének egyaránt magába kell foglalnia a konkrét és absztrakt szükségszerűségről és véletlenről szóló tanítást, módszertanilag az absztrakt szükségszerűségtől kell haladnia a konkrét szükségszerűség és véletlen felé, s a kettő arányában a konkrét szükségszerűség és véletlen feltárására kell helyeznie a súlyt.”⁵

Úgy gondolom, hogy nem árt röviden emlékeztetni arra, hogy milyen összefüggésben foglalkozom a véletlen kategóriájával.

Munkámban megállapítom, hogy az absztrakt szükségszerűség feltárásánál alkalmazott módszer természetszerűen egyoldalú és statikus, mert a szükségszerűségi összefüggést csak az okok és feltételek oldaláról vizsgálja.⁶ Ha azonban a bekövetkezett jelenség oldaláról vizsgáljuk a determinánsokat, akkor ki fog derülni, hogy egy részük esetleges, s ennyiben a jelenséggel való összefüggésüket a jelenség oldaláról véletlen összefüggésnek tarthatjuk, szemben azokkal az összefüggésekkel, amelyek törvényszerűen, állandó jelleggel határozzák meg a jelenségeket. (Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a belső szükségszerűség, illetve törvényszerűség és a véletlen egymástól elkülönítve, egymás mellett érvényesülne.)

Ebből azonban kiderül az is, hogy mennyire helytelen a jelenségek egyértelmű meghatározottságát hirdető álláspontot azzal vádolni, hogy kiküszöböli a véletlent. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a determinánsok esetlegességén mit sem változtat az, hogy a jelenségek egyértelműen meghatározottak-e vagy sem, mert attól, hogy a végtelen számú feltétel teljesen meghatározza a jelenségeket, ezek a feltételek még esetenként a legkülönbözőbb módon variálódhatnak, véletlenként jelentkehetnek az okozat, a bekövetkezett jelenség szempontjából.

Abban a törekvésben, hogy nézeteimet a mechanikus materializmusával azonosítsa, Szabó András előszeretettel hivatkozik a „predeterminizmusra”, mint amelynek vétkébe — hallgatólagosan — én is beleesnék. A „predeterminizmus”, mint ismeretes, azt állítja, hogy a jelen már az idők végtelenségében meg volt határozva — ez azonban nyilvánvaló képtelenség; ha tehát sikerül egy koncepcióra rábizonyítani, hogy szükségszerűen magában foglalja a predeterminizmust, akkor ez egyet jelent a halálos ítéletével.

Ez azonban csak akkor van így, ha a predeterminizmusban rejlő gondolatokat nem differenciáljuk kellőképpen. Először is tisztáznunk kell, hogy mit értünk pontosan meghatározottságon, determináltságon. Nézetem szerint a meghatározottság olyan „élő”, ténylegesen ható viszony, kölcsönhatás, amely a jelenség és determinánsai, a jelenség egyes oldalai stb. között áll fenn. Fennáll-e ilyen viszony az egymástól millió évnyi távolságban fennálló események között? Nyilvánvaló, hogy annak ellenére, hogy milliárd áttételen keresztül az időben ily távoleső események között is lehet kapcsolat, a jelenség valóságos, ténylegesen ható determinációjához az ilyen távoli eseményeknek általában csak minimális közük lehet. Ezért annak kimutatása, hogy a determinációs „állapotok” összekapcsolva egy végtelen láncsort alkotnak időben távoli események között, önmagában ugyan nem hibás gondolat, de a jelenségek reális determináltsága szempontjából üres, semmitmondó, sőt félre-

⁵ Uo. 233. o.

⁶ Uo. 227. o.

vezető. Az előre meghatározottság gondolata ugyanis ahhoz a feltételezéshez vezethet, hogy a régmúlt közvetlenül, közbeiktatott láncszemek és bonyolult áttételek nélkül szinte „tudatosan” határozza meg a jelen. Ez a látszat ölt testet azokban a predeterminista elméletekben, amelyek valóban feltételezik, hogy a jelen reálisan létezik a régmúltban — természetesen gondolati formában, mint isten, vagy egy megmagyarázhatatlan végzet akarata. Ezen a tévhiten alapszanak a különböző jövődölések, jóslatok, amelyek közvetítik az „előre megírtat” az emberek számára.

A valóságban azonban az a tény, hogy a múlt viszonyai különböző áttételeken keresztül hatással lesznek a jelen különböző szakaszaira, egyáltalán nem jelenti azt, hogy ez a determináló hatás már a múltban „előre” megvalósul, a távoli jelen tehát már a múltban létezik. A múltban a jelen — minden később megvalósulandó determináció ellenére — csak potenciálisan, mint lehetőség létezik.

Ezért a materialista determinista koncepció gyökeresen különbözik azoktól a vallási, misztikus felfogásoktól, amelyek a jelenben realizálódó determináló hatást automatikusan a múltra vetítik vissza.

Ez a magyarázata annak, hogy a „teljes determinizmus” elvének hívei szükségesnek tartják a jelenségek totális determináltságának hangsúlyozását, de feleslegesnek tartják a predeterminizmus gondolatát, amely semmivel sem viszi előre a determinizmus ügyét, sőt hamis félreértelmezésekre ad alkalmat.

II.

Szabó András élesen bírálja az akaratszabadságról alkotott nézeteimet is. S ez nem véletlen. Az akaratszabadság problémája talán az egyetlen olyan filozófiai kérdés, amelyre a teljes determinizmus kérdésében elfoglalt álláspont a legközvetlenebb hatással van. Az akaraton kívül az összes többi jelenség determináltságának megítélésénél *közvetlenül* nem jelent problémát, ha megállunk annál az ismeretelméleti megközelítésnél, amely a jelenségeket a megismerés szempontjából csak egy meghatározott szintig tekinti determinálnak. Az akarat meghatározottságának problémájánál ez a szemlélet már közvetlenül is fogyatékosnak bizonyul. A felelősségelmélet megalapozásánál feltétlenül állást kell foglalni abban a kérdésben, hogy ontológiailag teljesen determinálnak, vagy nem teljesen determinálnak tekintjük-e az emberi akaratot.

Szabó András az akaratszabadság kérdésében ismét azt vitatja, sikerül-e elhatárolnom nézeteimet a mechanikus determinizmus álláspontjától. Munkámban Holbach részben kvietikus tendenciájú fatalizmusával szemben utalok arra, hogy „a tudatosan cselekvő ember felismerve *fiziológiai adottságait*, nevelheti önmagát . . . az ember megváltoztathatja szokásait”.⁷ Szabó András szerint az akarat teljes determináltsága lehetetlenné tenné az önnevelést, a szokások megváltoztatását, a jövő formálását. Elutasító álláspontját azzal indokolja, hogy a nevelés aktív szerepe, új tulajdonságokat kialakító, jellemformáló hatása e koncepció szerint azért nem érvényesülhet, mert a pozitív döntéseket a meglévő pozitív tulajdonságok determinálják, a negatív döntéseket a negatív tulajdonságok, a jövőt pedig azért nem lehet fermálni, mert az erre irányuló tevékenység is benne van a jövőt meghatározó tényezőkben.⁸

⁷ Uo. 87. o.

⁸ Szabó: Id. mű 91. o.

Szabó András első érve lényegében egybeesik a James-féle pragmatizmus antideterminisztikus érvelésével. James a determinizmus problémáját pragmatista alapon, a hasznosság oldaláról közelíti meg. Ezen az alapon az indeterminizmus mellett dönt, „mert ez lehetőséget ad az emberek megjavulására, felemeli az embert, szemben a determinizmussal, amely pesszimisztikus elmélet, csak ismétlődést ismer el és perspektívátlaná teszi az embert”. James szerint a társadalomban sok a negatívum, így tehát a társadalmi fejlődés, az emberek megjavulása csak úgy lenne lehetséges, ha az ember kiszakítaná magát determináltságából.

Az, hogy Szabó András érvelése egybeesik egy idealista irányzat érveivel, önmagában természetesen még nem igazolja gondolatmenetének helytelenségét. Rátérek tehát nézeteinek „önmagukban való” bírálatára.

Az az elképzelés, amely szerint az akarat teljes meghatározottsága esetében nincs lehetőség az ember önfejlesztésére, szokásainak megváltoztatására, teljesen hibás. Ez az elgondolás először is figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az akarat keletkezése rendkívül bonyolult, az objektív külvilág és a szubjektum sokoldalú dialektikus kölcsönhatásán alapuló, szakadatlanul változó folyamat. A valóságban az ember szokásai nem mechanikus függvényei előző szokásainak, a szokások fejlődésére számtalan tényező hathat, így pl. a szokás negatív voltának a felismerése, a külső szituáció megváltozása (amelyben elítélik az adott szokásokat stb.), mindezek erősebb determinánsoknak bizonyulhatnak mint a szokásokhoz való ragaszkodás tehetetlenségi nyomatóka.

Felvetődik a kérdés: Szabó András szerint mivel magyarázható az emberek önfejlődése? Ha a determináltság valóban ellentmond a fejlődésnek, akkor nem marad más hátra, mint elismerni, hogy az ember „lelke” vagy „szabad akarata” működik közre önfejlesztésében. Ezért furcsa dolog, hogy egy olyan filozófus, aki állandóan hangoztatja a determinánsok végtelenségét, objektíve Jameséhez hasonló álláspontra jut, arra, hogy az akarat determináltsága egyet jelent az akarat mechanikus ismétlődésével.

Még kevésbé lehet egyetérteni Szabó Andrásnak azzal a gondolatával, hogyha minden emberi tevékenység egyértelműen determinált, akkor a jövő nem formálható, mert az erre irányuló tevékenység is benne van a jövőt meghatározó tényezőkben. A materialista történelemfelfogás alaptétele, hogy az emberek szerzői és szereplői is történelmüknek, a történelmet tehát maguk csinálják és maguk formálják. Az emberek történelemformáló tevékenységén mit sem változtat az a tény, hogy tevékenységük nem indeterminált, hanem a bennük érvényesülő társadalmi törvények és legkülönbözőbb egyedi determinánsok által teljesen meghatározott. Felmerül tehát a kérdés: ha az akarat netán mégis abszolút determinált lenne, akkor ki vagy mi formálná a történelmet — a jó isten-e, vagy a misztikus fátum?

Illusztrációképpen világítsuk meg egy példával is ellenvetésünket. Tegyük fel, hogy egy kollektíva lecsapol egy mocsaras vidéket, termővé változtatja, s ezzel átformálja a vidék egész arculatát. Tegyük fel továbbá, hogy a természetátalakító tervek és tevékenység teljesen determinált volt. Vajon ebben az esetben módosítanunk kellene ítéletünket, vagyis azt kellene állítanunk, hogy a természet változatlan maradt az adott vidéken, a természet átformálása nem következett be, mert az átalakítást végzők akarata determinált volt?

Szabó András nem veszi észre, hogy bírálatával önmaga alatt vágja a fát. Máshelyütt ugyanis ő sem tagadja, sőt alapvető tételnek tartja, hogy a

történelmet formáló emberek akarata és tevékenysége alapján társadalmi törvények által determinált. Az emberek tehát nem önkényesen, tetszésük szerint csinálják a történelmet. Röviden: Szabó András is azt vallja, hogy a történelemformálásban döntő szerepet játszik a társadalmi törvények által determinált emberi akarat és tevékenység, az emberek döntéseiben tehát viszonylagosan alárendelt az, amit a törvényektől eltérően vagy a törvények ellenére választanak, ahhoz képest, ami a törvények által determinált. Ebből viszont az következik, hogy az emberek döntéseit alapján ő is determináltak tartja, ezért, ha továbbra is ragaszkodik ahhoz, hogy a determináltság kizárja a történelemformálást, akkor el kellene ismernie, hogy az emberek csak másodlagosan formálják történelmüket, amennyiben a törvényszerűség csak a véletleneken keresztül érvényesülhet. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy a történelemformálás egybeesik a véletlenszerűség területével.

Szabó András végső fokon ahhoz a következtetéshez jut, hogy álláspontom épp annyira fatalista, mint Holbaché, vagy akár az ókori fatalistáké. Ennél a mindent egybemosó ítéletnél Szabó András nem veszi figyelembe, hogy a mögött a rendkívül absztrakt és általános determinisztikus formula mögött, amely azt hirdeti, hogy a jelenségek létrejötte elkerülhetetlen, a legkülönbözőbb, egymástól gyökerében eltérő társadalom- és emberfelfogások húzódnak meg. Nézetem szerint jelentős különbség van aközött, hogy ezt az általános formulát a társadalom fejlődését illetően azzal töltjük-e ki, hogy *a*) az emberi társadalom egy misztikus világszellem, az isteni előre elrendelés, egy mindent periódikusan ismétlő fátum hatására fejlődik, *b*) az ember élete egy vonal, amelyet a természet parancsára ír le, *c*) a társadalom fejlődése az emberek törvényszerű és véletlenül meghatározott cselekedeteinek bonyolult kölcsönhatásaként alakult ki. Ezért jogtalan a helyes *c*) variáció mechanikus azonosítása a hibás *a*) és *b*) variációval.

Összefoglalva: Szabó András bírálatának lényegét, hogy koncepcióm alapján azonos a mechanikus determinizmus felfogásával, nem tudom elfogadni. A bírálat nem veszi figyelembe a teljes determinizmus ontológiai és gnoszeológiai vonatkozásai közötti különbséget, valamint azt a tényt, hogy a teljes determinizmus elve olyan formula, amelyet a determinánsokat egyenlítő véges világképpel és a törvényszerű és véletlen determinánsokat megkülönböztető, a világ minőségi összetettségét és végtelenségét valló dialektikus felfogással egyaránt meg lehet tölteni. Ezért a jelenségek determináltságát hirdető felfogás összekapcsolódhat egy mechanikus determinista elképzeléssel, de éppúgy kezdete lehet egy dialektikus determinista koncepciónak is.

Kiderült az is, hogy a teljes determinizmus elvének az akaratszabadság klasszikus gondolatára való alkalmazása nem vezet szükségszerűen olyan konklúziókhöz, amelyek ellentmondanak a marxista társadalomfelfogás egyes lényeges gondolatainak. Így például szerintem nincs ellentmondás az emberi akarat teljes meghatározottságának dialektikusan értelmezett gondolata és az ember történelemformáló szerepéről szóló marxista elképzelés között; az emberi akarat meghatározottsága ugyanis ebben az interpretációban nem az isteni előre elrendelés vagy a fátum, esetleg a külső körülmények függvénye, hanem az objektív és szubjektív tényezők kölcsönhatásának terméke, az akarat determináltsága tehát teljes összhangban van azzal a ténnyel, hogy az ember közvetlenül maga alakítja ki gondolatait, formálja akaratát.

Mindezzel korántsem szeretném azt állítani, hogy az általam javasolt hipotézis a dialektikus determinizmus koncepció egyetlen helyes kiinduló-

pontja. Mindaddig azonban, amíg a dialektikus materializmus nem rendelkezik általánosan elfogadott, részletesen kidolgozott dialektikus determinista koncepcióval, a teljes determinizmus elvét mint a megoldás alapjára vonatkozó egyik hipotézist foghatjuk fel.

III.

Vizsgáljuk meg ezután, vajjon sikerül-e Szabó Andrásnak jobb koncepciót kidolgoznia a szükségszerű és véletlen problémáira? Ha egy mondatba akarnók összefoglalni a szükségszerűségről és véletlenről alkotott koncepcióját, akkor ez a következőképpen hangzanék: *Minden jelenség egy és ugyanabban a vonatkozásban abszolút véletlen és ugyanakkor abszolút szükségszerű.*⁹

Úgy gondolom, nem szükséges különösebben bizonyítani, hogy ez a koncepció mind a marxizmus klasszikusainak tanításához, mind az azóta megjelent marxista művekhez képest újszerű gondolatokat tartalmaz. A koncepcióban legalább két olyan gondolatot lehet találni, amely eddig a marxista irodalomban nem fordult elő.

Az egyik gondolat az, hogy a szükségszerűség éppoly abszolút, mint ellentéte, a véletlen. Ebben a gondolatban nem az az új, hogy feltételezi egy abszolútnak tartott kategória ellentétének létezését, már a marxizmus klasszikusai is rámutattak arra, hogy a dialektika szerint egy kategória abszolút volta nem zárja ki ellentétének relatív létezését. (E gondolat alapja annak a metafizikus felfogásnak a tagadása, amely az abszolútot és a relatívot minden esetben egymást száz százalékosan kizáró ellentéteknek fogja fel.) Így pl. Lenin utal arra, hogy az ellentétek harca a mozgáshoz hasonlóan abszolút, míg az ellentétek egysége a nyugalomhoz hasonlóan relatív.¹⁰

Szabó András elképzelésében az az új, hogy nemcsak azt feltételezi, hogy egy abszolút jelzővel ellátott kategória ellentéte relatíve létezhet, hanem azt is, hogy az *ellentétes kategória ugyancsak abszolút*. Az ellentétes kategóriák egyaránt abszolútként való feltüntetésére nincs példa az egész marxista irodalomban.

A másik új gondolata az, hogy a jelenségek abszolút szükségszerűsége és abszolút véletlenszerűsége *egy és ugyanazon vonatkozásban* áll fenn.

Eddig ugyanis mind a determinizmus hagyományos marxista koncepciója, mind a teljes determinizmus elmélete azt emelte ki, hogy a jelenségek szükségszerűsége és véletlenszerűsége különböző vonatkozásban jelentkezik.

Új dialektikus gondolatok születését a marxista filozófusok általában örömmel üdvözlik. Természetesen akkor, ha nemcsak újak, hanem valóban dialektikusak is. Szabó András nézetei e második feltételnek sajnos nem tesznek eleget.

Nézzük először az első gondolatot. Az a tétel, hogy egy kategória épp annyira abszolút, mint saját ellentéte, feltétlenül magyarázatot kíván. A tétel ugyanis első pillanatban abszolút képtelenségnek tűnik. Nehezen gondolható el ugyanis, hogy egy tulajdonság úgy teljes és kizárólagos, hogy ugyanakkor saját ellentéte is az. Egy példával élve: a marxista filozófia elképzelhetőnek tartja, hogy egy meghatározott tétel egyszerre tartalmazzon abszolút igaz és relatív igaz elemeket, figyelembe véve, hogy az adott tétel tartalmaz objektíve igazságot, de a valóságot nem teljesen kimerítően tükrözi. Amennyire

⁹ Uo. 101. o.

¹⁰ Lenin: A dialektika kérdéséhez. Művei 38. köt. 1961. 348. o.

elfogadható ez a gondolat, annyira elfogadhatatlannak látszik a gondolat ilyen irányú túlfeszítése, hogy egy tétel abszolút igaz és ugyanakkor abszolút hamis is. (Hozzá sem merem tenni az egy és ugyanabban a vonatkozásban a jelzőt.)

Ennek alapján jogosnak látszik az az igény, hogy Szabó Andrásnak egyértelműen tisztáznia kellene: 1. mit ért pontosan az abszolút jelzón, eltérése az abszolút jelző hagyományos értelmezésétől, s ha igen, milyen elvi alapon indokolja meg az eltérést, 2. részletesen be kellene bizonyítania, hogy az általa vizsgált kategóriák tényleg egyaránt abszolút véletlenek és egyaránt abszolút szükségszerűek.

A valóságban azonban Szabó egyik igénynek sem tesz eleget. Ami az elsőt illeti, egyértelmű meghatározást arról, hogy pontosan mit ért az abszolút fogalmán, sehol sem kapunk. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez a meghatározatlanság nem véletlen, ez ad lehetőséget a szerzőnek, hogy eljusson ahhoz az extrém végeredményhez, hogy a jelenségek egyaránt abszolút szükségszerűek és abszolút véletlenek.

Ami a második igényt illeti, ezt formailag teljesíti, megpróbálja megindokolni a szokatlan végkövetkeztetését, az általa alkalmazott eljárást azonban nézetem szerint nem tekinthetjük tudományos bizonyításnak.

Térjünk rá ezek után az abszolút szükségszerűség és abszolút véletlenszerűség részletes elemzésére.

Szabó András nézeteit a könnyebb érthetőség kedvéért egy példa kapcsán világítja meg. Egy feldobott és a 6-os oldalra esett kocka segítségével próbálja illusztrálni felfogásának igazságát. A példa elemzése során megállapítja, hogy a kocka esése a 6-os oldalra szükségszerűen következik azokból a tényezőkből, amelyek az eseménynél szerepet játszottak.

Az abszolút szükségszerűség megindoklása ebben az összefüggésben így hangzik: „A tényezők összehatásának eredőjeként létrejövő esemény *abszolút szükségszerű*, mert az adott feltételek mellett a kocka csak az adott oldalra eshetett.”¹¹

Ha komolyan vesszük a szavak értelmét, akkor ebből az indoklásból az derül ki, hogy a kocka esése annyiban szükségszerű, hogy csak erre az oldalra eshetett, adott feltételek mellett csak ez az eredmény jöhetett létre. Mit jelent tehát itt az abszolút jelző? Azt, hogy a kocka kizárólagosan erre az oldalra eshetett, nem eshetett más oldalra. Az abszolút jelző értelmezése itt teljesen egybeesik a szokásos felfogással.

Nem nehéz észrevenni azt sem, hogy ez a felfogás alapján eltér a marxista filozófia kézikönyveiben található koncepciótól (amelyek a kocka 6-os oldalra esését, mint a véletlen tipikus esetét tüntetnék fel), miután ez sem a kocka, sem az ember belső fejlődésének nem szükségszerű következménye. A hagyományos felfogás tehát egyértelműen tagadta volna az esemény szükségszerűségét, még inkább abszolút szükségszerűségét.

Ugyanakkor ez a meghatározás feltűnően hasonlít ahhoz az álláspont-hoz, amelyet néhány oldallal előbb Szabó András mélységes megvetéssel mechanikus deterministának nevezett, és egyértelműen elutasított. Ezt a hasonlóságot a szerző is észreveszi, és ezért (legalább egy lábjegyzet erejéig) kísérletet tesz az elhatárolásra.

Miután ez az elhatárolási kísérlet „gyöngyszeme” az egész munkának, szeretném először teljes terjedelmében idézni a szöveget:

¹¹ Szabó: Id. mű 100. o.

„Az ‚abszolút szükségszerű‘ a mi koncepciónkban nem valami véges, lezárt meghatározottságot jelent, hanem azt, hogy *adott szinten* vizsgálva a jelenséget (a mi esetünkben például csak azt véve figyelembe, hogy a kocka az adott oldalára esett, eltekintve attól, hogy hogyan esett az adott oldalára, hány perdülés után stb.) mindig meg kell lennie a bekövetkezést meghatározó tényezőknek. Az abszolút szükségszerűség tehát nem azonos az abszolút egyértelmű meghatározottsággal, mert csak adott szintig tartalmazza a jelenség meghatározottságát. Az ‚abszolút‘ jelző itt csak arra utal, hogy a jelenség meghatározottságát a totalitásban vizsgáljuk, vagyis elvonatkoztatunk a belső és külső, lényeges és lényegtelen determinánsok megkülönböztetésétől.”¹²

Elolvassa a szöveget, rögtön szemünkbe tűnik, hogy a bűvös szó, amely „megkülönbözteti az igazat a hamistól”, az „*adott szinten*” kifejezés. Aki az adott szinten vizsgálja a kérdést az dialektikus, aki pedig nem, az mechanikus materialista. De mit értsünk az „adott szinten” kifejezésen? Adott szinten az vizsgálja a jelenséget, aki csak azt veszi figyelembe, hogy melyik oldalára esett a kocka, de eltekint a „hogyan”-tól és a „miként”-től. Ezt a módszert Szabó szerényen „totalitásnak” nevezi, szemben az egész tudományos irodalommal, amely ezen a kifejezésen eddig azt értette, hogy „egész”, míg a szerző átértelmezésében ez a kifejezés pont az ellenkezőjét jelenti: azt, hogy a jelenséget nem egészében szemléljük, hanem csak „adott szintig”, vagyis a konkrét esetben a 6-os oldalra esést. Kiderül azonban, hogy a totalitásnak Szabónál még más jelentése is van, s ez nem kevésbé meglepő: totalitás az a szemlélet, amely elvonatkoztat a determinánsok minőségétől. Nyilvánvaló, hogy a determinánsok minőségi különbségeitől való elvonatkoztatás nem azonos a totalitással, mert hiszen az ember akkor is elvonatkozathat a determinánsok minőségi különbségeitől, ha csak két determinánst vizsgál, és megállapítja, hogy mindkettőben az a közös, hogy determinánsok.

Mindez azonban csak a fogalomhasználat zavarossága, s mint ilyen formai hiba.

A koncepció tartalmi hibái, belső ellentmondásai akkor bukkannak elő, ha a „mechanikus” állásponttól való elhatárolási kísérletet a saját példájára próbáljuk alkalmazni. Szabó András szerint a kocka 6-os oldalra esése abszolút szükségszerű, de nem abszolút egyértelműen meghatározott jelenség. Miért? Nyilván azért, mert az adott jelenséget nem véges számú, hanem végtelen számú tényező határozza meg. (Lásd Szabó András előző nézeteit.) Mi a következménye annak, hogy a jelenségek nem egyértelműen meghatározottak? Az, hogy hibás az a nézet, amely azt állítja, hogy egy jelenség csak úgy mehetett végbe, ahogyan végbement. Tehát hibás az a nézet is, hogy egy meghatározott módon feldobott kocka „az adott feltételek mellett csak az adott oldalára eshetett”. Csakhogy ez a mondat nem az én könyvemben, hanem Szabóéban található.

Szabó András erre azt válaszolhatná, hogy ez inszinuáció, hiszen ő kiemelte, hogy a kocka feldobása csak „adott szintig” abszolút szükségszerű, de „nem totalitásban” (értsd összességben) vizsgálva kiderül, hogy a jelenségek végtelenül determináltak.

Fogadjuk el Szabó András ellenvetését. Ebben az esetben az előbbi gondolatot a következőképpen kellene kiegészítenünk: adott feltételek mellett a kocka csak a 6-osra eshetett ugyan, de vannak más feltételek is, ezek ’nem adottak’, és végtelenül sokan vannak, s ezek figyelembe vételével a kocka

¹⁵ Uo.

már eshetett volna más oldalára is, mert hiszen a kocka esése is, ahogy minden jelenség, „egy-sokértelmű”! De mi marad ebben az esetben az „abszolút szükségszerűségből”? Nem sok. Az abszolút és a szükségszerűség minden esetre hiányozni fog belőle. Arra a kérdésre ugyanis, hogy az adott kocka csak a 6-os oldalára eshetett-e, nem lehet egyszerre kétféle feleletet adni: azt, hogy igen, mert az adott feltételek mellett csak így eshetett, és azt is, hogy nem, mert hiszen voltak más feltételek is, mert nyilvánvaló, hogyha objektíven ezek a más feltételek is fennállottak, akkor csak a második ítélet lehet igaz.

Lehetséges azonban, hogy a szerző ezt az értelmezést sem fogadja majd el, és arra hivatkozik, hogy a kocka 6-os oldalra esése — amely egy sokoldalú eseménysor egyszerű záró mozzanata — egyszerűségénél fogva már nem rendelkezik végtelenül sok determinánssal, vagyis az „adott feltételek” itt teljesen kimerítik és megmagyarázzák, hogy miért esett a kocka éppen a 6-os oldalra. (Ebben az esetben ugyanis csak az „oldalszám” a fontos, és figyelmen kívül hagyjuk a pörgést, az esés módját stb.)

Ez a variáció azonban még súlyosabb ellentmondásokkal terhelt, mint az előző. Ugyanis a következő kérdéseket tehetjük fel:

1. Miben különbözik ennél az értelmezésnél a 6-os oldalra esés meghatározottsága az oly élesen elítélt egyértelmű meghatározottságtól? Nyilvánvalóan semmiben, mert ha az adott feltételek teljesen meghatározták az oldalt, akkor nem lehet hivatkozni arra, hogy a végtelen számú determináns megfosztja a jelenséget egyértelmű meghatározottságától. Ez azonban azt jelenti, hogy ez a variáció teljesen tarthatatlanná teszi Szabó András különbségtételét, amellyel el akarja magát határolni az általa bírált állásponttól.

2. Vajon általánosítható-e a példa? Nyilvánvalóan nem. Szabó példáját véve alapul: ha egyetlen kő leesésének végtelenül sok összetevője van, akkor ez egyetlen kocka leesésére is vonatkozik. Ebben az esetben azonban joggal tehető fel a kérdés, miért tüntet fel a szerző tipikusnak olyan példát, amelyet maga sem tart annak?

Melyik variáció felel meg jobban a szerző szándékának? Ezt természetesen a szerzőnek kell eldöntetnie.¹³ Egy dolog azonban bizonyos. Szabó András azzal a szándékkal állította fel az abszolút szükségszerűségről szóló elméletét, hogy ezzel elkerülje mind a hagyományos álláspont burkolt indeterminizmust tartalmazó Scilláját, mind a teljes determinizmus Charybdisét. E kísérlete mindjárt az első ponton, az abszolút szükségszerűség meghatározásánál csődöt mondott. Kiderült, hogy az általa képviselt harmadik út járhatatlan, álláspontja — homályossága ellenére — az egyik általa bírált felfogással egyenlő.

S ez nem véletlen. Szabó András kudarca annak a következménye, hogy meg akarta kerülni az egyértelmű választ arra a szükségszerűségnél kikerülhetetlen kérdésre, hogy a jelenségek csak úgy jöhettek-e létre, ahogyan létre jöttek? Erre a kérdésre csak kétféle választ lehet adni: igent vagy nemet. Szabó András erre a kérdésre úgy mond igent (a kocka esése abszolút szükségszerű), hogy közben nemet mond (de azért nem egyértelmű meghatározottsággal), és ezzel azt hiszi, hogy „dialektikusan” tagadta meg, mindkét álláspont egyoldalúságát. A valóságban azonban ez a „túlhaladás” csak burka annak, hogy Szabó András az egyik, méghozzá a hagyományos álláspont mellett tör lándzsát.

¹³ Szeretnék rámutatni arra, hogy ebben az esetben harmadik variáció nem lehetséges, mert vagy teljesen determinált a kocka 6-os oldalra való esése, vagy nem, így a szerzőnek az egyik variációt feltétlenül el kell fogadnia.

Ha ugyanis eltekintünk a 6-os oldalára esett kocka konkrét példájától, és általános világnézeti szinten tesszük fel a kérdést, hogy a kocka esése és minden más jelenség létrejötte teljesen meghatározott-e, csak úgy jöhetett-e létre, ahogyan létrejött, akkor kibújik a szög a zsákból. Egyértelműen azt a választ fogjuk kapni Szabó Andrástól, amit a hagyományos álláspont hívei adnak: *nem*, a jelenségek egy-sokértelműen meghatározottak, ami magyarul annyit jelent, hogy a végtelen összefüggés miatt másként is létrejöhetnek volna. A hagyományos álláspont ebből a „nem”-ből őszintén levonja a következtetést; a jelenségeket nem tartja abszolút szükségszerűeknek. Szabó András nem vonja le ezt a következtetést, úgy tűnik, mintha korrigálná a hagyományos álláspont hibáját, valójában azonban álláspontja ugyanabban a hibában szenved.

A teljesség kedvéért nem árt röviden felidézni, hogy mi volt a fő hibája a hagyományos álláspontnak. A hagyományos álláspont a determinista világkép megalkotásánál abból a helyes tételből indult ki, hogy minden jelenség minden mozzanata okozatilag meghatározott. Ez a tétel a következetes materialista determinizmus elengedhetetlen gondolata, amely a jelenségek általános meghatározottságának tétélezésével nem hagy kiutat az indeterminizmus számára.

Szükségyszerűségi viszony áll-e fenn az okozat és az okok, illetve a feltételek között, más szóval: a determinánsokból csak az adott okozat jöhetett-e létre?¹⁴ Erre a kérdésre a hagyományos álláspont természetesen igent mondott — a kérdés tagadása ugyanis az egész oksági kategóriát értelmetlenné tenné, hiszen az éppen azt fejezi ki, hogy az okozatot determinánsai teszik olyanná, amilyen. A hagyományos álláspont azonban visszarettent attól, hogy ebből az igenből levonja az *általános világnézeti következtetéseket*, vagyis elismerje, hogy ha minden jelenség okozatilag meghatározott és az okság szükségszerűséget foglal magában, akkor a konklúzió: minden jelenség minden mozzanata egyben szükségszerűen, méghozzá kizárólagossága következtében *abszolút szükségszerűen* meghatározott. Hogyan lehet ezt a konklúziót elkerülni?

A nem kívánatos konklúzió elkerülésének egyik eszköze a szükségszerűség fogalmának kettős értelemben való használata. A hagyományos álláspont hívei azzal védekeztek a „káros” konklúzió ellen, hogy az „igazi” szükségszerűség a belső, lényegi okok, törvényszerűségek által való meghatározottság, azok a jelenségek (vagy jelenségrészek) tehát, amelyek nem ilyen tényezők által determináltak, véletlenek. Ezután következett a „bűvészmutatvány”: a jelenségek általános szükségszerűségének kérdésére már a „belsővé” átértelmezett, „igazi” szükségszerűség fogalmának alkalmazásával válaszoltak. Így állt elő az a furcsa végeredmény, hogy a jelenségek általános okozati meghatározottságából, mégsem született meg a jelenségek általános szükségszerűsége . . . , mert a jelenségek egy része nem törvények, belső okok által meghatározott, tehát másként is létrejöhet, mint ahogyan létrejött. Ez a válasz azonban inkonzekvens, hamis válasz, amely logikai ellentmondásban áll az okság egyetemességének tételével és annak *elismerésével*, hogy az okság egyben szükségszerűséget tartalmaz.

Nyilvánvaló ugyanis, hogyha az okok szükségszerűen idézik elő az okozatokat (s ez, mint láttuk, az okság elengedhetetlen tulajdonsága), akkor ez érvényes azokra az esetekre is, amikor az okok külsők, egyediek vagy ritkán

¹⁴ Vonatkoztassunk itt el attól, hogy külső vagy belső okokról van-e szó.

előfordulók, nem lényegesek. Ezért az okok közötti különbségtétel, amely más szempontokból igen lényeges, itt, ennél a problémánál semmitmondó, és csak zavart eredményezhet, mert az okok értékrendi különbsége mit sem változtat azon a tényen, hogy minden okcsoport szükségszerűen idézi elő az okozatokat, így tehát összességükben az összes jelenségek teljesen szükségszerűek, vagyis nem jöhetnek létre másként, mint ahogy létrejöttek.

A hagyományos álláspont végkövetkeztetése azonban nemcsak azért hibás, mert következtetlen és logikai ellentmondásban áll a marxista filozófia más tételeivel, hanem azért is, mert — szándéka ellenére — *utat nyit az indeterminizmusnak*. Az a végkövetkeztetés, amely végső fokon kettébontja a jelenségeket, olyanokra, amelyek csak így jöhetnek létre, és olyanokra, amelyek másként is létrejöhetnek volna, ezzel elismeri, hogy a jelenségek egy részét illetően az indeterminizmusnak van igaza. (Az indeterminizmus alaptétele ugyanis éppen az, hogy a jelenségek másképpen is létrejöhetnek volna, mint ahogyan létrejöttek.) A hagyományos álláspont végkövetkeztetése ezért tulajdonképpen a determinizmus és indeterminizmus keveréke.

Szabó András a hagyományos álláspont bírálói meggyőzték arról, hogy ez az út nem járható. A bírálat lényegét azonban mégsem értette meg. Ezért arra törekszik, hogy a dialektikus materializmus determinista tételeiből levonható helyes konklúziót „korszerűbb” eszközökkel próbálja elkerülni. Ennek érdekében elismeri, hogy az egyedi, nem belső okok által előidézett jelenség (a kocka 6-os oldalra esése) is lehet abszolút szükségszerű, s a szükségszerűségen itt valóban azt érti, hogy a jelenség az adott feltételek mellett csak úgy jöhetett létre, ahogyan létrejött. Hogyan lehet az elismerés után továbbra is megtagadni a következetesen materialista koncepció elfogadását? Kétféle módon. Az egyik az „adott szinttel” való operáció, a jelenségek végtelenségére való hivatkozás. Mi az eredménye ennek? Egy olyan álláspont, amely szerint a jelenségek objektíven mégsem abszolút szükségszerűek, hanem egy-sokértelműek, vagyis alapjában okaik, törvényszerűségeik miatt így kell létrejönniök, de a végtelen sok tényező miatt (?) — legalábbis részben — létrejöhetnek másképpen is. Miben különbözik ez az álláspont végeredményét tekintve a hagyományostól? Semmiben! Hiába hangoztatja Szabó András a jelenségek abszolút szükségszerűségét, azzal, hogy ismételtelen elismeri a jelenségek objektív sokértelműségét, álláspontja éppúgy indeterminista, megmagyarázhatatlan, misztikus elemet foglal magában, mint a hagyományos koncepció, éppúgy nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy akkor miért éppen így jöttek létre a jelenségek, ahogy létrejöttek, mint ahogy a hagyományos álláspont sem tud erre a kérdésre válaszolni.

Van azonban egy másik eszköz is, amelyet a szerző felhasznál „korszerűsített” álláspontja védelmében, s ez az „abszolút véletlen” kategóriájának bevezetése. Az „abszolút véletlen” új kifejezés a marxista filozófiában. Eddig egyetlen marxista szerző sem vallotta magáénak az „abszolút véletlen”-ről szóló tanítást. Ellenkezőleg, a marxista szerzők bírálták az „abszolút véletlen”, a „tisztá véletlen” koncepcióját mint az indeterminizmus klasszikus koncepcióját. A bírálat alapja az volt, hogy az „abszolút véletlen” teljes esetlegességet jelent, a valóságban azonban az esetlegesség csak viszonylagos lehet. Szabó András most arra az álláspontra helyezkedik, hogy az abszolút véletlen elutasítása egyik volt a marxista „deterministák” eddig nagy számban elkövetett hibáinak, a következetes marxizmus csakis az „abszolút véletlen” elvét vallhatja.

Az olvasó azonban itt már teljesen értetlenül áll. Hát nem azt olvasta az előbb, hogy a jelenségek abszolút szükségszerűek, ami azt jelenti, hogy legalábbis az „adott szinten csak úgy jöhettek lére, ahogyan létrejöttek”. Az „ugyanazon vonatkozású” abszolút véletlen” gondolata azonban ennek poláris ellentétét jelenti, azt, hogy a jelenségek akárhogyan létrejöhetnek, semmi sem determinálja őket — éppen ezért abszolút véletlenek.

Az értetlenség azonban indokolatlan. Az olvasó ugyanis áldozatul esett annak, hogy a szerző egyáltalában nem ragaszkodik ahhoz, hogy az „ugyanazon vonatkozás” kifejezés valóban azonos vonatkozást takarjon. A véletlen esetében is erről van szó, Szabó András a véletlent nem mint indetermináltságot fogja fel, hanem más értelemben használja a kifejezést. Az abszolút véletlen nem teljes meghatározatlanságot jelent, hanem valami egészen mást: azt, hogy „a hatótényezők teljesen esetlegesek voltak az eredmény szempontjából, hiszen ez teljesen más tényezők más kombinációja esetén is bekövetkezhetett volna”.¹⁵ Szabó szerint tehát az abszolút véletlen nem a teljes meghatározatlanságot jelenti, hanem azt, hogy a meghatározó tényezők az eredmény, az okozat szempontjából esetlegesek, az eredmény tehát létrejöhet ezekkel a tényezőkkel, de létrejöhet más tényezőkkel is. Így tehát egy jelenség egyszerre abszolút szükségszerű, mert hatótényezőinek elengedhetetlen következménye, és abszolút véletlen is, mert a hatótényezők abszolút esetlegesek.

Az a tény, hogy Szabó András új értelemben használja a kifejezést, önmagában természetesen még nem hibáztatható. Lehetséges, hogy a régi szóhasználat valóban hibás, a kifejezés új értelmezése tehát jobban tükrözi a valóságos viszonyokat. Szabó András tényleg így vélekedik, s büszkén mutat rá arra, hogy

„Míg a bírált koncepciók nem tudták megoldani az alapvető problémát: a véletlen beleillesztését a determinizmus rendszerébe, számunkra ez nem okoz nehézséget . . . (nekünk) nem kell szellemi kintornát végeznünk avégett, hogy a determinizmust is megtartsuk és a véletlent is megmentsük.”¹⁶ (Mellesleg: a kintorna nem kínos tornászást jelent, hanem verklin való „zenélést”).

Sajnos szerzőnk ebben az esetben is túlértékeli „felfedezéseit”. A következőkben megkíséreljük bebizonyítani, hogy Szabó Andrásnak „csak” három dologban nincs igaza:

1. hogy a véletlen valóban ugyanabban a vonatkozásban áll fenn,
2. hogy a véletlen valóban abszolút véletlen,
3. hogy koncepciója gyökeresen új.

1. Vizsgáljuk meg először az ugyanazon vonatkozás problémáját:

Kezdjük talán a probléma lényegénél. Jogos-e azt állítani, hogy a Szabó András által felvázolt abszolút szükségszerűség és abszolút véletlen *egy és ugyanazon* vonatkozásban áll fenn? Ha megtartjuk az egy és ugyanazon vonatkozás „hagyományos” értelmét, akkor erre a kérdésre egyértelműen nemel kell válaszolnunk.

Milyen vonatkozásban szükségszerű a kocka 6-os oldalra esése? Szabó András sem tagadja, hogy itt a szükségszerűség a feltételek determináló funkciójából következett, abból, hogy a konkrét esetben az adott körülmények között csak így következhetett be a jelenség. Vajon lehet-e azt állítani, hogy a jelenség ugyanebben az összefüggésben abszolút véletlenül, azaz teljesen másként is bekövetkezhetett volna? Nyilvánvalóan nem, még Szabó András

¹⁵ Szabó: Id. mű. 101. o.

¹⁶ Uo. 102. o.

sem meri nyíltan elismerni, hogy adott feltételek mellett, „adott szinten” más eredmény is születhetett volna, ez ugyanis logikai képtelenség lenne. Ebből azonban az következik, hogy ebben a vonatkozásban a jelenség csak abszolút szükségszerű, és nemcsak hogy nem abszolút véletlen, hanem egyáltalában nem véletlen.

Míg a jelenségek abszolút szükségszerűsége arra a kérdésre ad választ, hogy bekövetkezhet-e a jelenség az adott feltételek mellett másképpen, mint ahogy bekövetkezett, addig a Szabó által tételezett véletlen egy *egészen más kérdésre* ad választ. Nevezetesen arra, hogy az adott jelenség vajon mindig ugyanazokhoz a feltételekhez van-e kötve, vagy létrejöhet-e más feltételek esetén is. Itt tehát nem arról van szó, hogy egy jelenség létrejöhet-e másként, mint ahogy létrejött, hanem arról, hogy szükségszerű létrejötté mindig ugyanazoknak a feltételeknek következménye-e. Ha erre a kérdésre igent mondok, és azt állítom, hogy a jelenségek mindig csak ugyanazon feltételek mellett jöhetnek létre, s ezt az összefüggést is szükségszerűségnek nevezem — esetleg az eredmény oldaláról jelentkező szükségszerűségnek —, akkor világosan kell látnom, hogy kétféle szükségszerűséggel van dolgom. Az első szükségszerűség igenléséből nem következik mechanikusan a második elfogadása, és fordítva: a második tagadása nem hozza magával elkerülhetetlenül az első tagadását. Ebből azonban világosan kiderül, hogy itt két különböző vonatkozásról — logikailag két különböző premisszáról — van szó, és az, aki ennek ellenére azt hangsúlyozza, hogy ez mégis csak egy és ugyanaz a vonatkozás, csak összezavarja a problémát.

Szabó a könyvében megpróbálja megelőzni a várható ellenvetéseket. Szerinte ebben az esetben mégis egy és ugyanazon vonatkozásról van szó, mert a „második típusú” szükségszerűség, illetve véletlen — Szabó szerint ebben az összefüggésben abszolút véletlenek a jelenségek — nem az elsőtől függetlenül jelentkezik, hanem csak vele együtt. Mivel a második típusú véletlen ugyanarra a jelenségre vonatkozik, az abszolút szükségszerűségnek s az abszolút véletlennek egy és ugyanazon vonatkozásban kell fennállania.

Szabó András ellenvetését azonban nem lehet elfogadni. Az a tény, hogy mind az első típusú szükségszerűség, mind a második típusú véletlenszerűség a feltételek és a jelenség viszonyában jelentkezik, nem teszi a kettőt egy vonatkozásúvá. Szabó András ugyanis figyelmen kívül hagyja, hogy itt az azonos elnevezés mögött erősen eltérő tartalom rejlik, ami tulajdonképpen indokolttá tenné, hogy a második típusú szükségszerűséget más elnevezéssel lássuk el. (Ez lényegesen elősegítené a félreértések eloszlatását.)

Ezzel magyarázható a szerző kettős magatartása: tudatosan az egy és ugyanazon vonatkozás mellett kötelezi el magát, ösztönösen azonban érzi, hogy itt két különböző dologról van szó, ezért meg sem kíséri, hogy valóban egy és ugyanazon vonatkozásban — tehát tényleg teljesen azonos premisszákhoz kapcsolva — állítsa fel az ellentéteket. Ellenőrzésképpen állítsuk fel azt a 4 ítéletet, amelyek közül kettő egy és ugyanazon vonatkozásban tagadja egymást (az a a b -t, és a c a d -t):

- a) A kocka 6-os oldala szükségszerűen jön létre feltételeiből.
- b) A kocka 6-os oldala nem szükségszerűen jön létre feltételeiből.
- c) A kocka 6-os oldala *mindig* ezekből a feltételekből következik.
- d) A kocka 6-os oldala nem *mindig* ezekből a feltételekből következik.

A könyv szövegéből kiderül, hogy Szabó András az (aláhúzott) a) és a d) ítéletet elfogadja, míg a b) és a c) ítéletet egyértelműen elveti.

2. Nézzük meg ezek után a második problémát: vajon tényleg abszolút véletlenek-e a feltételek a bekövetkezett jelenséghez képest? Ehhez először tisztáznunk kell, mit ért Szabó pontosan a véletlenen. Szerinte véletlen az az esetlegesség, amely belső kapcsolatba került a jelenséggel. Hogy mi az esetlegesség, azt Szabó András nem határozza meg, de felfogására következtethetünk egyes konkrét példáiból. Így megállapítható, hogy a kockánál a feltételek esetlegessége abban nyilvánult meg az eredmény szempontjából, hogy „ez teljesen más tényezők más kombinációja esetén is bekövetkezhett volna”¹⁷ *Mit értsünk ezután abszolút véletlenen?* Szabó András szerint a véletlen abszolút jelzője azt jelenti, hogy a hatótényezők teljesen esetlegesek, vagyis bármilyen más tényezőkkel helyettesíthetők.

De vajon igaz-e az, hogy a kocka leesésének hatótényezői teljesen esetlegesek? Nyilvánvalóan nem! Amennyire vitathatatlan tény, hogy a kocka leesésének vannak esetleges tényezői (hiszen a kocka elvileg végtelen sokféle-képpen dobható), annyira helytelen ezt a reálisan létező esetlegességet túl-értékelní és abszolutizálni. A valóságban ugyanis még a kocka esésénél — amely prototípusa a szembetűnő esetlegességnek — sem minden tényező esetleges. Tegyük fel például, hogy két úrhajós hosszú úrutazásuk esetén kockázással próbálná unalmát eloszlatni. Sajnos a gondúzás nem valósulna meg, mert a földi kockák a feldobás után nem esnének sem a 6-os oldalra, de más oldalra sem, hanem fennmaradnának a levegőben. Ez az egyszerű példa is azt illusztrálja, hogy a kocka valamely adott oldalra esésének is lehetnek állandó feltételei.

Ebből azonban az következik, hogy az esetlegesség még a kocka esetében sem abszolút, azaz nem teljes. Még kevésbé áll fenn az abszolút véletlen lényegesebb természeti vagy társadalmi jelenségeknél. Így pl. vajon tekinthető-e abszolút véletlennek a Föld vagy a Nap pályája, egy háború kitörése stb.?

Elméletileg általánosítva ellenvetésünket: Szabó András koncepciója csak egy teljesen törvényszerűségek nélküli világra vonatkoztatva lenne igaz, ahol a törvényszerűségek híján a feltételek valóban teljesen esetlegesek lennének. Ezzel szemben Szabó András nagy híve és tanulmányozója a törvényeknek. Annál meglepőbb, hogy egy „abszolút” dialektikusan hangzó koncepció kedvéért ennyire megfedkezett önmagáról.

Minderre látszólag azt lehetne ellenvetésként felhozni, hogy Szabó talán nem akarta általánosítani a kocka példáját (amelynél a véletlen elemek a felszínen valóban dominálnak), s az a tény, hogy könyvének későbbi helyein sokat és helyesen foglalkozik a törvényszerű és véletlen viszonyával, alátámasztani látszik ezt a feltevést. Sajnos Szabó András szavai az ellenkezőjéről győznek meg bennünket. Elemzésének összefoglalójában ugyanis a következőket írja: „Ugyanaz a jelenség tehát abszolút szükségszerű és egyben abszolút véletlen *egy és ugyanazon vonatkozásban* . . . A fentiek (ti. a kocka-példa — *F. T.*) analógiájára *bármely más esetben* is könnyen rekonstruálható a szükségszerű és véletlen ugyanazon vonatkozásban fennálló ellentmondásos egysége, csak azt kell szem előtt tartani, hogy helyesen határozzuk meg az ellent-

¹⁷ Uo. 101. o.

mondás pólusait, és valóban a véletlent — nem pedig a pusztá esetlegest — állítsuk szembe a szükségszerűvel”.¹⁸ (A második kiemelés — *F. T.*)

Összefoglalva: nem lehet egyetérteni Szabó András koncepciójával, amely a jelenségeket — az eredmény oldalról vizsgálva — abszolút véletleneknek tartja. Az abszolút véletlen kritériumának — a feltételek teljes esetlegességének — még a saját maga által választott szélsőséges példa sem felelt meg. Még kevésbé felelnek meg azok a lényeges esetek, amelyeket a későbbiekben hoztunk fel. Természetesen Szabó András elgondolásában nem az a hiba, hogy az esetleges feltételek és az eredmény kapcsolatát véletlennek tartja, hanem az, hogy figyelmen kívül hagyja e kapcsolat relativitását, s véletlen összefüggést — hibásan — abszolúttá duzzasztja.

3. Végül szeretném megvizsgálni, hogy vajon valóban új-e Szabó András véletlenről alkotott koncepciója, amelyről, mint láttuk, úgy nyilatkozott, hogy először oldja meg a marxista filozófiában a szükségszerű és véletlen ellentétét. Kétségtelen tény, hogy a véletlen *abszolút* voltáról szóló rész valóban új. Erről a részről azonban — sajnos — kiderült, hogy hibás. De vajon új-e a gondolat, hogy a véletlent nem a szükségszerűségeen kívül kell keresnünk, hanem a szükségszerűségeen belül? A közelebbi vizsgálat csakhamar meggyőző bennünket arról, hogy ez a „korszakalkotónak” tartott gondolat korántsem új. Szerepel pl. ez a gondolat „Az akaratszabadság problémája” c. munkám 227—233. oldalán. Itt kifejtem, hogy a szükségszerűség és véletlen problémáját legalább két összefüggésben kell vizsgálni. Egyrészt az adott jelenség, az okozat oldaláról, másrészt a meghatározó feltételek és okok oldaláról. Az első összefüggésben a jelenség — absztraktnak — szükségszerűnek bizonyul, mert az adott okok és feltételek mellett csak így jöhetett létre. A második összefüggésben azonban már azt vizsgálom, hogy vajon az adott feltételek és okok mindig fennállanak-e vagy esetlegesek-e?! Ennek alapján megállapítom, hogy különbséget kell tenni véletlen és szükségszerű tényezők között azon az alapon, hogy az elsők esetleges hatótényezők, míg az utóbbiaknak mindig jelen kell lenniük a jelenség bekövetkezténél.

„Az új módszer lényege abban áll, hogy a szükségszerűségi összefüggést nemcsak az okok és feltételek oldaláról szemléljük, hanem a létrejött jelenség oldaláról is megközelítjük.

A jelenség oldaláról fennálló szükségszerűségi összefüggés felfedezéséhez össze kell hasonlítanunk egymással az adott jelenséget előidéző okokat és feltételeket, és meg kell keresnünk azokat, amelyek minden esetben szerepelnek. Ezek a tényezők elengedhetetlenek a jelenség létrejötténél, a jelenség oldaláról ezek a feltételek a szükségszerűek.”¹⁹

„Az absztrakt szükségszerűség zárójeleinek felbontása, a konkrét szükségszerűség és véletlen fajainak megkülönböztetése nagy jelentőségű a tudomány és a gyakorlat szempontjából.”²⁰

Miben különböznek ezek a gondolatok Szabó András véletlenről szóló gondolataitól? Semmiképpen sem abban, hogy a véletlen itt kívül esnék a szükségszerűségeen, mert hiszen a véletlen mindkettőnknél a (szükségszerűen meghatározott) jelenség és esetleges feltételei között áll fenn, tehát a véletlen, ha úgy tetszik, az absztrakt szükségszerűségeen belül jelenik meg. Szabó tehát

¹⁸ Uo. 101—102. o.

¹⁹ Földesi: Id. mű 227—228. o.

²⁰ Uo. 230. o.

jogtalanul vindikálja magának azt az érdemet, hogy ő az első, aki a véletlent a szükségszerűségein belül fedezi fel. Félreértések elkerülése végett azonban ki szeretném emelni, hogy itt nem arról folyik a vita, hogy kié az elsőség. Én ugyanis — Szabótól eltérően — egyáltalában nem tekintettem a saját felfedezésemnek ezt a módszert. Nézetem szerint ugyanis ösztönösen-tudatosan már más marxista filozófusok is éltek ezzel a módszerrel (nem is beszélve a klasszikusokról).

A különbség csak abban van, hogy én nem fogadom el a feltételek (és okok) abszolút esetlegességét, differenciálok véletlen és szükségszerű determinánsok között, ez azonban mit sem változtat a véletlen determináltságáról szóló nézeteink közösségén.

Készítsünk mérleget. Szabó András egész determinizmus koncepciója arra a „gyökeresen új” tételre épült, hogy „minden jelenség totálisan véve egy és ugyanazon vonatkozásban abszolút szükségszerű és ugyanakkor abszolút véletlen is”. Az elemzés során kiderült, hogy a Szabó András-féle totalitás nem totalitás, az abszolút nem abszolút, az abszolút szükségszerűség nem abszolút szükségszerűség, az abszolút véletlen nem abszolút véletlen és az egy és ugyanazon vonatkozás különböző vonatkozás. A fejezet többi alapkategóriájával nincs baj. Igaz, hogy a szerző az említetteken kívül más kategóriát nem alkalmaz.

Mi az oka annak, hogy Szabó András dicséretes szándékú kísérlete kudarcot vallott? A sikertelenség okát abban látom, hogy Szabó András elragadta a „dialektikus” hév, az általa használt kategóriák „abszolút” dialektikusságának látszata, és megfeledezett arról, hogy a fogalmak dialektikája csak akkor valódi, ha hűen tükrözi az objektív valóság reális összefüggéseit. A hibák másik forrása az, hogy a szerző a fogalmak dialektikus használatáról szóló marxi tanításnak csak azt az oldalát vette figyelembe, hogy a fogalmakat rugalmasan kell használni, de elfeledkezett arról az útmutatásról, hogy a fogalmaknak a rugalmasság ellenére meghatározott tartalmuk van, ezért nem szabad ugyanazt a fogalmat önkényesen különféle tartalmakkal megtölteni.

A felsorolt hibákból helytelen lenne arra következtetni, hogy az erősen vitatható módszerek és eredmények Szabó András egész könyvét áthatják, a könyv későbbi fejezetei lényegesen jobban sikerültek. Engels Feuerbach-kritikájában kiemeli, hogy Feuerbach materialista lent, a természetre vonatkozó nézeteiben, és idealista fent, a társadalomra vonatkozóan. Szabó Andrásnál fordított a helyzet. Az alapozó részek — a hibás szemlélet következtében — gyengén sikerültek, míg a folytatás eredményesebb. A könyv hitelességét, társadalmi jelentőségét azonban nagymértékben emelte volna, ha a szerző nem követi el a megalapozásnál található hibákat.

Földesi Tamás

FIGYELŐ

Nemzetközi munkaszociológiai szeminárium Miskolcon

Az üzem- és munkaszociológia a marxista szociológia leggyorsabban fejlődő ága. Ez az a területe, amely iránt a legnagyobb társadalmi igény jelentkezik. Az *ember-munka-viszony* problémájában sűrítve tükröződnek a társadalmunkban végbemenő változások. Ennek a viszonynak tudományos elemzése a közgazdaságtan és a pszichológia mellett a szociológiának is feladata. A népi demokratikus országok munkaszociológusai különböző módszereket és eljárásokat dolgoztak ki a problémakör vizsgálatára. Ma már időszerűvé vált a különböző nézetek, megközelítési módok és módszerek egyeztetése, hogy könnyebb legyen az eredmények összehasonlítása és sor kerülhessen közös nemzetközi vizsgálatokra. Ezt az integrációs törekvést igyekeztek megvalósítani a nemzetközi munkaszociológiai értekezletek; az 1964 őszen Varsóban tartott értekezlet és a miskolci nemzetközi munkaszociológiai szeminárium 1965 szeptemberében.

A szeminárium céljánál fogva kötetlen jellegű munkaértekezlet volt, mivel a közvetlen vita ad legjobban lehetőséget a különböző elméleti álláspontok és módszertani megközelítések felülvizsgálatára és egyeztetésére.

A szeminárium munkájában mintegy 30 szociológus vett részt, közülük nyolcan a többi népi demokratikus országokból és egy osztrák szociológus.

Munkája során a szeminárium az általános elméleti problémák megtárgyalásától haladt a konkrét témák felé. Az első téma a *munkától való elidegenedés és a munka humanizációjának kérdése volt. Zaga Pesić* a Belgrádi Egyetem docense tartott rövid bevezető referátumot erről. Abból indult ki, hogy a munka sokrétű, szellemi-fizikai komplextevékenység, amelyet társadalmi interakciók bonyolult kontextusában folytatnak. A munkaszociológia a munka társadalmi jellegével és a munkában támadt társadalmi kapcsolatokkal foglalkozik, s a munkának szociológiai szempontból való megközelítése bizonyos értelemben már feltételezi a munka gazdasági és pszichológiai szempontból való tanulmányozását.

A munkától való elidegenedéssel kapcsolatban elmondta, hogy ez ma gyakran dilemmaként fogalmazódik meg: hogyan lehet kielégíteni civilizációnk technikai követelményeit, amelyek a munka további megosztását teszik szükségessé, és ugyanakkor eleget tenni a humanista követelménynek, hogy leküzdjük az elidegenedést? Véleménye szerint ez hamis dilemma. A munkamegosztás nem azért válik problémává, mert minden munkamegosztás elidegenedéshez vezet, hanem azért mert az intellektuális funkciók szeparálódnak, míg a manuális tevékenység teljesen rutinmunkává válik. A kérdés az, hogy van-e az egyéneknek lehetőségek arra, hogy szabadon válasszák meg a munkamegosztásban betöltött funkciójukat (1), van-e lehetőségük a tevékenységek és a munkakörülmények váltogatására (2), vajon az irányítás és a végrehajtás funkciói elkülönülnek-e, vagy van-e lehetőség az egyesítésükre a termelő személyében (3), s végül: a manuális munka csupán rutin tevékenység-e, vagy pedig a munkás aktív alkotó részvételét igényli-e (4)? A szociológus feladata kideríteni, hogy a fenti négy tényező közül melyik milyen mértékben felelős az elidegenedésért, és javaslatokat kidolgozni a körülmények megváltoztatására. Illúzió az a nézet, mely szerint az automatizálás önmagában megoldja ezeket a problémákat, és az sem igaz, hogy a vállalati öngazgatás rendszere, amely valóban nyújt bizonyos lehetőségeket, önmagában megoldást nyújtana — fejezte be referátumát a jugoszláv szociológusnő.

A vita során felmerült az az álláspont, mely szerint csak a technika erőteljes fejlődése teszi lehetővé egy bizonyos távoli jövőben a munka humanizálását. A fejlődés iránya eszerint az, hogy a rutinmunkák elválnak a szervező, irányító funkcióktól, és ha a társadalmi munka termelékenységét fokozni akarjuk, feltétlenül támogatnunk kell ezt

a lényegében elidegenítő folyamatot, már a jövő miatt is, ugyanis éppen a munka rutin-elemeinek leválásával válik lehetővé az automatizálás.

Ezzel az állásponttal vitakozva fejtették ki, hogy a technikai fejlődést nem lehet egyértelműen negatívnak tekinteni a humanizáció szempontjából. Bár a technikai haladás szükségszerűen magával hozza olyan munkaterületek megjelenését, amelyekben a munka elidegenedetté válik, ugyanakkor olyan munkakörök is teremődnek, amelyek jobban ki tudnak elégíteni humanizált emberi elvárásokat.

A vita egyik központi problémája az volt, hogy mérhető-e, és ha igen, milyen tényezőkön keresztül a munkától való elidegenedettséget, illetve a munka humanizált voltát. *Ernst Gemacher* bécsi szociológus véleménye szerint mérni azt lehet, hogy elégedett-e a munkás a munkájával vagy sem, de az, hogy tevékenysége humanizált-e vagy elidegenedett, nem mérhető.

A vitázók egységes véleménye az volt, hogy a humanizáltságot önmagában nem lehet mérni. De a többség arra az álláspontra jutott, hogy a humanizációt elemeire bontva és operacionális kategóriákban kifejezve (ilyen elem, de nem egyetlen és fő elem az elégedettség is) mérni tudjuk.

A megelégedettség vizsgálata, mint ahogy azt *Márkus Györgyné*, az MTA Szociológiai Kutató Csoport munkatársa megjegyezte, elsődleges megközelítésnek fogható fel, mert nem ad még választ arra a kérdésre, hogy milyen típusú munkával elégedett a munkás. Az identifikáció és a megelégedettség mint operacionális kategóriák megkülönböztetése már elméleti premisszáik alapján is indokoltnak látszik.

Humanizált vagy elidegenedett munkáról — mint ahogy arra *Hegedűs András*, az MTA Szociológiai Kutató Csoport igazgatója, rámutatott — konkrét munkaszociológiai értelemben nem helyes beszélni. De amikor a dolgozók munkával szembeni elvárásait vizsgáljuk, érdemes feltenni a kérdést, hogy ezeknek az elvárásoknak a kialakulásában milyen mértékben játszottak szerepet az elidegenedett, illetve humanizált társadalmi viszonyok.

A dolgozók bevonása a gazdasági irányítás rendszerébe — volt az elméleti vita másik fő témája. Ez a kérdés szorosan kapcsolódik az előző témakörhöz, mert mint ahogy bevezető referátumában *Mihail Cernea* bukaresti szociológus is hangsúlyozta, a vezetési elkülönülése a végrehajtás funkciójától. A szocializmus likvidálja a vezetési hierarchia osztályjellegét, de maga a vezetési hierarchia tovább létezik. A kérdés az, vajon ezek a szétvárt funkciók hogyan egyesíthetők újra a termelő személyiségében? Mennyire érett az adott szinten a termelő arra, hogy ezt az elválasztott két funkciót személyiségében egyesítse? Rendelkezik-e elvárásokkal ebben az irányban? Milyenek az objektív és kiemelten hangsúlyozott szubjektív lehetőségei arra, hogy ezeket az elválasztott funkciókat egyben gyakorolja?

A meglevő szervezeti formák összehasonlító tanulmányozása az egyes szocialista országok között igen nagy jelentőséggel bír — hangsúlyozta *M. Cernea* —, és annak vizsgálata, hogy milyen ellentmondások vannak e szervezeti formákban, mi az oka annak, hogy a szocializmus adta demokratikus jogokkal nem élnek és elterjedt az üzemi demokrácia szerveiben a formalizmus.

Ez összefügg a dolgozók informálásának problémájával. Néhány Romániában végzett vizsgálat például kimutatta, hogy fontos információk ismeretlenek a munkások előtt és ezáltal válik az irányításban való részvételük formálissá. Különös fontossággal bír ebből a szempontból a munkások közgazdasági tudatának fejlettsége vagy fejletlensége. Az a képessége a munkásnak, hogy kompetens módon vegyen részt a vállalat vezetésében, nem keletkezik spontán módon. Törekednünk kell arra, hogy a munkások megtanulják érteni a gazdasági folyamatokat, és hogy tudják használni a gazdasági kritériumokat a saját tevékenységük értékelésében.

A vita során felvetették, hogy a tudat fejlesztésére, a nevelésre hangsúlyt helyezve, bizonyos pedagógiai illuzionizmusba eshetünk. A társadalmat mint realitást kell felfogni, ahol különböző csoportok vannak, és ezek különböző érdekek és célok hordozói. Az össztársadalmi érdeket nem egyszerűen képviseli valamely csoport vagy intézmény, hanem az a különböző partikuláris érdekek eredményeként jön létre. A demokratikus szervezeti formákkal tulajdonképpen mozgásformát teremtünk az érdekek össztársadalmi szempontból hasznos összeütközésének.

Somogyi Zoltán az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa, hangsúlyozta a dolgozókat objektíve mozgató érdekek vizsgálatának fontosságát, amely vizsgálat kimutatja az érdeklenség megléte vagy hiánya és az öngazgatás formális mivolta közötti kapcsolatot.

A dolgozók vezetésbe való bevonásának kérdése valójában a döntések meghozatalába való bevonás kérdése — mondotta *Rozgonyi Tamás*, az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának munkatársa, aki a döntések szociológiai elemzéséről beszélt. A döntések

szociológiai szempontú tipizálása arra szolgál, hogy megmutassa: mely típusú döntések azok, amelyek egyszemélyi jellegűek, és melyek azok, amelyeket testületi alapon kell meghozni. A vezetés egyik problémája, hogy a döntéseket azon a szinten hozzák meg, ahol ez még nem illuzórikus a dolgozók részvétele szempontjából. Ennek megítéléséhez nyújt tudományos alapot a gazdasági döntések tipológiája, amelynek kritériumai a döntés tárgya, a döntési folyamat jellege, a döntés jelentősége egyrészt a vállalat, másrészt a dolgozó számára, valamint az, hogy milyen ismereteket kíván a döntés az őt meghozó vezetőtől.

A vitában többen rámutattak arra, hogy a speciális ismereteket igénylő szakdöntések „demokratizálása” csökkenti a hatékonyságot. Ezért — *Szelényi Ivánnak*, az MTA Szociológiai Kutató Csoportja munkatársának a hozzászólásában kifejtett gondolatmenete szerint — külön kell választani Max Weber-i értelemben vett formális, bürokratikus funkciókat és az egyént közvetlenül érintő informális funkciókat. Ezek ugyan nem különbünek el élesen, de a különböző funkciók, döntések e két szélsőség közötti skálán elhelyezhetők. A formális szervezet elbürokratizálódása akkor következik be, amikor az embereket közvetlenül érintő, általuk közvetlenül elintézhető, nem szakjellegű problémákra is kiterjeszti hatáskörét.

A hatékonyság problémájához *Sós Vilmos*, az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa szól hozzá.

Ennek ellenére elmondható, hogy az optimalizálás és a humanizálás nem mindig egyszerre megvalósítható általános követelmények, s mint azt vitaösszefoglalójában *Hegedűs András* mondta, „vannak olyan rétegei, csoportjai a társadalomnak, amelyek saját partikuláris érdekeik következtében vagy az egyik, vagy a másik kritériumot abszolútizálják”. Ezek a tendenciák magában a vitában is kitapinthatók voltak.

A munkától való elidegenedés, illetve a munka humanizáltsága gyakorlati vizsgálatokban a munkával való elégedettség, valamint az identifikáció operacionális kategóriáival közelíthető meg. A szeminárium során külön napirendi pont volt az e témakörben végzett vizsgálatok megvitatása.

Perczel József a Ganz-Mávag munkapszichológusa *Herzberg* amerikai pszichológus motiváció—higiéne elmélete alapján végzett vizsgálatokat. Az elmélet szerint más dimenziókban vannak az elégedettséget keltő tényezők, és másban az elégedetlenséget keltők. Az elégedettség tényezői, melyeket a szerző motivátoroknak nevez, szorosan a munkához kapcsolódnak, az elégedetlenséget kiváltó ún. higiéne-tényezők viszont a munka járulékos tényezőivel, a fizikai és társas környezettel függnek össze. Ezért a dolgozók pozitív magatartásának és megelégedettségének kialakításához nem elegendő megfelelő környezeti körülmények, jó vezetés és biztonságot jelentő szociális feltételek megteremtése, hanem gondoskodni kell a munka érdekességéről és változatosságáról, a feladatok felhívó jellegéről, valamint szellemi erőfeszítést és felelősségtudatot igénylő munkakörök kialakításáról. „A jó emberi kapcsolatok bizonyosan nem kárpótolhatnak unalmas munkáért.”

A munkával való elégedettség mérése még nem ad választ arra, hogy milyen típusú elvárásokat elégít, vagy nem elégít ki a munka, s arra sem, hogy milyen mértékben humanizálódott a munkaviszony. *Hegedűs András* és *Márkus Mária* identifikációs vizsgálatai e kérdésekre keresték a választ. E célból megkülönböztetést tettek a humanizált és nem humanizált elvárások között. (Ezek kapcsolatosak lehetnek magával a munkafolyamattal, a társadalmi környezettel, valamint a munka társadalmi-gazdasági következményeivel.) A humanizált elvárásokkal rendelkező dolgozó igényli, hogy munkája érdekes legyen, szellemi erőfeszítést követeljen, alkalmat adjon kezdeményezésre, döntésre, valamint lehetőséget nyújtson a munkafolyamatok nagyobb összefüggéseinek s társadalmi hasznosságának áttekintésére. Elégedett ilyen elvárások nélkül is lehet a dolgozó, de ebben az esetben nem beszélhetünk arról, hogy munkájával identifikálódott.

Az empirikus kutatások során, amelyeket az építésügyhöz tartozó kutatóintézetekben ($n_1 = 235$), egy vidéki bútorgyárban ($n_2 = 47$) és gépipari üzemben ($n_3 = 134$), valamint egy budapesti textilüzemben ($n_4 = 134$) végeztek, a megkérdezetteknek két nagy csoportját különböztették meg.

Az első csoportba azok tartoznak, akik kisebb vagy nagyobb mértékben rendelkeznek humanizált elvárásokkal, míg a megkérdezettek másik csoportjánál nem alakultak ki ilyen jellegű elvárások. Az első csoporton belül az elvárások kielégítettsége szempontjából négy típus különböztethető meg:

a) *Teljes identifikáció.* A munkával szemben kifejtett humanizált jellegű elvárások vannak, amelyeket a munkakör teljes mértékben kielégít. Így a munka nagyon jelentős szerepet játszik az adott egyén életében, leköti az alkotó energiáit, a szabadidő töltés is nagymértékben alájrendelődik, s ez utóbbiban nem jelenik meg önálló alkotási cél.

b) *Részleges identifikáció.* A munkával szemben vannak humanizált elvárások, amelyeket az adott munkakör, illetve szakma nagyjából ki is elégít, az elvárások azonban itt kisebb mértékben összpontosulnak a munkára, mint az előző típusnál, és emiatt a munka nem játszik annyira központi szerepet.

c) *Aktív nem identifikáció.* A munkával szemben vannak humanizált elvárások, ezek azonban az adott munkakörben vagy szakmában nem találhatnak kielégítésre. Az egyén ez ellen lázadzik, és keresi a megoldást, s nem utolsó sorban éppen ebben jut kifejezésre elvárásainak megléte.

d) *Passzív nem identifikáció.* A munkával szemben vannak, legalábbis deklaráltnak humanizált elvárások, ezek az adott munkakörben, illetve szakmában ugyan nem elégülnek ki, de az egyén ebbe az állapotba beletörődött, már nem lát módot a változtatásra.

A második nagy csoporton belül — ahol humanizált elvárások nincsenek, vagy ha vannak is, nagyon kis mértékben — az identifikáció fogalma természetesen már nem használható, még negatív formában sem, de célszerűnek látszott megkülönböztetni a következő két típust:

e) *Munkájukkal megelégedettek, humanizált elvárások nélkül.*

f) *Munkájukkal elégedetlenek, humanizált elvárások nélkül.*

Identifikációs vizsgálatot természetesen csak olyan embereknél lehet végezni, akik rendelkeznek már bizonyos élet- és munkatapasztalattal, akikben kialakultak már a munkával szembeni elvárások és ezzel együtt az ítélőképesség arról, hogy az adott munkakör, illetve szakma megfelel-e ezeknek az elvárásoknak.

Mivel ennek a kutatásnak a célja nem a konkrétan vizsgált gyárak, intézetek dolgozóinak, hanem bizonyos típusú értelmiségi és munkáscsoportok identifikációjának a vizsgálata volt, a szerzők a mutatót három nagy csoportra osztották, és ebben a bontásban vizsgálták a munkaköri és szakmai identifikációt.

1. sz. tábla

A munkaköri identifikáció megoszlása

A felvétel helye Az identifikáció típusai	Kutatóintézetek		Gépgyárak műszaki dologozói		Két gyárból összeállított minta	
	szám	%	szám	%	szám	%
a) Teljes identifikáció	89	37,9	18	18,6	22	12,2
b) Részleges identifikáció	60	25,5	26	26,8	47	26,0
c) Aktív nem identifikáltság	52	22,1	35	36,1	17	9,4
d) Passzív nem identifikáltság	24	10,2	14	14,4	11	6,1
e) Humanizált elvárások nélkül elégedett	4	1,7	1	1,0	54	29,8
f) Humanizált elvárások nélkül elégedetlen	2	0,9	2	2,1	21	11,6
g) Nem sorolható	4	1,7	1	1,0	9	4,9
Összesen	235	100,0	97	100,0	181	100,0

A három csoport között — amint az 1. sz. táblából látjuk — nagyon pregnáns különbség jelentkezik, különösen az első helyet elfoglaló típus tekintetében — a kutatóintézetekben a teljesen identifikáltak vannak többségben, a műszakiak között az aktív nem identifikált csoport a legszámottevőbb, és végül, a munkásoknál a humanizált elvárásokkal nem rendelkező, de a munkájával elégedett csoport a legnagyobb. Ugyanakkor mindhárom csoportban a második helyet a részlegesen identifikáltak foglalják el.

A szakmával való identifikáció vizsgálata esetében — bár a tipizálás azonos — az identifikáció kissé más értelmet kap, tulajdonképpen azt jelenti, hogy az emberek látnak-e szakmájukon belül olyan munkakört, amely kielégítheti a munkával szembeni elvárásaikat. Így tehát ez csak a munkaköri identifikáción keresztül nyer értelmet.

2. sz. tábla

A szakmai identifikáció megoszlása

A felvétel helye Az identifikáció típusai	Kutatóintézetek		Gépgyárak műszaki dolgozói		Két gyárból összeállított minta	
	szám	%	szám	%	szám	%
a) Teljes identifikáció	123	52,3	35	36,1	17	9,4
b) Részleges identifikáció	55	23,4	41	42,3	23	12,7
c) Aktív nem identifikáltság	17	7,2	4	4,1	7	3,9
d) Passzív nem identifikáltság	29	12,4	11	11,3	12	6,6
e) Humanizált elvárások nélkül elégedett	3	1,3	1	1,0	6	3,3
f) Humanizált elvárások nélkül elégedetlen	3	1,3	2	2,1	5	2,8
g) Nem sorolható	5	2,1	3	3,1	111	61,3
Összesen	235	100,0	97	100,0	181	100,0

A szakmai identifikáció tekintetében az előbbihez hasonló különbség nem lép fel. Az első két csoportban a mérnöki szakmával rendelkezők vannak többségben, s itt, ha a munkakör nem elégíti ki az elvárásokat, ez az elégedetlenség rendszerint nem tevődik át a szakmára, mert ez sokféle munkakör betöltésére nyújt lehetőséget. (Hasonló megállapításokat tesznek egyébként a lengyel szociológusok is.) A vizsgált üzemekben viszont, ahol a betanított munka az uralkodó forma, nagyon sokan a nem sorolható csoportba kerültek, mégpedig elsősorban azért, mert szakmával nem rendelkeznek.

A szakemberek — s ezen belül a mérnökök — munkaköri identifikációjánál a kutatóintézetekben és az iparban egyaránt az egyik leggyakrabban felmerülő kérdés az, hogy az egyéni törekvések milyen mértékben irányulnak vezetői (manager típusú) és milyen mértékben szakemberi (expert) jellegű tevékenységre. A szociológiai kutatások során tehát meg kell vizsgálni azt is, hogy az egyes munkaköri beosztások milyen ismereteket követelnek. Ebből a szempontból a munkaköröknek a következő négy típusát érdemes megkülönböztetni:

- vezetői tevékenység, amelyhez viszonylag kevés speciális technikai ismeret szükséges,
- vezetői tevékenység, amelyhez szükséges speciális technikai szakismeret,
- expert jellegű munkakör, amely együtt jár bizonyos vezetői tevékenységgel,
- expert jellegű munka, vezetői tevékenység nélkül.

A szerzők az adminisztratív és a műszaki kategóriák vizsgálatánál érdekes összefüggéseket találtak. E két kategóriában hasonló tendenciák jelentkeztek, mint a kutatóintézetekben és a műszakiaknál. A humanizált elvárásokkal rendelkezők közül a többség részben vagy egészben identifikálódott, és csak néhány olyan esetet találtak, amely az aktív vagy passzív, nem identifikációs csoportba tartozik. Ez az arány a betanított munkásoknál még szembetűnőbb.

A fizikai munkások között igen magas a humanizált elvárásokkal nem rendelkezők aránya, ugyanakkor többségük (2/3 rész) elégedett a munkájával, és így a gyakorlatban a fizikai munkások nem jelentenek problematikus réteget.

A betanított és a segédmunkásoknál a szakmai identifikációt értelemszerűen lehet vizsgálni.

A vizsgálat a szakmunkások esetében kimutatta, hogy a szakmai és munkaköri identifikáció lényegében egybeesik, sőt az azonos identifikáltsági csoportokban még nagyfokú a személyi megegyezés is.

Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy egy szakma többféle konkrét munka elvégzését is lehetővé teszi, ugyanakkor az egyes munkakörök között semmilyen tekintetben nincsenek jelentős különbségek (fizetés, munkakörülmény stb.).

Egészen más e tekintetben a helyzet a kutatóintézeti dolgozók és a műszakiak, elsősorban a mérnökök esetében. Ezeknél a csoportoknál a szakmába beleférő munkakörök

sokkal szélesebb skálán helyezkednek el, és az egyes munkakörök között jóval számottevőbbek a különbségek. Ennek tudható be, hogy ezekben a kategóriákban objektíve nagyobb lehetőség van a szakmai és a munkaköri identifikáció eltérésének.

A vizsgálatból kitűnik, hogy rendkívül szoros összefüggés van a munka objektív feltételei és a humanizációs folyamat között. Ebből következik, hogy a munka humanizációjához a termelőerők jelentős fejlődésére és ennek alapján a munkamegosztásnak és a fogyasztásnak a jelenleginél jóval magasabb szintjére van szükség.

A foglalkozások szociológiája és a szakmaválasztás témájához Sarapata lengyel szociológus tartott bevezető referátumot. Rámutatott a téma viszonylagos elhanyagoltságára a szocialista országok szociológiájában, és érveket sorakoztatott fel fontosságának igazolására. „A foglalkozás nemcsak egyszerűen a technikai munkatevékenység, hanem egy társadalmi folyamat is és emberek csoportja is. Különösen azokban az országokban, ahol az osztályok megszűnőben vannak, a foglalkozások kategóriája nagy jelentőséggel bír” — mondotta. Figyelembe kell venni azt, hogy a foglalkozási csoportoknak megvannak a maguk partikuláris érdekei.

A foglalkozások története bizonyos értelemben segíthet minket a társadalom leírásában; a foglalkozásokban bekövetkezett változások utalnak a társadalom változásaira, a technológia hatására, valamint a politikai és gazdasági rendszerek hatásának szerepére. A foglalkozás mint stratifikációs fogalom a mobilitás-vizsgálatokban alapvető jelentőségű és fontos mint a társadalmi pozíció egyik determinánsa. Különösen érdekes vizsgálni foglalkozás igazságos bérezésének kérdését.

Meglehetősen kimunkálatlan terület a foglalkozási etika és a foglalkozási társadalmi patológia vizsgálata is.

Ha a szakmaválasztás vizsgálatát átgondolt módszerekkel végzik, lehetővé válik, hogy nagyon érdekes és hasznos információkat kapjunk az egyes foglalkozások presztízséről, a velük kapcsolatos előítéletekről, az aspirációk szintjéről, és azokról a gátakról, amelyek a szocialista társadalomban léteznek a pályaválasztás tekintetében, valamint a különböző társadalmi csoportok értékrendszeréről is. Megismétlődő vizsgálatokat végezve olyan információkat kapunk, amelyek mutatják a társadalmi változásokat.

Jiri Blucha csehszlovák szociológus a foglalkozási mobilitás körében végzett vizsgálatáról számolt be. A gépipari munkások között lefolytatott felmérések alapján néhány komoly problémára utaló megállapításra jutott. Ilyen például, hogy a gépipari munkások között alig van 30%, aki érdekeltnek érzi magát abban, hogy szakképzettségét emelje. Az is kitűnt a felmérésből, hogy évente a munkások 1%-a kerül át a technikusok kategóriájába, de majdnem ugyanennyi technikus kerül át ugyanakkor a munkáskategóriába. A fenti jelenségek az irányítási rendszer és a bérpolitika korszerűtlenségével függnek össze.

Érdekes kutatási eredményről számolt be Kardos István szlovákiai szociológus egy pedagógusok között folytatott felmérés alapján. A munkájukkal való megelégedettségét tudakoló kérdésre az érintett pedagógusok 80%-a igennel válaszolt (dél-szlovákiai iskolákban tanító, 60%-ban főiskolai végzettséggel rendelkező pedagógusokról van szó). Az ellenőrző kérdésekre kapott válaszok is azt bizonyították, hogy a pedagógusok döntő többsége szívesen tér munkáját, megtalálta és szereti hivatását. Arra a kérdésre, hogy ha újból pályát választana, vajon megint a pedagógus pályát választaná-e, a többség igennel felelt. Mindezek ellenére arra a kérdésre, hogy szeretné-e, ha gyereke a pedagógus pályát választaná, a kérdezettek 93%-a nemmel válaszolt. A nemleges válaszok indoklásában a kereset kérdése csak a 3. helyen szerepelt, annak ellenére, hogy a pedagógus fizetés Csehszlovákiában igen alacsony. Az első helyen az a vélemény szerepelt, hogy számos más foglalkozás nyugodtabb, kényelmesebb életet biztosít, a második indok az volt, hogy más foglalkozásokban a munka sokkal kevésbé munkaigényes. Meglepő volt, hogy a megkérdezetteknek csak 9%-a ajánlana gyermekének olyan foglalkozást, amely igényesebb, mint a pedagógusi, a leggyakrabban ajánlott foglalkozások az autószerelő, a mechanikus, a fodrász és a szabó voltak.

Szesztay András, az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának munkatársa, hozzájárulásában az értelmiségi szociológia szempontjából vetett fel néhány elvi problémát a foglalkozásokkal kapcsolatban. Rámutatott a munka- és kultúrszociológiai aspektus összefüggésére az értelmiségi foglalkozások tipológiája kapcsán. A tipológia egyik problémáját abban látja, hogy a foglalkozási nomenklatúra és a tudományos képzettség, az egyetemi képzés struktúrája nem fedi egymást.

Steiner NDK-beli szociológus azon nézetét fejtette ki, hogy a dolgozók kvalifikációja mint stratifikációs ismérv a szocialista társadalomban nem elégséges. Be kell venni a rétegek között a társadalmi kontrollt és a hatalmat, amelyet az egyes emberek társadalmi pozíciója jelent. Sok mérnök végezheti el ugyanazt az egyetemet,

ugyanazt a szintet érheti el, ugyanakkor különböző pozícióba kerülnek és ennek megfelelően gondolkodnak. Ugyanígy munkás és munkás között nagy különbség van abban, hogy a gépnél dolgozik-e, párttitkár-e vagy művezető. Az egyes személyek társadalmi presztízsére rendkívül döntő az, hogy milyen rendelkezési jogok van, milyen társadalmi kontroll van a kezükben. A magatartási modellek és a kultúrszint is fontos stratifikációs ismérvek, mondotta, s ezzel kapcsolatban jegyezte meg, hogy az NDK-ban igen jelentős az a távolság, amely a betanított és segédmunkásokat a szakmunkásoktól elválasztja.

Gemacher osztrák szociológus bécsi vizsgálatokról számolt be, melyek a szakmák iránti érdeklődés és a szakmákban meglévő tényleges szükségletek közötti összefüggés feltárását célozták. Pozitív korrelációt találtak, vagyis ott magas az érdeklődés egy-egy foglalkozás iránt, ahol nagy iránta a kereslet. De ez az összefüggés nem teljesen egyértelmű, gyakran bizonyos fáziseltolódás mutatkozik a kereslet és az érdeklődés között. Azok a foglalkozások, amelyek iránt ma a legnagyobb érdeklődés van, olykor már telítettek a foglalkoztatottság szempontjából.

Ježernik jugoszláv professzor szlovéniai üzemekben 1960–64 között ismételtelen végzett vizsgálatokról számolt be, amelyek során a munkatevékenységet motiváló tényezők rangsorának változását figyelték meg. A bér mint motívum 1960-ban sok egyéb után az utolsó helyen állt, 1964-re az első helyre került, miközben a reálbér 100-ról 148-ra emelkedett. A motívumok hierarchiájában bekövetkezett gyors változás oka az, hogy a béremelkedés hatására az anyagi igények még gyorsabban növekedtek.

Szalai Sándor professzor előadása vezette be „A tudományos kutatás szociológiája” vitatémát. Rámutatott arra, hogy míg tudományt magas színvonalon tudunk oktatni, addig magát a tudományos kutatási folyamatot igen kevéssé ismerjük, s kutatásszervezést, kutatási technikát alig tudunk tanítani. A tudományos munkamegosztás saját formáit elemezve hangsúlyozta, hogy különbséget kell tennünk munkamegosztás és kollektivitás között. A „láncszerű” munkamegosztás esetében a kutatók esetleg nem is ismerik egymást, legfeljebb a „lánc” egy-egy egymás melletti szemét képviselő kutatók találkoznak. Hasonlóan: a „csillag” formájú munkamegosztásban a kutatók csak a „csillag” középpontját jelentő tapasztalt vezető kutatóval vannak intenzív kommunikációban, egymással nem. Ez azt jelenti, hogy a mai kutatásban a munkamegosztás sokkal fejlettebb, mint a közösség. A mai kutatónak még igen sok időt kell saját munkája megszervezésével, adminisztrálásával töltenie — állapította meg a továbbiakban az előadó. „Ha egy természet tudományos intézetben a kutató munkaidejének 25–30%-át tényleges kutatásra fordítja, akkor elmondható, hogy ez kiváló intézet.” A kutatóintézetek témakoncentrációjával kapcsolatban az az érdekes jelenség figyelhető meg, hogy a nagy intézetek kevesebb témára koncentrálnak, a kisebbek pedig számos témára szórják szét figyelmüket. A kutatók esetében — a professzor véleménye szerint — nem szerencsés, ha kezdőként valami szűk speciális témára koncentrálnak figyelmüket. Helyesebb általánosabb témából kiindulni, s fokozatosan szűkíteni.

A vitában sor került a személyes kapcsolatok fontosságának kérdésére, a „mester és tanítvány viszony” sajátos jelentőségére a kutatásban, a kutatásrentabilitás tervezhetőségének problémájára, valamint a tudományirányítás bürokratikus volta és az alkotómunka közötti ellentmondás kérdésére. Ez utóbbival kapcsolatban a kutatásigazgatók és szervezők szisztematikus cseréjét (rotációs rendszer) a vitázók egyetértve előnyösnek ítélték.

Szabó László referátuma a kutatásszervezési ismeretek fontosságára figyelmeztetett. Rendszerezési kísérletet mutatott be a szervezésben szükséges ismeretek összefogására. A szervezés mint intellektuális technika ezen ismereteket különböző egyedi problémák megoldására mobilizálja és koncentrálnak.

A szeminárium során az említettek mellett még sok érdekes hozzászólás és kisebb referátum is elhangzott, amelyeket itt nincs alkalmunk részletesen ismertetni. A kötetlen légkörben lezajlott gondolatébresztő vita során a különböző országok szociológusai közelebb kerülve egymáshoz sok hasznos tapasztalatot szerezhettek. Megállapodások születtek kooperációra és információcserére, valamint arra, hogy hasonló munkaértekezleteket a jövőben is tartanak.

Földvári Tamás

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Gaál Gábor: Válogatott írások¹

A bukaresti Irodalmi Könyvkiadó által kiadott tanulmányok és cikkek gyűjteménye a magyar marxista irodalomkritika egyik kiváló alakjával ismertet meg bennünket. Mivel olyan keveset hallottunk személyéről, mindjárt felmerül a kérdés, vajon nem eltűnt-e értékelésünk? Ugy gondoljuk, nem — s ezt a „Válogatott írások” is bizonyítja. S minthogy Gaál Gábor — és így a Korunk is — a harmincas évek folyamán kapcsolatba kerül az illegális kommunista párttal, e hagyományok feltárása és értékelése abból a szempontból is jelentős, hogy a szerkesztő és lapja erényei és tévedései sok esetben a harmincas évek munkásmozgalmainak erényeire és tévedéseire is fényt vetnek. Természetesen az a tény, hogy a lap az ellenforradalmi Magyarország határain túl — mégpedig sokszor nagyon nehezen leküzdhető vidéki elszigeteltségben — létezett, szintén forrása volt a tájékozatlanságnak, az elhamarkodott ítéleteknek. A kolozsvári Korunk azonban mindezek ellenére messze kiemelkedett laptársai közül elméleti tisztánlátás, sőt sokszor a hatás tekintetében is. És mindez megint csak nem választható el Gaál Gábor tevékenységétől, aki 1938-ban „a Korunk éveinek margójára” a következőket írja: „Sohasem állítottuk, hogy a lap hiánytalanul töltötte be feladatát, de számos munkatárssal együtt ez volt életünk egyetlen tartalma.” (685. o.)

S e tartalom elsősorban gyakorlat. Gaál Gábor elsősorban gyakorlati szakember: kritikus szerkesztő és szerkesztő kritikus. Írásai szinte kivétel nélkül publicisztikus jellegűek, külön-külön ezért alkalomadtán rögtönzötteknek is tűnnek. Tevékenységének azonban határozott tendenciája van, s e tendencia alapja egy, a harmincas évek végére fokozatosan kiteljesedő marxista irodalomelmélet. Ennek története azonban hosszú történet: a szellemtörténettel való szakítástól ível a harmincas évek elején kialakult marxista

szemléletig, s nem mentes bizonyos átmeneti szemléleti beszűküléstől sem, a további fejlődés nem egyszer éppen e dogmatikus elemek leküzdésének a története. A továbbiakban ezt az elméletet kívánjuk részletesebben elemezni.

*

Gaál Gábor kritikusi pályafutását a szellemtörténet hatása alatt kezdte. A szellemtörténeti módszertan azonban határozott baloldali politikai magatartással párosul nála. Ennek gyökerei: kapcsolatban állt a Galilei-körrel, megalakulásától tagja volt a KMP-nek és aktív résztvevője a Tanácsköztársaságnak. Éppen e politikai állásfoglalása alapján lépi fokozatosan túl a húszas évek magyar értelmiségének kedvelt filozófiáját és jut el a marxizmushoz. „Korunkban sok az ember kötelessége *kifelé*. S legjobbaink is a bensőség útját csak a kívülvaló dolgokon való változtatás céljából járják” — írja egyik korai cikkében. (187. o.) Egyelőre azonban ez az életmű mottójaul is választható két mondat feletti ellentmondásos alapokon nyugszik. Az emberi erkölcs erősen heroikus jellegű, a reménytelen csakazértis erkölce, de az irracionálisan értelmezett valóság „szelíd tébolyát” mégiscsak ennek az alapján a legméltóbb átélni. Innen a megértő irónia Thomas Mann „esztétikai magatartásának nemes ethoszát” illetően, innen Stefan George szinte goethei rangra emelése. Stefan Georgenak ez a túlértékelése sok szempontból hasonlít Bálint Györgynek Nietzschehez való viszonyára, aholis a nála szintén — bár sokkal halványabban — jelentkező heroikus erkölcs alapján a nietzschei „Élj veszélyesen!” elv nyer pozitív átértelmezést. A párhuzamnak azonban határai vannak. A korai Gaál Gáborral szemben — akinél az irracionalista életfilozófia hatása még erős —, a marxizmushoz már felnőtt Bálint Györgynél az átértelmezés egyértelműen racionális tartalmat nyer.

¹ Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest 1964, 726. o.

Visszatérve azonban Gaál Gáborhoz, mindez az ő ellentmondásos világnézetének csupán egyik pólusa. Egy időben írt társadalomkritikai, publicisztikai írásaiban a valóság „káoszának” felmerül néhány objektív kategóriája, s a későbbiekben éppen e racionálissá, majd egyre inkább marxistává váló ismeretelmélet alapján vesztí el nála heroikus jellegét és nyer fokozatosan konkrét tartalmat az emberi etika. Hamarosan megjelenik nála az irracionálisizmus bírálata, amelynek lényegét épp abban látja, hogy „ha ezen a földön a harmadik dimenzióbeli harcok már nagyon kiélezettek, akkor a filozófia a negyedik dimenzióval, a mitosszal, az okkultizmussal és Steinerrel válaszol”. (284—285. o.)

*

Ami mármost művészetszemléletét illeti, az alap és felépítmény néhány, a művészet szempontjából lényeges összefüggések felismerése meghatározza a korabeli polgári irodalomhoz és művészethez való viszonyát. A felismerés egyúttal követelmény a művészettel és a kritikával szemben is: „A kritika nem teljes, ha csak az esztétikai fogik bírálát. A kritikának be kell kapcsolódnia az idő szellemi harcaiba. Ez a bekapcsolódás azonban nem jelentheti a művészi irányok diadalra vivését. Nagyobb feladatai vannak. *A tisztuló új emberi tudatért harcol s az új ethoszért.*” (190. o.) Ez az alapja az akadémizmus, a l'art pur l'art, az esztéticizmus minden jelentkezési formájával szembeni elutasító, éles polémiájának. Mikor az esztétikát, a szépet, a művészetet mint olyat szembeállítja a kor emberéhez szóló, a valóságot feltáró irodalommal, a szociális hivatással, mely utóbbi csak az előbbin való túljutás által, mintegy annak ellenére valósulhat meg, azok ellen az idealista polgári elképzelések ellen fordul, melyek szerint az esztétikának semmi köze a társadalmi valósághoz. (E szembeállítás néhol merevnek bizonyul, erről a továbbiakban még lesz szó.)

A húszas években új fázisba jutó avantgard törekvésekkel szembeni kritikájának is van néhány jelentős, ma is tanulságos, lényegre méltó aspektusa. Mindenekelőtt látja e lázadás elvont jellegét, kétértelműségét, azt hogy a kor elleni lázadás a művészet elleni lázadással változik. Felveti a konstruktivista esztétika problematikuságát: „miért célja vagy teljessége a művészet fejlődésének a konstruktivitás, amikor az minden igazán művészi alkotásnak föl sem említhető, primér, magától értetődő követelménye?” (59. o.) Gaál Gábor itt azokhoz az esztétákhoz csatlakozik,

akik a szellemtörténet oldalán állva mutattak rá az avantgardizmus néhány belső ellentmondásosságára. Látja, hogy az újfajta szókapcsolatok és víziók mögött lényegében egy talaját vesztett „vallásos” világnézet húzódik meg, s ez alakítja ki az újfajta stílust. S ha kezdetben túl is értékeli a lázadás szubjektív őszinteségét, hamarosan látja, hogy reményei ezen a téren nem válnak be: „... mindezek a kísérletek csak új mozgalmasságot vittek az irodalomba, csak műtermi kérdéseket oldottak meg, s nem azt a döntő fontosságú kérdést, hogy lehetséges-e az irodalom viszonyulását a valóság irányába újjáteremteni. Az író viszonyulása a valóság felé mindezen kísérletek ellenére maradt a régi, s csak a valóság megkerülésének nianszai változtak... Az irodalom kialakult magatartása változatlan maradt.” (481. o.) Mindez azonban már marxistává válásával van szoros kapcsolatban.

Gaál Gábor alapvető igénye tehát az irodalommal szemben az, hogy az irodalom váljék részévé, területévé a kor legfontosabb harcainak. Ebből a követelményből kiindulva közelíti meg kora irodalmát. Mindenekelőtt elmélyül a polgári kultúra jelenségeinek elemzésében és kritikájában. Elemzi a polgári kultúra és művészet, az irodalom társadalmi „hontalanságát”. Honnan ez a hontalanság? Először csak a polgári olvasó igényei felől meri fel a problémát. Az „érdekesség” iránti igény, az emberi és etikai vonás nélküli irodalom vonzása egy kialakult lélektani igényre utal, arra, hogy az ember keresi a közömbösség narkózisát, menekül maga és a világ elől. Mindez és az ebből jó üzletet csináló könyvkiadás a komoly irodalom rovására történik. De az érdekesség igénye még maga is csak okozat. A polgári kultúra hanyatlása szoros kapcsolatban van a polgári életforma lényegével, magának az életformának alapvető ellentmondásosságával. Ahogy ez a társadalom egyre inkább elveszíti haladó jellegét, úgy mond le ezzel párhuzamosan hőskorának eszményeiről is. A művészet ezáltal veszti el minden társadalmi konkrétságát, s válik csupán szórakozássá, érdekessé. Alapvetően megváltozott író és társadalom viszonya is. A polgárság hőskorának művészei még bent éltek a korban, aktív résztvevői voltak a társadalom küzdelmeinek, s éppen ezért művészetükben megfogalmazást nyertek mindazok az érzések és gondolatok, amelyek osztályuk belvilágát és tudatát jelentették a társadalmi küzdelmekben. Most azonban a művész, az író teljesen „elidegenedett” — mondja Gaál Gábor — a világtól. A valóság problematikája elől való menekülés visszavitte „a múltba, a

kísérletekbe, az avantgardizmusba, az érzések zűrzavarába, a formákba és formajátékokba". (412. o.)

S az ilyformán problematikussá váló társadalom szférái — egészen az írói tudatig — mostmár egymással kölcsönhatásban termelik újjá a különböző területeken ezt az elidegenedést. Vegyük az irodalom és az újságírás egymásra való kölcsönhatását. Önmagában véve csak hasznos lehet egy ilyen kölcsönös viszony, csiszolódik az újságírás stílusa, színesebbé, irodalmibbá válik, az író viszont közelebb kerülhet a társadalom mindennapi életéhez, a valósághoz. A kapitalizmus világában azonban az történik, hogy a színesebb, stílusosabbá válás egyúttal az újságírás társadalmi felelősségének a feladását is jelenti, a magazin-kultúra kialakulását, melyre a gondolatnélküliség, az érdekesség-kultusz a jellemző. S Gaál Gábor, utalva a gondolatnélküliséget védő kultúrszociológiai apológiára, jól látja, hogyan válik a modern korra való hivatkozás, belső logikája szerint, a társadalmi-világnézeti összefüggések eltusolójává, minden következményével együtt (és nem álljuk meg, hogy a kritikát ne ajánljuk azoknak a figyelmébe, akik napjainkban hasonló érvekkel utasítanak el minden, a valóság legmélyebb emberi aspektusait visszatükröző realista művészet iránti elméleti és társadalmi igényt): „A kultúra előbb említett szociológusai azonban erre is találnak magyarázatot, és úgy értelmezik, hogy a mai modern európai ember lelkileg és szellemileg a civilizáció üzembe nyűgözi le; se ideje, se energiája nyugodtan olvasni, elmélyülni és gondolkodni.” (414. o.)

*

Ezzel az egyre inkább ellentmondásosabbá váló polgári kultúrával állítja szembe követendő példaként a korvalóságot tükröző realista művészet igényét. Csak a realista művészet képes a gyönyörködésén túl mély, erkölcsi hatást gyakorolni az emberre, képes aktivizálni a jobbat akarás érdekében. S nem marad meg egy, a művészet szempontjából elvont társadalmi tartalom követelményénél. Már a polgári művészet elemzésével kapcsolatban eljut a különböző műfajok — epika, dráma — közvetlen esztétikai problémáihoz, ahhoz, hogy egyrészt hogyan bomlanak fel maguk a művészet objektív formái is éppen a tartalomnélküliség következtében, másrészt pedig milyen kompozíciós problémák jelentkeznek a kor polgári irodalmában. Referálás-e az író feladata, vagy pedig az értelemadás — teszi fel a kérdést. S elutasítja azt a szemléletet, melyen belül

a realizmus csak addig terjed, hogy „az embernek nincs kettőnél több füle”. Egy általa bírált regény és a valóság kapcsolatáról írja: „Értesítéd ad le róla, de nem állítja elének, a világ eseményeit szaporítja egy újabb eseménnyel, állapotait egy újabb állapottal, embereit újabb emberekkel, a világ maga azonban, minden művész legrégibb objektuma, megy tovább, elhomályosítva egy újabb tényálladékkal, ahelyett, hogy átvilágította volna a világot egy vízióval.” (396. o.) A kritika mögött az az alapvető tartalmi-formai probléma rejlik, hogy az író megformálta jellemek és a társadalmi összefüggések, a társadalmi helyzetek között hiányzik az összefüggések ábrázolása, a „vízió”, amely a valóság problémáinak emberi mivoltára rávilágít. „Az írók csak a jellemeket kialakították.” (397. o.) S hogy itt, a tehetségen túlmenően, alapvető világnézeti problémákról van szó, egy pillanati sem kétséges számára. Kós Károly Budai Nagy Antal című drámájáról írt kritikája a kompozícióig menően feltárja ezt az összefüggést. Szerinte a történelmi dráma alapvető követelménye, hogy a történelmi és emberi sors fedjék egymást, hogy a hős mint kora mozgalmának megtestesítője lépjen fel, egyszerűen, hogy a tényleges történelemből nőjön ki a drámai szituáció. A bíralt dráma nagy problémája éppen abban van, hogy egy „modern” és hamis történelemfelfogás alapján eltorzítja a reális összefüggéseket, s a történelmi anyagon elkövetett avatatlan beavatkozás következményeképpen egy „mártíriumra ítélt reformert” buktatnak el a „tűzók”, s ezért bukik el a mozgalom is. (Meg kell itt jegyezni, hogy ez a kitűnő drámaelemzés több más értékes írásával együtt — ki tudja miért — kimaradt a kötetből.) Éppen ezért a realizmus megköveteli a romantikus művészi tudattal való szakítást, az újfajta valóság-látást.

Kétségtelen, hogy a művészi világnézet és művészi formálás dialektikájának az elemzése elméletének legjelentősebb eredménye. Mindamellet azonban nem ellentmondásmentes ez az elmélet. Bármennyire is igaz, hogy a művészet embert aktivizáló képességének számonkérését Gaál Gábor összekapcsolja lényeges tartalmi-formai kérdésekkel; gyakorlat és művészet, gyakorlat és művészi viszonyának az értelmezése nem mentes az egyoldalúságtól, az összefüggések alapvetően helyes megállapításán túl megtalálható nála a két terület — a művészet rovására történő — egybemosása, a kettő között

meglevő szükségszerű közvetítő mozzanatok kiiktatása. Ezzel tulajdonképpen a harmincas évek elején Brecht-nél felmerülő álláspontra helyezkedik művészetértelmezésében. Mert végül is mi az, ami befér az ő realizmuskoncepciójába? A tendencia irodalom. Ezért idézi helyeslőleg Brechtet: „Az ötlet és a formula, illetve a nyelvi átvilágítás azonban Brecht-nél nem az érzelmi rezzenések kifejezését szolgálja, hanem kizárólag a tendenciát, s ez a tendencia az aktív progresszió céltudatos harca. Az ötlet és a költői kitalálás felhasználását jelen történeti pillanatban Brecht csak így tartja megengedettnek, s ezzel egyúttal bebizonyítja, hogy a tehetség egyáltalán nem csorbul meg, ha Brecht-éhez hasonló felfogás és meggyőződés szolgálatába áll.” (543. o.) S mivel az oktató-nevelő, didaktikus művészet fér csak bele Gaál Gábornak a kor művészeteként értelmezett realizmuskoncepciójába, így a harmincas évek elején az így értett realizmus lényegében hátrvonallá lesz nála polgári irodalom és a tendencia-irodalomként értelmezett szocialista művészet között. Ezért kerül az egész polgári művészet differenciálatlanul a naturalizmus és romantika végelei közé. S ezért van az, hogy Thomas Mann — szemben Bálint Györggyel, aki elsőik között ismeri fel Thomas Mann művészetének nagy esztétikai értékeit és munkásságának jelentőségét a népfrontpolitika szempontjából is — Gaál Gábornál ebben az időben csupán pejoratív értelemben vett irodalmár és esztéta marad.

Munkásságának ezek azok a pontjai, ahol érintkezés mutatkozik a korabeli mozgalom szektás nézeteivel és illúzióival. Ha a Korunk ez időből való számaikat lapozgatjuk, többször lehetünk tanúi e szektás szemlélet szélsőséges megnyilatkozásainak, mely Thomas Mann-t épp úgy mint a hazai és nyugati polgári értelmiség legjobbjait önkényesen nem egyszer még a faszizmussal is kapcsolatba hozza. Gaál Gábor ez időben szintén osztja és beigazolódni látja azt a tételt, hogy a polgári demokrácia mintegy „organikusan” alakul át faszizmussá, s éppen ezért csak külpolitikai taktikát lát a polgári ideológusok egy részének azon állításában, amely a német és olasz imperializmus elleni harcot mint a demokrácia és a faszizmus harcot értelmezi. A népfrontpolitika szükségszerűségének fel nem ismerése az az elvi alap tehát lényegében, amely miatt kritikai munkássága és irodalomelmélete a potenciálisan benne rejlő, fentebb kifejtett lehetőségeket sokszor nem realizálja, vagy éppen velük szembe tesz elhamarkodott ítéleteket.

*

A munkásmozgalomban teret nyerő népfront politikai gondolata mégis elsőik között jelentkezik a kolozsvári Korunk hasábjain. Gaál Gábor kritikai és szerkesztői tevékenységének újabb szakasza kezdődik ezzel a harmincas évek közepétől, amelynek alapvető célkitűzése egyre inkább a demokratikus erők kritikussá válni és ezen erők orgánumává tenni a lapot. Ha nem is ellentmondásmentes ez a folyamat, mégis a történelmi helyzet helyesebb értelmezése új lendületet ad Gaál Gábor tevékenységének. A valóság összefüggéseinek differenciáltabb, konkrétabb megragadása eredményeképpen kritikái is árnyaltabbakká, kiegyensúlyozottabbakká válnak. Ez teszi lehetővé számára, hogy a korabeli magyar irodalom problémáihoz is helyes mértéktartással közeledjék. A népiesekkel kapcsolatos elemzései egyértelműen bizonyítják ezt. Németh László munkásságának elemzésében Németh László életművének számos lényeges vonását felfedi, jelentőségét és problematikusságát egyaránt érintve. Míg a polgári művészet megközelítése reálisabbá válik nála, addig a szocialista művészet jelentkezésével kapcsolatban is igényesebb lesz kritikája. Mindez amellet bizonyít, hogy Gaál Gábor ebben az időben — lényegében egy antifasiszta egységfront jegyében — már nem tekinti a realizmust a polgári művészet és szocialista művészet közti választóvívnek. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ne látná, mennyire különbözőek a realizmus lehetőségei a polgári művészetben és a formálódó szocialista művészetben, mennyire korlátozza a lehetőséget az előbbinél, ha az írói világképben, akár csak nagyon elvont formában is, de nem kap helyet a szocializmus perspektívája. Németh László kritikáiban is mint az írói világszemléletből következő problémát elemzi a sokszor az ábrázolás helyét elfoglaló leírást, az esszéizmus jelentkezését, s az így felmerülő szerkezeti-kompozicionális kérdéseket.

Gaál Gábor a népfrontpolitika szempontjait érvényesítve húzza meg az új határt az értékes (haladó) és értéktelen (reakciós) művészet között. Ez pedig a humanizmus szempontja. „Azzal az ellevetéssel élhet valaki, hogy a mai európai élet feltételei között az író nemigen hirdetheti azt, hogy az élet szép. Elismerjük. Íróink abszolút zömétől azonban nem tanulhatunk semmit... Holott annyit legalább tudni akarunk tőlük, hogy az élet szép, miután nem akarunk kétségbeesni, s nem akarunk öngyilkosok lenni. S bármennyire érdekes is formális szempontból egy Joyce, bármilyen éles is a szeme és rafinált a lélektani elemzése — az élet legmélyebb vagyai szempontjából közömbös,

ha nem visszataszító az olyan író, aki azt mondja a sajtóról, hogy az a tej hullája.” (1960. o.)

Ez a kötetben megjelent utolsó írása együttal árulkodik arról az egyre kritikussabbá váló helyzetről, amelybe Gaál Gábor és a Korunk kerül 1940-ben. Annak a küzdő embernek aggodalma csendül ki utolsó soraiból, akinek eszközei kevésnek bizonyulnak a fasizmus barbár pusztításaival szemben, s aki ekkor kissé talán kétségbeesetten fordul a művészethez, követelve tőle az élet igenlését Beethovent idézve, ki szerint a művész sohasem sir, hanem küzd...

*

Gaál Gábor írásainak e gazdag gyűjteményéért feltétlenül elismerés és dicséret illeti a kötet összeállítóit és a bukaresti Irodalmi Könyvkiadót. Írásainak eljuttatása az olvasóközönséghez a szerző személyének, fejlődésének pontosabb megismerését teszi lehetővé. Mégsem hallgathatjuk el befejezésül a válogatás néhány hiányosságát, aránytalanságát. Míg a korai évek anyaga bőségesnek és teljesnek tűnik, ad-

dig a kötet második részéből még egyszerű hiányolnunk kell több irodalmi, publicisztikai írást, melyek pedig feltétlenül konkrétabbá és teljesebbé tehetők volna a kötet alapján a szerzőről kialakítható képet. Említettük már Kós Károly Budai Nagy Antal-dramájáról írott kritikájának kihagyását. Ez annál is inkább sajnálatos, mivel véleményünk szerint kritikái tevékenységének egyik csúcsteljesítményéről van szó, és kihagyása így csak az egész kötet rovására történhetett. Meg kell említenünk még az *Erdélyi-e vagy romániai magyar irodalom?*, a *Balladánk* és *Az irodalom* című írásait, amelyek szintén nem kaptak helyet a kötetben. Az elmondottak sajnos már a teljesség igényéről való lemondást jelentik gyakorlatilag, hiszen jelentős cikkek maradtak ki.

Természetesen a teljességnek az is korlátot szab, hogy a kötet 1940-ig bezárólag gyűjtötte össze az anyagot. Így Gaál Gábor életművének csak egyik időszakával ismerhet meg bennünket. Éppen ezért érdeklődéssel várjuk a folytatást, a következő kötetet.

Hülvelly István

A. I. Ujemov: Dolgok, tulajdonságok, viszonyok¹

Ujemov munkája, mely 1963-ban a Szovjetunióban, 1965-ben az NDK-ban, most pedig nálunk jelent meg, méltán tallt széleskörű visszhangra. Ujemov e könyvében olyan általános, a környező világ struktúrájának feltárásában alapvető szerepet játszó fogalmakat vizsgál — a dolgokat, tulajdonságokat és a közöttük levő viszonyokat —, amelyeknek minden tudományban egyforma jelentőségük van. Célját két síkon közelíti meg, s ez egyben könyvének szerkezetét is megszabja. Az első rész *Ontológiai problémák* címmel az említett fogalmak meghatározását és értelmezését, valamint kölcsönös kapcsolataik elemzését tartalmazza.

Elsőnek a *dolog*-fogalommal foglalkozik. Közkeletű, hagyományos felfogása a térbeliség kiemelésén alapuló testszerűséggel azonosítja: eszerint a dolog alaptulajdonsága, hogy mindig meghatározott térfogatot tölt ki a térben, s változása térben és időben egyaránt folytonos változás. A folytonosság megszakadása ugyanis, akár tér- akár időbeli vonatkozásban, megszünteti a dolog egységét. A hagyományos felfogás másik fontos következménye: a dolog részeit (amelyek maguk ismét dolgok lehetnek) úgy kapjuk meg, hogy az elfoglalt

térbeli tartományt egyszerűen felosztjuk. Ez az értelmezés azonban ellentmondásokhoz vezet, így pl. ahhoz, hogy a részecskehullám dualitás folytán kétségtelenül dolgoknak értelmezhető különböző hullámok a tér egy és ugyanazon tartományában lehetnek jelen.

Ujemov rámutat: a fellépő problémáknak az az okuk, hogy a dolog hagyományos fogalma ellentmondásos. A szokásos tapasztalat hosszú ideig elleplezte, a modern tudományos eredmények viszont felszínre hozták ezt, ami a dolog-fogalom meghatározásának és értelmezésének határozott felülvizsgálását követeli meg.

Ujemov a vázolt típusú ellentmondások elkerülésére a dolog minőségi felfogását állítja előtérbe. Abból a magától értetődő észrevételből indul ki, hogy az (anyagi) dolgok az anyag részeinek tekintendők, majd megvizsgálja, mi módon lehet megkülönböztetni egymástól az anyag egyes részeit. A régi szemlélet szerint erre egyedül a kiterjedés (mint az anyag alapvető attribútuma) alkalmas. A dialektikus materializmus azonban rámutatott arra, hogy a kiterjedés az anyagnak nem egyetlen, sőt nem is a legfontosabb tulajdonsága. Az anyag ugyanis különféle minőségek végtelen sokaságának bizonyul, és — ami nagyon lényeges! — nem redukálható a

¹ Kossuth, 1966. 248 o.

térre. Következésképpen: „az anyag különböző részeit az anyag minőségei számtalan sokaságából vett bármely más ismeretobjegy alapján külön lehet választani”. Ujmov — Hegelre hivatkozva — részletesen kifejti, hogy a dolgok közötti határ nemcsak térbeli-mennyiségi, hanem minőségi jellegű is lehet, sőt a minőségi és térbeli határ gyakran nem is esik egybe. Ilyenkor az egyes anyagrészek közötti térbeli határok nem is igazítanak el bennünket a megkülönböztetésnél, a minőségi határok alapján viszont mindig pontos képet alkothatunk a különféle dolgokról, s az említett ellentmondások nem lépnek fel. Ezek az észrevételek segítik hozzá a szerzőt a dolog minőségi felfogásának lényegét kifejező alábbi meghatározásokhoz: „A dolog minőségek rendszere. A különböző dolgok minőségek különböző rendszerei. Egy és ugyanazon dolog minőségek egy és ugyanazon rendszere.” Éppúgy amint a hagyományos, a minőségi értelemben felfogott dologról is elmondható, hogy részekből áll. Ezek azonban nem térbeli értelemben vett részek, hanem minőségek rendszerének a részei, s mint ilyenek maguk is minőségek rendszerei, tehát dolgok.

Ezután — módosítva a dolgok azonosságának Leibniz-féle elvét — Ujmov tételként mondja ki: „két dolog azonos, ha minden olyan minőségváltozás, amely egyiküket átalakítja, átalakítja a másikat is.”

A szerző óv attól az esetleges félreértéstől, hogy a minőségi felfogás a dolgok téren kívüli vizsgálatának igényét jelentené. Vitathatatlan ugyanis, hogy a dolgok időben és térben léteznek. A kérdés nem is ez volt, hanem a következő: vajon a térbeli jellemzők szolgálnak-e egyetlen alapul a dolgoknak a környező valóságtól való elkülönítéséhez.

Miután a dolog fogalmát és minőségi felfogásának lényegét tisztázta, áttér, a tulajdonság-kategória elemzésére. Ez vezet el a dolog fogalmának alapját képező minőség meghatározásához. Ujmov megmutatja, hogy a minőség közkeletű meghatározásai (amelyekben elválasztják a tulajdonságoktól) különféle ellentmondásokhoz vezetnek. Szükséges a minőség fogalmának egy olyan általános meghatározása, amelynek alapján összhangban maradunk a dolog minőségi felfogásával, és elkerülhetjük az ellentmondások fellépését. Ehhez a tulajdonság fogalmának a következő definícióján át jutunk el: tulajdonságnak nevezzük azt, ami egy adott osztályhoz tartozó valamennyi dologban közös.

A tulajdonságok két csoportba sorolhatók:

a) azok, amelyek a dolog határai, tehát amelyek valamelyikének megváltozása esetén az adott dolog mássá alakul át; az ilyen tulajdonságokat *lényegeseknek* szokás nevezni, s mint a meghatározásból kitűnik, ezek a *minőségek*; valamint

b) az összes többi tulajdonságok; ezeket egyszerűen *tulajdonságoknak* nevezhetjük.

Világos, hogy a minőségnek ez az értelmezése — mely szerint a dolgok határa — teljesen megfelel a dolog minőségi felfogásának. A dolgokat elválasztó egyes minőségek azonban nem feltétlenül specifikumai is a dolgoknak. Egy és ugyanazon minőség különböző dolgok jellegzetessége is lehet, továbbá egy és ugyanazon dolog különböző minőségek sokaságával rendelkezhet, amelyek mindegyike elválasztja őt más dolgoktól. Mivel egy dolog szempontjából a más dolgok végtelen halmazt alkotnak, az adott dolog minőségeinek mennyisége is végtelen.

A minőség természetesen viszonylagos. Ez egyszerűen abból következik, hogy a tulajdonság egyik esete. A szerző részletesen megvilágítja, hogy a minőségek viszonylagosságának elismerése egyáltalán nem esorbítja objektív voltak elismerését. E kérdés részletesebb tanulmányozása azonban már a viszony kategóriájának elemzéséhez vezet.

A viszonyok vizsgálatának első, s talán legalapvetőbb problémája az objektivitásuk kérdése. Ujmov rámutat: mivel a viszony érzékileg nem észlelhető és általában elvontabb, mint a dolog és tulajdonság, s mivel éppen e kategóriával kapcsolatosak a klasszikus fizikai elképzelésekhez fűződő nehézségek, érthető, hogy a materializmus és idealizmus közötti filozófiai harc fontos ütközéspontja. Ha azonban elismerjük a dolog objektivitását, ennek egyenes következményeként el kell ismerünk a viszonyok objektivitását is. S ezzel a további vizsgálat számára materialista kiindulópont teremtődött. Innen haladva könnyen megmutatható, hogy tartathatatlanok azok a kísérletek, amelyek a tulajdonság és a viszony kategóriáját a szubjektív idealizmus megalapozására kívánják felhasználni.

A soron következő lépés a viszony kategóriájának meghatározása. Ez a dologfogalom felhasználásával végezhető el: „viszonynak nevezzük azt, ami dolgot képez adott elemekből”. Az elemek maguk tulajdonságok vagy más dolgok lehetnek.

Számba véve a fentebbi meghatározásokat kitűnik, hogy a dolog — tulajdonság — viszony kategóriájának egyes elemeinek definíciói szorosan összefüggenek egymással. Az összefüggés azonban nem azt

jelent, hogy egymásra visszavezethetők, hanem azt, hogy rendszert alkotnak, amelyben az alapvető, a középponti elem a dolog kategóriája. A szerző nyomatékmal utal arra, hogy az eddig adott meghatározások ontológiai jellegűek.

A fogalmak definícióját a könyv egyik legérdekesebb fejtegetése követi: a kategóriahármashoz tartozó fogalmak kölcsönös kapcsolatainak elemzése. A dolog, tulajdonság, viszony fogalmak kizárják egymást; ez azonban — mint a szerző megmutatja — korántsem jelenti azt, hogy egymással összeegyeztethetetlenek. Különleges kapcsolataik feltérítéséhez a matematikai és a fizikai elméletek elfajulás-fogalmának kiterjesztése segít hozzá. Miután az elfajulásra számos geometriai és fizikai példát mutat be, részletesen (sőt talán néhány kissé szószaporítóan részletesen is) kifejti, hogy a dolog, a tulajdonság és a viszony közül bármely kettő egymás kölcsönösen elfajult esetének tekinthető.

A kategóriák kapcsolatának s különleges átmeneteiknek igen fontos következménye, hogy mindhármukra érvényes a *viszonylagosság*, a *minőségi meghatározottság* és a *dologság* elve. Csupán illusztrációként vesszünk szemügyre egyet a lehetséges állítások közül. A dolog viszonylagossága azt jelenti, hogy nem léteznek más dolgokhoz való viszonyokon kívül. A dolog nem szigetelhető el a viszonyoktól, mi több: a viszonyok megváltozása megváltoztatja magát a dolgot is. Ujemov értelmezésében ezek az ismert tételek egyszerűen abból következnek, hogy a dolog tulajdonságokkal (köztük minőségekkel, tehát a dolog határát jelentő tulajdonságokkal) rendelkezik, a tulajdonság pedig a viszony különleges, elfajult esete.

A következőkben kritikai szempontokat felvetve a relativizmus, az attributivizmus és a reizmus irányzatait tárgyalja.

A könyv második részének címe: *Logikai problémák*. A tanulmányozott téma logikai megközelítése azért lehetséges, mert jóformán minden logikai probléma valamilyen módon összefügg a dolog, a tulajdonság és a reláció kategóriájával. Itt az első feladat a dolog, tulajdonságok, relációk környezetüktől való elkülönítésének vizsgálata. Egészében ez természetesen túlnő a formális logika keretein, s döntő tényezővé válik benne az ember gyakorlati tevékenysége. A formális logika eszközeivel a következő kérdés tanulmányozható: hogyan lehet áttérni egyik kategóriáról a másikra.

Ujemov elsőnek a dolgokról tulajdonságokra történő áttérést vizsgálja meg, ami a hagyományos absztrakció területéhez tartozik. Ezt az absztrakció egy olyan,

újabb típusának elemzése követi, amelynek révén lehetővé válik a tulajdonságokra való áttérés dolgokról és relációkról. Ennek az a lényege, hogy a tulajdonságot nem közvetlenül emeljük ki a dolgok állományából, hanem közvetve, relációk révén. A relációkra való áttérést követően az *interpretáció* (relációkról dolgokra való áttérés), a *konkretizálás* (tulajdonságokról dolgokra való áttérés) és az *izoláció* (dolgokra való áttérés más tárgyokról) kérdéseit veszi sorra logikai aspektusból.

Az osztályozás problémája című fejezet a tulajdonságok és relációk különféle osztályozási lehetőségeinek vizsgálatával foglalkozik. Ujemov először azt mutatja meg, hogy lehetséges a tulajdonságok formális osztályozása, amihez intenzitásuk felismerése szolgáltatót alapot. Lehetőség nyílik itt mind mennyiségi, mind minőségi szempontok felhasználására. Végrehajtva a tulajdonságok osztályozását, a szerző lineáris, többdimenziós és pontszerű (diszkrét) tulajdonságokat különböztet meg. Érdekes tárgyalás keretében (bőséges példaillusztrációkkal) mutatja meg, hogy a többdimenziós tulajdonságok lineárisakra (mint komponensekre), ez utóbbiak pedig pontszerű tulajdonságokra bonthatók le.

A relációk reflexivitás, szimmetritás és tranzitivitás kritériumai alapján megvalósítható hagyományos osztályozásának rövid ismertetése után Ujemov megmutatja, hogy új felosztási alapok felhasználásával a hagyományos osztályozáson túlmenő általánosítási lehetőségek nyílnak meg. A relációt mint a tulajdonság különleges esetét ugyanis az intenzitással is jellemzhetjük, ami természetesen azt jelenti, hogy a tulajdonság inémt vázolt osztályozási szempontjai a relációkra is átvihetők.

Ezután — összefüggést keresve a reláció és a minőség között — bevezeti és definiálja a belső és a külső reláció fogalmát: egy reláció belső, ha minőségek alapján állapítható meg, és külső, ha tulajdonságok alapján. A dolog minőségi felfogásából egyenesen következik az a fontos tétel, hogy a belső tulajdonságok intenzitása nem változhat a viszonyban álló objektumok megváltozása nélkül.

Az ítéletek problémája c. fejezetben a szerző azt részletezi, hogy a relatív ítéletek logikailag éppoly jogosultak, mint az attributívak. A relatív ítéleteknél a belső, illetve a külső relációkat kifejező belső, illetve külső relatív ítéletekről beszélhetünk. Fontos problémaként veti fel a belső relációk meghatározásának kérdését. Megmutatja, hogy feltárásukra léteznek formális módszerek, amelyek a dimenzióelmélet módszereinek általánosítása alapján dolgozhatók ki.

Az utolsó fejezet *A következtetések problémájával* foglalkozik. Arra a hagyományos kérdésre keres választ, hogy lehet-e következtetéseket levonni relatív ítéletekből azoknak a tulajdonságoknak alapján, amelyekkel az általuk kifejezendő relációk rendelkeznek? Pozitív válasza arra épül, hogy a reális és a formális-logikai relációk között, noha meg kell egymástól különböztetni őket, nincs elvi különbség. Ezt egy részletes tárgyalás követi az analogikus következtetések megbízhatóságáról; itt ismét a dimenzióelmélet módszereinek általánosítása használható.

A könyv befejező része egy igen érdekes problémát vet fel. A projektív geometria, valamint más matematikai és fizikai elméletek példáján ismertette a *dualitás elvét*, rámutat: a fogalmak duális felcserélésének a lehetősége a tudomány legkülönbözőbb területein érvényes, ezért általános logikai törvény megnyilatkozásának kell felfogni, mely a dolog, tulajdonság, viszony kategóriák vonatkozásában is fennáll. A

részletes vizsgálat kideríti, hogy a dolog, tulajdonság és viszony definícióiban két pár duális fogalmat találunk, úgymint a tulajdonság—viszony és a tulajdonság—dolog kategóriapárt. (Ezzel szemben a dolog és a viszony kategóriák nem duálisak.) Mivel e fogalmak definícióiban fennáll az említett kétféle dualitás, természetesen, hogy ez érvényes marad az összes olyan tételekben, amelyek ezekre a definíciókra támaszkodnak.

Ujtemov könyve kétségkívül igen hasznos hozzájárulás a vizsgált kategóriahármas értelmezésének tisztázásához. A fogalmak újszerű megközelítése lehetőséget ad arra, hogy további vizsgálatok kiindulópontja legyen. Különösen a tanulmányozás módszerét kell kiemelni, mely a kategóriák elemzésében általában is gyümölcsözően használható. Elsősorban bizonyos matematikai és matematikai logikai elvek alkalmazása, különösen pedig a nagyfokú szabotosságra törekvés szolgálhat megszívlelendő tanulsággal.

Székely Sándor

Az analízis kora¹

Azt hihetnők, hogy egy néhány íves összeállítás a XX. századi filozófiáról aligha segíthet áttekintést nyújtani abban a dzsungelben, amelyről vaskos kötetek ezrei jelentek és jelennek meg folyamatosan. Morton White kötetében azonban „benne van” a korszak polgári filozófiája. Az áttekintéshez ugyanis semmiképpen sem a részletek sokoldalú analízisére, az egyes irányzatok számtalan — kisebb vagy nagyobb jelentőségű, kisebb vagy nagyobb befolyást gyakorló — képviselőjének, az irányzatok alapvető doktrínáit egymástól eltérő eszközökkel alátámasztani kívánó egyes gondolkodóknak feltérképezésére van szükség. Ezzel nem kívánom tagadni az ilyen jellegű filozófiatörténeti analízisek és kritikák jelentőségét, ha kétséges is az, hogy a filozófiatörténeti kutatás — melynek feladata végül is nem lehet más, mint a filozófia aktuális problémáinak a tisztázását elősegíteni — hatékonyabb lehet másként, mint egy korszak reprezentáns figuráinak elemzésén keresztül. És még e reprezentatív figurák elemzésénél is a részletmomentumokat feltétlenül alá kell rendelniük az összképnek, pontosabban annak a kérdésnek, hogy milyen *funkcióit* tölt be az illető

gondolkodó a korszak filozófiai gondolkodásában. Ennek megértése természetesen lehetetlen az adott rendszer tényleges ismeretének hiányában. Az utóbbi esetben ugyanis — s itt eljehesző példaként szolgálhatnak a marxizmus dogmatikus korszakából származó „filozófiatörténetek” és „kritikák” — sohasem egy gondolkodó, egy filozófiai koncepció vagy rendszer funkciójának elemzése és megértése következik be, hanem valamiféle filozófiai skatulyáé, amelyről a priori eldöntöttük, hogy mire szolgál.

Ennél azonban semmivel sem hatékonyabb és hasznosabb az az immanens kritika, amely nem törekszik másra, mint egy filozófia belső ellentmondásainak a kimutatására. Egy filozófia rendszer esetében — ahol a vizsgálat tárgya nem olyan egyszerűen adott, mint a szaktudományoknál — a rendszer megítélése szempontjából alapvetőbb a jelentősége a feltett kérdéseknek, mint a kérdésre adott válaszoknak.

White könyvecskéje azért sikerült munka, mert a század alapvető filozófiai irányzatait kérdésfeltevéseiken, a filozófia funkciójára vonatkozó álláspontjuk ismertetésén keresztül mutatja be az olvasóknak. A dolog persze nem ilyen egyszerű. Ahhoz, hogy a kérdésfeltevést, a filozófia kiindulópontját meghatározó mozzanatot kiemeljük, valamiféle viszonyítási alapra, orientációs bázisra van szükség. S White törek-

¹ The Age of Analysis, 20th Century Philosophers. Selected, with introduction and interpretive commentary by Morton White. A Mentor Book, Published by The New American Library é. n. 253. o.

vése sikerességének az a kulcsa, hogy ilyen orientációs bázisnak — a jelenkor filozófiatörténéseinek többségétől eltérően — Hegelt, a hegeli rendszert takinti. A legtöbben, akik a XX. század filozófiai irányzatai között tájékozódást keresnek — a tényeknek megfelelően —, abból indulnak ki, hogy a századforduló befolyásos gondolkodóinak többsége Hegelt „döglött kutyának” tekinti, s lényegében tudomást sem véve a német klasszikus filozófia XIX. századi kibontakozásáról — Kanthoz vagy Hume-hoz nyúlnak vissza (neokantianizmus és a különböző empirista irányzatok). S tagadhatatlan az is, hogy a továbbiakban sem találkozunk — vagy csak elvétve — olyan kísérletekkel, amelyek a Hegelhez való tudatos viszonyulás eredményeként kísérelnék meg a filozófia „megújítását” (a neohégelianizmus minden kétséget kizáróan csak jelentéktelen epizód a XX. század fejlődésében).

White azonban észreveszi, hogy a tudomásul nem vett, rendszerint alapjában félreértett vagy a feledés homályába merült hegeli rendszer a filozófiatörténet szerves része, nem pedig csak valamiféle epizód, amelyet figyelmen kívül lehetne hagyni. Ebben a figyelmében — bármilyen paradox is — nem jelentéktelen szerepet játszik az, hogy White az angolszás filozófiai tradícióhoz kötődik, s a mai filozófiai irányzatok közül — bevallottan — a szcientikus jellegű angol és amerikai filozófiákhoz vonzódik a leginkább. Így egyrésztől nem tulajdonít olyan alapvető jelentőséget a század első évtizedeiben a kontinensen kétségtelenül uralkodó neokantianizmusnak, másrésztől a mai angolszás empirikus irányzatok kialakulásának történetét szemlélve Russellen és Moore-on keresztül beleütközik a múlt század végi angol neohégelianizmusba (Bradley, McTaggart). Márpedig éppen a mai angolszás pozitivizmus esetében tűnhet a leginkább úgy, hogy Hegelt meg lehet kerülni; hiszen ez az az irányzat, amely „stílusát” tekintve a legkevésbé viseli magán a filozófia történetére Hegel által rányomott bélyeget.

Látszólag éppen a filozófiai „stílus” az, melyet White elsősorban szemügyre vesz abból a célból, hogy eligazodjék a különböző irányzatok útvesztőjében. „A filozófiatörténet a huszadik században a sündisznók és a rókák története, olyan filozófusok története, akik arra töreksenek, hogy egy nagy dolgot tudjanak, és azoké, akik megelégszenek sok kis dolog, vagy akár egyetlen kis dolog ismeretével.” E mögött a „stílusbeli kérdés” mögött azonban alapvető tartalmi problémák rejlenek: a filozófiai „rókák” ugyanis egészen új jelenség a filozófia történetében. S ezáltal

a sündisznó is valami más, mint a klasszikus filozófus. Hegel ugyanis az utolsó, aki a maga „nagy dolgával” a valóság egészének a megragadására törekedett, aki az abszolút szellemben az egész valóságot teszi vizsgálat tárgyává.

A XX. században alapvető változás következett be a filozófia funkcióját illetően. Ugyanis még azok a filozófiák is, amelyek a hegeli stílus örökösei, azok a filozófusok, „akik a világot egy centrális fogalom szemszögéből közelítik meg, mely köré egész attitűdjük és hitük szerveződik”, tudatosan vagy tudattalanul leszűkítik a filozófia kérdéskörét, kimondva vagy kimondatlanul, de a tudománnyal ellentétes nézőpontot és módszert tesznek a filozófiai vizsgálódás kiindulópontjává (ehhez a stílushoz sorolja White Crocét, akinél a történelem és a művészet, Bergson, akinél az idő és az ösztön, Whitehead, akinél az élet, a folyamat és az organizmus váltak ilyen „vezető” fogalmakká, továbbá Husserl és az egzisztencializmust). Ez a „sündisznó” filozófia viszont kétségtelenül többet őrzött meg a klasszikus filozófiára jellemző kérdésfeltevésből: így vagy úgy, de tudatában van annak, hogy minden filozófiai kérdésfelvetés centrumában az ember áll, a filozófiában az emberről van szó.

Ez az, ami a hegeli rendszerben, amely a polgári filozófia klasszikus korszakának összes konzekvenciáit magába sűrítte, visszavonhatatlanul világossá vált, világossá vált még akkor is, ha Hegel „a nemzetgazdaságtan álláspontján” állva a tárgyi világ elidegenedett jellegét azonosította az eldologiasodással, s ezért az elidegenedést megszüntetendő a természeti-dologi valóságot is a szubjektum — azaz a társadalmi ember — misztifikált kivételésévé, az abszolút szellemnek a termékévé tette. — Nem követhetjük itt nyomon a hegeli rendszer felbomlásával bekövetkező filozófiai fejlődés bonyolult szálait; White sem teszi ezt meg könyvében. Megelégszik azzal, hogy konfrontálja a XX. század filozófiai irányzatait Hegellel, pusztán csak jelezve azokat a közvetlen összekötő elemeket, amelyek Hegeltől a XX. századig vezetnek.

White ezzel a kiindulóponttal explicité teszi a XX. század filozófiájában bekövetkezett változást, a filozófia, a klasszikus értelemben felfogott filozófia bomlását. A különböző filozófiai áramlatoknak a hegeli stílushoz való viszonyát közép-pontba helyezve világossá válik ugyanis az, hogy míg a filozófia klasszikus korszakában — ha az egyes rendszerek kérdésfeltevése és módszere különbözött is egymástól — a filozófia tárgya állandó volt, addig a XX. század filozófiája a tárgyat,

a filozófiai vizsgálat objektumát képező valóságot illetően hullik szét irányzatokra. Ez ténylegesen csak akkor jelentkezhet ilyen szembeszökő módon, ha az alap, a kiindulópont Hegel, nem pedig Kant. A kanti kriticismust megelőző korszakban az emberi praxist — a társadalmiság — vagy a természeti folyamatok átmenet nélküli folytatásaként jelenik meg (filozófiai materializmus), vagy a természeti-vel szemben álló második szubsztancia-ként (dualizmus), e rendszereken belül teoretikus és gyakorlati differenciálatlan egységet képez; Kantnál viszont a tiszta és a gyakorlati ész mereven elkülönül egymástól, hogy azután Hegelnél — igaz, misztifikált formában — dialektikus egységet képezzen. Kantnál azonban a két momentum, bár egymástól elválasztottan, de egymást kiegészítve van jelen a filozófiában, míg a XX. században ezek a mozzanatok külön filozófiai elvvé, különböző irányzatok kiindulópontjává lesznek. Lét-rejónnek egyrészt gyakorlatra orientált, de lényegüket tekintve irracionalista irányzatok, másrészt a teoretikus ész racionalitását védő, de a valóságos gyakorlatot a maguk területéről száműző ún. szcientifikus irányzatok. Egy olyan — Kantra épülő — XX. századi filozófiatörténet, amely figyelmen kívül hagyja a Kanttal meginduló klasszikus német filozófiai fejlődést és ennek hegeli betetőzését, szükségszerűen azt a látszatot kelti, mintha a két mozzanat már Kantnál is csupán esetleges perszonáluniót képezne, nem pedig a hegeli megoldást előkészítő mozzanat lenne.

Nem véletlen, hogy White, akinek a szcientista logikai pozitívizmus iránti rokonszenve éppen annak irracionális és miszticizmus ellenes beállítottságán alapul, de aki ugyanakkor tudja (vagy inkább csak sejtje?), hogy ez a filozófia-koncepció az „értelmetlen metafizikai kérdések” felszámolásával a filozófia tényleges kérdéseit kívánja kiűzni a filozófiából, a pragmatizmusban keres menedéket. A pragmatizmus ugyanis látszólag felszámolja ezt a szétességet. „Ez egy közvetítő mozgalom a filozófiában, mert a valóság totális, metafizikai, szisztematikus szemléletére törekszik, anélkül hogy szeme elől veszítené a tudományos és logikai részleteket, ill. az emberi problémákat” — írja White, James nyomán. Vonzódik White a pragmatizmus-hoz azért is, mert az a filozófiát „aktív erőnek tekinti a civilizációban”. White ugyanis látja, hogy az „analízis” (értve ezen a logikai pozitívizmust, amely a tudomány nyelvének analízisére, valamint a szűkebb értelemben felfogott analitikus irányzatot, amely a köznapi nyelv analízi-

sére specializálta magát), azzal, hogy a „vítás kérdéseket” nem-létezőknek, „nyelvi félreértéseknek” kiáltja ki, semmiképpen sem küszöbölte ki ezeket a kérdéseket a világból, az emberi tevékenységből, nem oldotta meg az emberi problémákat.

De vajon megoldja-e ezeket a pragmatizmus? Másképpen megfogalmazva: Megvalósul-e a pragmatizmusban az a filozófiai szintézis, amely arra hivatott, hogy a világ megértésével egyben az ember kezébe adja a világ megváltoztatásának kulcsát is, azaz lehetővé teszi-e azt, hogy az ember megzabolazza a saját világát? Semmiképpen sem. A pragmatizmus szelleme a pozitivistá irányzatokéval rokon. S semmiképpen sem véletlen, hogy a pragmatizmus kifejezetten amerikai filozófia. Az amerikai fejlődés — részben a maga tradíciótlanságában — a filozófia vonalán sem kapcsolható közvetlenül az európaihoz. Az amerikai filozófia számára az európai filozófiai fejlődés, a filozófia klasszikus korszaka csak valamiféle ködös háttér; nem annak a kérdéseire kell felelnie. És a múlt század közepétől-végétől kibontakozó amerikai prosperitás szüli a maga saját filozófiáját: a manipuláció filozófiáját. A pragmatizmus számára, ha nem is korlátozza magát bizonyos kérdésekre, szintűgy nem létezik a filozófia kérdése, mint a szcientikus pozitívizmus összes változatai számára. A világot közvetlen adottságként veszi tudomásul, nem is érdeklődve annak „természete” iránt, s magától értetőd természetességgel állítja az emberi tevékenység mindenhatóságát. A sikeresség — minden vonalon — az igazság kritériumává lesz, minthogy látszólag semmi akadályt nincsen az emberi tevékenység sikeres kibontakozásának. Szóba sem kerül a világ megváltoztatása, minthogy az adott világ az emberi tevékenység sikeres kibontakozásának korlátlan terepnumot látszik nyújtani. — Amerika akkor lép a filozófiai porondra, amikor Európában már nagyon is problematikussá vált a polgári program, amikor éppen a hegeli filozófia bomlásakor világossá válik, hogy a „filozófia megvalósítása” nem történhet meg a burzsoázia „polgári társadalmának” talaján. Ebben az időszakban a polgári gondolkodás, fő irányait tekintve, elszakad a klasszikus értelemben vett filozófiától, nem a filozófia, hanem a tudomány megvalósítására törekszik; magyarul: azzal a hittel fordul a pozitív tudományok felé, hogy annak eredményei alapján minden probléma megoldható. Beköszönt a pozitívizmus korszaka. Ennek az áramlatnak sajátos amerikai megfelelőjeként bontakozik ki ugyanabban az időben az amerikai pragmatizmus. Sajátosságát éppen az teszi érthetővé, hogy az amerikai filo-

zói tradíció hiányában nem kell erőfeszítéseket tennie a filozófiai problémák kiküszöbölésére.

Mindezt azonban White már nem látja. Ez az oka annak, hogy az általa készített összeállítás — mint mondtuk — igen világosan mutatja a XX. századi filozófiai fejlődés sajátosságait, de *semmit sem mond ennek a sajátosságának az okairól*. White nem tesz kísérletet arra, hogy a XX. századi filozófia szétesettségére bármiféle magyarázatot adjon. Számára mint filozófus számára világos, hogy a filozófiai kérdések kiküszöbölése, az analízis uralma (nem véletlen, hogy kötetének az analízis kora címet adta) veszteség a filozófia számára. De mint valódi amerikai tulajdonképpen maga sem tud mit kezdeni a filozófia klaszrikus kérdéseivel. A filozófia funkciójának problémája — ha látja is, hogy a különböző irányzatok megítélésében ez kell hogy legyen az elsődleges szempont — az ő számára sem világos kérdés. Nem látja a filozófia köztársadalmi praxishoz; s nem is láthatja, minthogy nincsen reális képe magáról erről a praxistról. Nem vallja ugyan magát kifejezetten pragmatistának, de alapjában véve maga is pragmatista. Azaz számára sem tisztázott kérdés, hogy honnan erednek azok az értékek, melyeknek az emberi tevékenység a megvalósítására törekszik. James azt mondja a pragmatizmusról, hogy számára annak, hogy melyik megállapítás esélyes az igazságra, egyetlen próbája az, „hogy melyik dolgozik jobban a tekintetben, hogy vezessen bennünket, melyik illik jobban az élet minden részére és kapcsolható a legjobban össze a tapasztalat követelményeinek az összességével, anélkül hogy bármit is figyelmen kívül hagyja”. De hova kell hogy vezessen bennünket az igazság? Ezt a kérdést a pragmatizmus nem veti fel. Az értékek — melyeknek transzcendenciáját jogosultan tagadja — valamiképpen adóttak a számára az adott valóság közvetlen kérdésseltevéseinek formájában. Nem ütött be bele abba a problémába, amelyet a

lét és a kellés problémájaként jelöl meg a filozófiatörténet.

Pedig e körül a probléma körül fordul meg a XX. század polgári filozófiája. Ezért érthető meg Hegelből kiindulva. A „rókák” a létet kutatják, metafizikaként utasítva el *minden* fajta értéket és célkitűzést. A „sündisznók” begubóznak célkitűzéseik világába, amelyeket semmiképpen sem képesek — sem eredetüket, sem megvalósíthatóságukat tekintve — kapcsolatba hozni a lét sivar „racionalitásával”. A XX. század első évtizedeiben — a pozitívizmus évtizedes uralma után — éppen azért bukkannak elő ismét ezek a „sündisznó”-filozófiák, mert kiderült, hogy az adott egyre sokoldalúbb és mélyebb feltárását megvalósítani képes tudomány nem valósítja meg az értékeket (különösen az első világháború teszi ezt világossá). Ez a magyarázata annak, hogy az analízis kora csak a szakfilozófia számára az analízis kora. Az „utca” a sündisznók elképzelései kerülnek. (Más kérdés az, hogy az ilyen rendszerek egynémelyike végső soron éppúgy elfogadja az adottat.) És ez a magyarázata annak, hogy napjainkban egyre szélesebben terjed és hat a marxizmus. Hiszen a marxizmusnak a maga dialektikus módszerével éppen ezt a kérdést sikerült megoldania: az eszmények levezetését a létezőből és a lét átalakításának, megváltoztatásának mikéntjét az eszmény alapján.

White tudomásul veszi a marxizmust. A bevezetőben, ahol a XX. század filozófiájának Hegelhez való kapcsolatát vizsgálja, szól a marxizmusról is mint a hegeli rendszerből kinövő filozófiák egyikéről. Egyben azonban a marxizmust XIX. századi filozófiává teszi, XX. századi léte elkerüli figyelmét. Igaz, a marxizmus filozófiai vonalon bizonyára nem produkált annyit, amennyit produkálhatott volna. De annak, hogy White nem vesz tudomást róla mint XX. századi filozófiáról, nem ez az oka. Azt nem érti meg, hogy a marxizmus a filozófia XX. századi szétesésének a „megoldása”. *Vajda Mihály*

Filozófiai bibliográfia

(A magyarországi könyvtárak új szerzeményei 1966 első félévében)¹

I. Összefoglaló művek, enciklopédiák, kézikönyvek, lexikonok, szótárak, bibliográfiák

- Afnan, S. M.*: Philosophical terminology in Arabic and Persian. Leiden. Brill. 1964. 124 p. B 2
- Ballestrem, K. G.*: Russian philosophical terminology. Dordrecht. Reidel. 1964. 117 p. (Sovietica.) B 1
- Bastide, G.*: Bibliographie française. Établie à l'intention des lecteurs étrangers. Morale et philosophie politique. Paris. Impr. Maisonneuve. 1961. 91 p. P 1
- Bibliographie der sowjetischen Philosophie*. — Bibliography of Soviet philosophy. Dordrecht. Reidel. 1963—1964. 2 db. Bd. 4. Ergänzungen. — Supplement. 1947—1960. — Bd. 5. Register. — Indices. 1947—1960. (Sovietica.) B 3
- Dictionnaire des philosophes*. Paris. 1962. 383 p. (Dictionnaire Seghers 8.) B 14, D 1
- Dictionnaire rationaliste*. Red. E. Kahane etc. Paris. Éd. de l'Union Rationaliste. 1964. 10, 503 p. B 2
- Filozofszkaja énciklopedija*. Red. F. V. Konsztantinov. Tom 3. Kommunizm — Nauka. Moszkva. Szov. Énciklopedija. 1964. 584 p. (Énciklopedii, szlovári, szpravocsniki.) B 2, B 7, B 12, D 1
- Filozofszkij szlovar'*. Moszkva. Izdat. Polit. Lit. 1963. 544 p. B 828
- Huisman, D.*: L'art de la dissertation philosophique. 5. éd., rev. et augm. Paris. Éd. d'Enseignement Supérieur. 1965. 349 p. B 2
- Julia, D.*: Dictionnaire de la philosophie. Paris. Librairie Larousse. 1964. 319 p. (Les dictionnaires de l'homme du XX. siècle.) B 2
- Klaus, G.—Buhr, M.*: Philosophisches Wörterbuch. 2. durchges. Aufl. Leipzig. Bibliogr. Inst. 1965. XVI, 634 p. B 2, B 7, B 30, B 301, E 1
- Materialismul dialectic si stiintele contemporane ale naturii*. Indicator bibliografic selectiv, 1945—1960. Red. M. Ciurdariu etc. Bucuresti. Acad. RPR. 1963. II, 299 p. B 8
- Schmidt, H.*: Philosophisches Wörterbuch. 17. durchges. Aufl. Stuttgart. 1965. VII, 676 p. (Kröners Taschenausgabe 13.) D 1, Sz 1
- (Slosiar, D.)*: Bibliografia filozofie. Martin. Matica Slovenská. 1964. 114 p. (Bibliografické informácie, supisy, prehľady zoznamy. C. 32.) B 2

II. Dialektikus és történelmi materializmus

- Afanasz'ev, V. G.*: Osznovü filozofszkih znanij. Populjarnij ucsebnik. 3. dor. i dop. izd. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 414 p. B 14
- Athusser, L.*: Pour Marx. Paris. Maspero. 1965. 258 p. (Théorie 1.) B 36
- Apostol, P.*: Inconsistenta argumentarii idealist-subjectiv. Cluj. Ed. Ştiinţifică. 1965. 217 p. B 2
- Bamert, P.*: Die Herausforderung an Ost und West. Dialektischer Materialismus, oder dialektischer Christenglaube. Bern. Haupt. 1964. 268 p. B 2
- Blakeley, Th. J.*: Soviet philosophy. A general introduction to contemporary Soviet thought. Dordrecht. Reidel. 1964. VI, 82 p. (Sovietica.) B 2
- Bollhagen, P.*: Einführung in den historischen Materialismus. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1962. 186 p. (Taschenbuchreihe „Unser Weltbild“. Bd. 26.) B 11
- Cembala, R.*: Práce a kultura. K dialektice objektivních a subjektivních stránek vyvoje společnosti. Praha. ČSAV. 1965. 226 p. Orosz kiv. B 3
- La conception marxiste de l'homme*. Par [Ja. Roginskij] I. Roguinski, [A. J. Lurija] A. Louria etc. Paris. Nouvelle Critique. 1965. 189 p. B 8
- Csesznokov, D. I.*: Isztoriceszkij materializm. 2. dorabot. izd. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 527 p. B 2, B 14
- Dialectica marxista si stiintele moderne*. Bucuresti. Ed. Politică. 1962—1963. 2 db. Vol. 3. — Vol. 4. Probleme filozofice si sociale ale ciberneticii. B 2
- Dialektika — teoriya poznanija*. Isztoriko-filozofszkie ocserki. Red. B. M. Kedrov. Moszkva. Izdat. Nauka. 1964. 364 p. B 1, B 14, D 1, P 1/1
- Dialektika — teoriya poznanija*. Lenin ob élementah dialektiki. Red. B. M. Kedrov. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 511 p. B 2, B 3, Sz 1
- Dialektika — teoriya poznanija*. Problemü naucsnoگو metoda. Avtorü: I. D. Andreev, I. G. Geraszimov etc. Moszkva. Izdat. Nauka. 1964. 501 p. B 2
- Dietsgen, J.*: Schriften in drei Bänden. Bd. 3. Streifzüge eines Sozialisten in das Gebiet der Erkenntnistheorie. Das Akquisit der Philosophie. Aus dem Briefwechsel u. a. Berlin. Akad. Verl. 1965. VIII, 523 p. B 2, B 3, B 12, B 36, Sz 1
- Einführung in die Philosophie*. Hrsg. E. Albrecht. Greifswald. Univ. 1964. 2 db.

¹ A kódjelek feloldását lásd a bibliográfia végén.

- T. 1. Philosophie und Einzelwissenschaften. — T. 2. Kritik der bürgerlichen Philosophie und Soziologie der Gegenwart. B 2, D 1, P 1
- El'meev, V. Ja.*: Kommunizm i razvitie cseloveka kak proizvoditel'noj szilü obszesztva. Moskva. Izdat. Müszl'. 1964. 314 p. B 10, B 12
- Fataliev, [H.] Kh.*: Le matérialisme dialectique et les sciences de la nature. Moskva. Éd. du Progrès. 1962. 212 p. G 1
- Fetscher, I.*: Der Marxismus. Seine Geschichte in Dokumenten. Bd. 3. Politik. München. 1965. 534 p. (Sammlung Piper.) B 2
- Filozofické problémy súčasnej biológie.* Zost. E. Filová. Bratislava. SVPL. 1964/1965. 231, 2 p. B 2
- Filosofija.* Red. V. P. Rozsin. Leningrad. Izdat. Univ. 1965. 230 p. (Ucsenüe zapiszki kafedr obszesztvennü nauk vuzov g. Leningrada 6.) B 7
- Filosofszkie problemü fiziki élementarnüh csasztic.* Red. I. V. Kuznecov etc. Moskva. Izdat. Nauka. 1964. 381, 2 p. B 2
- Filosofszkie voproszü szovremennoj fiziki.* Materialü Reszpublikanskogo Szovescsanija po Filozofszkim Voproszam Fiziki Élementarnüh Csasztic i Polej... Kiev, 20—22 dekabrja 1962. Red. I. Z. Stokalo etc. Kiev. Naukova Dumka. 1964. 325 p. D 1
- Formal'naja logika i metodologija nauki.* Red. P. V. Tavanec. Moskva. Izdat. Nauka. 1964. 299 p. B 2
- Formirovanie kommunisticseszkih obszesztvennüh otnosenij.* Red. P. V. Presznjakov. Alma-Ata. Kazgoszizdat. 1964. 262 p. Sz 1
- Franco, G. P.*: Isztoricicseszkie puti szocial'noj müszli. Moskva. Izdat. Müszl'. 1965. 557 p. B 10, B 12
- Garaudy, R.*: Gott ist tot. Eine Studie über Hegel. Anh.: Ein Brief von Jean Wahl and Roger Garaudy zu dessen Studie über Hegel »Gott ist tot«. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1965. 479 p. B 14, Sz 1
- Goldmann, L.*: Dijalektička istraživanja. Sarajevo. Veselin Masleša. 1962. 394 p. (Biblioteka logos.) B 11
- The great debate.* Selected writings on problems of Marxism—Leninism today. New Delhi. People's Publ. House. 1963. VIII, 408 p. B 12
- Guest, D.*: Lectures on Marxist philosophy. New ed. First published under the title „A textbook of dialectical materialism”. London. Lawrence and Wishart. 1963. 90 p. B 2
- Guillaumaud, J.*: Cybernetique et matérialisme dialectique. Paris. Éd. Sociales. 1965. 264 p. (Petite encyclopédie marxiste. Bd. 5—6.) B 2, B 8, B 10
- Hanna, Zs.*: Sumiha v filozofii. Moskva. Izdat. Progreszsz. 1965. 183 p. B 36
- Havemann, R.*: Dialektik ohne Dogma? Naturwissenschaft und Weltanschauung. Reinbek b. Hamburg. Rowohlt. 1964. 168 p. B 11
- Händel, A.*: Wahrheit — ein Problem? Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1964. 133 p. (Taschenbuchreihe „Unser Weltbild”. Bd. 28.) B 11
- Hermach, J.*: Filosofie a rizeni. Nekolik zakladnich problemu rizeni vyvoje socializmu. Praha. SNPL. 1965. 177 p. B 2
- Hrušovský, I.*: Problemy, portréty, retrospektivy. Bratislava. SAV. 1965. 209 p. Német kiv. B 3
- Hörz, H.*: Materie und Bewusstsein. Untersuchung philosophischer Kategorien unter bes. Berücks. d. Naturwissenschaften. Berlin. Dietz. 1965. 133 p. M 1
- Hörz, H.*: Atome, Kausalität, Quantensprünge. Quantentheorie — philosophisch betrachtet. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1964. VI, 249 p. D 1
- (Jahot) Yakhot, O.*: What is dialectical materialism. Moscow. Progress Publ. 1965. 222 p. B 12
- (Jahot) Yajot, O.*: Qué es el materialismo dialectico. Moscou. Ed. Progreso. 1965. 243 p. B 12
- Jakovlev, M. V.*: Marksizim i szovremenaja burzsuaznaja isztorija filozofii. Kritika fal'szifikacii isztorii filozofii v zapadnogermanszkoj filozofszkoj literature. Moskva. Izdat. Müszl'. 1964. 349 p. B 301
- Jugaj, G. A.*: Dialektika csaszti i celogo. Alma-Ata. Izdat. Nauka. 1964. 172 p. B 2, B 11, B 14, B 36
- Kanapa (J.) Zs.*: Szocial'naja doktrina cerkvi i marksizim. Moskva. Izdat. Progreszsz. 1964. 414 p. Sz 1
- Kannegiesser, K.*: Raum, Zeit, Unendlichkeit. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1964. 137 p. (Taschenbuchreihe „Unser Weltbild”. Bd. 39.) B 11
- Klaus, G.*: Kybernetik in philosophischer Sicht. Berlin. Dietz. 1965. 553 p. B 301
- Klaus, G.*: Kybernetik und Gesellschaft. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1964. XIV, 358 p. B 12
- (Klaus) Klausz, G.*: Kibernetika i filozofija. Moskva. Izdat. II. 1963. 529 p. D 1
- Kedrov, B. M.*: Kak izucsat' knigu V. I. Lenina „Materializm i empiriokriticizm”. 2. izd. Moskva. Politizdat. 1965. 199 p. B 10, B 14
- [Konsztantinov] Konstantinov, F.* — Kelle, V. [Zs.]: Historical materialism — the marxist sociology. Moscow. Pr. Novosti.

- Agency Publ. House. 1965. 39 p. B 10, B 12
- [*Konstantinov*] *Konstantinov, F. [V.]—Kelle, V. [Zs.]*: Le matérialisme historique, sociologie marxiste. Moskva. Ed. de l'Agence de Pr. Novosti. 1965. 35 p. P 1/1
- Korch, H.*: Das Problem der Kausalität. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1965. 271 p. B 2, D 1
- Korch, H.*: Über die Beziehungen zwischen Philosophie und Naturwissenschaft. Leipzig. Barth. 1965. 28 p. (Leipziger Universitätsreden. N. F. H. 28.) D 1, P 1
- Korsch, K.*: Karl Marx. Reissued. New York. Russell and Russell. 1963. 247 p. B 10
- Korsch, K.*: Marxisme et philosophie. Paris Les Éd. de Minuit. 1964. 187 p. (Arguments 24.) B 318
- Kundt, U.—Wenzlaff, D.*: Bewegung und Widerspruch. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1962. 88 p. (Taschenbuchreihe „Unser Weltbild“. Bd. 20.) B 11
- Kuz'min, V. F.*: Filozofszkaja kategorija szoznanija i szovremennaja nauka. Karel'szkoi ASZSZR, Vüszsaja Skola. 1964. 130 p. B 11, B 36
- Kuz'minov, G. A.*: Csuvsztvvennoe i logiceszkoe v poznanii mikromira. Moskva. Izdat. Müszl'. 1965. 119 p. B 36
- Labriola, A.*: La concezione materialistica della storia. Bari. 1965. LXVII, 365 p. (Universale Laterza. 9.) B 3
- Lefebvre, H.*: Métaphilosophie. Prologomènes. Paris. Éd. de Minuit. 1965. 333 p. (Arguments 26.) B 3
- Leković, D.*: La théorie marxiste de l'aliénation. Beograd. Inst. za Izučavanje Radničkog Pokreta. 1964. 299 p. B 301
- Mal'cev, V. I.*: Ocserk po dialekticeszkoi logike. Moskva. Univ. 1964. 187 p. B 2
- Maneev, A. K.*: Predmet formal'noj logiki i dialektika. Minszk. Nauka i Tehnika. 1964. 205 p. B 2
- Markszisiztszko—leninszkaja filozofija.* Ucebnoe poszobie. Red. V. P. Rozsin etc. Moskva. Politizdat. 1964. 543 p. B 14, P 1/1
- Markszisiztszko—leninszkaja filozofija.* i Ucebnoe poszobie dlja szovetszko-partijnüh skol. Podgot. D. I. Danilenko etc. Moskva. Izdat. Müszl'. 1965. 277 p. B 14
- Markszisiztszko—leninszkaja filozofija* i szociologija v SZSZSZR i evropejszkih szocialiszticeszkih sztran. Isztoriko-filozofszkie ocserki. Red. M. T. Iovesuk. Moskva. Izdat. Nauka. 1965. 549 p. B 1, B 3, B 9, B 10, B 36, P 1/1, Sz 1}
- Materialism dialectic.* Ed. T. Bugnariu. Bucureşti. Ed. Politică. 1964. 534 p. B 12.
- Metodiceszkie szovetü po filozofii.* Red. V. I. Razin. Moskva. Politizdat. 1965. 304 p. B 14
- Molodcov, V. Sz.*: Vozniknovenie dialekticeszkogo i isztoriceszkogo materializma — revoljucija v filozofii. Moskva. Univ. 1965. 76 p. B 2
- Mori, K.*: Filozofija trudjasicsijszja. Moskva. Izdat. Nauka. 1965. 180 p. B 14
- Naucsnüj kommunizm.* Red. V. A. Karpusin etc. Moskva. Politizdat. 1965. 397 p. B 9, B 14
- Nekotorie voproszü marksizsztszko—leninszkoi filozofii.* Red. Ju. F. Buhalov. Harkov. Univ. 1964. 146 p. B 3
- Novik, I. B.*: O modelirovanii szlozsnüh szisstem. Filozofszkij ocserk. Moskva. Izdat. Müszl'. 1965. 334 p. Sz 1
- [*Ozerman*] *Oiserman, T. I.*: Die Entfremdung als historische Kategorie. Berlin. Dietz. 1965. 136 p. B 2, B 10, B 14
- Osnovi marksistické filozofije.* Beograd. Izdat. Rad. 1962. 365 p. (Politická škola.) B 11
- Osnovü marksizsztszkoi filozofii.* Uceb-nik. Podgot. F. V. Konsztantinov. 2. izd. Moskva. Politizdat. 1964. 670 p. B 7
- O'szuscenoszti zszizni.* Red. G. M. Frank etc. Moskva. Izdat. Nauka. 1964. 350 p. B2
- Pavlov, T. D.*: Informacija, otrazsenie, tvorceszstvö. Szofija. BAN. 1965. 88 p. B 2
- Philosophie in Meinungsstreit.* Beitrag zur Auseinandersetzung mit dogmatischen und revisionistischen Entstellungen des Marxismus—Leninismus. Red. G. Gruse etc. Berlin. Dietz. 1965. 250 p. B 2, B 10, Sz 1
- Planty-Bonjour, G.*: Les catégories du matérialisme dialectique. L'ontologie soviétique contemporaine. Dordrecht. Reidel. 1965. VI, 206 p. (Sovietica.) B 2
- Problema vozmoznoszti i dejsztvitel'noszti.* Red. B. A. Csagin. Leningrad. Izdat. Nauka. 1964. 277 p. D 1
- Problemi na zakonite i kategoriite na dialektika i logikata.* Red. A. Bönkov etc. Szofija. BAN. 1965. 361 p. B 2
- Problemü marksizsztszko—leninszkoi filozofii.* Sztat'i vengerszkih avtorov. Red. M. T. Iovesuk. Moskva. Izdat. Progressz. 1965. 442 p. B 1
- Protiv szovremennüh burzsuaznüh fal'szifikatorov marksizsztszko—leninszkoi filozofii.* Red. M. T. Iovesuk etc. Moskva. Izdat. Nauka. 1964. 246 p. P 1/1
- Raszprosztrenenie idej marksizsztszkoi filozofii v Evrope (konec XIX — nacsala XX vekov).* Leningrad. Univ. 1964. 186 p. B 877
- Schaff, A.*: Marx oder Sartre? Versuch einer Philosophie des Menschen. Wien etc.

- Europa Verl. 1964. 176 p. (Europäische Perspektiven.) B 2, B 877
- Schmidt, A.*: Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx. Frankfurt a. M. Europäische Verl. 1962. 182 p. (Frankfurter Beiträge zur Soziologie. Bd. 11.) B 11
- Schuffenhauer, W.*: Feuerbach und der junge Marx. Zur Entstehungsgeschichte der marxistischen Weltanschauung. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1965. 231 p. B 2, B 3, B 10, B 12
- Sebag, L.*: Marxisme et structuralisme. Paris. Payot. 1964. 231, 2 p. (Bibliothèque scientifique. Collection science de l'homme.) B 2
- Septulin, A. P.*: Dialekticeszkij materializm. Učebnik. Moskva. Vűszsaja Skola. 1965. 304 p. B 14, Sz 1
- Szemov, M. I.*: Pricini za osztatöcite ot buržoaznija moral i v naseto obstesztvo. Szofija. Nauka i Izkusztvo. 1965. 234, 2 p. B 2
- Szpürkin, A. G.*: Kursz marksizsztzkoi filozofii. Moskva. Szocëkgiz. 1963. 502 p. P 1
- Verbín, A.—Furman, A. [E.]*: Mesztzo isztoriceszkogo materializma v szizteme nauk. Moskva. Univ. 1965. 189 p. D 1
- Veszlovskij, V. N.*: Filozofszkoe značenie zakonov szohranenija materii i dvizsenija. Moskva. Izdat. Müszl'. 1964. 142 p. B 2
- Vszlobokov, A. D.*: O dialektike proceszsza poznanija prirodü i kibernetika. Moskva. Izdat. Müszl'. 1965. 203 p. B 2, B 9, B 10, B 11, B 12, B 14, B 36, Sz 1
- Volovik, L. A.—Drozdova, E. M.*: Isztina v marksizsztzkoi i domarkszvoj filozofii. Moskva. Izdat. Müszl'. 1965. 222 p. B 2, B 12, B 14, B 36, P 1/1
- Voztrikov, A. V.*: Teorija poznanija dialekticeszkogo materializma. Moskva. Izdat. Müszl'. 1965. 382 p. B 2, B 11, B 12, B 14, B 36, P 1/1
- Weinberger, O.*: Der Relativisierungsgrundsatz und der Reduktionsgrundsatz: zwei Prinzipien des dialektischen Denkens. Eine logisch-methodologische Studie. Praha. 1965. 54 p. (Rozpravy ČSAV. Rada splecenskych věd. Roč. 75. Ses. 5.) Čseh kiv. P 1
- [*Wessel, H.*] *Veszszel, G.*: Viruszü — csudo — protivorečsija. Polemiceszkaja rabota po filozofszkim problemam szovremennoj biologii. Moskva. Izdat. Progresssz. 1965. 272 p. B 14
- Wetter, G. A. S. J.—Leonhard, W.*: Sowjetideologie heute. Bd. 1. Dialektischer und historischer Materialismus. Frankfurt a. M. 1965. 339 p. (Fischer Bücherei. Bücher des Wissens. Bd. 460.) B 2¹
- Wittich, D.*: Praxis, Erkenntnis, Wissenschaft. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1965. 168 p. (Taschenbuchreihe „Unser Weltbild“ 41.) B 2, B 3, B 11, Sz 1
- Základni teoretické otázky vystavby socialismu a komunismu ve svetle vysledku spolecenskych věd. Materialy Konference o Teoretických Problemech Vystavby Socialismu a Komunismu, konané v Liblicích ve dnech 26. az 29. dubna 1961. Usporad. J. Houska. Praha. ČSAV. 1962. 745 p. B 2*
- Zitte, V.*: Georg Lukacs' marxism. Alienation, dialectics, revolution. A study in utopia and ideology. The Hague. Nijhoff. 1964. XV, 305 p. B 8

III. A filozófitörténet klasszikusai

- [*Alanus ab Insulis*] *Alain de Lille*: Textes inédits, avec une introduction sur sa vie et ses oeuvres. Paris. Vrin. 1965. 382 p. (Études de philosophie médiévale 52.) B 2
- Aristoteles*: Ars rhetorica. Oxonii. Typ. Clarendon. 1964. XIII, 206 p. (Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis 10.) D 1
- Aristoteles*: Categoriae et liber de interpretatione. Oxonii. Typ. Clarendon. 1961. XXIV, 96 p. (Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis 11.) D 1
- Aristoteles*: Fragmenta selecta. Recogn. ... et adnotatione instruxit W. D. Ross. Oxonii. Typ. Clarendon. 1964. X, 160 p. (Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis 15.) D 1
- [*Aristoteles*] *Aristote*: Histoire des animaux. Tom. 1. Livres 1—4. Paris. Les Belles Lettres. 1964. LV, 181 p. (Collection des Universités de France.) Görög szöv. is. B 3
- Aristoteles*: Metaphysica. Oxonii. Typ. Clarendon. 1963. XXII, 312 p. (Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis 9.) D 1
- Aristoteles*: Politica. Recogn. ... et adnotatione critica instruxit W. D. Ross. Oxonii. Typ. Clarendon. 1964. X, 282 p. (Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis 14.) D 1
- Aristoteles*: Werke in deutscher Übersetzung. Bd. 7. Eudemische Ethik. Berlin. Akad. Verl. 1962. 504 p. P 10
- Aristoteles*: Werke in deutscher Übersetzung. Bd. 18. Opuscula. T. 1. Berlin. Akad. Verl. 1965. 141 p. B 36
- Arnauld, A.—Nicole, P.*: La logique ou l'art de penser, contenant, outre les règles communes, plusieurs observations nouvelles, propres à former le jugement.

- Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 429 p. (Le mouvement des idées au XVII. siècle 3.) B 3
- Augustinus, Sanctus*: Opera. Sect. 6. P. 6. De doctrina Christiana libri quattuor. Vindobonae. Hoelder-Pichler-Tempsky. 1963. XXIX, 205 p. (Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 80.) B 3
- Bayle, P.*: Oeuvres diverses. Vol. 2. Hildesheim. Olms. 1965. XVI, 902 p. B 3
- Bergson, H.*: Oeuvres. Essai sur les données immédiates de la conscience. — Matière et mémoire. — Le rire. — L'évolution. créatrice. — L'énergie spirituelle — Les deux sources de la morale et de la religion. — La pensée et le mouvant. 2. ed. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. XXX, 1602 p. D 1
- Bergstraesser, A.*—*Oberndörfer, D.*: Klassiker der Staatsphilosophie. Ausgewählte Texte. Stuttgart. Koehler. 1962. XXVI, 348 p. B 2/1
- Boetius de Dacia*: Tractatus de aeternitate mundi. 2. ed. auctoritate quinque codicum manu scriptorum rev. et emend. Ed. G. Sajó. Berlin. De Gruyter. 1964. 70 p. (Quellen und Studien zur Geschichte der Philosophie 4.) D 1
- Burke, E.*: Reflections on the revolution in France. — Paine, Th.: The rights of man. Garden City, N. Y. Doubleday. 1961. 515 p. (Dolphin books. C. 246.) Sz 1
- Cusanus, Nicolaus*: Opera omnia. Vol. 14. De concordantia catholica. Liber 2. Hamburgi. Meiner. 1965. 93—307. p. B 3
- Cusanus, Nicolaus*: De docta ignorantia. Die belehrte Unwissenheit. Buch. 1. Berlin. Akad. Verl. 1964. XII, 144 p. (Philosophische Studentexte.) Német szöv. is. B 2
- Descartes, R.*: Die Prinzipien der Philosophie. Mit Anh.: Bemerkungen — — über ein gewisses in der Niederlanden gegen Ende 1647 gedrucktes Programm. Berlin. Akad. Verl. 1964. 310 p. (Philosophische Studentexte.) B 11, Sz 1
- Descartes, R.*: Oeuvres de — —. Tom 9. Principes. P. 2. Nouv. ed. Paris. Vrin. 1964. XX, 360 p. B 3
- Diderot, D.*: Correspondance. Tom. 12. Janvier 1772 — Juin 1773. Paris. Les Éd. de Minuit. 1965. 279 p. B 3
- Diderot, D.*: Éléments de physiologie. Éd. critique. Diss. Paris. Didier. 1964. LXXXI, 387 p. B 3
- Eckhart, Meister*: Der Morgenstern. Berlin. Union Verl. 1964. 212 p. D 1
- [*Epiktetos*] *Épictète*: Entretiens. Livre 4. Paris. Les Belles Lettres. 1965. VI, 95 p. (Collection des universités de France.) B 3
- Erasmus, Desiderius Rotterdamus*: Erasmus and Cambridge. The Cambridge letters of Erasmus. Toronto. Univ. Pr. 1963. X, 233 p. B 2
- Feuerbach, L.*: Sämtliche Werke. Bd. 12—13. Ergänzungsbd. 2—3. Ausgewählte Briefe von und an — —. Neu hrsg. u. erw. Ausg. Stuttgart. Frommann. 1964. B 3
- Gabriel, Solomon Ibn (Avicbron)*: The fountain of life. Spec. abridged ed. New York. Philosophical Libr. 1962. 133 p. B 36
- [*Goethe, J. W.*] *Gete, I. V.*: Izbrannüe filozofszkie proizvedenija. Moskva. Izdat. Nauka. 1964. 519 p. P 1/1
- [*Guilielmus de Conchis*] *Guillaume de Conches*: Glossae super Platonem. Texte critique. Paris. Vrin. 1965. 358 p. (Textes philosophiques du moyen âge 13.) B 2
- Hegel, G. W. F.*: Ästhetik. Nach der zweiten Ausgabe Heinrich Gustav Hothos (1842) redigiert und mit einem ausführlichen Register versehen von Friedrich Bassenge. 2. durchges. Aufl. Bd. 1—2. Berlin—Weimar. Aufbau Verl. 1965. 2 db. B 2, B 14, Sz 1
- Hegel, G. W. F.*: Fenomenologia spiritului. București. Acad. RPR. 1965. 406 p. B 2
- Hegel, G. W. F.*: Phänomenologie des Geistes. Nach dem Texte der Originalausgabe. Berlin. Akad. Verl. 1964. 598 p. (Philosophische Studentexte.) D 1
- Hemsterhuis, F.*: Lettre sur l'homme et ses rapports avec le commentaire inédit de Diderot. Texte établi, présenté et annoté par G. May. New Haven—Paris. Yale Univ. Pr., Pr. Univ. de France. 1964. VII, 521 p. (Yale Romanic studies, Ser. 2. 12.) B 36
- Herder, J. G.*: Ausgewählte Werke in Einzelausgaben. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. Bd. 1—2. Berlin—Weimar. Aufbau Verl. 1965. 678 p. Sz 1, B 10
- Hobbes, Th.*: Leviathan. London. Collins. 1962. 409 p. (The Fontana library. Philosophy. 76.) B 2, B 14
- Hume, D.*: Eine Untersuchung über den menschlichen Verstand. Berlin. Akad. Verl. 1965. XLI, 223 p. (Philosophische Studentexte.) B 11, B 2
- Husserl, E.*: Philosophie als strenge Wissenschaft. Frankfurt a. M. Klostermann. 1965. 107 p. (Quellen der Philosophie 1.) B 2
- Kant, I.*: Szocsinenija v seszti tomah. Tom 3. Moskva. AN SZSZSZR. 1964. 798 p. (Filozofszkoe naszledie.) B 3
- Kant, I.*: Szocsinenija v seszti tomah. Tom 4. Cs. 1. Moskva. Izdat. Mysl'. 1965. 544 p. (Filozofszkoe naszledie.) B 14
- La Mettrie, J. O. de*: Der Mensch eine Maschine. Leipzig. Reclam Verl. 1965.

- 173 p. (Universal Bibliothek 110.) B 14, B 30
- Lenin, V. I.*: Filozofszkie tetradi. Moskva, Politizdat. 1965. XXII, 752 p. B 10
- Le Roy, G.*: Pascal, savant et croyant. 2. éd. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 98 p. (Initiation philosophique 28.) B 2
- Lipsius, J.*: Von der Beständigkeit. Faksimiledruck der deutschen Übersetzung des Andreas Virritius, nach der 2. Aufl. von c. 1601, mit den wichtigsten Lesarten der 1. Aufl. von 1599. Stuttgart. 1965. 152 lev. 31 p. (Sammlung Metzler. Realienbücher für Germanisten. Abt. 45. G.: Dokumentationen Reihe b.: Zu Unrecht vergessene Texte.) B 2
- (*Locke, J.*) *Lok, Džs.*: Ogled o ljudskom razumu. Beograd. Izdat. Kultura. 1962. (Filosofska biblioteka.) B 11
- Locke, J.*: Dve pojednání o vládě. ČSAV. 1965. V, 282 p. (Filosofická knihovna.) B 36
- Malebranche, N.*: Oeuvres complètes. Tom. 12—13. Entretiens sur la métaphysique et sur la religion. — Entretiens sur la mort. Paris. Vrin. 1965. XXII, 477 p. (Bibliothèque des textes philosophiques.) B 2
- Marx, K.*: Doktordissertation 1841. Differenz der demokratischen und epikureischen Naturphilosophie. Jena. Friedrich-Schiller-Universität. 1964. 111 p. (Jenaer Reden und Schriften.) B 10, B 301
- Morelly*: Gesetzbuch der natürlichen Gesellschaft oder der wahre Geist ihrer Gesetze zu jeder Zeit übersehen oder verkannt. In der Übers. v. E. M. Arndt, 1845. Berlin. Akad. Verl. 1964. 216 p. (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriftenreihe der Arbeitsgruppe zur Geschichte der deutschen und französischen Aufklärung 4.) Sz 1
- L'opera e il pensiero di Giovanni Pico Della Mirandola nella storia dell'umanesimo.* Convegno Internazionale Mirandola, 15—18 Sett. 1963. Firenze. Ist. Naz. di Studi sul Rinascimento. 1965. 2 db Vol. 1. Relazioni. Vol. 2. Comunicazioni. B 3
- Paine, Th.*: The life and major writings of — —. With a biographical essay, and notes and introductions presenting the historical background of Paine's writings. Unaltered and unabridged republication of the 1. ed. New York. The Citadel Pr. 1961. LXIII, 632 p. B 2
- Philo [Judaerus] von Alexandria*: Die Werke in deutscher Übersetzung. Bd. 7. Mit einem Sachweiser zu Philo. Berlin. De Gruyter. 1964. 411 p. B 2
- [*Philo Judaerus*] *Philon d'Alexandrie.* Les oeuvres de — —. Paris. Éd. du Cerf. 1961—1964. 2 db. Tom. 1. De opificio mundi. Tom. 21. De Iosepho. Görög és francia szöveg. B 3
- [*Platon*] *Plato*: Charmides. — Alcibiades 1 and 2. — Hipparchus. — The lovers. — The ages. — Minos. Epinomis. Cambridge, Mass. — London. Harvard Univ. Pr., Heinemann. 1964. XX, 489 p. (Loeb classical library 201) Görög és angol párhuzamos szöveg. B 3
- Platon*: Oeuvres complètes. Tom. 14. Lexique de la langue philosophique et religieuse de — —. P. 1. A —. Par É. des Places. Paris. Les Belles Lettres. 1964. XIV, 316 p. (Collection des universités de France.) B 3
- Platon*: Republic for today. London. 1964. XIII, 209 p. (Heinemann books on education.) B 7
- [*Plutarchos*] *Plutarch*: — —'s Moralia. In 15 vol. Vol. 1—7. Cambridge, Mass. — London. Harvard Univ. Pr., Heinemann. 1959—1962. 7 db. (Loeb classical library 197, 222, 245, 315, 306, 337, 405.) Görög és angol párhuzamos szöveg. B 3
- [*Ramus, Petrus*] *La Ramée, P. de*: Dialectique. 1555. Ed. critique avec introduction, notes et commentaires de M. Dassonville. Geneve. Droz. 1963. 168 p. (Travaux d'humanisme et renaissance 67.) B 2
- Rousseau, J. J.*: Correspondance complète. Tom 2. 1744—1754. Genève. Inst. et Musée Voltaire, Les Délices. 1965. XXIV, 391 p. (Publications de l'Institut et Musée Voltaire.) B 3
- Jean-Jacques Rousseau et son oeuvre.* Problèmes et recherches. Commémoration et Colloque de Paris, 16—20 oct. 1962, organisée par le Comité National pour la Commémoration de J. J. Rousseau. Paris. Klincksieck. 1964. XXXI, 374 p. (Actes et colloques 2.) B 3
- Strato of Lampsacus*: Some texts. Ed. H. B. Gottschalk. Leeds. 1965. 97—182. p. (Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society. Literary and historical sect. Vol. 11. No. 6.) B 3
- Thomas, Aquinas*: L'être et l'esprit. Textes choisis. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 188 p. (Les grands textes. Bibliothèque classique de philosophie.) B 2/52
- Thomas, Aquinas — Siger Brabantus — Bonaventura, St.*: On the eternity of the world. (De aeternitate mundi.) Milwaukee, Wis. Marquette Univ. Pr. 1964. XII, 117 p. (Mediaeval philosophical texts in translation. No. 16.) B 36

IV. Filozófiatörténet

- Andreeva, I. Sz.—Gülüga, A. V.*: Traktatü o vecsnom mire. Moszkva. Szocékiz. 1963. 277 p. B 30
- Arvon, H.*: Feuerbach. Sa vie, son oeuvre, avec un exposé de sa philosophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 114, 2 p. (Philosophes.) B 2
- Aster, E. v.*: Geschichte der Philosophie. 14. durchges. erg. Aufl. Stuttgart. 1963. XXI, 504 p. (Kröners Taschenausgabe 108.) Sz 1
- Azlanjan, G. G.*: Ideja progresszsa v burzsuznoj filozofii isztorii. Erevan. AN ArmSZSZR. 1965. XV, 394 p. Sz 1
- Barjonet—Hurvaux, M.*: Descartes. Paris. Éd. Sociales. 1964. 174 p. (Petite encyclopédie marxiste. Bibliothèque du Centre d'Études et de Recherches Marxistes 2.) B 2
- Baszkin, M. P.*: Monteszk'e. Moszkva. Izdat. Múszl'. 1965. 190 p. (Múszliteli proslogo.) B 3, P 1/1
- Bausola, A.*: Metafisica e rivelazione nella filosofia positiva di Schelling. Milano. Vita e Pensiero. 1965. 225 p. B 3
- The beginnings of Indian philosophy.* Selections from the Rig Veda, Atharva Veda, Upanisads and Mahabharata. London. Allen and Unwin. 1965. 362 p. (UNESCO collection of representative works. Indian series.) B 1
- Behler, E.*: Die Ewigkeit der Welt. Problemgeschichtliche Untersuchungen zu den Kontroversen um Weltanfang und Weltunendlichkeit im Mittelalter. T. 1. Problemstellung in der arabischen und jüdischen Philosophie des Mittelalters. Diss. München etc. Schöningh. 1965. VIII, 299 p. B 3
- Beierwaltes, W.*: Proklos. Grundzüge seiner Metaphysik. Frankfurt a. M. Klostermann. 1964. IX, 436 p. (Philosophische Abhandlungen. Bd. 24.) B 2, Sz 1
- Bejszembiev, K. B.*: Progresszivno-demokraticseszkaja i markszisiztszkaja múszl' v Kazahsztane nacsala XX veka. Alma-Ata. Izdat. Múszl'. 1965. 303 p. B 318
- Belenkij, M. Sz.*: Szpinoza. Moszkva. Molodaja Gvardija. 1964. 236 p. (Zsizm' zamecsatel'nüh ljudej. Vűp. 12. 387.) B 7
- Bloch, E.*: Avicenna und die Aristotelische Linke. Frankfurt a. M. 1963. 115 p. (Edition Suhrkamp 22.) B 2
- Boguszlavszkij, V. M.*: U isztokov francuzszkogo ateizma i materializma. Szkepticizm francuzszkogo Vozrozsdenija i ego burzsuzaznűe fal'szifikatorű. Moszkva. Izdat. Múszl'. 1964. 253 p. B 301, P 1/1
- Braun, E.*: Das dritte Buch der aristotelischen „Politik“. Wien. 1965. 292 p. (Österreichische Akad. d. Wissenschaften. Philos.-hist. Kl. Sitzungsberichte. 247. Bd. 4.) B 3
- Bruaire, C.*: Logique et religion chrétienne dans la philosophie de Hegel. Paris. Éd. du Seuil. 1964. 185, 5 p. (L'ordre philosophique.) B 2
- Brun, J.*: Socrate. 2. éd. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 128. p. (Que sais-je ? 899.) B 3
- Buhr, M.*: Revolution und Philosophie. Die ursprüngliche Philosophie Johann Gottlieb Fichtes und die Französische Revolution. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1965. 164 p. B 2, B 3, B 10, Sz 1
- Buhr, M.*: Der Übergang von Fichte zu Hegel. Berlin. Akad. Verl. 1965. 24 p. (Deutsche Akad. d. Wissenschaften zu Berlin. Vorträge und Schriften. H. 98.) B 2, B 3
- Canivez, A.*: Jules Lagneau, professeur de philosophie. Essai sur la condition du professeur de philosophie jusqu' à la fin du XIX. siècle. Tom. 1. Les professeurs de philosophie d'autrefois. Paris. Les Belles Lettres. 1965. 297 p. (Publications de la Faculté des Lettres de l'Univ. de Strasbourg 148.) B 3
- Cassirer, E.—Kristeller, P. O.—Randall, J. H. jr.*: The renaissance philosophy of man. Chicago—London. The Univ. of Chicago Pr. 1963. VI, 404 p. (Phoenix books 1.) D 1
- Chapelle, A.*: Hegel et la religion. I. La problématique. Paris. Éd. Univ. 1964. 247 p. (Encyclopédie universitaire.) B 2
- Cloché, P.*: Isocrate et son temps. Paris. Les Belles Lettres. 1963. XIV, 140 p. (Annales littéraires de l'Université de Besancon 54.) B 3
- Cogniot, G.*: Le matérialisme gréco-romain. Paris. Ed. Sociales. 1964. 192 p. (Petite encyclopédie marxiste 3.) B 2
- Cruz Costa, J.*: A history of ideas in Brazil. The development of philosophy in Brazil and the evolution of national history. Berkeley — Los Angeles. Univ. 1964. X, 427 p. B 2
- [Csou Ji-csing] Chow Yih-ching*: La philosophie chinoise. 2. éd. Paris. Pr. Univ. de France. 1961. 127 p. (Que sais-je ? 707.) B 3
- Cusano e Galileo. Scritti di*: C. Vasoli, S. Pignagnoli etc. Padova. CEDAM. 1964. 126 p. (Archivio di filosofia. 1964. No. 3.) B 2
- Davidson, H. A.*: The philosophy of Abraham Shalom. A fifteenth-century exposition and defense of Maimonides. Berkeley — Los Angeles. 1964. VIII, 111 p.

- (University of California publications. Near Eastern studies 5.) B 3
- Deleuze, G.*: Nietzsche, sa vie, son oeuvre, avec un exposé de sa philosophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 97, 3 p. (Philosophes.) B 2
- Deleuze, G.*: La philosophie critique de Kant. Doctrine des facultés. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 103 p. (Initiation philosophie 59.) B 2
- Detloff, W.*: Die Entwicklung der Akzeptations- und Verdienstlehre von Duns Scotus bis Luther. Mit bes. Berücks. der Franziskanertheologen. Münster, Westf. Aschendorff. 1963. XX, 368 p. (Beiträge zur Geschichte d. Philosophie und Theologie d. Mittelalters. Bd. 40. H. 2.) B 2
- Dittrich, O.*: Geschichte der Ethik. Die Systeme der Moral vom Altertum bis zur Gegenwart. Bd. 1–4. Vom Altertum bis zum Anfang des Mittelalters. Aalen, Ed. Scientia. 1964. 4 db. B 1
- Dovatur, A. I.*: Politika i Politija Ariztotelja. Moszkva—Leningrad. Izdat. Nauka. 1965. 388 p. B 3, Sz 1
- Écrits sur la liberté. Platon — Aristote — Saint-Agustin — Descartes — Voltaire — J. J. Rousseau — Diderot — Kant — Hegel — Karl Marx — Lamartine — Paul Éluard — Paul Valéry — Albert Camus — Jean-Paul Sartre.* Paris. Seghers. 1963. 172 p. (Écrits 6.) B 2
- Effler, R. R.*: John Duns Scotus and the principle „Omne quod movetur ab alio movetur“. Louvain — Paderborn. Nauwelaerts — Schönningh. 1962. XVI, 208 p. (Franciscan Institute publications. Philosophy series No. 15.) B 2
- Efros, I. I.*: Ancient Jewish philosophy. A study in metaphysics and ethics. Detroit. Wayne State Univ. 1964. 199 p. B 2
- Emge, C. Au.*: Max Stirner. Eine geistig nicht bewaltigte Tendenz. Wiesbaden. Steiner. 1964. 49 p. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Geistes- und Sozialwissenschaftliche Kl. Jg. 1963. No. 12.) D 1
- Fridmann, G.*: Leibniz et Spinoza. Éd. rev. et augm. Paris. Gallimard. 1962. 350 p. (Bibliothèque des idées.) B 2
- Fulda, H. F.*: Das Problem einer Einleitung in Hegels Wissenschaft der Logik. Frankfurt a. M. Klostermann. 1965. XII, 315 p. (Philosophische Abhandlungen. 27.) B 3, B 36
- Giannantoni, G.*: La filosofia prearistotelica. Rome. Ed. dell'Ateneo. 1963. 556 p. D 1
- Gilson, E.*: Le thomisme. Introduction à la philosophie de Saint Thomas d'Aquin. 6. éd. rev. Paris. Vrin. 1965. 478 p. (Études de philosophie médiévale 1.) B 3
- Glockner, H.*: Beiträge zum Verständnis und zur Kritik Hegels sowie zur Umgestaltung seiner Geisteswelt. Bonn. Bouvier. 1965. 551 p. (Hegel-Studien. Beih. 3.) B 3, B 2
- Gorfunkel', A. H.*: Dzsordano Bruno. Moszkva. Izdat. Muzl'. 1965. 204 p. (Müszliteli proslogo.) B 2, B 14
- Gornall, Th.*: A philosophy of God. The elements of Thomist natural theology. New York. Sheed and Ward. 1962. 250 p. B 2
- Graen, H. S.*: Die Seelenlehre des Alexander von Hales, dargestellt nach seiner Sentenzenglosse und den „Quaestiones antequam esset frater“. Diss. Univ. München. 1965. III, 190 p. B 2
- Graf, G.*: Die Sokratische Aporie im Denken Platons. Diss. Basel. Univ. Winterthur. Keller. 1963. 92 p. D 1
- Grassi, E.*: Die Theorie des Schönen in der Antike. Köln. DuMont Schauberg. 1962. 287 p. (DuMont-Dokumente. R. 1.) (Geschichte der Ästhetik. Bd. 1.) B 11
- Grosse Materialisten.* Zur Geschichte des vormarxistischen Materialismus. Hrsg. G. Gurst. Leipzig. Bibliogr. Inst. 1965. 180 p. B 2, B 14
- Guthrie, W. K. Ch.*: A history of Greek philosophy. Vol. 2. The Presocratic tradition from Parmenides to Democritus. Cambridge. Univ. Pr. 1965. XVII, 554 p. B 3
- Haeghen, F. van der.*: Bibliotheca Erasmi. Répertoire des oeuvres d'Érasme. Nieuwkoop. De Graaf. 1961. 2 db. Sér. 1. Liste sommaire et provisoire des diverses éditions de ses oeuvres. Sér. 2. Auteurs publiés, traduits ou annotés par Érasme. Liste sommaire et provisoire. Sér. 3. Sources. Biographies d'Érasme et écrits le concernant. Ouvrages qui contiennent des notes d'Érasme, des extraits de ses oeuvres etc. B 2
- Hager, F. P.*: Die Vernunft und das Problem des Bösen im Rahmen der platonischen Ethik und Metaphysik. Diss. Bern. Haupt. 1963. XII, 262 p. Sz 1
- Hartmann, N.*: Platos Logik des Seins. 2. Aufl. Berlin. De Gruyter. 1965. X, 512 p. B 36
- Heimsoeth, H.*: Astronomisches und Theologisches in Kants Weltverständnis. Mainz—Wiesbaden. Steiner. 1963. 30 p. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen d. Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Kl. Jg. 1963. No. 9.) Sz 1
- Heinzmann, R.*: Die Unsterblichkeit der Seele und die Auferstehung des Leibes. Eine problemgeschichtliche Untersuchung der frühscholastischen Sentenzen- und Summenliteratur von Anselm

- von Laon bis Wilhelm von Auxerre. Münster, Westfalen, Aschendorff. 1965. XX, 252 p. (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters. Texte und Untersuchungen. Bd. 40. No. 3.) B 3
- Henry, D. P.*: The „De grammatico” of St. Anselm. The theory of paronymy. Notre Dame, Ind. Univ. Pr. 1964. XIII, 169 p. (Publications in mediaeval studies. Vol. 18.) B 36
- Heraklit-Kolloquium*, 11. März 1963, Berlin. Ted. R. Schottlaenders. Berlin. 1964. 34 p. (Beilage zur Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschaft- und Sprachwissenschaftliche Reihe. Jg. 13. H. 4.) B 2
- Hevesi, M. A.*: Izbrannije proizvedenija vengerszkih müszlitezij konec XVIII — szeredina XIX veka. Moszkva. Izdat. Nauka. B 1, B 2, B 3
- The historiography of the history of philosophy.* s-Gravenhage. Mouton. 1965. 104 p. (History and theory. Studies in the philosophy of history. Beih. 5.) B 3
- Hu shih*: The development of the logical method in ancient China. 2. ed. New York. Paragon Book. 1963. 187 p. B 3
- Hurlbutt, R. H.*: Hume, Newton and the design argument. Lincoln. Univ. of Nebraska Pr. 1965. XIV, 221 p. B 3
- Isonomia*. Studien zur Gleichheitsvorstellung im griechischen Denken. Hrsg. J. Mau etc. Berlin. 1964. VI, 144 p. (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für griechisch-römischen Altertumskunde. Arbeitsgruppe für hellenistisch-römische Philosophie. Veröffentlichung 9.) D 1
- Istoria gindiri sociala și filozofice in Romînia*. Red. C. I. Gulian etc. Bucuręsti. Acad. RPR. 1964. 621 p. B 301, B 877
- Isztorija filozofii v 6 tomah*. Red. M. A. Dünnik etc. Tom 6. Kn. 1—2. Moszkva. AN SZSZSZR. 1965. 2 db. B 1, B 3, B 14, B 36
- Isztorija szocialiszticeszkih ucenij*. Pamjati akademika V. P. Volgina. Red. B. F. Porsnev. Moszkva. Izdat. Nauka. 1964. 489 p. B 30
- Joel, K.*: Wandlungen der Weltanschauung. Eine Philosophiegeschichte als Geschichtsphilosophie. Bd. 1—2. Tübingen. Mohr. 1965. 2 db. B 10
- Kaulbach, F.*: Der philosophische Begriff der Bewegung. Studien zu Aristoteles, Leibniz und Kant. Köln—Graz: Böhlau. 1965. X, 247 p. (Münstersche Forschungen. Bd. 16.) B 2
- Klamroth, E.*: Die Weltanschauung Franz von Baaders in ihrem Gegensatz zu Kant. Diss. Univ. Berlin. Reuter. 1965. 192 p. B 2
- Klocker, H. R.*: Thomism and modern thought. New York. Appleton-Century-Crofts. 1962. XIV, 320 p. B 2
- Knützen, M.*: Flugschriften und andere zeitgenössische sozialkritische Schriften. Ein deutscher Atheist und revolutionärer Demokrat des XVII. Jahrhunderts. Berlin. Akad. Verl. 1965. 94 p. (Philosophische Studentexte.) B 1
- Kövendi, D.*: Platons wahre Lehre von den Ideen. Messina. Univ. 1964. 471—500 p. (Kluny. Helikon.) B 1
- Kövendi, D.*: Wilhelm Capelle: Die Vorsokratiker. Messina. Univ. 1964. 565—571 p. (Kluny.: Helikon.) B 1
- Kövendi, D.*: Zum Problem der Platonischen Ideenlehre. Berlin. Akad. Verl. 1965. 24—36 p. (Kluny. Das Altertum.) B 1
- Krinner, Au.*: Anfänge charakterologischer Denkens bei Aristoteles. Diss. Univ. Köln. Druck. Kleikamp. 1964. 152 p. D 1
- Krüger, G.*: Einsicht und Leidenschaft. Das Wesen des platonischen Denkens. 3. durchges. Aufl. Frankfurt a. M. Klostermann. 1963. XX, 336 p. B 2
- Kuznecov, V. M.*: Vol'ter i filozofija francuzszkogo proszvsesenija XVIII veka. Moszkva. Univ. 1965. 275 p. B 2, B 3, B 14, B 36, Sz 1
- Lanata, G.*: Poetica pre-Platonica. Testimonianze e frammenti. Firenze. La Nuova Italia. 1963. XVI, 306 p. (Biblioteca di studi superiori. Filosofia antica 43.) Görög szöv. is. B 3
- Legido Lopez, M.*: Bien, dios, hombre. Estudios sobre el pensamiento griego. Salamanca. Univ. 1964. 136 p. (Acta Salmanticensia. Filosofia y letras. Tom. 18. l.) B 3
- Leslie, D.*: Confucius. — Confucius: Les entrętiens. Vienne Seghers. 1962. 222 p. (Philosophes de tous les temps 3.) D 1
- Levin, Z. I.*: Filozof iz Furejki. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 70 p. B 3
- Liedtke, M.*: Der Begriff der reflektierenden Urteilskraft in Kants Kritik der reinen Vernunft. Diss. Hamburg. 1964. 168 p. Sz 1
- Lindborg, R.*: Descartes i Uppsala. Striderna om „nya filosofien” 1663—1989. Diss. Stockholm etc. Almqvist och Wiksell. 1965. XVI, 367 p. (Lychnos bibliotek 22.) Angol kiv. B 3
- Loszev, A. F.*: Isztorija anticnoj észtetiki (rannaja klaszszika.) Moszkva. Vüszsaja Skola. 1963. 582 p. B 322
- Löwisch, D. J.*: Immanuel Kant und David Hume's Dialogues concerning natural religion. Ein Versuch zur Aufhellung der

- Bedeutung von Humes Spätschrift für die Philosophie Immanuel Kants, insbesondere für die „Kritik der reinen Vernunft“. Diss. Univ. Bonn. Rheinische Friedrich Wilh. Univ. Druck. 1964. 174 p. D 1
- Lukács, G.*: Werke. Bd. 9. Die Zerstörung der Vernunft. Neuwied—Berlin. Luchterhand. 1964. 757 p. B 1
- Lulofo, H. J. D.*: Nicolaus Damascenus on the philosophy of Aristotle. Leiden. Brill. 1965. XI, 174 p. (Philosophia antiqua. 13.) B 3
- Lübbe, H.*: Politische Philosophie in Deutschland. Studien zu ihrer Geschichte. Basel—Stuttgart. Schwabe. 1963. 242 p. B 2/1
- Maier, I.*: Les manuscrits d'Ange Politien. Catalogue descriptif avec 19 documents inédits en appendice. Genève. Droz. 1965. X, 485 p. (Travaux d'humanisme et renaissance 70.) B 2
- Mendel, L.*: La Mettrie. Arzt, Philosoph und Schriftsteller. (1709—1751.) Vergessenes und Aktuelles. Leipzig. Barth. 1965. 19 p. (Leipziger Universitätsreden. N. F. H. 30.) D 1, P 1
- Mercken, H. P. F.*: Aristoteles over de menselijke volkomenheid. Boeken 1 en 2 van de Nikomachische etiek met de commentaren van Eustratius en een Anonymus in de latijnse vertaling van Grosseste. Brussel. 1964. 209 p. (Verhandlungen van de Koninklijke Vlaamse Acad. voor Wetenschappen, Letteren Schone Kunsten van België. Kl. der Letteren. Jg. 26. No. 53.) B 3
- Mintz, S. I.*: The hunting of Leviathan. 17. century reactions to the materialism and moral philosophy of Thomas Hobbes. Cambridge. Univ. Pr. 1962. X, 189 p. D 1
- Moreau, J.*: L'ame du monde de Platon aux stoiciens. Hildesheim. Olms. 1965. 200 p. B 3
- Morin, H.*: Der Begriff des Lebens im „Timaios“ Platons unter Berücksichtigung seiner früheren Philosophie. Uppsala. Almqvist och Wiksells. 1965. 149 p. (Studia philosophica Upsaliensia. 1.) (Acta Univ. Upsaliensis.) B 3, Sz 1
- Le mouvement des idées dans les pays slaves pendant la seconde moitié du XVIII. siècle.* Atti del Colloquio Slavistico, Uppsala, 19—21 agosto 1960., a cura della Commissione Internazionale des Études Slaves. Roma. Sansoni. 1962. 202 p. (Ricerche slavistiche 2.) B 2
- Mumprecht, V.*: Epitaphios Bionos. Text, Übersetzung, Kommentar. Diss. Zürich. Juris-Verl. 1964. 149 p. P 1
- Müller, C. W.*: Gleiches zu Gleichem. Ein Prinzip frühgriechischen Denkens. Wiesbaden. Harrassowitz. 1965. XIX, 209 p. (Klassisch-philologische Studien 31.) B 3
- Naert, E.*: La pensée politique de Leibniz. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 116 p. (Initiation philosophique 67.) B 2
- Nasr, Seyyed Hossein*: An introduction to Islamic cosmological doctrines. Conceptions of nature and methods used for its study by the Ikhwan al-Safa al-Biruni and Ibn Sina. Cambridge, Mass. Harvard Univ. Pr. 1964. XXI, 312 p. B 3
- Neumann, S.*: Gegenstand und Methode der theoretischen Wissenschaften nach Thomas von Aquin, auf Grund der Expositio super librum Boethii de Trinitate. Münster Westfalen. Aschendorff. 1965. XXI, 178 p. B 2
- New essays on Plato and Aristotle.* Ed. R. Bambrough. London New York. Routledge and Kegan Paul. The Humanities Pr. 1965. VIII, 176 p. (International library of philosophy and scientific method.) B 36
- Nieschmidt, G.*: Praktische Vernunft und ewiger Friede. Eine Untersuchung zum Freiheitsbegriff in der Philosophie Kants. Diss. München. Univ. 1965. 6, 79 p. B 2
- Nyman, A.*: Italienskt tankeliv genom tvenne arhundraden 1760—1960. Lund. Gleerups. 1965. 448 p. (Acta Univ. Lundensis. Sect. I. Theologica, juridica, humaniora 1. No. 2.) Francia kiv. B 3, Sz 1
- Orcibal, J.*: Les origines du jansénisme. Tom. 5. La spiritualité de Saint-Cyran, avec ses écrits de piété inédits. Louvain—Paris. Vrin. 1962. 541 p. (Bibliothèque d'histoire de la philosophie.) B 2
- Organ, T. W.*: The self in Indian philosophy London, etc. Mouton. 1964. 184 p. (Studies in philosophy 2.) B 2
- Orias, A.*: Ethik und Staatsphilosophie bei Jean Jacques Rousseau. Beitrag zu einer einheitlichen Interpretation der Werke Rousseaus. Diss. Tübingen. Bamberg. Uraus. 1964. VII, 134 p. Sz 1
- Pagel, W.*: Das medizinische Weltbild des Paracelsus, seine Zusammenhänge mit Neoplatonismus und Gnosis. Wiesbaden. Steiner. 1962. XVI, 160 p. (Kosmographie. Forschungen und Texte zur Geschichte des Weltbildes, der Naturphilosophien der Mythik und des Spiritualismus vom Spätmittelalter bis zur Romantik. Bd. 1.) B 2
- Parkinson, G. H. R.*: Logic and reality in Leibniz's metaphysics. Oxford. Clarendon Pr. 1965. X, 195 p. B 3
- Peter, K.*: Die Lehre von der Schönheit nach Bonaventura. Diss. Werl/Westfalen. Dietrich-Coelde. 1964. 144 p. B 3
- Podach, E. F.*: Ein Blick in Notizbücher Nietzsches. Ewige Wiederkunft. Wille zur Macht. Ariadne. Eine schaffens-

- analytische Studie. Heidelberg. Rothe. 1963. 213 p. B 3
- La „Politique” d’Aristote.* Par R. Stark etc. Vandoeuvres—Genève. 1964. 298 p. (Fondation Hardt pour l’étude de l’antiquité classique. Entretiens. Tom. 11.) D 1
- Pomeau, R.:* Politique de Voltaire. Paris. Colin. 1963. 254 p. (Collection U Serie „Idées politiques”) B 3
- Prehl’ed* dejin slovenskoj filozofije. Red. E. Bodnárová. Bratislava. SAV. 1965. 555 p. Némét kiv. B 3
- Proust, J.:* Diderot et l’Encyclopédie. Diss. Univ. Paris. Colin. 1962. 621 p. D 1
- Ralfs, G.:* Stufen des Bewusstseins. Vorlesungen zur Erkenntnistheorie. Köln. Univ. Verl. 1965. 283 p. (Kantstudien. Ergh. 91.) B 3
- David Ramsay, 1749—1815.* Selections from his writings. Ed. R. L. Brunhouse. Philadelphia. 1965. 250 p. (Transactions of the American Philosophical Society. N. S. Vol. 55. No. 4.) B 3
- Rawidowicz, S.:* Ludwig Feuerbachs Philosophie. Ursprung und Schicksal. 2. Aufl. Berlin. De Gruyter. 1964. 517 p. D 1
- Rehmkne, J.:* Grundriss der Geschichte der Philosophie. 5. Aufl. Frankfurt a. M. — Bonn. 1965. 388 p. (Athenäum paperbacks.) B 2
- Reise nach Utopia.* Französische Utopien aus drei Jahrhunderten. Hrsg. W. Krauss. Berlin. Rütten u. Leoning. 1964. 478 p. D 1
- Rijk, L. M. de:* Logica modernorum. A contribution to the history of early terminist logic. Vol. 1. On the twelfth century theories of fallacy. Assen. Van Gorcum, Prakke. 1962. 674 p. (Wijsgerige teksten en studies 6.) B 2
- Robin, L.:* La théorie platonicienne des idées et des nombres d’après Aristote. Étude historique et critique. Diss. Univ. de Paris. Nachdruck d. Ausg. Paris 1908. Hildesheim. Olms. 1963. XVII, 702 p. B 3
- Rodis-Lewis, G.:* Nicolas Malebranche. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 357 p. (Les grands penseurs.) B 2
- Röd, W.:* Descartes. Die innere Genesis des cartesianischen Systems. München — Basel. Reinhardt. 1964. 254 p. B 2
- Ruggiero, G. de:* Storia della filosofia. Vol. 10. Filosofi del novecento. 6. ed. Bari. Laterza. 1963. VII, 352 p. (Biblioteca di cultura moderna 250.) B 3
- [*Russel*] *Rasel, B.:* Istorija zapadne filosofije. Beograd. Izdat Kosmos. 1962. 849 p. (Karijatide. Filozofska biblioteka. Kn. 4.) B 11
- Schilling, K.:* Weltgeschichte der Philosophie. Berlin. Duncker u. Humblot. 1964. VIII, 579 p. B 2, B 3
- Schmidt, H.:* Seinerkenntnis und Staatsdenken. Der Subjekts- und Erkenntnisbegriff von Hobbes, Locke und Rousseau als Grundlage des Rechtes und der Geschichte. Tübingen. Niemeyer. 1965. 348 p.
- Schmidt-Kohl, V.:* Die neuplatonische Seelenlehre in der Consolatio Philosophiae des Boethius. Meisenheim a. Glan. Hain. 1965. 56 p. (Beiträge zur klassischen Philologie. 16.) B 3
- Schmithausen, L.:* Mandanamiera’s Vibhramavivekah. Mit einer Studie zur Entwicklung der indischen Irrtumslehre. Wien. Böhlau. 1965. 269 p. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Kl. Sitzungsberichte 247. 1.) (Kommission für Sprachen und Kulturen Süd- und Ostasiens. Veröffentlichungen 2.) B 1
- Schneider, H. W.:* A history of American philosophy. 2. ed. New York — London. Columbia Univ. Pr. 1963. XVIII, 590 p. B 1
- Scholten, M.:* Pascal. Études médico-psychologiques. Assen. Van Gorcum, Prakke et Prakke. 1963. 196 p. B 2
- Schöpf, A.:* Wahrheit und Wissen. Die Begründung der Erkenntnis bei Augustin. München. Pustet. 1965. 204 p. (Epimeleia. Beiträge zur Philosophie. Bd. 2.) B 2
- Schuhl, P. M.:* L’oeuvre de Platon. 3. rev. ed. Paris. Hachette. 1961. 228 p. (A la recherche de la vérité.) B 2
- Schultheiss, E.:* Giovanni Pico della Mirandola’s Bedeutung für die Medizin. Firenze. Ist. Naz. di Studi sul Rinascimento. 1964. 405—411. p. (Klny. L’opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella storia dell’umanesimo 2.) B 1
- Schüling, H.:* Bibliographie der im 17. Jahrhundert in Deutschland erschienenen Logischen Schriften. Giessen. 1963. 143 p. (Berichte und Arbeiten aus der Universitätsbibliothek Giessen. 3.) B 2
- Schwartz, B.:* In search of wealth and power. Yen Fu and the West. Cambridge, Mass. Harvard Univ. Pr. 1964. XX, 298 p. B 3
- Seidl, H.:* Das Verhältnis der causa efficiens zur causa finalis in Aristoteles’s Schrift „De generatione animalium”. Diss. Univ. München. 1965. 3, 121 p. B 2
- Shackleton, R.:* Montesquieu. A critical biography. London. Oxford Univ. Pr. 1961. XIV, 432 p. B 10
- Sharp, D. E.:* Franciscan philosophy at Oxford in the thirteenth century. New York, Russel and Russel. 1964. VIII, 419 p. B 2

- Sigmund, P. E.*: Nicholas of Cusa and medieval political thought. Cambridge, Mass. 1963. VIII, 4, 355 p. (Harvard political studies.) B 2
- Simon, W. M.*: European positivism in the nineteenth century. Ithaca—New York. Cornell Univ. Pr. 1963. IX, 384 p. B 10
- Siwek, P.*: Le „De Anima” d’Aristote dans les manuscrits grecs. Citta del Vaticano. Bibliot. Apost. Vaticana. 1965. VII, 196 p. (Studi e testi. 241.) B 3
- Steusloff, H.*: Die Junghegelianer. (David Friedrich Strauss — Bruno Bauer — Arnold Ruge.) Ausgewählte Texte. Berlin, Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1963. 110 p. (Philosophisches Erbe. Bd. 5.) D 1
- Stobbe, E.*: Nietzsches Lehre vom Verbrecher. Diss. Marburg. 1964. IV, 236 p. Sz 1
- Storia della filosofia.* Vol. 2. Adorno, F.: La filosofia antica. 2. Milano. Feltrinelli. 1965. 917 p. B 2
- Studies in Plato’s metaphysics.* Ed. R. E. Allen. London—New York. Routledge and Kegan Paul, The Humanities Pr. 1965. XII, 452 p. (International library of philosophy and scientific method.) B 36
- Szarama, M.*: Wolter w czasopismach stanislawowskich. — Quid de Voltaerio in ephemeridibus Stanislaui Augusti Poniatowski, regis Polonorum, temporibus legatur. Kraków. 1963. 70 p. (Zeszyty naukowe Univ. Jagiellonskiego 76. Prace historycznoliterackie. Zeszyt. 6.) B 2
- Szerebrjanaja, E. I.*: Isztorija zarubeznoj domarksziszsztzkoj filozofii. Bibliografija literatury, visedsej v SZSZSZR na ruszskom jazyke za 1917—1962. godü. Moszkva. AN SZSZSZR. 1963. 297 p. B 2
- Szundirjeva, M. I.*: Z isztoriji borot’bü materializmu z idealizmom u vitcsünjanomu prürodoznaszvtvi XIX szt. Küjiv. Univ. 1964. 142 p. B 3
- Turkowska, D.*: L’Hortensius de Cicéron et le Protreptique d’Aristote. Wrocław etc. Zakl. im. Ossolinskich, PAN. 1965. 64 p. (Polska Akademia Nauk. Oddzial w Krakowie. Prace Komisji Filologii Klasycznej 5.) B 3
- Vancourt, R.*: La pensée religieuse de Hegel. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 136 p. (Initiation philosophique 71.) B 2
- Vandermeersch, L.*: La formation du légisme. Recherche sur la constitution d’une philosophie politique caractéristique de la Chine ancienne. Paris. 1964. XI, 299 p. (Publications de l’École Française d’Extrême-Orient 56.) B 3
- Veland, A.*: Nicolai Lund — eit 150 — arsminne om ein glöymd filosof. Trondheim. 1965. 14 p. (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter. 1964. No. 9.) B 9
- Verdu, A.*: Abstraktion und Intuition als Wege zur Wahrheit in Yoga und Zen. Ein Beitrag zur Phänomenologie und Metaphysik der nicht-christlichen Mystik. München. Pustet. 1965. 309 p. (Epimeleia. Beiträge zur Philosophie. Bd. 1.) B 2
- Vetter, T.*: Erkenntnisprobleme bei Dharmakirti. Wien. Böhlau. 1964. 118 p. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Kl. Sitzungsberichte 245. 2.) (Kommission für Sprachen und Kulturen Süd- und Ostasiens 1.) B 1
- Vleschauwer, H. J. de*: Le problème du suicide dans la morale d’Arnold Geulincx. Pretoria. 1965. 80 p. (Communications of the University of South Africa. 1965. C. 54.) D 1
- Wahl, J.*: Tableau de la philosophie française. Nouv. ed. Paris. Gallimard. 1963. 178, 12 p. (Collection idées 16.) Sz 1
- Weber, A.—Huisman, D.*: Histoire de la philosophie européenne. Vol. 2. Tableau de la philosophie moderne. De la Renaissance à 1850. Paris. Éd. Fischbacher. 1965. 3, 272—578. p. B 2
- Weyand, K.*: Kants Geschichtsphilosophie. Ihre Entwicklung und ihr Verhältnis zur Aufklärung. Köln. Kölner Univ. Verl. 1963. 213 p. (Kantstudien. Ergänzungshefte 85.) D 1
- Willi, H. U.*: Die Staatsauffassung Edmund Burkes (1729—1797.) Diss. Univ. Winterthur. Schellenberg. 1964. XIV, 131 p. P 1
- Winter, E.*: Frühhumanismus. Seine Entwicklung in Böhmen und deren europäische Bedeutung für die Kirchenreformbestrebungen im 14. Jahrhundert. Berlin. Akad. Verl. 1964. 236 p. (Deutsche Historiker-Gesellschaft. Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens. 3.) D 1
- Winter, E.*: Die historische Bedeutung der Frühbegriffe B. Bolzano’s. Anh.: Bolzano’s Begriffe 1821, mit Anmerkungen zu den logischen und mathematischen Begriffen v. J. Berg. Berlin. 1964. 112 p. (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Kl. für Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts- und Wirtschaftswissenschaften. Jg. 1964. No. 1.) D 1, Sz 1
- Wood, E.*: Vedanta dictionary. New York. Philosophical Library. 1964. 4, 225 p. B 2
- Wundt, M.*: Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung. Hildesheim. 1964. VII, 346 p. (Olms paperbacks. 4.) (Heidelberger Abhandlungen zur Philosophie und ihrer Geschichte 32.) B 2
- Zeller, E.*: Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Hil-

- desheim. Olms. 1963. 5 db. T. 1. Abt. 2. Allgemeine Einleitung. Vorsokratische Philosophie. 2. Hälfte. 7. Aufl. T. 2. Abt. 1. Sokrates und die Sokratiker. Plato und die alte Akademie. Anh.: Hoffmann, E.: Der gegenwärtige Stand der Platonforschung. 6. Aufl. Abt. 2. Aristoteles und die alten Peripatetiker. 5. Aufl. — T. 3. Abt. 1—2. Die nacharistotelische Philosophie. 6. Aufl. Sz 1
- Zubov, V. P.: Razvitie atomiszticeszkij predstavljenij do nacsala XIX veka. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 369 p. B 3, B 36, B 305
- V. Ismeretelmélet, logika, tudományfilozófia**
- Abramjan, L. A.: Gnoszeologiceszkije problemü teorii znakov. Erevan. AN Arm. SZSZR. 1965. 256 p. B 14
- Ackermann, R.: Theories of knowledge: a critical introduction. New York etc. McGraw-Hill. 1965. IX, 305 p. B 36
- Albrecht, E.: Gedanken zur Einheit der Wissenschaft. Greifswald. Panzig Buchdruck. 1965. 47 p. (Greifswalder Universitätsreden. N. F. 18.) P 1
- Alston, W. P.: Philosophy of language. Englewood Cliffs, N. J. 1964. XIV, 113 p. (Prentice-Hall foundations of philosophy series.) B 2
- Ammerman, R. R.: Classics of analytic philosophy. New York etc. McGraw-Hill. 1965. X, 413 p. B 36
- Anscombe, G. E. M.: An introduction to Wittgenstein's Tractatus. 2. rev. ed. New York. 1965. 177, 10 p. (Harper torchbooks.) B 36
- Azsmusz, V. F.: Problema intuicii v filozofii i matematike. Oeserk isztorii: XVII-nacsalo XX vv. Moszkva. Izdat. Soc. Lit. 1963. 311 p. B 307
- Barker, S. F.: The elements of logic. New York etc. McGraw-Hill. 1965. XII, 336 p. B 305, B 776
- Barker, S. F.: Philosophy of mathematics. Englewood Cliffs, N. J. 1964. XIII, 111 p. (Prentice-Hall foundations of philosophy series.) B 2
- Bell, Th. H.—Bell, C.: The riddle of time. New York. Viking Pr. 1964. 160 p. B 2
- Beyond the edge of certainty. Essays in contemporary science and philosophy. Ed. R. G. Colodny. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall. 1965. VII, 287 p. (Univ. of Pittsburgh series in the philosophy of science 2.) B 36
- Birjukov, B. V.: Two Soviet studies on Frege. Dordrecht. Reidel. 1964. XXI, 101 p. (Sovietica.) B 36
- Bochenski, I. M. J.: Grundriss der Logistik. 3. neubearb. u. erw. Aufl. von A. Menne. Paderborn. Schönigh. 1965. 143 p. B 3
- Bohr, N.: Essays 1958—1962 on atomic physics and human knowledge. New York — London. Interscience Publ. 1963. X, 100 p. B 35
- Bunge, M.: Pricsinnoszt'. Meszto principa pricsinnosztij v szovremennoj nauke. Moszkva. Izdat. IL. 1962. 511 p. P 10/1
- Büchel, W.: Philosophische Probleme der Physik. Freiburg etc. Herder. 1965. 471 p. (Philosophie in Einzeldarstellungen. Bd. 1.) B 2, B 305
- Caona, F.: Das Raumproblem in Cassirers Philosophie der Mythologie. Diss. Univ. Köln. Tübingen. Fotodruck. Präzis. 1965. 100 p. D 1, Sz 1
- Child, A.: Interpretation. A general theory. Berkeley—Los Angeles. 1965. XII, 138 p. (Univ. of California publications in philosophy 36.) B 3
- Chisholm, R. M.: Theory of knowledge. Englewood Cliffs, N. J. 1966. IX, 117 p. (Prentice-Hall foundations of philosophy series.) B 36
- Clark, R.—Welsh, P.: Introduction to logic. Princeton, N. Y. — Toronto. Van Nostrand. 1962. XII, 268 p. D 1
- Classics in logic. Readings in epistemology, theory of knowledge and dialectics. Ed. D. D. Runes. New York. Philosophica Library. 1962. XIV, 818 p. D 1
- Cohen, M. R.—Nagel, E.: An introduction to logic, London. Routledge and Kegan Paul. 1963. IX, 226 p. Sz 1
- The concept and the role of the model in mathematics and natural and social sciences. Proceedings of the Colloquium sponsored by the Division of Philosophy of Sciences of the International Union of History and Philosophy of Science. Utrecht, Jan. 1960. Ed. H. Freudenthel. Dordrecht. Reidel. 1961. 195 p. (Synthese library.) B 2
- Le concept d'information dans la science contemporaine. Paris. Les Ed. de Minuit, Gauthier-Villars. 1965. 423 p. (Cahiers de Royaumont. Philosophie 5.) B 3
- Cross, R.—Wilkins, N.: An outline of the law of evidence. London. Butterworth. 1964. XXXV, 244 p. B 585
- Dagognet, F.: Gaston Bachelard, sa vie, son oeuvre avec un exposé de sa philosophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 116 p. (Philosophes.) B 3
- Dickoff, J.—James, P.: Symbolic logic and language. A programmed text. New York etc. McGraw-Hill. 1965. VI, 390 p. B 3
- L'épistémologie de l'espace. Par. V. Bang, P. Gréco etc. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 283 p. (Bibliothèque scientifique internationale. Études d'épistémologie génétique 18.) B 2
- Essler, W. K.: Aufzählbarkeit und cantorsches Diagonalverfahren. Unter-

- suchungen zu Grundfragen der Logik. Diss. Univ. München. Fotodruck. Mikrokopie. 1964. 60 p. D 1
- Favrholdt, D.*: An interpretation and critique of Wittgenstein's Tractatus. Copenhagen. Munksgaard. 1965. 229 p. (Scandinavian Univ. books.) B 36
- La formation des raisonnements récurrentiels.* Par P. Gréco, B. Inhelder etc. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 321 p. (Bibliothèque scientifique internationale. Études d'épistémologie génétique 17.) B 2
- Gaboriau, F.*: Les grandes étapes de la pensée. Décisions. Tom. 1. Substance et personne. Tournai. Casterman. 1965. 527 p. (Nouvelle initiation philosophique. Tom. 4.) B 2
- Gelbaum, B. R.—Olmsted, J. M. H.*: Counterexamples in analysis. San Francisco etc. Holden-Day. 1965. XXIV, 194 p. (The mathesis series.) B 11
- Gierulanka, D.*: Zagadnienie swoistosci poznania matematycznego. Warszawa. Wyd. Nauk. 1962. 188 p. B 2
- Gonseth, F.*: Le problème du temps. Essai sur la méthodologie de la recherche. Neuchâtel — Paris. Du Griffon, Dunod. 1964. 382 p. (Bibliothèque scientifique 38.) B 4
- Griffin, J.*: Wittgenstein's logical atomism. London. Oxford Univ. Pr. 1965. VIII, 164 p. (Oxford classical and philosophical monographs.) B 3
- Grünbaum, A.*: Philosophical problems of space and time. London. Routledge and Kegan Paul. 1964. XI, 448 p. (Borzoï books in the philosophy of science.) B 2
- Hawkins, D.*: The language of nature. An essay in the philosophy of science. San Francisco—London. Freeman. 1964. XII, 372 p. B 3
- Heisenberg, W.*: Physik und Philosophie. Frankfurt a. M. 1965. 197 p. (Ullstein-Buch. No. 249.) (Weltperspektiven 2.) Tb 15
- Hoche, H. U.*: Nichtempirische Erkenntnis. Analytische und synthetische Urteile a priori bei Kant und bei Husserl. Meisenheim a. Glan. Hain. 1964. 191 p. (Monographien zur philosophischen Forschung 35.) B 3, D 1
- Holland, G.*: Die Beziehung physikalischer Sachverhalte zur kinematischen Struktur der Raumzeit. Hamburg. Druck. Wittenborn. 1965. XI, 149 p. Sz 1
- Information and prediction in science.* Proceedings of a symposium. Held in Brussels, 3—8. Sept. 1962. Ed. S. Dock etc. New York — London. Acad. Pr. 1965. XI, 272 p. Francia cikkek is. B 4
- International Colloquium on Methodology of Sciences.* Warsaw, 1961. 18—23. Sept. The foundation of statements and decisions. Proceedings of the — —. Ed. K. Ajdukiewicz. Warszawa. Polish Scientific Publ. 1965. XI, 408 p. D 1
- Jager, E. M. de*: De kracht van de abstractio. Rede. Enschede. Technische Hogeschool Twente. 1965. 17 p. B 11
- Jeffrey, R. C.*: The logic of decision. New York etc 1965. XIV, 201 p. (McGraw-Hill series in probability and statistics.) B 9
- Klaus, G.*: Moderne Logik. Abriss. d. formalen Logik. Berlin, Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1964. XII, 452 p. B 2, B 10
- Klaus, G.*: Spezielle Erkenntnistheorie. Prinzipien der wissenschaftlichen Theorienbildung. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1965. 383 p. B 2, B 3, B 10, B 11, B 14, B 503, M 1, Sz 1
- Kneale, W.—Kneale, M.*: The development of logic. Oxford. Clarendon Pr. 1964. VIII, 761 p. P 1
- Kobler, E. M.*: Theoreme und Paradoxien. Eine Untersuchung des Cantorsche Diagonalverfahrens. Diss. Univ. München. UNI-Druck. 1964. V, 36 p. D 1
- Korch, H.*: Das Problem der Kausalität. Berlin. Dtsch. Verl. der Wissenschaften. 1965. 271 p. B 10
- Kotarbinski, T.*: Leçons sur l'histoire de la logique. Warszawa. Wyd. Nauk, Éd. Scient. de Pologne. 1965. X, 388 p. (Bibliothèque de philosophie contemporaine.) B 3, Sz 1
- Kuhn, Th. S.*: The structure of scientific revolutions. Chicago. Univ. Pr. 1964. 172 p. B 315
- Langmack, H. Ch.*: Science, faith and logic. Scientific faith substantiated by a logical science. New York. Philosophical Library. 1965. XVIII, 146 p. B 3
- Laserna, M.*: Klassenlogik und formale Einteilung der Wissenschaft. Diss. Univ. Berlin. Reuter. 1963. 187 p. B 2
- Lechat, J.*: Analyse et synthèse. Paris. Pr. Univ. de France. 1962. 104 p. (Initiation philosophique 56.) B 2
- Leinfellner, W.*: Struktur und Aufbau wissenschaftlicher Theorien. Eine wissenschaftstheoretisch-philosophische Untersuchung. Wien—Würzburg. Physica Verl. 1965. 307 p. B 3
- Logicseszkaja sztruktura naucsного znanija.* Red. P. V. Tavanec. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 348 p. B 3
- Logika naucsного iszszledovaniija.* Red. P. V. Kopnin etc. Moszkva. Izdat. Nauka 1964. 359 p. B 3
- Maser, S.*: Die ontologischen Grundlagen und ihre Folgen im Werk von Gottlob Frege. Diss. Stuttgart. Technischen Hochschule. 1965. 105 p. M 1
- Materna, P.*: Operative Auffassung der Methode. Ein Beitrag zur strukturellen

- Methodologie. Praha. 1965. 114 p. (Rozpravy ČSAV. Rada společenských věd. Ročník 75. Ses. 8.) B 2, B 3, P 1/1
- Martin, R.*: Logique contemporaine et formalisation. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 228 p. (Épiméthée. Essais philosophiques.) D 1
- Mercier, A.*: Antikes und modernes Denken in Physik und Mathematik. Eine philosophische Betrachtung. Berlin. Duncker u. Humblot. 1964. 154 p. (Erfahrung und Denken. Bd. 13.) D 1
- La méthode axiomatique dans les mécaniques classiques et nouvelles.* Actes du 4. Colloque International de Logique et Philosophie des Sciences, tenu sous la présidence d'Albert Chatelet, Institut Henri-Poincaré, Paris, sept. 1959. Publ. J. L. Destouches etc. Paris. Gauthier-Villars. 1963. 208 p. (Les grands problèmes des sciences. No. 13.) B 2
- Nekotorie voproszū metodologii naucsnogo isszledovanija.* Red. V. I. Szviderszkij. Vūp. 1. Leningrad. Univ. 1965. 158 p. B 11, B 12, B 36
- Pap, A.*: An introduction to the philosophy of science. New York. Free Pr. of Glencoe. 1962. XIII, 444 p. D 1
- Parts and wholes.* The Hayden Colloquium on scientific method and concept. Ed. D. Lerner. New York—London. Free Pr. of Glencoe, Macmillan. 1963. IX, 180 p. B 3
- Pasquinelli, A.*: Linguaggio, scienza e filosofia. 2. ed. Bologna. Ed. Il Mulino. 1964. 236 p. (Saggi 29.) D 1
- Pasquinelli, A.*: Nuovi principi di epistemologia. Milano. Feltrinelli, 1964. 212 p. (Filosofia della scienza 7.) B 2
- Patel, P.*: Logische und methodologische Probleme der wissenschaftlichen Erklärung. Eine kritische Übersicht über die neueste Entwicklung in USA. Diss. Univ. München. Druck. Schön. 1965. 64 p. B 2
- La phénoménologie et les sciences de la nature.* Colloque de l'Académie Internationale de Philosophie des Sciences 2—4. Sept. 1963. Fribourg. Publ. Archives de Philosophie. Bruxelles. Off. Internat. de-Libr. 1965. 206 p. (Archives de l'Inst. Internat. des Sciences Théoriques 13.) B 3
- The philosophy of Rudolf Carnap.* Ed. P. A. Schilipp. La Salle, Ill. — London. Open Court, Cambridge Univ. Pr. 1963. XVI, 1088 p. (The library of living philosophers. Vol. 11.) B 2
- Philosophy of science.* The Delaware Seminar. Ed. W. L. Reese. Vol. 2. 1962—1963. New York etc. Interscience Publ. 1963. XVIII, 551 p. B 2/40
- Pole, D.*: The later philosophy of Wittgenstein. London. Univ. of London, The Athlone Pr. 1963. 132 p. B 2
- Prévisions, calcul et réalités.* Colloque organisé par J. L. Destouches à l'École Centrale des Arts et Manufactures. Paris du 26 au 30 mai 1963. Ed. L. de Broglie. Paris. Gauthier-Villars. 1965. 322 p. (Les grands problèmes des sciences 15.) B 3
- Proceedings of a Colloquium on Model and Many-Valued Logics,* Helsinki, 23—26 Aug. 1962. Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Kirjapaino Oy. 1963. 289 p. (Acta Philosophica Fennica. Fasc. 16.) B 2
- Rescher, N.*: Hypothetical reasoning. Amsterdam North-Holland Publ. 1964. 95 p. (Studies in logic and the foundations of mathematics.) D 1
- Rijk, L. M. de:* Logica modernorum. A contribution to the history of early terminist logic. Vol. 1. On the twelfth century theories of fallacy. Assen. Van Gorcum, Prakke. 1962. 674 p. (Wijsgerige teksten en studies 6.) B 2
- Rothacker, E.*: Logik und Systematik der Geisteswissenschaften. München. Oldenbourg. 1965. 171 p. B 3
- Rozprawy logiczne.* Księga pamiatkowa ku czci Kazimierza Ajdukiewicza. Warszawa. Wyd. Nauk. 1964. 246 p. B 2
- Rúzskov, A. G.*: Formalizirovannij i konsztruktivitszkij podhod k probleme isztinnoszti v matematiceszkij logike. Szaratov. Univ. 1964. 25 p. Sz 1
- Ryding, E.*: The concept „cause” as used in historical explanation. Lund. Gleerup. 1965. 74 p. (Acta Univ. Lundensis. Sect. 1. Theologica, juridica, humaniora 2.) B 3, Sz 1
- Sauer, F. O.*: Mathematisches Denken auf dem Wege zur Philosophie. Eine Studie zur heutigen Wissenschaftslage. München. Bayerischer Schulbuchverl. 1965. 260 p. B 2
- Schaff, A.*: Teoria poznania. Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 148 p. (Główne zagadnienia i kierunku filozofii. Wykłady na Uniwersytecie Warszawskim. 1957—1958. No. 1.) B 301
- Schon, D. A.*: Displacement of concepts. London. Tavistock. 1963. XIII, 208 p. B 3
- Science in its context.* A symposium with special reference to sixth-form studies. Ed. J. Brierley. London. Heinemann. 1964. VII, 372 p. B 7
- Seely, Ch. S.*: The philosophy of science. Essays in contemporary realism. New York Philosophical Library. 1964. XII, 140 p. B 2, B 36
- Suppes, P.*: Introduction to logic. Princeton, N. J. etc. Van Nostrand. 1963. XVIII,

- 312 p. (The university series in undergraduate mathematics.) D 1
- Szubbotin, A. L.*: Teorija szillogisztiki v szovremennoj formal'noj logike. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 122 p B 2, B 3, B 14
- La théorie de l'argumentation. Perspectives et applications.* Recueil publié par le Centre National Belge de Recherches de Logique. Louvain. — Paris. Nauwelaerts, Béatrice-Nauwelaerts. 1963. 614 p. B 2
- Toulmin, S. E.*: The uses argument. Cambridge. Univ. Pr. 1964. 264 p. P 1
- Törnebohm, H.*: Information and confirmation. Göteborg. Elander. 1964. 80 p. (Göteborg studies in philosophy 2.) (Acta Universitatis Gothoburgensis.) B 3, Sz 1
- Tricker, R. A. R.*: The assessment of scientific speculation. A survey of certain current views. London. Mills and Boon. 1965. XI, 200 p. B 3
- Venn, J.*: The logic of chance. 4. ed. New York. Chelsea. 1962. XXIX, 508 p. B 4
- Virieux-Reymond, A.*: La logique formelle. Paris. Pr. Univ. de France. 1962. 122 p. (Initiation philosophique 57.) B 2
- Weinberger, O.*: Der Relativisierungsgrundsatz und der Reduktionsgrundsatz — zwei Prinzipien des dialektischen Denkens. Eine logisch-methodologische Studie. Praha. 1965. 54 p. (Rozpravy ČSAV. Rada společenských věd. Ročník 75. Ses. 5.) Cseh kiv. B 3
- Whitehead, A. N.*: The concept of nature. The Tarnier lectures delivered in Trinity College, November 1919. Cambridge, Univ. Pr. 1964. VIII, 202 p. B 3
- Winter, E.*: Die historische Bedeutung der Frühbegriffe B. Bolzanos. Anh.: Bolzano's Begriffe 1821, mit Anmerkungen zu den logischen und mathematischen Begriffen v. J. Berg. Berlin. 1964. 112 p. (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Kl. für Philosophie, Geschichte, Staats. Rechts- und Wirtschaftswissenschaften. Jg. 1964. No. 1.) D 1, Sz 1
- Yolton, J. W.*: Theory of knowledge. New York—London. Macmillan, Collier-Macmillan. 1965. 119 p. (Sources in philosophy. A Macmillan series.) B 2
- VI. Mai burzsoá filozófia**
- Adorno, Th. W.*: Jargon der Eigentlichkeit. Zur deutschen Ideologie. Frankfurt a. M. 1964. 138 p. (Edition Suhrkamp. 91.) B 2, B 3
- Alain, É. Au. Ch.*: Éléments de philosophie. Paris. Gallimard. 1964. 378 p. (Collection idées 13.) Sz 1
- Alain, É. Au. Ch.*: Esquisses d' — —. 2. La conscience morale. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. VIII, 100 p. B 2
- Alquié, F.*: Le désir d'éternité. 4. éd. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. VIII, 148 p. (Initiation philosophique 43.) B 2
- Arata, C.*: Evidenza ed essere. Milano. Marzorati. 1964. 241 p. B 2
- Aspects of contemporary American philosophy.* Ed. F. H. Donnel, jr. Würzburg—Wien. Physica Verl. 1965. 106 p. B 2, B 36
- Auzias, J. M.*: La philosophie et les techniques. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 127 p. (Initiation philosophique 70.) B 2
- Bang, V. — Lunzer, E.*: Conservations spatiales. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 150 p. (Bibliothèque scientifique internationale. Études d'épistémologie génétique 19.) B 2
- Barbour, G. B.*: In the field with Teilhard de Chardin. New York. Herder and Herder. 1965. 160 p. B 3
- Benardete, J. A.*: Infinity. An essay in metaphysics. Oxford. Clarendon Pr. 1964. 289 p. B 3
- Benda, K. E.*: Der Mensch im Zeitalter der Lieblosigkeit. Bearb. u. gekürzte Ausg. Hamburg. Furche-Verl. 1965. 223 p. (Studienbücher 53.) B 2
- Bendlova, P.*: Clovek a moderní katolicismus. Krize katolického humanismu. Praha. Svobodné Slovo. 1965. 265 p. (Žive myslénky.) B 2
- The Bergsonian heritage.* Ed. Th. Hanna. New York—London. Columbia Univ. Pr. 1962. X, 170 p. B 36
- Blondel, M.*: L'action. Tom 2. L'action humaine et les conditions de son aboutissement. Nouvelle éd. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 554 p. (Bibliothèque de philosophie contemporaine.) B 2
- Blondel, M.*: Lettres philosophiques. Paris. Aubier, Éd. Montaigne. 1961. 313 p. B 2
- Bodamer, J.*: Der Mann von heute. Seine Gestalt und Psychologie. Freiburg etc. 1964. 180 p. (Herder Bücherei. Bd. 171.) B 2
- Body and mind. Readings in philosophy.* Ed. G. N. A. Vesey. London. Allen and Unwin. 1965. 472 p. B 36
- Bollnow, O. F.*: Französischer Existenzialismus. Stuttgart. Kohlhammer. 1965. 212 p. B 2
- Brain and mind. Modern concepts of the nature of mind.* Ed. J. R. Smythies. London—New York. Routledge and Kegan Paul, The Humanities Pr. 1965. X, 272 p. (International library of philosophy and scientific method.) B 36
- Brandenstein, B.*: Grundlegung der Philosophie. Bd. 1. Dinglehre — Ontologie. — Gehaltlehre — Totik. Formenlehre —

- Logik. 2. umgearb. Aufl. München. Pustet. 1965. 598 p. B 1
- Brandenstein, B.*: Wahrheit und Wirklichkeit. Meisenheim a. Glan. Hain. 1965. 279 p. B 2, B 3
- Brandon, S. G. H.*: History, time and deity. A historical and comparative study of the conception of time in religious thought and practice, containing the Forwood Lectures in the philosophy and history of religion, delivered in the University of Liverpool, 1964. Manchester—New York. Manchester Univ. Pr., Barnes and Noble. 1965. XII, 240 p. B 2
- Breton, S.*: Essence et existence. Paris. Pr. Univ. de France. 1962. 90 p. (Initiation philosophique 53.) B 2
- Bridoux, A.*: Alain. Sa vie, son oeuvre, avec un exposé de sa philosophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 109 p. (Philosophes.) B 2
- Broekman, J. M.*: Phänomenologie und Egoologie. Faktisches und transzendentalles Ego bei Edmund Husserl. Den Haag. Nijhoff. 1963. X, 224 p. (Phaenomenologica 12.) B 36
- Bruaire, C.*: L'affirmation de Dieu. Essai sur la logique de l'existence. Diss. Univ. Paris. Éd. du Seuil. 1964. 285 p. B 3
- Buczynska, H.*: Cassirer. Warszawa. Wiedza Powszechna. 1963. 179 p. (Mysli i ludzie 2.) B 2
- Burgete, A. R.*: Progreszszivnue müszliteli Latinszkoi Ameriki (XIX-nacsalo XX vv.) Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 430 p. (Filoszofszkoe naszedie.) B 3, B 10, Sz 1
- Charon, J. E.*: L'homme à sa découverte. Paris. Éd. du Seuil. 1963. 248 p. B 3
- Club Voltaire*. Jahrbuch für kritische Aufklärung. 1. Von F. Bauer, M. Bense etc. 2. Aufl. München. Szczesny. 1964. 419 p. B 36
- Collegium Philosophicum*. Studien Joachim Ritter zum 60. Geburtstag. Von E. W. Böckenförde, W. Goerdts etc. Basel. Schwabe. 1965. 437 p. B 2
- Collingwood, R. G.*: The idea of nature. Oxford. Clarendon Pr. 1964. VIII, 183 p. (Oxford paperbacks. 97.) B 36
- Couling, M.*: Mill and liberalism. Cambridge. Univ. Pr. 1963. XVII, 161 p. P 1/1
- Crisis in the humanities*. Ed. J. H. Plumb. Harmondsworth. Penguin Books. 1964. 172 p. (Pelican books. A 698.) B 11, B 3
- Dagognet, F.*: Philosophie biologique. 2. éd. Paris. Pr. Univ. de France. 1962. 106 p. (Initiation philosophique 15.) B 2
- Delfgaauw, B.*: Geschichte als Fortschritt. Bd. 2. Die Geschichte des Menschen. Statica. Dynamica. Köln. Bachem. 1965. 266 p. B 2
- Delius, H.*: Untersuchungen zur Problematik der sogenannten synthetischen Sätze apriori. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1963. 338 p. B 2
- Desan, W.*: The Marxism of Jean Paul Sartre. Garden City—New York. Doubleday. 1965. XIII, 320 p. B 10, B 301
- Desanti, J. T.*: Phénoménologie et praxis. Paris. Éd. Sociales. 1963. 149 p. (Problèmes.) B 2
- Dictionnaire des idées contemporaines*. Sous la dir. de M. Mourre. Paris. Éd. Universitaires. 1964. 718 p. B 894, B 2
- Diem, H.*: Sören Kierkegaard. Eine Einführung. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1964. 107 p. (Kleine Vandenhoeck Reihe 185—186.) D 1
- Duméry, H.*: Raison et religion dans la philosophie de l'action. Paris. Éd. du Seuil. 1963. 639 p. B 2
- Durand, G.*: L'imagination symbolique. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 128 p. (Initiation philosophique 66.) B 2, B 10
- Durand, G.*: Les structures anthropologiques de l'imaginaire. Introduction à l'archétypologie générale. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 517 p. (Bibliothèque de philosophie contemporaine.) D 1
- Earle, W.—Edie, J. M.—Wild, J.*: Christianity and existentialism. Evanston, Ill. 1963. 186 p. (Northwestern University studies in phenomenology and existential philosophy.) B 2
- Ehrlich, W.*: Kulturphilosophie. Bad Ragaz. Niemeyer. 1964. 119 p. B 2
- Elken, R.*: Konsequenzen der Naturwissenschaft. Kassel. Vollmann. 1963. 415 p. B 2
- Epimeleia*. Die Sorge der Philosophie um den Menschen. Zum 65. Geburtstag Helmut Kuhn. Hrsg. F. Wiedmann. München. Pustet. 1964. 297 p. B 2
- Ermolenko, D. V.*: Szovremennaja burzsuaznaja filozofija SzSA. Kriticeszkij ocserk. Moszkva. IMO. 1965. 367 p. B 10, B 14, Sz 1
- Estiu, E.*: De la vida a la existencia en la filosofía contemporánea. La Plata. 1964. 179 p. (Univ. Nac. de la Plata. Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación. Inst. de Filosofía. Trabajos e investigaciones 3.) B 3
- Ferrater Mora, J.*: Ortega y Gasset, an outline of his philosophy. New rev. ed. New Haven. Yale Univ. Pr. 1963. 103 p. (Yale paperbound 96.) B 2, D 1
- Fertig, H.*: Die Auflösung der klassischen Substanzkonzeption und ein Versuch ihrer Rehabilitierung. München. Diss. Univ. Druck. Schön. 1965. 122 p. B 2
- La filosofia di fronte alle scienze*. 19. Congresso Nazionale di Filosofia. Tom. 2. Comunicazioni. Bari. Ed. Adriatica. 1962. 814 p. B 3

- Fischer, H.*: Theorie der Kultur. Das kulturelle Kraftfeld. Stuttgart. Seewald. 1965. 354 p. B 3
- Flottes, P.*: L'histoire et l'inconscient humain. Genève. Ed. du Mont-Blanc. 1965. 253 p. B 2
- Foucault, P.*: L'existentialisme. 13. éd. rev. et corr. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 125 p. (Que sais-je? No. 253.) D 1
- Freedom and responsibility.* Reading in philosophy and law. Ed. H. Morris. Stanford, Calif. Univ. Pr. 1961. IX, 547 p. B 30
- Garulli, E.*: Esperienza e metafisica nella filosofia moderna. Urbino. Argalia Ed. 1963. 304 p. B 2
- Goldschmidt, H. L.*: Dialogik. Philosophie auf dem Boden der Neuzeit. Frankfurt a. M. Europäische Verl. 1964. 266 p. B 2
- Guillead, R.*: Être et liberté. Une étude sur le dernier Heidegger. Louvain—Paris. Nauwelaerts. 1965. 184 p. (Philosophes contemporaines 12.) B 2
- Gusdorf, G.*: Signification humaine de la liberté. Paris. Payot. 1962. 284 p. (Bibliothèque scientifique.) B 2
- Hare, R. M.*: The language of morals. 2. ed. Oxford etc. Oxford Univ. Pr. 1964. VI, 202 p. D 1
- Hartmann, N.*: Das Problem des geistigen Seins. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften. 3. Aufl. Berlin. De Gruyter. 1962. XVI, 564 p. D 1
- Heidsieck, F.*: Plaisir et tempérance. Paris. Pr. Univ. de France. 1962. 104 p. (Initiation philosophique 55.) B 2
- Heise, W.*: Aufbruch in die Illusion. Zur Kritik der bürgerlichen Philosophie in Deutschland. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1964. 498 p. D 1
- Hermann, F. W. v.*: Die Selbstinterpretation Martin Heideggers. Meisenheim am Glan. Hain. 1964. 278 p. (Monographien zur philosophischen Forschung. Bd. 32.) D 1
- Heyde, J. E.*: Die Objektivität des Allgemeinen. Ein Beitrag zur Lösung der Universalien-Frage. Köln. Univ. Verl. 1965. 60 p. (Kantstudien. Ergänzungshefte 89.) B 2
- Hiebel, F.*: Rudolf Steiner im Geistesgang des Abendlandes. Bern—München. Francke. 1965. 272 p. B 2
- Houbart, J.*: Un père dénaturé. Essai critique sur la philosophie de Jean Paul Sartre. Paris. Julliard. 1964. 218 p. B 2
- Hülsmann, H.*: Zur Theorie der Sprache bei Edmund Husserl. München. Pustet. 1964. 255 p. (Salzburger Studien zur Philosophie. Bd. 4.) B 36
- Ideological differences and world order.* Studies in the philosophy and science of the world's cultures. Ed. F. S. C. Northrop. New Haven—London. Yale Univ. Pr. 1963. X, 486 p. (Yale paperbound 77.) Sz 1
- Ingarden, R.*: Der Streit um die Existenz der Welt. Bd. 2. Formalontologie. T. 1—2. Tübingen. Niemeyer. 1965. 2 db. B 3
- Ingarden, R.*: Time and modes of being. Springfield, Ill. Thomas. 1964. XII, 170 p. (American lecture series. No. 558.) B 2
- Janssen, P.*: Geschichte und Lebenswelt. Ein Beitrag zur Diskussion der Husserlschen Spätphilosophie. Diss. Univ. Köln. Druck. Gouder-Hansen. 1964. 239 p. D 1
- Jantsch, R.*: Missbrauchte Religion. Zur „evangelischen“ Staatsethik des Helmut Thielicke. Berlin. Dietz. 1964. 253 p. B 2
- Jaspers, K.*: Hoffnung und Sorge. Schriften zur deutschen Politik 1945—1965. München. Piper. 1965. 370 p. B 3
- Jaspers, K.*: Kleine Schule des philosophischen Denkens. München. 1965. 174, 15 p. (Sammlung Piper.) B 2
- Kaila, E.*: Die perzeptuellen und konzeptuellen Komponenten der Alltagserfahrung. Helsinki. Soc. Philosophica Fennica, Akad. Kirjakauppa. 1962. 90 p. (Acta Philosophica Fennica. Fasc. 13.) B 36
- Kanthack, K.*: Das Denken Martin Heideggers. Die grosse Wende der Philosophie 2. durchges. Aufl. Berlin. De Gruyter. 1964. VIII, 94 p. B 2
- Kanthenack, K.*: Nicolai Hartmann und das Ende der Ontologie. Berlin. De Gruyter. 1962. 180 p. B 36
- Kempf, E. J.*: Abraham Lincoln's philosophy of common sense. An analytical biography of a great mind. P. 1—3. New York. 1965. ism. lapsz. (Special publications of the New York Acad. of Sciences 6.) Sz 1
- Kerényi, K.*: Griechische Grundbegriffe. Fragen und Antworten aus der heutigen Situation. Zürich. Rhein-Verl. 1964. 72 p. (Albae Vigiliae. N. F. 19.) B 1
- Klages, L.*: Die Grundlagen der Charakterkunde. 12. Aufl. Bonn. Bouvier. 1964. XI, 230 p. B 585
- Klages, L.*: Sämtliche Werke. Bd. 6. Ausdruckskunde. Bonn. Bouvier. 1964. XXIII, 713 p. B 585
- Klubertanz, G. P.—Holloway, M. R.*: Being and God. An introduction to the philosophy of being and to natural theology. New York. Appleton-Century-Crofts. 1962. XVIII, 382 p. B 2
- Klüber, F.*: Individuum und Gemeinschaft in katholischer Sicht. Ruckeburg. Grimmesche Hofbuchdruck. 1963. 190 p. (Schriftenreihe d. Niedersächsischen

- Landeszentrale f. Politische Bildung. Individuum und Gemeinschaft H. 2.) B 2
- Lacroix, J.: L'échec. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 116 p. (Initiation philosophique 69.) B 2
- La Fay, G.: La montée de conscience. Essai de synthèse de la pensée de Teilhard de Chardin. Paris. Les Ed. Ouvrières. 1964. 60 p. mell. (Points d'appui.) B 2
- Lahbabi, Mohamed Aziz: Le personnalisme musulman. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 124 p. (Initiation philosophique 65.) B 2
- Lakoff, S. A.: Equality in political philosophy. Cambridge, Mass. 1964. IX, 270 p. (Harvard political studies.) B 3, B 10
- Landmann, M.: Philosophische Anthropologie. 2. durchges. Aufl. Berlin. De Gruyter 1964. 224, 32 p. (Sammlung Göschen. Bd. 156/156 a.) B 36
- László, A.: Content, meaning and understanding. The Hague. Mouton. 1965. 63 p. (Janua linguarum. Ser. minor 31.) B 1
- Leveque, R.: Unité et diversité. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 122 p. (Initiation philosophique 64.) B 2
- Liberty. Ed. C. J. Friedrich. New York. Atherton Pr. 1962. XII, 333 p. (Nomos 4) B 2/1
- Lotz, J. B.: Sein und Existenz. Kritische Studien in systematischer Absicht. Freiburg etc. Herder. 1965. 417 p. (Philosophie in Einzeldarstellungen. Erg. Bd. 2.) B 2, B 3
- Lugarini, L.: Filosofia e metafisica. Ricerche sul concetto di filosofia. Urbino. Argalia Ed. 1964. 184 p. (Studi filosofici.) B 2
- Lübbe, H.: Säkularisierung. Geschichte eines ideen-politischen Begriffs. Freiburg—München. Alber. 1965. 135 p. B 2
- Maritain, J.: Die Stufen des Wissens, oder durch Unterscheiden zur Einung. Mainz. Grünewald. 1962. XVI, 576 p. Sz 1
- Mathieu, V.: Il problema dell'esperienza. Trieste. Arti Grafiche Smolars. 1963. 118 p. (Universita degli Studi di Trieste. Facolta di Magistero 1.) B 2
- Merleau-Ponty, M.: L'oeil et l'esprit. Paris. Gallimard. 1964. 93 p. B 2
- Merleau-Ponty, M.: The primacy of perception and other essays on phenomenological psychology, the philosophy of art, history and politics. Evanston. 1964. XIX, 228 p. (Northwestern Univ. studies in phenomenology and existential philosophy.) B 36
- Mesthene, E. G.: How language makes us know. Some views about the nature of intelligibility. The Hague. Nijhoff. 1964. IX, 111 p. B 36
- Metzger, A.: Dämonie und Transzendenz. Pfullingen. Neske. 1964. 229 p. B 2
- Miller, R.: Licnoszt' i obscesztvo. K kritike neotomistszkiego ponimania licnoszt. Moszkva. Izdat. Progresssz. 1965. 294 p. B 12, B 14, P 1
- Mounier, E.: Introduction aux existentialismes. Saint-Amand. Gallimard. 1962. 189 p. (Collection idées 14.) B 14, P 4, Sz 1
- Mourélos, G.: Bergson et les niveaux de réalité. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 256 p. (Bibliothèque de philosophie contemporaine. Histoire de la philosophie et philosophie générale.) B 2, D 1
- Mury, G.—Oriol, T.: Traité de philosophie. Classe de philosophie et propédeutique. Tom. 1. L'action. Paris. Didier. 1964. 709 p. B 2
- Müller, A.: Das naturphilosophische Werk Teilhard de Chardins. Freiburg—München. Alber. 1964. 327 p. B 11
- Naulin, P.: L'itinéraire de la conscience. Étude de la philosophie de Jean Nabert. Diss. Univ. Paris. Aubier, Éd. Moutaigne. 1963. 518 p. B 2
- Noack, H.: Die Philosophie Westeuropas. Basel—Stuttgart. Schwabe. 1962. 370 p. (Die philosophischen Bemühungen des 20 Jahrhunderts.) D 1, P 1
- Oberer, H.: Vom Problem des objektivierten Geistes. Ein Beitrag zur Theorie der konkreten Subjektivität im Ausgang von Nicolai Hartmann. Köln. Univ. 1965. 192 p. (Kantstudien. Ergänzungsh. 90.) B 2, B 3
- Obertello, L.: Conoscenza e persona nel pensiero di John Henry Newman. Trieste. 1965. 177 p. (Univ. degli Studi di Trieste. Facolta di Magistero 4.) B 3
- Ortega y Gasset, J.: History as a system, and other essays toward a philosophy of history. New York. Norton. 1961. 269 p. D 1/6
- Ortega y Gasset, J.: Ideas y creencias. 7. ed. Madrid. Espasa-Calpe. 1964. 209 p. (Colección Austral 151.) Sz 1
- Ortega y Gasset, J.: El tema de nuestro tiempo. Ni vitalismo ni racionalismo. El ocazo de las revoluciones. El sentido histórico de la teoria de Einstein. 11. ed. Madrid. Espasa—Calpe. 1964. 156 p. (Colección Austral 11.) Sz 1
- Papay, J. L.: Metaphysics in process. Madison. Florham Park, Pr. 1963. XIV, 347 p. B 2
- Perceiving, sensing and knowing. A book of readings from twentieth-century sources in the philosophy of perception. Ed. R. J. Swartz. Garden City, N. Y. Doubleday. 1964. XII, 538 p. B 36

- Pfänder, A.*: Gesammelte Schriften. — Phänomenologie des Wollens. Eine psychologische Analyse, Motive und Motivation. 3. Aufl. München. Barth. 1963. XII, 155 p. B 36
- Philosophical interrogations*. Interrogations of Martin Buber, John Wild, Jean Wahl, Brand Blanshard, Paul Weiss, Charles Hartshorne, Paul Tillich. Ed. S. Rome etc. New York etc. Holt, Winehart and Winston. 1964. 4, 422 p. B 2
- Philosophie*. Hrsg. A. Diemer etc. Frankfurt a. M.—Hamburg. 1965. 375 p. (Das Fischer Lexikon 11.) Sz 1
- Philosophy of biology*. Ed. V. E. Smith. New York. 1962. X, 95 p. (St. John's Univ. studies. Philosophical ser. No. 3.) B 2
- The philosophy of Jean Paul Sartre*. Ed. R. D. Cumming. New York. Random House. 1965. XII, 491 p. B 2
- Philosophy of the social sciences*. Ed. M. Natanson. New York. Random House. 1963. XIV, 560 p. B 2
- Pieper, J.*: Erkenntnis und Freiheit. Essays. München. 1964. 151 p. (Deutscher Taschenbuch Verlag 234.) B 2
- Pieper, J.*: Zustimmung zur Welt. Eine Theorie des Festes. München. Kösel. 1963. 151 p. E 10
- Plessner, H.*: Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie. 2. erw. Aufl. Berlin. De Gruyter. 1965. XXVI, 373 p. B 2
- Political thought since world war II*. Ed. W. J. Stankiewicz. Critical and interpretative essays. London. The Free Pr. of Glencoe, Collier-Macmillan. 1964. XVII, 462 p. B 318
- Poortman, J. J.*: Philosophy, theosophy, parapsychology. Some essays on diverse subjects. Leyden. Sythoff. 1965. 132 p. B 2
- Poulet, G.*: Études sur le temps humain. Paris. Plon. 1964. XLVII, 409 p. Sz 1
- Prawitz, D.*: Natural deduction. A proof-theoretical study. Diss. Univ. Stockholm. Stockholm etc. Almqvist and Wiksell. 1965. 113 p. (Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm studies in philosophy. 3.) B 2
- Das Problem der Ordnung*. 6. Deutscher Kongress für Philosophie, München 1960. Hrsg. H. Kuhn etc. Meisenheim a. Glan. Hain. 1962. 351 p. B 2
- Prospettive filosofiche d'autori var*. Tom. 1. Banfi, Capone-Braga, Carabellase, Fazio-Allmayer, Lombardi, Mondolfo, Sciacca, Tarozzi, Testa. Bologna. Cappelli. 1964. 261 p. (Biblioteca di cultura filosofica 25.) B 2
- Pupi, A.*: Alla soglia dell'età romantica. Milano. Vita e Pensiero. 1962. VIII, 306 p. (Pubblicazioni dell'Università Cattolica del S. Cuore. Saggi e ricerche Ser. 3. Scienze Filosofiche 1.) B 2
- Raalten, F. van*: Schaamte en existentie. Een onderzoek naar de plaats en de werking van de schaamte in de menselijke existentie in het bijzonder met betrekking tot het werk van Soren Kierkegaard. Diss. Univ. Amsterdam. Nijkerk. Callenbach. 1964. 198 p. B 2
- Radhakrishnan, Sarvepalli*: Meine Suche nach Wahrheit. Gütersloh. Bertelsmann. 1961. 379 p. B 2
- Razzouk, A.*: Die Ansätze zu einer Kultur-anthropologie in der gegenwärtigen deutschen Philosophie. Diss. Univ. Tübingen. Fotordruck. Huth. 1963. 122 p. D 1, Sz 1
- Reck, A. J.*: Recent American philosophy. Studies of ten representative thinkers. Ralph Barton Perry, William Ernest Hocking, George Herbert Mead, John E. Elov Boodin, Wilbur Marshall Urban, DeWitt H. Parker, Roy Wood Sellars, Arthur O. Lovejoy, Elijah Jordan and Edgar Sheffield Brightman. New York. Pantheon Books. 1964. XXIII, 343 p. B 2
- Relativism and the study of man*. Ed. H. Schoeck etc. Princeton, N. J. etc. Van Nostrand. 1961. X, 259 p. (The William Volker Fund series in the human studies.) B 10
- Renner, L. L.*: Die Theorie des Rechten in der Philosophie von Sir W. D. Ross. Diss. Univ. München. Salzer. 1965. 138 p. B 2
- Rigalli, N.*: Die Selbstkonstitution der Geschichte im Denken von Karl Jaspers. Diss. Univ. München. 1965. 198 p. B 2
- Ruggiero, G. de*: Storia della filosofia. Vol. 10. Filosofi del novecento. 5. ed. Bari. Laterza. 1963. VII, 352 p. (Biblioteca di cultura moderna 250.) B 3
- Russier, J.*: La souffrance. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 128 p. (Initiation philosophique 61.) B 2
- Sartre, J. -P.*: L'imagination. 6. éd. Paris. Pr. Univ. de France, 1965. 162 p. (Nouvelle encyclopédie philosophique.) B 661
- Sartre, J. P.*: La transcendance de l'ego. Esquisse d'une description phénoménologique. Paris. Vrin. 1965. 134 p. (Bibliothèque des textes philosophiques.) B 3
- Saur, K.*: Transzendenz als Wirklichkeit. Beiträge zu einem modernen Weltbild. Bd. 1. Hamburg. Appel. 1965. 211 p. B 2
- Sayre, K. M.*: Recognition: a study in the philosophy of artificial intelligence. Notre Dame, Ind. Univ. Pr. 1965. 312 p. B 36

- Schaeffler, R.*: Wege zu einer Ersten Philosophie. Vom rechten Ansatz des philosophischen Fragens. Frankfurt a. M. Klostermann. 1964. 229 p. B 2
- Schmütz, H.*: System der Philosophie. Bd. 2. T. 1. Der Leib. Bonn. Bouvier. 1965. XVI, 631 p. B 2
- Schneider, F.*: Philosophie der Gegenwart. München—Basel. Reinhardt. 1964. 167 p. B 2
- Schneider, H. W.*: Sources of contemporary philosophical realism in America. Indianapolis—New York. Bobbs-Merrill. 1964., XX, 91 p. (The library of liberal arts.) B 36
- Schulze-Sölde, W.*: Die Problematik des Physikalisch-Realen, Physik an der Grenze der Metaphysik. Stuttgart. Hirzel. 1962. XI, 195 p. B 11
- Sciacca, M. F.*: Opere complete. Tom. 19. Il pensiero italiano nell'età del Risorgimento. 2. riv. e aumentata ed. Milano. Marzorati. 1963. 494 p. B 2
- Sciacca, M. F.*: Philosophical trends in the contemporary world. Notre Dame, Ind. Univ. Pr. 1964. XV, 656 p. B 36
- Seifert, F.—Seifert-Helwig, R.*: Bilder und Urbilder. Erscheinungsformen des Archetypus. München—Basel. Reinhardt. 1965. 233 p. B 2
- Senabre Sempere, R.*: Lengua y estilo de Ortega y Gasset. Salamanca. Univ. 1964. 290 p. (Acta Salmanticensia. Filosofia y letras. Tom. 18. No. 3.) B 3
- Stewerth, G.*: Die Analogie des Selenden. Einsiedeln. Johannes Verl. 1965. 115 p. B 2
- Smith, J. E.*: The spirit of American philosophy. New York. Oxford Univ. Pr. 1963. XI, 219 p. D 1
- Sotelo, I.*: Das Problem der dialektischen Vernunft bei Jean Paul Sartre. Diss. Univ. Köln. Druck. Photostelle d. Univ. 1965. 187 p. D 1
- Stuard Spranger*. Sein Werk und sein Leben. Heidelberg. Quelle u. Meyer. 1964. 249 p. B 10
- Stenzel, J.*: Philosophie der Sprache. München. Oldenbourg. 1964. 2, 114 p. B 2
- Strandness, Th. B.—Hackett, H.—Crosby, H. H.*: Language, form, and idea. New York etc. McGraw-Hill. 1964. XIV, 553 p. B 2
- Szilasi, W.*: Philosophie und Naturwissenschaft. Bern—München. Francke. 1961. 132 p. B 8
- Szovremennije progressszivnue filozofü Japonii*. Red. M. B. Mitin. Moszkva. Izdat. Progresssz. 1964. 190 p. B 10
- Teilhard de Chardin, P.*: Lobgesang des Alls. Olten—Freiburg i. B. Walter. 1964. 92 p. Sz 1
- Teilhard de Chardin, P.*: Werke. Bd. 5. Die Zukunft des Menschen. Olten—Freiburg i. Br. Walter. 1963. 406 p., Sz 1
- Terra, H. de*: Mein Weg mit Teilhard de Chardin. München Beck. 1962. 130 p. B 10
- Tinder, G.*: The crisis of political imagination. New York. Scribner. 1964. 373 p. B 318
- Über die Zukunft des Menschen*. Podiumgespräche über das Thema: Der Übermensch. Grundprobleme des heutigen Menschenbildes. Bearb. E. Benz. Köln. Brill. 1962. 42 p. (Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte. Beih. 8.) B 2
- Vossenbergh, E. Th. van den*: Die letzten Gründe der Innerweltlichkeit in Nicolai Hartmanns Philosophie. Roma. Univ. 1963. XVIII, 228 p. (Analecta Gregoriana. Vol. 130. Series Facultatis philosophicae. B. sectio. No. 12.) B 2
- Wahl, J.*: Existence et pensée. (De Kierkegaard à Sartre et de Valéry à Claudel.) Entretiens sur les philosophies et sur quelques poètes de l'existence. Montréal. 1962. 107 p. (Cahiers. No. 8.) B 2
- Warnock, M.*: The philosophy of Sartre. London. 1965. 186 p. (Hutchinson university library. Philosophy.) B 2, B 36
- Wein, H.*: Geschichtshörige Machttheorien und philosophischer Enthusiasmus. Hannover. 1963. 28 p. (Schriftenreihe der Niedersächsischen Landeszentrale für Politische Bildung. Reihe A. H. 13.) B 8
- Wein, H.*: Philosophie als Erfahrungswissenschaft. Aufsätze zur philosophischen Anthropologie und Sprachphilosophie. Den Haag. Nijhoff. 1965. 256 p. B 36

VII. Etika

- Abelson, R.*: Ethics and metaethics. Readings in ethical philosophy. New York. St. Martin's Pr. 1963. XIII, 3, 574 p. B 2
- [*Arhangel'szkij*] *Archangelski, L. M.*: Kategorien der marxistischen Ethik. Berlin. Dietz. 1965. 312 p. B 2, B 10, Sz 1
- Bodalev, A. A.*: Vozprijatie cseloveka cselovekom. Leningrad. Univ. 1965. 121 p. D 1
- [*Boeck*] *Bek, G.*: O markszisztszkoj étike i szocialiszticeszkoj morali. Moszkva. Izdat. IL. 1962. 250 p. P 1/1
- Demitizzazione e morale*. Scritti di E. Castelli, J. Hyppolite etc. Padova. CEDAM. 1965. 439 p. (Archivio di Filosofia. No. 1—2.) B 3
- Düttrich, O.*: Geschichte der Ethik. Die Systeme der Moral vom Altertum bis zur Gegenwart. Bd. 1—4. Vom Altertum

- bis zum Anfang des Mittelalters. Aalen. Ed. Scientia. 1964. 4 db. B 1
- Edel, A.*: Method in ethical theory. London. Routledge and Kegan Paul. 1963. VI, 4, 369 p. (International library of philosophy and scientific method.) B 2
- Eichhorn, I. W.*: Wie ist Ethik als Wissenschaft möglich? Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1965. 175 p. B 10, Sz 1
- Fedorenko, E. G.*: Osznovü markszisztszkoleninszkij étiki. Uceebnoe poszobie dlja vuzov. Kiev. Univ. 1965. 322 p. B 3, B 7, B 12, B 14, B 36, Sz 1
- Gobry, I.*: Le modèle en morale. Paris. Pr. Univ. de France. 1962. 461 p. (Bibliothèque de philosophie contemporaine.) B 2
- Grégoire, F.*: Les grandes doctrines morales. 4. éd. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 118 p. (Que sais-je? 658.) B 3
- Gubareva, M. N.*—*Szuncova, G. M.*: Moral' sztroitelej kommunizma. Rekomendatel'nüj ukazatel' literaturü. Moszkva. Izdat. Kniga. 1964. 78 p. B 7
- Hare, R. M.*: Freedom and reason. Oxford. Clarendon Pr. 1963. VII, 228 p. P 1/1
- Kamenka, E.*: The ethical foundations of Marxism. London. Routledge and Kegan Paul. 1963. XVI, 208 p. B 36, B 877
- Kategorii markszisztszko-leninszkij étiki.* Nemira, K. A.: Szoveszt'. — Sztrejmkova, I. R.: Cseszt' i dosztoinsztvo kategorii markszisztszkij étiki. — Korneva, M. N.: Kommunizm i problema szcsasz't'ja. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 284 p. B 2, B 3, B 7, B 10, B 12, B 36, Sz 1
- Lacroix, J.*: Les sentiments et la vie morale. 6. éd. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 108 p. (Initiation philosophique 2.) B 2
- Leval, G.*: Éléments d'éthique moderne. Paris. La Ruche Ouvrière. 1961. 105 p. Sz 1
- Machovec, M.*: Smysl lidského života. Studie k filosofii člověka. Praha. SNPL. 1965. 273 p. B 2
- Mantell, M. I.*: Ethics and professionalism in engineering. New York.—London. Macmillan, Collier-Macmillan. 1964. XI, 260 p. B 11
- Marcel, G.*: La dignité humaine et ses assises existentielles. Paris. Aubier, 1964. 219 p. (Présence et pensée.) B 2
- Novikov, M. I.*: O szcsasz't'e. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 221 p. (Naucesnopuljarnaja szerija.) B 3
- Navsztovennie principü sztroitel'ja kommunizma.* Red. M. G. Zsuravkova etc. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 342 p. B 3, B 8, B 14
- Osznovü markszisztszko-leninszkij étiki.* Kratkij kursz lekcii. Red. I. N. Lusesikov etc. Minszk. Vüszsaja Skola. 1965. 241 p. B 2, B 36, D 1
- Petroszjan, M. I.*: Gumanizm. Opüt fitoszofszkogo-éticeseszkgó i szociologiceszkó iszszledovanija problemü. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1964. 334 p. B 14, D 1, P 1
- Problemü étiki.* Red. M. G. Zsuravkov etc. Moszkva. Izdat. Nauka. 1964. 265 p. B 1, B 2, P 1/1
- Protiv szovremennoj burzsuačnoj étiki.* Red. M. G. Zsuravkov. Moszkva. Izdat. Nauka. 1965. 237 p. B 12
- Schütz, W.*: Astheneia physeos. Diss. 1964. 222 p. B 3
- Svarcman, K. A.*: Étika ... bez morali. Kritika szovremenüh burzsuačnoj éticeseszkih teorij. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1964. 263 p. B 7, M 1
- Sznasztin, V. I.*: Kommunizm i liesnoszt'. Moszkva. Politizdat. 1965. 62 p. B 12
- Tahtinen, U.*: Non-violence as an ethical principle. Turku. Turun Yliopisto. 1964. 192 p. (Turun Yliopiston julkaisuja. Sarja B. Tom. 92.) B 2
- Thorpe, W. H.*: Science, man and morals. Based upon the Fremantle lectures delivered in Balliol College Oxford Trinity term 1963. London. Methuen. 1965. XII, 176 p. B 3
- Trásnea, O.*: Morala socialista. Clasa muncitoare promotora noii morale. Bucureşti. Ed. Politică. 1965. 135 p. B 2

VIII. Esztétika

- Apreszjan, Z. G.*: Észtetika. Bibliografija. 1956—1960. Moszkva. Vszeroszszijzskoe Teatral'noe Obscsesztvo. 1963. 259 p. B 301
- Bachelard, G.*: La poétique de la rêverie. 3. éd. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 183 p. (Bibliothèque de philosophie contemporaine. Logique et philosophie des sciences.) B 661
- Banfi, A.*: Opere. Tom. 6. I problemi di una estetica filosofica. Milano—Firenze. Parenti. 1961. XXXVIII, 379 p. Sz 1
- Beeton, D. R.*: Aesthetics and morality. With particular reference to English literature. Pretoria. 1964. 32 p. (Communications of the University of South Africa. A. 36.) D 1
- Borev, Ju. B.*: V vedenie v észtetiku. Moszkva. Szov. Hudozsnik. 1965. 326 p. B 10, B 14, B 301, Sz 1
- Durand, G.*: L'imagination symbolique. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 128 p. (Initiation philosophique 66.) B 2, B 10
- Észtetika.* Kategorii i iszkuszszto. Red. A. A. Bazsenov. Moszkva. Izdat. Iszkuszszto. 1965. 177 p. B 2
- Észtetika i szovremennesszt'. Red. I. B. Asztahov.* Moszkva. Izdat. Proszvescsenie. 1965. 257 p. B 2, B 14, B 36, Sz 1

Észtetika povedenija. Red. V. I. Tolsztüh. Moszkva. Izdat. Iszkuszsztvo. 1965. 256 p. B 14

Gej, N. K.—Piszkunov, V. M.: Mir, cselovek, iszkuszsztvo. Moszkva. Szov. Piszatel'. 1965. 291 p. B 3

Grlič, D.: Umjetnost i filozofija. Zagreb. Izdat. Mladost. 1965. 173 p. (Biblioteka izabranih eseja.) B 11

Jasztrebova, N.: Konflikti v észteticsnoto. Észteticseszkite kategorii i idealöt. Szofija. BAN. 1964. 155 p. Orosz, francia kiv. B 301

Kagan, M. Sz.: Lekcii po markszisztszkoleninszkoij észtetike. Cs. 2. Dialektika iszkuszsztva. Leningrad. Univ. 1964. 231 p. B 2, B 301, P 1/1

L'Andelyn, Ch. de: Esthétique. Nauchatel. Messeiller. 1964. 345 p. D 1

Loszev, A. F.—Sesztakov, V. P.: Isztorija észteticseszkih kategorij. Moszkva. Izdat. Iszkuszsztvo. 1965. 372 p. B 1, B 301

Lukács Gy.: Il marxismo e la critica letteraria. Torino. 1964. 475 p. (Piccola biblioteca Einaudi 43.) B 1

Lukács Gy.: Werke. Bd. 5. Probleme des Realismus. Neuwied a. Rhein—Berlin. Luchterhand. 1963. D 1

Lukács Gy.: Werke. Bd. 11—12. Ästhetik. T. 1. Die Eigenart des Ästhetischen. Halbbd. 1—2. Neuwied a. Rhein—Berlin. Luchterhand. 1963. 2 db. B 10, D 1

Der Mensch und die Künste. Festschrift für H. Lützelzer zum 60. Geburtstag. Düsseldorf. Schwann, 1962. 508 p. Esz 22

Miele, F.: Teoria e storia dell'estetica. Milano. Mursia. 1965. VIII, 743 p. B 560

O szovremennoj burzsuaaznoj észtetike. Vüp. 1—2. Moszkva. Izdat. Iszkuszsztvo. 1963. 2 db. B 10

O szovremennoj burzsuaaznoj észtetike. Vüp. 2. Red. Sz. G. Petrov etc. Moszkva. Izdat. Iszkuszsztvo. 1965. 378 p. B 2, B 3, B 14, Sz 1

Ovszjannikov, M. F.—Razumnüj, V. A.: Kratkij szlovar' po észtetike. Moszkva. Politizdat. 1964. 542 p. P 1

Partijnosz't, vremja, hudozsnik. Red. M. N. Parhomenko etc. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 284 p. B 3

Pawlow, T.: Grundsätze der Kunst. Zu Fragen der marxistischen Ästhetik. Dresden. Verl. d. Kunst. 1964. 176 p. (Fundus-Bücher 9.) D 1

Poszpelov, G. N.: Észteticseszko i hudozszesztvennoe. Moszkva. Univ. 1965. 360 p. B 3

Sartre, J.-P.: Essays in aesthetics. New York. Philosophical Libr. 1963. IX, 94 p. B 36

Trofimov, P. Sz.: Észtetika markszizma—leninizma. Ocserk isztorii i teorii. Moszkva. Szov. Hudozsnik. 1964. 295 p. B 7

Vajman, Sz. T.: Markszisztszkaja észtetika i problémü realizma. Moszkva. Szov. Piszatel'. 1964. 319 p. B 14

Voproszü markszisztszko—leninszkoij észtetiki. Red. M. F. Ovszjannikova. Moszkva. Univ. 1964. 243 p. B 301

IX. Szociológia

Adaptation et inadadaptation sociales. Paris. UN. 1964. 112 p. B 9

Adler, H. G.: Die Erfahrung der Ohnmacht. Beiträge zur Soziologie unserer Zeit. Frankfurt a. M. Europäische Verl. 1964. 273 p. B 10

Adler, M.: Natur und Gesellschaft. Neuaufl. Wien etc. Europa Verl. 1964. 167 p. (Soziologie des Marxismus. 2. Geist und Gesellschaft. Texte zum Studium d. sozialen Entwicklung.) B 8

Adler, M.: Die solidarische Gesellschaft. Wien etc. Europa Verl. 1964. 192 p. (Soziologie des Marxismus. 3. Geist und Gesellschaft. Texte zum Studium der sozialen Entwicklung.) B 8

Alienation. The cultural climate of our time. Ed. G. Sykes. Vol. 1—2. New York. Braziller. 1964. 2 db. B 323

Allahverdjan. Sz. D.: Neopozitivizm v szovremennoj szociologii. Erevan. 1964. 99 p. (Akademija Nauk Armjanszkoi SZSZR. Szektor Filosz. i Prava. Protiv burzsuaaznoj ideologii 7.) B 10, B 14

Adreeva, G. M.: Szovremennaja burzsuaaznaja empiricseszskaja szociologija. Kriticseszkiy ocserk. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 301 p. B 3, B 12, B 14, P 1/1

Andreski, S.: Elements of comparative sociology. London. Weidenfeld and Nicolson. 1964. 383 p. (The nature of human society series.) B 2, B 3, B 8, B 10, D 1, Sz 1

L'année sociologique. Sér. 3. 1952—1963. Publ. A. Bayet etc. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 9 db. (Bibliothèque de philosophie contemporaine.) B 9

Anomie and deviant behavior: a discussion and critique. Ed. M. B. Clinard. London. The Free Pr. of Glencoe, Collier—Macmillan. 1964. XII, 324 p. B 323

Anthropology today. Selections. Ed. S. Tax. Chicago—London. Univ. of Chicago Pr. 1962. VIII, 481 p. (Phoenix books 105.) Sz 1

Applied sociology. Opportunities and problems. Ed. A. W. Gouldner etc. New York—London. The Free Pr. of Glencoe, Collier—Macmillan. 1965. XIII, 466 p. B 323

Argyris, Ch.: Integrating the individual and the organization. New York etc. Wiley. 1964. XII, 330 p. B 323

- Armeytage, W. H. G.*: The rise of the technocrats. London—Toronto. Routledge and Kegan Paul. Univ. of Toronto Pr. 1965. VII, 448 p. (Studies in social history.) B 323
- Aron, R.*: Essai sur les libertés. Paris. Calmann—Lévy. 1965. 235 p. (Liberté de l'esprit.) B 10
- Aron, R.*: Die industrielle Gesellschaft. 18 Vorlesungen. Frankfurt a. M.—Hamburg. Fischer. 1964. 270 p. (Fischer Bücherei. Bd. 636.) B 3, B 304
- Aron, R.*: La lutte de classes. Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles. Paris. Gallimard. 1964. 377 p. (Collections idées 47.) B 3, B 877
- Asch, S. E.*: Social psychology. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall. 1965. XVI, 646 p. B 10
- Baker, G. W.—Chapman, D. W.*: Man and society in disaster. New York. Basic Books. 1962. XIII, 442 p. B 10
- Balke, S.*: Vernunft in dieser Zeit. Der Einfluss von Wirtschaft, Wissenschaft und Technik auf unser Leben. Düsseldorf—Wien. Econ Verl. 1962. 296 p. D 1
- Bandura, A.—Walters, R. H.*: Social learning and personality development. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1964. IX, 329 p. B 7
- Becker, H.—Barnes, H. E.*: Social thought from lore to science. 3. ed. New York. Dover Publ. 1961. 3 db. Vol. 1. A history and interpretation of man's ideas about life with his fellows to times when change and progress deeply concern him. — Vol. 2. A history and interpretation of man's ideas about life with his fellows to times when his study of the past is linked with that of the present for the sake of his future. — Vol. 3. Sociological trends throughout the world to the start of the twentieth century's seventh decade. B 323
- Behrendt, R. H.*: L'homme à la lumière de la sociologie. Paris. Payot. 1964. 178 p. (Bibliothèque scientifique 301.) B 11
- Bergel, E. E.*: Social stratification. New York etc. 1962. XII, 462 p. (McGraw-Hill séries in sociology.) B 10
- Bibliography of social sciences periodicals and monograph series: USSR, 1950—1963.* Washington. US Gov. Print. Off. 1965. IV, 443 p. (US Dep. of Commerce. Bureau of the Census. Foreign social science bibl. ser. P. 92. No. 17.) B 4
- Bibliography of social sciences periodicals and monograph series: Yugoslavia, 1945—1963.* Washington. US Gov. Print. Off. 1965. IV, 152 p. (US Dep. of Commerce. Bureau of the Census. Foreign social science bibl. ser. P. 92. No. 18.) B 4
- Blauner, R.*: Alienation and freedom. The factory worker and his industry. Chicago—London. Univ. of Chicago Pr. 1964. XVI, 222 p. B 10
- Bottomore, T. B.*: Classes in modern society. London. Allen and Unwin. 1965. 82 p. B 9
- Boudon, R.—Lazarsfeld, P.*: Le vocabulaire des sciences sociales. Concepts et indices. Paris—Le Haye. Mouton. 1965. 389 p. (Méthodes de la sociologie 1.) B 323
- Bowman, P. J.*: Kultur und Gesellschaft der Neuzeit. Olten—Freiburg. Walter. 1962. 405 p. D 1
- Brown, R.*: Explanation in social science. Chicago. Aldine Publ. 1964. VIII, 198 p. B 323
- Brown, R.*: Social psychology. New York—London. The Free Pr. of Glencoe, Collier—Macmillan. 1965. XXIV, 785 p. B 323
- Brown, I. C.*: Understanding other cultures. Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall. 1963. VIII, 184 p. (Spectrum books 49.) B 2
- Buchanan, R. A.*: Technology and social progress. Oxford etc. Pergamon Pr. 1965. VIII, 172 p. (The Commonwealth and 'international library. History of science and technology.) B 3
- Cicourel, A. V.*: Method and measurement in sociology. London. Free Pr. of Glencoe, Collier—Macmillan. 1964. VII, 247 p. B 9
- Cohen, B. P.*: Conflict and conformity. A probability model and its applications. Cambridge, Mass. 1963. XII, 186 p. (The MIT Pr. research, monograph series.) B 323
- Coleman, J. S.*: Introduction to mathematical sociology. London. Free Pr. of Glencoe, Collier—Macmillan. 1964. XIV, 554 p. B 9
- Conformity and deviation.* Ed. I. A. Berg etc. New York. Harper. 1961. VIII, 449 p. B 10
- Contributions to urban sociology.* Ed. E. W. Burgess etc. Chicago—London. Univ. of Chicago Pr. 1964. XI, 673 p. B 10
- Crozier, M.*: The bureaucratic phenomenon. Chicago. Univ. Pr. 1964. X, 320 p. B 323
- Crozier, M.*: Le phénomène bureaucratique. Essai sur les tendances bureaucratiques des systèmes d'organisation modernes et sur leurs relations en France avec le système social et culturel. Diss. Univ. de Paris. Paris. Éd. du Seuil. 1963. 413 p. B 3, B 12
- Cuwillier, A.*: Introduction à la sociologie. 7. éd. Paris. 1965. 224 p. (Collection Armand Colin. Section de philosophie 198.) P 1/1, Sz 1

- Dahrendorf, R.*: Die angewandte Aufklärung. Gesellschaft und Soziologie in Amerika. München. Piper. 1963. 262 p. B 2
- Decisions, values and groups*. Vol. 2. Proceedings of a conference, held at the University of New Mexico. Ed. N. F. Washburne. Oxford etc. Pergamon Pr. 1962. 521 p. B 9
- The development of industrial societies*. Papers read at the Nottingham Conference of the British Sociological Association, April 1964. Ed. P. Halmos. Keele. Univ. 1964. 149 p. (The Sociological Review Monograph 8). B 12
- Le développement social*. Symposium dirigé par R. Aron, B. F. Hoselitz. Paris—La Haye. Mouton. 1965. 349 p. (École Pratique des Hautes Études. Sect. 6. Sciences Économiques et Sociales. Congrès et colloques 7.) B 9
- Drucker, P. F.*: The new society. The anatomy of industrial order. New York—Evanston. Harper and Row. 1962. XIII, 362 p. (Harper torchbooks. 1082.) D 1
- Duchac, R.*: Sociologie et psychologie. Paris. Pr. Univ. de France. 1963. 123 p. (Initiation philosophique 62.) B 2, B 36
- Duvignaud, J.*: Durkheim. Sa vie, son oeuvre, avec un exposé de sa philosophie. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 112 p. (Philosophes.) B 2, B 10
- Eco, U.*: Apocalittici e integrati. Comunicazioni di massa e teorie della cultura di massa. 2. ed. Milano. Bompiani. 1965. 387 p. (Portico. 46.) B 3
- Einführung in die Philosophie*. Hrsg. E. Albrecht. Greifswald. Pressestelle d. Univ. 1964. 2 db. T. 1. Philosophie und Einzelwissenschaften. T. 2. Kritik der bürgerlichen Philosophie und Soziologie der Gegenwart. B 2, D 1, P 1
- Eisermann, G.*: Wirtschaft und Gesellschaft. Stuttgart. Enke. 1964. VII, 256 p. (Bonner Beiträge zur Soziologie 1.) B 12
- Ellul, J.*: The technological society. London. Cape. 1965. XXXI, 449 p. B 4
- Escarpié, R.*: Sociologie de la littérature. 3. éd. Paris. Pr. Univ. de France. 1964. 128 p. (Que sais-je? No. 777.) D 1
- Ferber, Ch. v.*: Individuum und Gesellschaft. Die liberale Konzeption. Hannover. 1965. 79 p. (Schriftenreihe der Niedersächsischen Landeszentrale für Politische Bildung. Individuum und Gemeinschaft. H. 4.) B 8
- Fichter, J.-H.*: La sociologie. Notions de base. Encyclopédie universitaire. Paris. Ed. Universitaires. 1963. 264 p. D 4
- Fischer, G.*: Science and politics. The new sociology in the Soviet Union. Ithaca, N.Y. 1964. 65 p. (Cornell research papers in international studies. 1.) B 3
- Flament, C.*: Théorie des graphes et structures sociales. Paris. Mouton, Gauthier—Villars. 1965. 166 p. (École Pratique des Hautes Études. Sect. 6. Sciences économiques et sociales.) (Mathématiques et sciences de l'homme 2.) B 9
- Foskett, D. J.*: Classification and indexing in the social sciences. London. Butterworth. 1963. X, 190 p. B 9
- Fourastié, J.*: Die grosse Metamorphose des 20. Jahrhunderts. Düsseldorf—Wien. Econ Verl. 1964. 328 p. B 327
- Fragen der marxistischen Soziologie*. Berlin. 1964. 2 db. T. 1. Soziologie und Jugend. Methodische und praktische Probleme. T. 2. Ökonomie und Gesellschaft in der deutschen bürgerlichen Soziologie. Wissenschaftsgeschichtliche Studie. (Wissenschaftliche Zeitschrift d. Humboldt-Univ. zu Berlin. 1964. Sonderbd.) B 10, B 12
- Freyer, H.*: Schwelle der Zeiten. Stuttgart. Dtsch. Verl. 1965. 332 p. B 10
- Friedmann, G.*: Industrial society. The emergence of the human problems of automation. New York. The Free Pr. of Glencoe. 1964. 436 p. (Free Press paperbacks.) B 12
- The frontiers of sociology*. Ed. T. R. Fyvel. London. Cohen-West. 1964. VIII, 107 p. B 10
- Fürstenberg, F.*: Religionssoziologie. Neuwied am Rhein—Berlin. Luchterhand. 1964. 463 p. (Soziologische Texte 19.) B 10
- Gal'djaev, P. K.*: Kritika szovremennoj burzsuaznoj szciologii. Moszkva. Izdat. Muzs'p'. 1965. 91 p. B 3, B 9, B 10, B 12, B 14, P 1/1
- Gáll, E.*: Sociologia burgheză din România. Studii critice. 2. ed. București. Ed. Politică. 1963. 278 p. B 1, D 1
- Gellner, E.*: Thought and change. London. Weidenfeld and Nicolson. 1964. 224 p. (The nature of human society series.) B 3, B 10
- Germani, G.*: Política y sociedad en una época de transición. De la sociedad tradicional a la sociedad de masas. Buenos Aires. Ed. Paidós. 1965. 266 p. (Biblioteca de psicología social y sociología.) B 10
- Gibt es noch ein Proletariat?* Hrsg. M. Feuersenger. Frankfurt a. M. Europäische Verl. 1962. 99 p. (Sammlung „Res novae“. Bd. 15.) B 11
- Ginsberg, M.*: Essays in sociology and social philosophy. Melbourne etc. 1961. 2 db. Vol. 1. On the diversity of morals. Vol. 3. Evolution and progress. (Heinemann books on sociology.) B 9
- Goldmann, L.*: Pour une sociologie du roman. Paris. Gallimard. 1964. 229 p. (Bibliothèque des idées.) B 10

- Goode, W. J.*: Readings on the family and society. Englewood Cliffs, N.J. 1964. XII, 242 p. (Prentice-Hall readings in modern sociology series.) B 323
- Gould, J.—Kolb, W. L.*: A dictionary of the social sciences. New York. Free Pr. 1964. XVI, 761 p. P 1/1
- Greer, S.*: Metropolitics: a study of political culture. New York etc. Wiley 1963. XIII, 207 p. B 323
- Griffin, C. E.*: The free society. Washington. American Enterprise Inst. 1965. VIII, 138 p. B 304
- Hahn, E.*: Soziale Wirklichkeit und soziologische Erkenntnis. Philosophisch-methodologische Aspekte der soziologischen Theorie. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1965. 179 p. B 3, B 10, Sz 1
- Hamann, R.*: Paretos Elitentheorie und ihre Stellung in der neueren Soziologie. Stuttgart. Fischer. 1964. VI, 75 p. (Hamburg. Universität. Seminar f. Sozialwissenschaften. Sozialwissenschaftliche Studien 8.) B 10, B 12
- Handbook of modern sociology.* Ed. R. E. L. Faris. Chicago. 1964. VIII, 1088 p. (Rand McNally sociology series.) Sz 1
- Handwörterbuch der Sozialwissenschaften.* Zugleich Neuaufl. des Handwörterbuchs der Staatswissenschaften. Hrsg. E. V. Beckerath etc. Bd. 4. Forschung und Lehre-Handelspolitik. (Binnenhandelspolitik.) Stuttgart. Fischer etc. 1965. IX, 821 p. B 8
- Harcsev, A. G.*: Brak i szem'ja v SZSZSZR. Opit sociologiceszkogo isszledovanija. Moszkva. Izdat. Muzsl'. 1964. 323 p. B 30
- Hegedüs, A.*: Moderni buržoasni sociologie a spoločenská skutočnosť. Praha. SNPL. 1965. 258 p. B 1
- Heimendahl, E.*: Fortschritt ohne Vernunft? Wissenschaft und Gesellschaft im technischen Zeitalter. Freiburg. Rombach. 1964. 114 p. (Soziologie.) B 3
- Hintze, O.*: Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte. 2. erw. Aufl. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht. 1964. 543 p. B 318
- Hodges, H. M.*: Social stratification. Class in America. Cambridge, Mass. Schenckman. 1964. XII, 307 p. B 9, B 10
- Hofstätter, P. R.*: Einführung in die Sozialpsychologie. 3. neubearb. Aufl. Stuttgart. 1963. 511 p. (Kröners Taschenausgabe. Bd. 295.) M 1
- Hofstätter, P. R.*: Sozialpsychologie. 2. Aufl. Berlin. De Gruyter. 1964. 191, 32 p. (Sammlung Göschens. Bd. 104/104a.) B 36
- L'homme et la société contemporaine.* București. Acad. RPR. 1963. 391 p. B 9
- Hopkins, T. K.*: The exercise of influence in small groups. Totowa, N. J. The Bedminster Pr. 1964. VIII, 205 p. B 323
- Identity and anxiety.* Survival of the person in mass society. Ed. M. R. Stein etc. New York. The Free Pr. of Glencoe. 1963. 658 p. B 323
- Indian anthropology.* Essays in memory of D. N. Majumdar. Ed. T. N. Madan etc. London. Asia Publ. 1962. X, 420 p. B 785
- International bibliography of the social sciences 1963.* International bibliography of economics. Vol. 12—13. London—Chicago. Tavistock, Aldine. 1964. 2 db. (International Committee of Social Sciences Documentation, publications.) Francia szöv. is. B 9
- Ishakov, I. I.*: Szovremennaja burzsuaznaja szociologija — oruzsie antikomunizma. Taskent. Izdat. Uzbekisztan. 1964. 285 p. B 3
- Isztorija i szociologija.* Red. V. V. Al'tman etc. Moszkvæ. Izdat. Nauka. 1964. 342 p. B 318
- Kaplan, A.*: The conductio inquiry. Methodology for behavioral science. San Francisco. 1964. XIX, 428 p. (Chandler publications in anthropology and sociology.) B 9
- Katona, Gy.*: The mass consumption society. New York etc. McGraw-Hill. 1964. VIII, 343 p. B 12
- Klofác, J.—Thusty, V.*: Empirische Soziologie. Kurzer Abriss der modernen bürgerlichen empirischen Soziologie. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1964. 220 p. B 11, B 30
- Koň, I. Sz.*: Pozitivizm v szociologii. Isztorieszkij ocserk. Leningrad. Univ. 1964. 205 p. D 1, P 1, P 1/1
- [*Konsztantinov, F.—Kelle, V.*: Historical materialism — the marxist sociology. Moscow. Novosti Pr. Agency. 1962. 39 p. B 10, B 12
- [*Konsztantinov, F. V.—Kelle, V. Zs.*: Le matérialisme historique, sociologie marxiste. Moszkva. Ed. de l'Agence de Pr. Novosti. 1965. 35 p. P 1/1
- Koszolapov, R. I.*: Kommunizm i szvoboda. Problema osvobodzenija truda. Moszkva. Univ. 1965. 139 p. B 14
- Krech, D.—Crutchfield, R. S.—Ballachey, E. L.*: Individual in society. A textbook of social psychology. International student ed. New York etc. McGraw-Hill etc. 1962. 564 p. B 7
- Kuhn, A.*: The study of society. A unified approach. Homewood, Ill. 1963. XVIII, 810 p. (Irwin—Dorsey series in behavioral science in business.) B 9

- Lang, K.*: Military sociology. A trend report and bibliography. — Sociologie militaire. Tendances actuelles de la recherches et bibliographie. Oxford. Blackwell. 1965. 64 p. (Current sociology. Vol. 13. No. 1. 1965.) B 12
- Language in culture and society. A reader in linguistics and anthropology.* Ed. D. Hymes. New York etc. Harper and Row. 1964. XXXV, 764 p. B 3
- Larsen, O. N.—Catton, W. R. jr.*: Conceptual sociology. New York.—Evanston. Harper and Row. 1962. X, 276 p. B 10
- Lauer, H. E.*: Die Volksseelen Europas. Versuch einer Psychologie der europäischen Völker auf geisteswissenschaftlicher Grundlage. Stuttgart. Freies Geistesleben. 1965. 271 p. B 2
- Lavrov, P. L.*: Filozofija i sociologija. Tom. 1—2. Moskva. Izdat. Miuszl'. 1965. 2 db. (Filozofszkoe naszledie.) B 10, Sz 1
- Lersch, Ph.*: Der Mensch als soziales Wesen. Eine Einführung in der Sozialpsychologie. 2. Aufl. München. Barth. 1965. 255 p. B 7, B 10
- Lévi-Strauss, C.*: Mythologies. Le cru et le cuit. Paris. Plon. 1964. 402 p. B 3
- Levy, M. J.*: The structure of society. Princeton, N. J. Univ. Pr. 1964. XVII, 584 p. B 10
- Lewin, K.*: Feldtheorie in den Sozialwissenschaften. Ausgew. theoretische Schriften. Bern—Stuttgart. Huber. 1963. 395 p. B 10
- Liberty.* Ed. C. J. Friedrich. New York. Atherton Pr. 1962. XII. 333 p. (Nomos 4.) B 2/1
- Lieber, H. J.*: Individuum und Gesellschaft in der Sowjetideologie. Wolfenbüttel. Grenzland-Druck Rock. 1964. 100 p. (Schriftenreihe der Niedersächsischen Landeszentrale f. Politische Bildung, Individuum u. Gemeinschaft. H. 5.) B 2
- Lieber, H. J.*: Philosophie — Soziologie — Gesellschaft. Gesammelte Studien zum Ideologieproblem. Berlin. De Gruyter. 1965. 246 p. B 2
- Lienhardt, G.*: Social anthropology. London etc. Oxford Univ. Pr. 1964. X, 216 p. D 1
- Lipmann, W.*: Public opinion. New York. Macmillan. 1965. X, 272 p. B 1188
- Lipset, S. M.*: Political man. The social bases of politics. Garden City, N. Y. 1963. XXXVI, 477 p. (Doubleday anchor books. 330.) B 10
- Loomis, Ch. P.—Loomis, Z. K.*: Modern social theories. Selected American writers. 2. ed. Princeton, N. J. etc. Van Nostrand. 1965. XXIV, 800 p. D 1
- Loos, P. A.*: Terror der Zahl. Quantitatives Denken gegen qualitativen Werten. München etc. Bayerischer Landwirtschaftsverl. 1963. 51 p. B 9
- Löwenthal, L.*: Literatur und Gesellschaft. Das Buch in der Massenkultur. Neuwied a. Rhein. Luchterhand. 1964. 281 p. (Soziologische Texte. Bd. 27.) B 3, D 1
- Luckmann, Th.*: Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft, Institution, Person und Weltanschauung. Freiburg. Rombach. 1963. 83 p. (Soziologie. Schriftenreihe zu grundsätzlichen aktuellen Fragen.) B 323
- Mácha, K.*: Individuum und Gesellschaft. Zur Geschichte des Individualismus. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1964. 321 p. D 1
- M[ackin]ley, D. G.*: Social class and family life. New York—London. Free Pr. of Glencoe, Collier—Macmillan. 1964. XII, 306 p. B 10
- Madge, J.*: The origins of scientific sociology. London. Tavistock. 1963. 600 p. B 10
- Mair, L.*: New nations. London. Weidenfeld, Nicolson. 1963. 227 p. (The nature of human society.) D 1
- Maletzke, G.*: Psychologie der Massenkommunikation. Hamburg. Bredow-Inst. 1963. 311 p. B 1188
- Malewski, A.*: Zagadnienia psychologii społecznej. Wybor z literatury amerykańskiej i opracowanie — —. Warszawa. Wyd. Nauk. 1962. 372 p. B 7
- Man and civilization; the family's search for survival.* A symposium ed. by S. M. Farber etc. New York etc. McGraw-Hill. 1965. XII, 210 p. Sz 1
- Mannheim, K.*: Ideologie und Utopie. 4. Aufl., erw. um ein Verzeichnis d. Schriften — —'s und eine Bibliographie d. Jahre 1962—1965. Frankfurt a. M. Schulte u. Bulmke. 1965. XXVII, 302 p. B 2
- Mannheim, K.*: Wissenssoziologie. Berlin. Luchterhand. 1965. 750 p. (Soziologische Texte 28.) D 1
- March, J. G.—Simon, H. A.*: Les organisations. Problèmes psychosociologiques. Paris. Dunod. 1964. XVI, 244 p. (Organisation et sciences humaines 3.) B 12
- Marcuse, H.*: Die Gesellschaftslehre der sowjetischen Marxismus. Neuwied—Berlin. Luchterhand. 1964. 250 p. (Soziologische Texte. Bd. 22.) B 323
- Marcuse, H.*: One dimensional man. Studies in the ideology of advanced industrial society. Boston. Beacon Pr. 1964. XVII, 260 p. B 3, B 10
- Marxszisztszko—leninszkaja filozofija i sociologija v SZSZSZR i evropjszkich szocialiszticeszkich sztrana. Red. M. T. Iovcsuk etc. Moskva. Izdat. Nauka. 1965. 549 p. B 3, B 14, Sz 1*

- Marshall, T. H.*: Class, citizenship and social development. New York. Doubleday. 1965. XXIII, 334 p. B 10
- Martineau, H.*: Society in America. Garden City, N. Y. 1962. 357 p. (Doubleday anchor books 302.) Sz 1
- Mathematics and the social sciences.* The utility and inutility of mathematics in the study of economics, political science and sociology. A symposium. Ed. J. C. Charlesworth. Philadelphia. 1963. VI, 121 p. (American Acad. of Political and Social Science. Monographs 2.) B 10
- Mason, F. W.*: The broken image. Man, science and society. New York. Braziller. 1964. 355 p. B 10
- Merrill, F. E.*: Society and culture. An introduction to sociology. 3. ed. Englewood Cliffs, N. J. 1965. XVI, 618 p. (Prentice-Hall sociology series.) B 2, B 323
- Mills, Ch. W.*: Sociology and pragmatism. The higher learning in America. New York. Paine—Whitman. 1964. 475 p. B 10
- Moore, W. E.*: The impact of industry. Englewood Cliffs. Prentice-Hall. 1965. X, 117 p. (Modernization of traditional societies series.) B 3
- Morin, E.*: L'industria culturale. Saggio sulla cultura di massa. Bologna. Ed. Il Mulino. 1963. 207 p. (Saggi 28.) D 1
- Mounin, G.*: Poésie et société. Paris. Pr. Univ. de France. 1962. 107 p. (Initiation philosophique 54.) B 2
- Mukerjee, Radhakamal*: The sickness of civilization. Bombay etc. Allied Publ. 1964. XII, 131 p. B 10
- Mühlmann, W. E.*: Rassen, Ethnien, Kulturen, moderne Ethnologie. Neuwied—Berlin. Luchterhand. 1964. 398 p. (Soziologische Texte 24.) B 10
- Myrdal, G.*: Das Wertproblem in der Sozialwissenschaft. Hannover. Verl. f. Lit. u. Zeitgeschichte. 1965. 275 p. (Schriftenreihe der Forschungsstelle der Friedrich—Ebert-Stiftung. A. Sozialwissenschaftliche Schriften.) B 12
- The new sociology.* Essays in social sciences and social theory in honour of C. Wright Mills. Ed. I. L. Horowitz. New York. Oxford Univ. Pr. 1964. XV, 513 p. B 2, B 3, B 8, B 9, B 318, D 1
- Newcomb, Th. M.—Turner, R. H.—Converse, Ph. E.*: Social psychology. The study of human interaction. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1965. XII, 591 p. B 323
- Nuttin, J.*: Da verstandelijke begaafdheid van de verschillende sociale klassen en woonplaatsen. Brussel. 1965. 95 p. (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België Kl. der Letteren 27. Jg. 7.) Angol kiv B 3
- Oberndörfer, D.*: Von der Einsamkeit des Menschen in der modernen amerikanischen Gesellschaft. 2. veränd. u. erw. Aufl. Freiburg i. Br. Rombach. 1961. 222 p. B 8
- Ogburn, W. F.—Nimkoff, M. F.*: A handbook of sociology. 5. rev. ed. London. Routledge and Kegan Paul. 1964. XII, 644 p. (International library of sociology and social reconstruction.) B 10
- Ogburn, W. F.—Nimkoff, M. F.*: Sociology. 4. ed. Boston etc. Mifflin. 1964. X, 780 p. B 9
- Oiserman, T. I.*: Die Entfremdung als historische Kategorie. Berlin. Dietz. 1965. 136 p. B 12
- Opalek, K.—Wroblewski, J.*: Wspoleczesna teoria i socjologia prawa w Stranach Zjednoczonych Ameryki Polnochej. Warszawa. Wyd. Nauk. 1963. 319 p. Orosz, angol kiv. B 30
- Oppenheim, F. E.*: Dimensions of freedom. An analysis. New York—London. St. Martin's Pr., Macmillan. 1961. 242 p. P 1/1
- Ossowski, S.*: Die Klassenstruktur im sozialen Bewusstsein. Berlin. Luchterhand. 1962. 300 p. (Soziologische Texte 11.) B 318, D 1
- Oszipov, G. V.*: Szovremennaja burzsuaznaja szociologija. Kriticeszkij ocserk. Moszkva. Izdat. Nauka. 1964. 416 p. B 12, D 1
- Packard, V.*: The naked society. London. Longmans. 1964. XII, 369 p. B 14
- Pagani, A.*: Responsabilita del sociologo. Milano. Ed. di Comunita. 1964. 106 p. (Cultura e realita 67.) B 10
- Parsons, T.*: The social system. New York. The Free Pr. of Glencoe. 1964. XVII, 575 p. D 1
- Parsons, T.*: Social structures and personality. London. Collier—Macmillan. 1965. 376 p. B 9, B 10
- Parsons, T.—Bales, R. F.*: Family. Socialisation and interaction process. New York. Free Pr. of Glencoe 1964. XVII, 422 p. B 10
- Personality and social systems.* Ed. N. J. Smelser etc. New York etc. Wiley. 1964. XI, 660 p. B 323
- Philosophy of the social sciences.* Ed. M. Natanson. New York. Random House. 1963. XIV, 560 p. B 2
- Piaget, J.*: Études sociologiques. Genève. Droz. 1965. 202 p. (Travaux de droit, d'économie, de sociologie et de sciences politiques 32.) B 3
- Piperno, R.*: L'antisemitismo moderno. Antologia. Rocca San Casciano. 1964.

- 228 p. (Universale Cappelli. Ser. storia e politica. 93.) B 10
- Pocock, D. F.*: Social anthropology. London—New York. Sheed and Ward. 1961. 118 p. (Newman history and philosophy of science series 7.) B 10
- Popper, K. R.*: The open society and its enemies. New York—Evanston. Harper and Row. 1963. 2 db. Vol. 1. The spell of Plato. Vol. 2. The high tide of prophecy: Hegel, Marx and the aftermath. (Harper torchbooks. The academy library 1101.) B 12
- Problémü obščesztvennoj psichologii.* Red. V. N. Kolbanovskij etc. Moszkva. Izdat. Müszl'. 1965. 469 p. B 2, Sz 1
- The process and effects of mass communication.* Ed. W. Schramm. Urbana. Univ. of Illinois Pr. 1965. 586 p. B 1188
- Rational decision.* Ed. C. J. Friedrich. New York. Atherton Pr. 1964. XII, 228 p. (Nomos 7.) B 2/1
- Register van lopend onderzoek in de sociale wetenschappen 1965.* Amsterdam. Noord-Holl. Uitg. Maatschappij. 1965. XXIV, 457 p. B 3
- Répertoire international des centres de recherche sociologique en dehors des États-Unis d'Amérique.* Établi par le Comité International pour la Documentation des Sciences Sociales. Paris. UNESCO. 1965. 125 p. (Rapports et documents de sciences sociales 20.) Angol nyelven is. B 3, B 8, B 9
- Rex, J.*: Key problems of sociological theory. London. Routledge and Kegan Paul. 1963. IX, 194 p. (International library of sociology and social reconstruction.) B 10
- Riesman, D.*: Individualism reconsidered and other essays. London. The Free Pr. of Glencoe, Macmillan. 1964. 529 p. (Free Press paperbacks.) B 323
- Roczniki socjologii wei.* Studia i materialy. Tom 1. 1963. Red. R. Turski. Łódz. — Warszawa. Wyd. Nauk. 1964. 175 p. B 9
- Ross, H. L.*: Perspectives on the social order. Readings in sociology. New York etc. McGraw-Hill. 1963. 467 p. B 10
- Rumjancev, A. M.*: Structure of the working class. New Delhi. Peoples Publ. 1963. 325 p. B 10
- Sampson, A.*: Anatomy of Britain. New York—Evanston. Harper and Row. 1962. XIV, 662 p. B 10
- Sarapata, A.—Doktor, K.*: Elementy socjologii przemyslu. 2. uzupeln. i' popraw. Warszawa. Wyd. Ekon. 1963. 332 p. B 9
- Sarnoff, I.*: Personality, dynamics and development. New York—London. Wiley. 1962. XV, 572 p. B 10
- Schelsky, H.*: Auf der Suche nach Wirklichkeit. Düsseldorf—Köln. Diederichs. 1965. 487 p. B 10
- Schoeck, H.*: Die Soziologie und die Gesellschaften. Problemsicht und Problemlösung vom Beginn bis zur Gegenwart. 2. wesentlich überarb. u. erw. Aufl. Freiburg—München. Alber. 1964. 455 p. (Orbis academicus 1/3.) B 10
- Schramm, W.*: Mass communications. 2. ed. Urbana. Univ. of Illinois Pr. 1963. XI, 695 p. D 1
- The science of science.* Society in the technological age. Ed. M. Goldsmith etc. London. Souvenir Pr. 1964. 234 p. B 2, B 4, B 10, M 1
- Secord, P. F.—Bachman, C. W.*: Social psychology. New York etc. McGraw-Hill. 1964. 659 p. B 300
- Sellnow, W.*: Gesellschaft — Staat — Recht. Zur Kritik der bürgerlichen Ideologien über die Entstehung von Gesellschaft und Recht. Berlin. Rütten u. Loening. 1963. 876 p. P 1/1
- Siebel, W.*: Die Logik des Experiments in den Sozialwissenschaften. Berlin. Duncker u. Humblot. 1965. 253 p. (Soziologische Schriften 2.) B 9, B 10
- Siebert, F. S.—Peterson, Th.—Schramm, W.*: Four theories of the press. The authoritarian, libertarian, social responsibility and Soviet communist concepts of what the press should be and do. Urbana Univ. of Illinois Pr. 1963. 153 p. (Illini book 15.) B 2/57
- Sinai, I. R.*: The challenge of modernisation. The West's impact on the nonwestern world. London. Chatto and Windus. 1964. 256 p. B 10
- Smelser, N. J.*: Readings on economic sociology. Englewood Cliffs. 1965. IX, 303 p. (Prentice-Hall readings in modern sociology series.) B 323
- Social change and economic development.* Ed. J. Meynaud. Paris. UNESCO. 1963. 210 p. (Klny. Internat. Social Science Bulletin.) B 10
- Social problems.* Dissensus and deviation in an industrial society. By R. R. Dynes, A. C. Clarke etc. New York. Oxford Univ. Pr. 1964. VIII, 594 p. B 10
- Social structure and the family: generational relations.* Ed. E. Shanas etc. Englewood Cliffs, N. J. 1965. XII, 394 p. (Prentice-Hall sociology series.) B 323
- Society.* Problems and methods of study. Ed. A. T. Welford etc. London. Routledge and Kegan Paul. 1962. VI, 586 p. B 323
- Society and self.* A reader in social psychology. Ed. B. H. Stoodley. New York—London. Free Pr. of Glencoe, Collier—Macmillan. 1962. 713 p. B 10

- Sociological theory, values, and sociocultural change. Essays in honor of Pitirim A. Sorokin.* Ed. E. A. Tiryakian. London. Free Pr. of Glencoe etc. 1963. XV, 302 p. D 1/7
- Sociologists at work. Essays on the craft of social research.* Ed. Ph. E. Hammond. New York—London. Basic Books. 1964. X, 401 p. B 323
- Sociology. The progress of a decade. A collection of articles.* Ed. S. M. Lipset etc. Englewood Cliffs. 1961. XI, 635 p. (Prentice-Hall sociology series.) D 1/7
- Sociology and history. Theory and research.* Ed. W. J. Cahnman etc. London. Free Pr. of Glencoe. 1964. XIX, 596 p. B 8, B 10
- The sociology of Georg Simmel.* Ed. K. H. Wolff. New York—London. The Free Pr. of Glencoe, Collier—Macmillan. 1965. LXIV, 445 p. (A Free Press paperback 92892.) B 323
- The sociology of science.* Ed. B. Barber etc. New York. Free Pr. of Glencoe. 1963. VIII, 662 p. B 10
- Sociology on trial.* Ed. M. Stein etc. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall. 1963. 182 p. (A Spectrum book 74.) B 323
- Sojologia zawodow.* Red. A. Sarapata. Warszawa. Książka i Wiedza. 1965. 609 p. (Biblioteka nauki o pracy.) Orosz, angol kiv. B 9
- Sources of information in the social science. A guide to the literature.* Ed. C. M. White. Totowa, N. J. Bedminster Pr. 1964. XIII, 498 p. B 8
- Sozialpsychologie im Sozialismus. Bericht vom Internationalen Symposium Marxistischer Sozialpsychologen „Der gesellschaftliche Auftrag der Sozialpsychologie in Sozialismus“.* 21—23. Okt. 1964. Jena. Hrsg. H. Hiebsch etc. Berlin. Dtsch. Verl. d. Wissenschaften. 1965. 213 p. B 2, B 10, B 12, B 1022
- Sozialwissenschaft und Gesellschaftsgestaltung. Festschrift für Gerhard Weisser.* Hrsg. F. Karrenberg etc. Berlin. Duncker u. Humblot. 1963. VIII, 500 p. B 10
- Soziologie.* Hrsg. R. König. Frankfurt a. M.—Hamburg. 1965. 363 p. (Das Fischer Lexikon 10.) D 1
- Soziologische Exkurse. Nach Vorträgen und Diskussionen.* Hrsg. Inst. f. Sozialforschung. 2. Aufl. Frankfurt a. M. Europäischer Verl. 1962—1965. 181 p. (Frankfurter Beiträge zur Soziologie. Bd. 4.) B 11
- Soziologische und psychologische Erfahrungen aus Forschung und Praxis.* Zgest. G. Müller. Berlin. Verl. d. Wirtschaft. 1965. 219 p. B 10
- The state of the social sciences. Papers presented at the 25. anniversary of the Social Science Research Building the University of Chicago, 10—12. Nov. 1955.* Ed. L. D. White. Chicago—London Univ. of Chicago Pr. 1964. XIV, 504 p. B 9
- Studien und Materialien zur Soziologie der DDR.* Hrsg. P. Ch. Ludz. Köln—Opladen. Westdttsch. Verl. 1964. 540 p. (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderh. 8. 1964.) B 655
- Supek, R.: Herbert Spencer i biologizam u sociologiji.* Zagreb. 1965. 251 p. (Matica Hrvatska. Socioloska hrestomatija 4.) B 11
- Systeme und Methoden in den Wirtschafts- und Sozialwissenschaften.* Erwin von Beckerath zum 75. Geburtstag. Hrsg. N. Kloten etc. Tübingen. Mohr. 1964. VII, 732 p. B 12
- Szalai S.: Rozwazania o czasie. Spoleczna ocena czasu i niektore wnioski z socjologicznych badan budzetu czasu.* Warszawa. 1965. 173—193. p. (Klny. Studia Socjologiczne.) B 1
- Szczepanski, J.: Elementarne pojecia socjologii.* Warszawa. Wyd. Nauk. 1965. 265 p. B 9
- Szemenov, Ju. N.: Obscesztvennij progress i social'naja filozofija szovremennoj burzsuazii. Kriticeszkij ocserk amerikanszkij i anglijszkij teorij.* Moskva. Izdat. Nauka. 1965. 295 p. B 3
- Szleszarev, G. A.: Metodologija sociologiczeszkogo iszzledovanija problem narodonaszelenija SZSZSZR.* Moskva. Izdat. Muzsl'. 1965. 156 p. B 9, B 10
- Szociologija v SZSZSZR v dvuh tomah.* Tom. 1—2. Red. I. L. Scerbina etc. Moskva. Izdat. Muzsl'. 1965. 2 db. B 1, B 2, B 3, B 9, B 10, B 11, B 12, B 14, B 36, B 318, P 1, Sz 1
- [Szorokin] *Sorokin, P. A.: A long journey. The autobiography of —.* New Haven, Conn. College and Univ. Pr. 1963. 327 p. B 10
- [Szorokin] *Sorokin, P. A.: Contemporary sociological theories. Through the first quarter of the 20. century.* New York etc. Harper and Row. 1964. XX, 783 p. (Harper torchbooks. The university library 3046.) B 12
- [Szorokin] *Sorokin, P. A.: Modern historical and social philosophies.* New York. Dover Publ. 1963. XI, 345 p. (Dover books.) B 8
- [Szorokin] *Sorokin, P. A.: Sociocultural causality, space, time. A study of referential principles of sociology and social science.* New York. Russell and Russell. 1964. IX, 246 p. (Duke Univ. Pr. Sociological ser.) B 10
- Szovremennij kapitalizm i burzsuaznaja szociologija.* Red. G. A. Kurszanov etc.

- Moszkva. Izdat. Műszl'. 1965. 358 p. B 9, B 10, B 14, B 36, M 1
- Szovremennij rabocsij klaszsz kapitalizticseszkih sztran.* Red. V. V. Ljubimova etc. Moszkva. Izdat. Műszl'. 1965. 374 p. B 2, B 12, B 877, M 1
- Sztulevics, B. Ja.:* Narodnoe zdorov'e i szociologija. Moszkva. Izdat. Műszl'. 1965. 230 p. B 12
- Technology and social change.* Ed. E. Ginzberg. New York—London. Columbia Univ. Pr. 1964. VII, 158 p. B 9, B 315
- Thibaut, J. W.—Kelley, H. H.:* The social psychology of groups. New York—London. Wiley. 1961. XIII, 313 p. B 3, B 10
- Tinder, G.:* The crisis of political imagination. New York. Scribner. 1964. 373 p. B 8, D 1, Sz 1
- Toch, H.:* The social psychology of social movements. Indianapolis etc. Bobbs—Merrill. 1965. VIII, 257 p. B 323
- Touraine, A.:* Sociologie de l'action. Paris. Ed. du Seuil. 1965. 506 p. B 323
- Tönnies, F.:* Einführung in die Soziologie. Stuttgart. Enke. 1965. XXVIII, 327 p. B 9
- Traité de psychologie expérimentale.* Sous la dir. P. Fraisse etc. Vol. 9. Psychologie sociale. Par G. de Montmolin, R. Lambert etc. Paris. Pr. Univ. de France. 1965. 272 p. B 7
- Traité de psychologie sociale.* Par R. Daval, F. Bourricaud etc. Paris. Pr. Univ. de France. 1963—1964. 2 db. Tom. 1. Sciences humaines et psychologie sociale. Les méthodes. Tom. 2. Recherches en psychosociologie appliquée. B 10
- Traité de sociologie.* Publ. G. Gurvitch. Tom. 1. Introduction. Problèmes de sociologie générale. Problèmes de morphologie sociale. Problèmes de sociologie économique. Problèmes de sociologie industrielle. 2. corr. éd. Paris. Pr. Univ. de France, 1962. 514 p. (Bibliothèque de sociologie contemporaine.) B 2
- Trucker, W. T.:* The social context of economic behavior. New York etc. Holt, Rinehart and Winston. 1964. IX, 163 p. (Modern management series.) B 9, B 12
- Utz, A.:* Bibliographie der Sozialethik. Grundsatzfragen des öffentlichen Leben. Recht, Gesellschaft, Wirtschaft, Staat. 2. 1959—1961. Freiburg etc. Herder. 1962. 419 p. B 2
- Utz, A.:* Bibliographie der Sozialethik. Grundsatzfragen des öffentlichen Leben. Recht, Gesellschaft, Wirtschaft, Staat. 3. 1961—1963. Freiburg etc. Herder. 1964. 530 p. B 8
- Vialatoux, J.:* Signification humaine du travail. Paris. Éd. Ouvrieres. 1962. 180 p. B 12
- Vollmann, D.:* Technik und Gesellschaft bei William Fielding Ogburn. Versuch einer Interpretation aus seinem Gesamtwerk heraus. Diss. Univ. Berlin. Freie Univ. Berlin. Wasmund, Köln. 1964. 274 p. B 2
- Wald, S.:* Geschichte und Gegenwart im Denken Alfred Webers. Ein Versuch über seine soziologischen und universalhistorischen Gesichtspunkte. Diss. Zürich. Polygr. Verl. 1964. 133 p. B 3
- Walker, Ch. R.:* Modern technology and civilization. An introduction to human problems in the machine age. New York etc. McGraw-Hill. 1962. XI, 469 p. Sz 1
- Weber, M.:* The methodology of the social sciences. New York. The Free Pr. of Glencoe. 1964. XVII, 188 p. B 323
- Weber, M.:* Soziologie. — Weltgeschichtliche Analysen. — Politik. 3. erg. Aufl. Stuttgart. Kröner. 1964. XXXVI, 582 p. M 1
- Weber, M.:* Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie. Bd. 1—2. Köln—Berlin. Kiepenhauer Witsch. 1964. 2 db. B 10
- Max Weber zum Gedächtnis.* Materialien und Dokumente zur Bewertung von Werk und Persönlichkeit. Hrsg. R. König etc. Köln—Opladen. Westdt. Verl. 1963. 488 p. (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderh. 7.) B-13
- Weiss, C.:* Abriss der pädagogischen Soziologie. Bd. 2. Soziologie und Sozialpsychologie der Schulklasse. 4. Aufl. Bad Heilbrunn. 1964. 186 p. (Klinkhardts pädagogische Abrisse.) B 300
- Wildmann, G.:* Personalismus, Solidarismus und Gesellschaft. Der ethische und ontologische Grundcharakter der Gesellschaftslehre der Kirche. Wien. Herder. 1961. XX, 224 p. D 1
- Wössner, J.:* Mensch und Gesellschaft. „Kollektivierung und Sozialisierung“. Berlin. Duncker u. Humblot. 1963. 618 p. B 10
- Zaleznik, A.—Moment, D.:* The dynamics of interpersonal behavior. New York etc. Wiley. 1964. 519 p. B 323
- Zdravoműszlov, A. G.:* Problema interesza v szociologicseszkoj teorii. Leningrad. Univ. 1965. 72 p. B 9, B 10.

A bibliográfiában előforduló kódjelek feloldása

B u d a p e s t

- B 1 Országos Széchényi Könyvtár. V. Múzeum krt. 14—16.
 B 2 Eötvös Lóránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyvtár. V. Károlyi Mihály u. 10.
 B 2/1 Eötvös Lóránd Tudományegyetem. Allam- és Jogtudományi Kar Könyvtára. Allamjogi Tanszék. V. Egyetem tér 1—3.
 B 2/40 Eötvös Lóránd Tudományegyetem. Fizikai Intézet. VIII. Puskin u. 5—7.
 B 2/52 Eötvös Lóránd Tudományegyetem. Francia nyelvi Tanszék. V. Pesti Barnabás u. 1.
 B 2/57 Eötvös Lóránd Tudományegyetem. Könyvtártudományi Tanszék. V. Pesti Barnabás u. 1.
 B 3 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. V. Akadémia u. 2.
 B 4 Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. VIII. Múzeum u. 17.
 B 7 Országos Pedagógiai Könyvtár. V. Szalay u. 10—14.
 B 8 Országgyűlési Könyvtár. V. Kossuth Lajos tér 1—3.
 B 9 Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. II. Keleti Károly u. 5.
 B 10 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. VIII. Szabó Ervin tér 1.
 B 11 Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. XI. Budafoki út 4.
 B 12 Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára. IX. Dimitrov tér 8.
 B 14 Gorkij Könyvtár. V. Molnár u. 11.
 B 30 Magyar Tudományos Akadémia. Allam- és Jogtudományi Intézet. V. Szemere u. 10.
 B 35 Magyar Tudományos Akadémia. Elméleti Fizikai Kutató Csoport. XI. Budafoki út 8.
 B 36 Magyar Tudományos Akadémia. Filozófiai Intézet. V. Nádor u. 18.
 B 300 Magyar Tudományos Akadémia. Pszichológiai Intézet. VI. Szondy u. 83—85.
 B 301 Magyar Tudományos Akadémia. Irodalomtörténeti Intézet. Eötvös Könyvtár. XI. Ménési út 11—13.
 B 304 Magyar Tudományos Akadémia. Közgazdaságtudományi Intézet. V. Nádor u. 7.
 B 305 Magyar Tudományos Akadémia. Központi Fizikai Kutató Intézet. XII. Konkoly Thege út 11—13.
 B 307 Magyar Tudományos Akadémia. Matematikai Kutató Intézet. V. Reáltanoda u. 13—15.
 B 315 Magyar Tudományos Akadémia. Számítástechnikai Központ. I. Uri u. 49.
 B 318 Magyar Tudományos Akadémia. Történettudományi Intézet. I. Uri u. 51—53.
 B 322 Magyar Tudományos Akadémia. Bartók Archívum. I. Országház u. 9.
 B 323 Magyar Tudományos Akadémia. Szociológiai Kutató Csoport. I. Uri u. 49.
 B 327 Magyar Tudományos Akadémia. Afro-Ázsiai Kutató Csoport. IX. Dimitrov tér 8.
 B 503 Kertészeti és Szőlészeti Főiskola. XI. Ménési út 44.
 B 560 Filmtudományi Intézet. XIV. Népstadion u. 97.
 B 585 Országos Kriminálisztikai Intézet. XII. Maros u. 6.
 B 655 Konjunktúra és Piackutató Intézet. V. Rosenberg házaspár u. 17.
 B 661 Magyar Nemzeti Galéria. V. Kossuth Lajos tér 12.
 B 776 Műszeripari Kutató Intézet. XIII. Véső u. 3.
 B 785 Néprajzi Múzeum. VIII. Könyves Kálmán krt. 40.
 B 828 Országos Ideg- és Elmeógyógyintézet. II. Vöröshadsereg útja 116.
 B 877 Párttörténeti Intézet. V. Alkotmány u. 2.
 B 894 Petőfi Irodalmi Múzeum. V. Károlyi Mihály u. 16.
 B 1022 Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. VIII. Bródy Sándor u. 16.
 B 1188 Magyar Rádió és Televízió. Televízió Igazgatóság. V. Szabadság tér 17.

V i d é k

- D 1 Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. Debrecen.
 D 1/6 Kossuth Lajos Tudományegyetem. Történelmi Intézet. Debrecen.
 D 1/7 Kossuth Lajos Tudományegyetem. Néprajzi Intézet. Debrecen.
 D 4 Debreceni Agrártudományi Főiskola. Debrecen. Böszörményi út 104.
 E 1 Megyei Könyvtár. Eger. Kossuth Lajos u. 16.

- E 10 Dobó István Vármúzeum. Eger.
Esz 22 Vármúzeum. Esztergom.
G 1 Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtára. Gödöllő
M 1 Nehézipari Műszaki Egyetem. Miskolc. Egyetemváros.
P 1 Pécsi Egyetemi Könyvtár. Pécs. Leonardo da Vinci u. 13.
P 1/1 Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Történeti Tanszék. Pécs.
P 3 Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézet. Pécs. Kulich Gy. u. 22.
P 4 Megyei Könyvtár. Pécs.
P 10 Pécsi Orvostudományi Egyetem Központi Könyvtára. Pécs.
P 10/1 Pécsi Orvostudományi Egyetem Intézeti Könyvtárai. Pécs.
Sz 1 József Attila Tudományegyetem. Szeged. Dugonics tér 13.
Tb 15 Tatabányai Szénbányászati Tröszt. Tatabánya. Jelinek u. 351.

Csillag Lászlóné

A MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE 1966. ÉVI, X. ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

MOLNÁR ERIK	1894—1966	5 717
--------------------	-----------------	-------

TANULMÁNYOK

<i>Elek Tibor</i> : Az optikai rotációs effektusról és filozófiai következményeiről	1 1
<i>Hermann István</i> : Az eltűnt idő keresése	1 30
<i>Dán Klára</i> : Formalizmus és intuíció	1 67
<i>Szigetvári Sándor</i> : A reflexiók következtetések	1 76
<i>P. Ja. Galperin</i> : Az értelmi cselekvések kialakulására irányuló kutatások fejlődése	1 96
<i>Sós Vilmos</i> : Módszertani megjegyzések a determinizmus elméletének kidolgozásához	2 201
<i>Vajda Mihály</i> : A tudomány mint teoretikus beállítottság	2 219
<i>Kiss Arthur</i> : A szocialista építés nemzeti és általános érvényű vonásairól ..	2 258
<i>László Ervin</i> : Idealista és tudományos komponensek jelentősége Whitehead metafizikájában	2 285
<i>Sasvári-Schäfer Lajos</i> : Kísérlet az állati fejlődés törvényszerűségeinek általánosítására	2 295
<i>Tordai Zádor</i> : Sartre <i>A Lét és a Semmi</i> c. művének marxista értékeléséhez	3 385
<i>Zoltai Dénes</i> : A német klasszika zeneesztétikája	3 415
<i>Poszler György</i> : Polgári szintézistörekvések irodalomtörténetírásunkban a két világháború között	3 459
<i>Fodor Judit</i> : Dinamikus és statisztikus törvények	3 488
<i>M. Lifsic és L. Rejngardt</i> : A kubizmustól az „absztrakció” felé. Megjegyzések a modernizmus filozófiájáról	3 507
<i>Müller Antal</i> : A kvantummechanika elveinek filozófiai tartalma	4 577
<i>Szabó András György</i> : A fejlődés fogalmáról	4 593
<i>Sándor Pál</i> : Az idős Schelling és a fiatal Engels	4 608
<i>Heller Ágnes</i> : A mindennapi élet szerkezetének vázlata	4 648
<i>Mihailo Marković</i> : Az igazság problémája	4 667
<i>Varga Zoltán</i> : A biológiai szerveződési szintek dialektikájának néhány alapvonása	5 719
<i>Sloboda Éva</i> : A variáció és a természetes kiválasztódás filozófiai kérdései	5 737
<i>Ruzsa Imre</i> : Modális logika. I.	5 751
<i>Molnár László</i> : A marxista szociológiai szakkutatás elméleti kategóriái és a történelmi materializmus	5 774
<i>Somogyi János</i> : Az ifjú Plehanov politikai-ideológiai fejlődése	5 791
<i>Herbert Hörz</i> : Az elemi részecskék elméletének néhány filozófiai problémája	5 811
<i>Bizám Lenke</i> : Két per-regény első fejezete	6 897
<i>Ruzsa Imre</i> : Modális logikák. II.	6 933
<i>Hársing László</i> : A tudományos hipotézisek valamelyikének előnyben részesítése	6 952
<i>Daniilo Pejović</i> : Rudolf Carnap	6 967

A FILOZÓFIA KLASSZIKUSAIBÓL

<i>Marx</i> : A közvetlen termelési folyamat eredményei	6 978
---	-------

FIGYELŐ

	szám	oldal
<i>H. Momdzsjan</i> : A társadalmi fejlődés filozófiája	1	150
<i>Illy József</i> : Einstein és Spinoza	1	159
Emlékezés Fogarasi Bélára	2	308
<i>Vakaliosz Thanaszisz</i> : Reflexiók a II. Országos Etikai Konferenciához ...	2	311
<i>V. N. Szvincsikij</i> : A gép és gondolkodás kölcsönviszonyának problémája a marxista filozófiában	2	318
<i>Lukács József</i> : Az európai szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóiratainak tanácskozása Várnában	3	553
<i>Tordai Zádor</i> : A jövő determinált és nyitott jellege	4	685
<i>Józsa Péter</i> : A modern társadalomkutatás néhány elméleti és módszertani problémája	5	834
<i>Békési Imre</i> : A nyelv létezésének kérdéséről	5	842
<i>Földvári Tamás</i> : Nemzetközi munkaszociológiai szeminárium Miskolcon	6	1030

VITA

<i>Solymosiné Huck Zsuzsanna</i> : A marxista tudatfelfogás néhány problémája	1	128
<i>Kövendi Dénes</i> : Egy Platón-vitáról	2	323
<i>Gondos Ernő</i> : Művészet és humanizáció	2	327
<i>Farkas István</i> : Az anyag és tudat viszonyának marxista felfogásához	2	336
<i>Vas Ida</i> : Az anyag-tudat meghatározás vitájához	3	528
<i>Vinnai András</i> : A marxista anyagfogalom sokoldalú kidolgozása érdekében	3	537
<i>Koncz Ilona</i> : Formális és dialektikus azonosság	3	543
<i>Vas Ida</i> : „Az önmozgás kérdése és az arisztotelészi filozófia” c. cikkhez ..	4	689
<i>Földesi Tamás</i> : Egy tisztultabb dialektikus determinista koncepció érdekében	6	1010

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Természettudomány és filozófia. (Szabó Gábor)	1	166
<i>Rényi Alfréd</i> : Dialógusok a matematikáról. (Sós Vilmos)	1	169
<i>M. Zemplén Jolán</i> : A magyarországi fizika története a XVIII. században. (Müller Antal)	1	171
Kutatás—tudományszervezés—tájékoztatás. (Farkas János)	1	173
<i>Balázs Tibor</i> : A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán. (1830—1940.) (Bóna Ervin)	1	175
A dialektika, az ismeretelmélet és a logika egységéről. (Farkas János—Pfitzner György)	1	180
<i>V. A. Lektorszkij</i> : A szubjektum és objektum problémája a klasszikus és a jelenkori polgári filozófiában. (Kiss János)	1	182
<i>Elena Filová</i> : Materializmus és idealizmus a biológiában. (Farkas István)	1	185
Az absztrakt művészet kritikája. (Nagy Zoltán)	1	187
<i>Ralf Dahrendorf</i> : Ipari és üzemszociológia. (Kemény István)	1	189
<i>G. H. von Wright</i> : The Logic of Preference. (Nyiri János Kristóf)	1	190
Folyóiratismertetések	1	194
<i>Aradi Nóra</i> : Absztrakt képzőművészet. (Hüvely István)	2	351
A játék mint esztétikai lehetőség. (Hermann István)	2	354
<i>Mario de Micheli</i> : Az avantgardizmus. (Timár Árpád)	2	357
<i>Neumann János</i> : Válogatott előadások és tanulmányok. (Ruzsa Imre) ...	2	360
Az élet materialista értelmezése. (<i>Mész László</i>)	2	363
A kibernetikai mechanizmus bírálata. (<i>Lakó László</i>)	2	366
<i>G. Klaus</i> : Kibernetika és társadalom. (Székely Sándor)	2	370
<i>V. I. Szvigyerszkij</i> : A fejlődés néhány sajátossága az objektív világban. (Müller Antal)	2	375
<i>M. B. Hesse</i> : Forces and Fields. (Altrichter Ferenc)	2	378
<i>L. Sz. Vigotszkij</i> : Művészetpszichológia. (Kiss János)	3	560
Az avantgardizmus történetéhez. (Földényi László)	3	565
<i>Max Planck</i> : Válogatott tanulmányok. (Müller Antal)	3	568
<i>Hans Kelsen</i> : Aufsätze zur Ideologiekritik (Hermann István)	3	570

	szám	oldal
A pragmatizmus után. (<i>Benda Gyula</i>)	3	572
Folyóiratismertetések.	3	575
<i>Vitányi Iván</i> : A „könnyű műfaj”. (Fodor Géza)	4	691
<i>Herbert Read</i> : A modern festészet. (Szabó Julia)	4	698
<i>Abraham Edel</i> : Az etikai ítélet. (A tudomány felhasználása az etikában.) (<i>Makái Mária</i>)	4	702
Universals of language. (<i>Pap Mária</i>)	4	708
<i>Einstein</i> és a kozmikus világrend. (<i>Illy József</i>)	4	711
<i>Gilbert Béville</i> : Alkalmazott logika. (Érdélyi Ágnes)	4	713
<i>Mészáros Vilma</i> : A mai francia regény. (Hermann István)	5	847
<i>Madarászné Zsigmond Anna</i> : A tiszta logika alapkérdései. Pauler Ákos lo- gikája. (<i>Vas Ida</i>)	5	850
<i>M. Kagan</i> : A művészet dialektikája. (Mikecz Tamás)	5	852
Einstein tudományos munkáinak gyűjteményes kiadása. (<i>Illy József</i>) ...	5	856
A modern fizika filozófiai kérdései. (<i>Müller Antal</i>)	5	857
A filozófiai érvelésről. (Nyíri János Kristóf)	5	859
Az 1965. évi magyar filozófiai irodalom bibliográfiája. (P. S.)	5	863
Az 1965. évi külföldi filozófiai irodalom válogatott bibliográfiája. (<i>Ko- vácsné Tóth Ilona</i>)	5	885
A <i>Korunk</i> négy évfolyamáról. (<i>Ludassy Mária</i>)	5	886
Gaál Gábor: Válogatott írások (Hülvely István)	6	1037
A. I. Ujemov: Dolgok, tulajdonságok, viszonyok. (Székely Sándor)	6	1041
Az analízis kora. (Vajda Mihály)	6	1044
Filozófiai bibliográfia (A magyarországi könyvtárak új szerzeményei 1966 első félévében) (Csillag Lászlóné)	6	1048
A Magyar Filozófiai Szemle 1966. évi, X. évfolyamának tartalomjegyzéke	6	1081
A Magyar Filozófiai Szemle első tíz évfolyamának tartalomjegyzéke (1957–1966.) (Pócsi Sándorné)	6	1085

A MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE ELSŐ TÍZ ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE (1957–1966)

Fogarasi Béla: Magyar Filozófiai Szemle. 1957/1. 1–3. o.
— Fogarasi Béla 1891–1959. 1959/1–2. 1–3. o.
Molnár Erik 1894–1966. 1966/5. 717–718. o.
A szocialista országok filozófiai folyóiratainak lipcei konferenciájáról. 1962/3. 305–316. o.

TANULMÁNYOK

Ágh Attila: Az elidegenedés problémája a marxizmusban. 1965/3. 488–517. o.
— A marxi társadalmi ontológia kialakulása és néhány kérdése. 1965/6. 934–947. o.
Albrecht, Erhard: Az antikommunizmus — a nyugat-német klerikális-militarista tekintélyállam államelmélete. 1964/1. 145–154. o.
Almási Miklós: Lessing drámai epilógusa: a Bölcs Náthán. 1957/1. 111–123. o.
— A művészeti dekadenciáról. 1964/6. 1086–1095. o.
Amsterdamski, S.: Az empirikus valószínűségi kijelentések objektív értelmezéseiről. 1965/4. 672–699. o.
— A valószínűség mint az ítéletek relációs jellemzője. 1965/2. 249–273. o.
Arab-Ogli, E.: Tudás-szociológia és szociológiai tudás. (A társadalmi haladásnak a szociológia fejlődésére gyakorolt befolyásáról.) 1964/2. 369–390. o.
Augustynek, Z.: A fizikai determinizmus. 1964/5. 937–987. o.
Balogh Elemér: Az irracionizmus kritikájához. 1. r. Vita Lukács Györggyel. 1959/1–2. 75–113. o.
— Az irracionizmus bírálatához. 2. r. Vita Lukács Györggyel. 1959/3–4. 287–298. o.
Balogh József: A társadalmi törvény marxista fogalmának forrásai. (Az angol klasszikus közgazdaságtan törvényszemlélete.) 1963/3. 450–462. o.
Bence György: A tudományfejlődés „logikája” a neopozitívizmusban. 1965/4. 625–659. o.
Benedikt Szvetlána: A kibernetika néhány filozófiai problémájáról. 1961/4. 538–552. o.
Bibik, L. — *Markovič, M.*: Szabadidő felmérések a Szovjetunióban. 1962/4. 560–568. o.
Bíró Gábor: „Fenomenológia” és modell. (A fizikatörténet néhány ismeretelméleti tanulsága.) 1965/5. 745–762. o.
Bizám Lenke: Két per-regény első fejezete. 1966/6. 897–932. o.
Blohincev, A. D.: Felszólalás a természettudományok filozófiai kérdéseit tárgyaló moszkvai konferencián. (1958. okt.) 1959/1–2. 49–54. o.
Bodnár István: Einstein ismeretelméleti koncepciójának jelentkezése a Porosz Tudományos Akadémián 1914-ben tartott székfoglaló beszédében. 1963/6. 1089–1101. o.
Bóna Ervin: Analógia a természetben — analogikus következtetés a természettudományban. 1962/3. 357–396. o.
— Az alkalmazott tudományok néhány tudományelméleti kérdéséről. 1965/2. 223–248. o.
Bontáné Vámos Vera: Igazság és tudomány — Jaspers szerint. 1962/4. 512–523. o.
Bunge, Mario: Gondolkodnak-e a számológépek? 1958/1–2. 115–130. o.
Dán Klára: Formalizmus és intuíció. 1966/1. 67–75. o.
Elek Tibor: Albert Einstein ismeretelméleti koncepciójáról és a relativitáselmélet filozófiai tartalmáról. 1961/4. 504–522. o.
— Hozzászólás Kocsondi András: „A relativitáselmélet filozófiai általánosításának kérdéséhez” c. tanulmányhoz. 1961/5. 725–730. o.

- Elek Tibor*: A mérés és a műszeres megfigyelés helye és jelentősége a fizikai megismerésben. 1961/1. 32—47. o.
- — Az optikai rotációs effektusról és filozófiai következményeiről. 1966/1. 1—29. o.
- Erdei László*: Az ellentmondás elve a formális és a dialektikus logikában. 1963/4. 565—614. o.
- — Az érzékelés „megsemmisítése” Hegel Logikájában. 1957/1. 19—35. o.
- — Logisztika, vagy marxi—lenini logika? 1959/3—4. 266—268. o.
- Erdődi József*: A tudomány mint közvetlen termelőerő. 1964/4. 679—700. o.
- Fedoszeev, P. N.*: A kommunizmus és a filozófia. 1961/1. 1—12. o.
- Fenyő István*: A matematika helye a tudományok rendszerében. 1962/5. 715—725. o.
- Findlay, John Niemeyer*: A jelenkori brit filozófia. 1964/6. 1096—1109. o.
- Fodor Judit*: Dinamikus és statisztikus törvények. 1966/3. 488—506. o.
- — Az okság értelmezése a kvantummechanikában. (Megjegyzések D. Bohm „Okság és véletlenség a modern fizikában” c. könyvéről.) 1962/5. 726—745. o.
- Fogarasi Béla*: A hegeli logika néhány problémája. Az ellentmondás felfogása Hegel Logikájában. 1957/1. 5—18. o.
- — A marxizmus és revizionizmus harca a tudományban. 1958/3—4. 265—280. o.
- — Marxizmus vagy revizionizmus? 1958/1—2. 1—10. o.
- — Az 50 éves Materializmus és empiriokriticizmus. 1959/1—2. 5—23. o.
- — Tudomány — Világnézet — Ideológia. 1957/2—4. 185—214. o.
- Földesi Tamás*: A háborúk elkerülhetetlenségéről szóló lenini tétel fejlődése. Az SZKP XXI. kongresszusának egyes elméleti kérdéseire. 1959/3—4. 235—244. o.
- — Néhány gondolat a népi demokrácia fogalmáról. 1962/1. 80—111. o.
- — A neopozitívizmus bizonyításelméletének bírálatához. 1964/4. 603—631. o.
- — Az össznépi állam néhány problémája. 1962/4. 453—474. o.
- — A szabadakarat problémája a marxista filozófiában. 1958/1—2. 65—95. o.
- Fukász György*: Oktatási rendszerünk továbbfejlesztésének néhány filozófiai problémája. 1961/1. 13—31. o.
- — A polgári radikalizmus filozófiai-világnézeti alapjai. 1. r. 1958/1—2. 11—52. o.; 2. r. 1958/3—4. 294—326. o.
- — A szellemi és fizikai munka közötti ellentmondás megoldása feltételeinek kialakulása a Magyar Népköztársaságban. 1962/6. 881—897. o.
- — A társadalmi ellentmondások megoldásának útjai a Kínai Népköztársaságban. 1. r. 1959/1—2. 114—128. o.; 2. r. 1959/3—4. 299—319. o.
- Galántainé Havas Katalin*: A formális logika azonosság törvényéről. 1958/3—4. 327—348. o.
- Galperin, P. Ja.*: Az értelmi cselekvések kialakulására irányuló kutatások fejlődése. 1966/1. 96—127. o.
- Gapocska, P. N.*: A marxizmus—leninizmus a tömegek, az osztály, a párt és a vezetők kölcsönviszonyáról. 1961/3. 307—319. o.
- Garai László*: A modern cinizmus gazdasági alapjairól. 1963/6. 1044—1075. o.
- — A szép pszichológiája. 1962/4. 488—511. o.
- — A tudományok fejlődési tendenciája és a pszichológia perspektívája. 1964/4. 701—717. o.
- Geđő András*: A revizionizmus ösztönösség-kultusza és a szocialista építés tudományos törvényei. 1960/3. 380—412. o.
- Geréb Andorné*: A munkához való morális viszonyról. 1963/5. 953—968. o.
- Gyarmati István—Sándor János*: Axiómák és modellek szerepe a fizikai megismerésében. 1963/1. 27—50. o.
- Halász László*: A művészetpszichológia mint az esztétika segédtudománya. 1962/2. 189—202. o.
- Harcsev, A. G.*: A házasság és a család meghatározásának kérdéséhez. 1962/3. 342—356. o.
- Hársing László*: Az extrapoláció. 1963/6. 1107—1121. o.
- — A tudományos hipotézisek valamelyikének előnyben részesítése. 1966/6. 952—966. o.
- — Valószínűségi következtetések. 1965/6. 948—960. o.
- Hegedűs András*: A marxista szociológia tárgyáról és helyéről a társadalomtudományok rendszerében. 1961/2. 166—183. o.
- — A „mikroszociológiáról” és a „szociometriáról”. 1960/4. 546—582. o.
- Heller Ágnes*: A kierkegaard-i esztétika és a zene. 1965/1. 48—74. o.
- — Létezett-e egységes „reneszánsz embereszmény”. 1965/6. 985—1002. o.
- — A mindennapi élet szerkezetének vázlata. 1966/4. 648—666. o.
- — Rousseau és az Új Héloise. 1. r. 1964/2. 343—368. o.; 2. r. 1964/3. 456—486. o.

- Hermann István*: Az eltűnt idő keresése. 1966/1. 30—66. o.
 — — Kant: „Az ítélőerő kritikája”. 1965/3. 455—487. o.
Holderith József—Magyaródi Sándor: A szerves molekulák minőségi meghatározottságának kérdéséhez. 1963/1. 51—65. o.
Horváth Imre: A modellalkotás mint tudományos kutatási módszer. 1965/2. 161—191. o.
 — — Nyilatkozat. 1965/4. 742. o.
Horváth József: A mozgásformák összefüggéséről. 1965/5. 799—822. o.
 — — A világ anyagi egységének helyes felfogásához. 1962/1. 21—33. o.
Hörz, Herbert: Az elemi részecskék elméletének néhány filozófiai problémája. 1966/5. 811—823. o.
Huszár Tibor: A mélylélektan és az emberi magatartás meghatározottsága. 1961/5. 658—691. o.
Iribadzskov, Nikolaj: A burzsoá ideológia ellen vívott harc és filozófiai frontunk feladatai. 1961/4. 523—537. o.
Jakab Miklós: Egy dolgozók általános iskolája tanulmányi körülményeinek vizsgálata. 1963/1. 105—133. o.
Jánossy Lajos: A speciális relativitáselmélet filozófiai problémái. 1962/2. 153—188. o.
Jeney Jenő: Harcoljunk a szocializmus győzelméért a tömegek tudatában. (A tudat szocialista átformálásának egyes kérdései.) 1960/2. 184—196. o.
Jovcsuk, M.: A leninizmus és a filozófiatörténet mint tudomány. (Néhány metodológiai probléma.) 1965/6. 1003—1014. o.
Kalocsai Dezső: A descartes-i (nemeslelkűség) erkölcstan néhány problémájáról. 1961/3. 395—415. o.
Kammari, M. D.: A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet általános törvényszerűségei és sajátos vonásai az egyes országokban. 1960/4. 583—598. o.
Kardos Lajos: Az alaklélektan bírálata. 1. r. 1957/1. 124—140. o.; 2. r. 1957/2—4. 272—304. o.
Kárpáti Sándor: A szocialista forradalom hazánkban mint a népi demokratikus forradalmak egyik formája. 1963/3. 361—378. o.
Katona Katalin: Szabó Dezső világnézete. 1957/1. 85—110. o.
Katona Péter: A gondolkodási képződmények szisztematizálásához. 1962/4. 524—537. o.
 — — A szocialista építés nemzeti és általános érvényű vonásairól. 1966/2. 258—284. o.
Kürschner István: Van-e abszolút nullafok? 1963/6. 1102—1106. o.
Kocsondi András: A relativitáselmélet filozófiai általánosításának kérdéséhez. 1961/5. 705—724. o.
Komját Irén: A szociáldemokrata revizionizmus és a német kérdés. 1961/6. 885—900. o.
Kónya István: Kapitalizmus és kálvinizmus. 1963/3. 379—401. o.
Korach Mór: A mérés tan néhány ismeretelméleti kérdése. 1963/2. 177—197. o.
Kulesár Kálmán: A jog és erkölcs viszonyának problémája a mai társadalmunkban. 1963/5. 928—935. o.
 — — A közvélemény mint szociológiai jelenség. 1962/3. 397—420. o.
 — — Magatartás és társadalmi jelenség. 1965/2. 192—222. o.
 — — A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás. 1961/3. 333—353. o.
 — — A marxista szociológiatörténet előkérdései. 1963/3. 477—506. o.
László Ervin: Idealista és tudományos komponensek jelentősége Whitehead metafizikájában. 1966/2. 285—294. o.
 A lenini eszmék jegyében. 1960/2. 175—183. o.
Lenkei László: A kubai forradalom útja. 1962/2. 217—226. o.
 — — A materialista és az idealista filozófia viszonya az Upanisádok korában. 1963/5. 886—910. o.
Leontyev, A. N.: Az emberi pszichikum vizsgálatának történeti módszere. 1959/3—4. 320—357. o.
Lick József: A marxista személyiségelmélet kérdéséről. 1962/5. 632—662. o.
Lifsic, M.—Rejngardt, L.: A kubizmustól az „absztrakció” felé. Megjegyzések a modernizmus filozófiájáról. 1966/3. 507—527. o.
Lissák Kálmán—Grastyán Endre: A magasabb idegműködés kutatásának új útjai. 1958/1—2. 53—64. o.
Lukács György: Adalékok az ifjú Marx filozófiai fejlődéséhez. 1957/1. 36—84. o.
 — — Az „elidegenedés” mint a „Szellem fenomenológiájá”-nak középponti filozófiai fogalma. („A fiatal Hegel”; IV. fejelet, 4. pont.) 1965/4. 565—592. o.
Madarászné Zsigmond Anna: A logikai alapelvek apriorisztikus felfogása Pauler Ákosnál. 1958/1—2. 96—114. o.
 — — A tiszta logika igazságkonceptió néhány elvi kérdése. 1963/3. 252—282. o.

- Makai Mária*: Az angol neopozitívista etika egyes ismeretelméleti előzményei. 1963/4. 655—683. o.
- — A neopozitívista filozófia és etikai dekadenciáról. 1964/5. 872—913. o.
- Makai Mária—Földesi Tamás*: Az etikai revizionizmus kritikájához. Heller Ágnes etikai nézeteinek bírálata. 1. r. 1960/1. 33—101. o.; 2. r. 1960/2. 203—296. o.
- Makó István*: A tér és idő értelmezésének néhány problémája. 1965/5. 823—850. o.
- Mamardasvili, M. K.*: A sztétpétt tudat mitoszai. (A társadalmi fejlődés egzisztencialista elméletéről.) 1964/3. 487—502. o.
- Marković, Mihailo*: Az igazság problémája. 1966/4. 667—684. o.
- Márkus György*: A filozófus Bertrand Russel. 1963/3. 402—449. o.
- — Az ifjú Marx ismeretelméleti nézeteiről. 1960/3. 413—450. o.
- Márkus Mária*: C. W. Mills és az elitzsociológia. 1962/1. 34—53. o.
- Márton János—H. Sas Judit—Sipos Zsuzsa*: Az iskolázottság és a társadalmi-gazdasági viszonyok néhány összefüggésének vizsgálata 16 községben. 1963/1. 66—104. o.
- Mátrai László*: A „doktrinerek”, a marxizmus első magyarországi ellenfelei. 1958/3—4. 281—293. o.
- — Az itáliai „averroizmus” hatása a XVI. századi Magyarországon. 1965/3. 401—409. o.
- Mérei Gyula*: A polgári történet szemlélet és történettudomány válsága Nyugat-Németországban a II. világháború után. 1965/5. 763—798. o.
- Mészáros Béla—Pécsi Tibor*: A rész és egész dialektikus kölcsönviszonyának kérdése a biológiai tudományban. 1964/1. 1—15. o.
- Mészáros Vilma*: Jean-Paul Sartre. 1957/2—4. 245—271. o.
- Mityin, M. B.*: Az SzKP XXII. kongresszusa és a tudományos munka feladatai a marxista—leninista filozófia területén. 1962/5. 613—631. o.
- Molnár Erik*: A történelmi materializmus néhány kérdése Lenin Materializmus és empiriokriticismus c. művében. 1959/1—2. 24—29. o.
- Molnár László*: A kommunista filozófus-aktíva vitájáról. 1960/3. 362—379. o.
- — Lenin a materialista dialektika kidolgozásáért. (A „Filozófiai füzetek” új kiadása: Lenin művei 38. köt.) 1962/3. 317—341. o.
- — A marxista—leninista filozófia tárgyának és jellegének néhány kérdéséről. 1961/4. 461—479. o.
- — A marxista szociológiai szakkutatás elméleti kategóriái és a történelmi materializmus. 1966/5. 774—790. o.
- — A századelejei magyarországi reformizmus ideológiai arculatához. 1964/2. 313—341. o.
- Morawski, Stefan*: Az objektivitás és a szubjektivitás problémája a XVIII. század angol esztétikájában. 1965/1. 75—86. o.
- Müller Antal*: A kvantummechanika elveinek filozófiai tartalma. 1966/4. 577—592. o.
- — A mérés kölcsönhatás mikrofizikai szerepéről. 1965/4. 613—624. o.
- — Mezőelmélet és energetizmus. (Az anyagfogalom a fizikában.) 1965/6. 925—933. o.
- — A modern fizika eredményei filozófiai interpretálásának néhány problémája. 1963/6. 1076—1088. o.
- — A valószínűség és a kvantummechanikai állapot ismeretelméleti kérdéseiről. 1964/6. 1051—1068. o.
- Munkácsy Gyula*: Egy katolikus „vallásfilozófia szintézis” kísérletének margójára. 1962/5. 693—714. o.
- Nkrumah, K.*: Társadalom és ideológia. 1965/3. 385—400. o.
- Novikov, N.*: A „társadalmi cselekvés elmélete” és a marxizmus. 1963/4. 701—707. o.
- Offenberger, Gustav*: A tagadó ítélet szerepe az objektív valóság megismerésében. 1958/1—2. 131—165. o.
- Ojzerman, T. I.*: Az elidegenedés kérdése és a marxizmus mai „bíráló” 1962/2. 203—216. o.
- Pál Lénárd*: Megjegyzések a tér és idő filozófiai kérdéseire. 1964/3. 413—422. o.
- Pásztor László*: A kibernetika filozófiai problémáiról. 1964/2. 294—312. o.; 1964/4. 762—763. o.
- Pataki Ferenc*: Személyiségelmélet és pedagógia a marxizmusban és a neotomizmusban. 1963/4. 615—654. o.
- Pejović, Danilo*: Rudolf Carnap. 1966/6. 967—977. o.
- Pernecky Gábor*: Javaslat a minőségi változás deduktív tárgyalására. 1965/5. 851—870. o.
- Pernye András*: A zenei ismétlés elmélete. (Vázlat.) 1965/4. 593—612. o.
- Peschka Vilmos*: Az SzKP XXI. kongresszusa és az államelmélet néhány kérdése. Az SzKP XXI. kongresszusának egyes elméleti kérdéseire. 1959/3—4. 258—265. o.

- Pirityi Ottó*: Az anyagi érdekeltségi rendszerek erkölcsi vonásai és nevelő funkciója. 1963/2. 284—303. o.
- — A tudomány termelőerővé válásának folyamata. 1963/5. 837—858. o.
- Polikarov, A.*: A világegyetem termodinamikájának problémájához. Miért tarthatatlan a világmindenség hőhalálának hipotézise? 1965/5. 871—885. o.
- Poszler György*: A polgári szintézistörekvések irodalomtörténet-írásunkban a két világháború között. 1966/3. 459—487. o.
- Rezső Margit*: Descartes istenbizonyítékainak néhány problémája. 1963/4. 684—700. o.
- Rózsahegy Tiborné*: A cél helye és szerepe a megismerési folyamatban. 1962/1. 1—20. o.
- — Az emberi tevékenység célszerű jellege. A gyakorlat fogalma. 1963/5. 859—885. o.
- — A népi demokratikus országok fejlődésének közös és sajátos vonásai. 1961/1. 48—69. o.
- Rudas János*: A pszichológia helye a tudományok rendszerében. 1964/2. 257—293. o.
- Ruzsa Imre*: Modális logikák. 1. r. 1966/5. 751—773. o. 2. r. 1966/6. 933—951. o.
- Sándor Pál*: Az idős Schelling és a fiatal Engels. 1966/4. 608—647. o.
- — Lenin könyvek Horthy-Magyarországon. — Emlékek. 1960/3. 355—361. o.
- — Marx és Engels a vallásról. 1961/2. 145—165. o.
- Sasvári-Schäfer Lajos*: Kísérlet az állati fejlődés törvényszerűségeinek általánosítására. 1966/2. 295—307. o.
- Schaff, Adam*: Nyelv és gondolkodás. 1964/4. 718—751. o.
- Simon Endre*: A társadalom, a vallás és az erkölcs kérdései Locke tanításában. 1964/1. 96—125. o.
- Simonovits Istvánné*: Az egység és sokaság dialektikus egysége Leibniz filozófiájában. 1964/3. 423—436. o.
- — Leibniz filozófiájának kettős arculata. 1958/3—4. 378—397. o.
- Sipos János*: A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz. Hozzászólás néhány vitás kérdéshez. 1964/1. 16—74. o.
- — A tudatosság szerepének növekedése a kommunista társadalom építésének folyamatában. Az SzKP XXI. kongresszusának egyes elméleti kérdéseire. 1959/3—4. 245—257. o.
- Slejska, D.*: A szociológiai kutatásoknál és eredményeik feldolgozásánál alkalmazott módszerek kérdéséhez. 1963/1. 134—151. o.
- Sloboda Éva*: A variáció és a természetes kiválasztódás filozófiai kérdései. 1966/5. 737—750. o.
- Somogyi János*: Az ifjú Plehanov politikai-ideológiai fejlődése. 1966/4.
- Somogyi Zoltán*: „Az ember nevében az ember javára.” 1961/6. 825—852. o.
- — A nemzetközi kommunista mozgalom megoldandó kérdéseire. 1963/6. 1025—1043. o.
- Sós Vilmos*: Módszertani megjegyzések a determinizmus elméletének kidolgozásához. 1966/2. 201—218. o.
- — Az oksági elmélet problémái Marx Tőkéjében. 1959/1—2. 129—161. o.
- Szabó András*: A freudizmus bűnözelmélete. 1964/1. 75—95. o.
- Szabó András György*: Adalékok az érzéki közvetlenség és a tudományos absztrakció viszonyának fejlődéséhez. (Heisenberg tudománytörténeti koncepciójának bírálata.) 1960/4. 509—545. o.
- — A dialektikus és logikai ellentmondás különbségéről. 1961/4. 480—503. o.
- — A fejlődés fogalmáról. 1966/4. 593—607. o.
- — A törvény és az ember. 1960/1. 1—31. o.
- — A törvény fogalmának dialektikus materialista felfogásához. 1962/6. 797—824. o.
- — Sztálin filozófiai műveiről. 1961/6. 853—884. o.
- — Tulajdonság — minőség — mennyiség — lényeg. 1965/3. 410—445. o.
- Szabó Gábor*: Az „elemi” részecskék kettős természetéről. 1962/6. 898—907. o.
- Szabó Imre*: A magyar Tanácsköztársaság állama és joga. 1959/1—2. 30—48. o.
- Szakasits Doroszlói György*: A műszaki fejlődés fő mozgatóerői a szocializmusban. 1961/5. 692—704. o.
- Szalai Sándor*: Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszéri kérdéseire. 1. r. 1962/5. 663—692. o.; 2. r. 1962/6. 825—880. o.
- Szántó Miklós*: Egy kísérleti felmérés módszertani tapasztalatai. 1961/3. 355—378. o.
- — A szabadidő növekedése a műszaki-tudományos forradalom korszakában. 1963/5. 935—952. o.
- Szeesődi László* 1924—1962. — Kerékgyártó Elemér 1918—1962. 1963/3. 507—508. o.
- Székely Sándor*: A kibernetika néhány filozófiai problémájáról 1963/5. 911—927. o.
- Szesztay András*: Egy üzem szociológiai vizsgálat módszertani tapasztalatai. 1962/2. 227—237. o.

- Szigeti József*: A filozófiai kutatás problémái. 1963/1. 1—14. o.
 — — Ismeretelméleti-módszertani megjegyzések. 1964/5. 819—840. o.
 — — A magyar szellemtörténet bírálatához. Nacionalizmus és kozmopolitizmus. 1957/2—4. 215—244. o.
Szigetvári Sándor: Az általános megismerési folyamata. 1964/3. 437—455. o.
 — — Az egyes, különös, általános néhány problémája a marxista filozófiában. 1961/3. 379—393. o.
 — — Az induktív és a deduktív következtetések néhány problémája. 1963/3. 463—476. o.
 — — A reflexiós következtetések. 1966/1. 76—95. o.
Szilágyi Vilmos: C. G. Jung „komplex-pszichológiájának” világnézeti alapjai. 1957/2—4. 305—334. o.
Szoboljev, A.: A szocialista társadalom ellentmondásai és leküzdésük útjai. 1958/3—4. 398—422. o.
Szviygerszkij, V. I.: Az SZKP programja és az objektív világban végbemenő fejlődés néhány sajátossága. 1963/1. 15—26. o.
Tamás György: Formális és dialektikus meghatározás. 1958/3—4. 349—377. o.
 — — A formális logika azonosságelfogásának bírálatá. 1963/2. 229—251. o.
 — — Objektív és szubjektív ellentmondás. 1. r. 1961/2. 205—222. o.; 2. r. 1962/4. 538—559. o.
 — — A történeti és a logikai viszonyáról. 1961/5. 731—749. o.
Tarján Rezső: Neuronális automaták. 1961/2. 184—204. o.
Tordai Zádor: A magyar kartezianizmus történetének vázlata. 1962/1. 54—79. o.
 — — Sartre *A Léte és a Semmi* c. művének marxista értékeléséhez. 1966/3. 385—414. o.
 — — A sartré-i egzisztencializmus az Én és a Másvalaki viszonyáról. 1964/6. 1069—1085. o.
Törő Imre: Az embriogenezis genetikai és determinációja. 1962/4. 475—487. o.
Tóth Sándor: Az élővilág fejlődésének néhány sajátossága. (Az ember helye az élővilág jelenségeinek általános összefüggésében.) 1960/1. 103—129. o.
 — — Fél évszázad a bolgár nép és a Bolgár Kommunista Párt szolgálatában. [Todor Pavlov.] 1960/2. 197—202. o.
Ujfalussy József: Absztrakt zene — konkrét zene. 1965/3. 446—454. o.
Vajda Mihály: Az evidencia problémája. 1964/2. 228—256. o.
 — — A tudomány mint teoretikus beállítottság. 1966/2. 219—257. o.
Varga Károly: Dahrendorf szabadság- és osztálykonfliktus-elmélete. 1964/1. 126—144. o.
Varga Zoltán: A biológiai szerveződési szintek dialektikájának néhány alapvonása. 1966/5. 719—736. o.
Váriné Szilágyi Ibolya: W. James pszichológiai nézeteinek elemzéséhez. 1965/6. 961—984. o.
Vas Ida: Arisztotelész ellentmondás-felfogásához. 1965/1. 34—47. o.
 — — Hegel a gondolkodás legfejlettebb formájáról. 1964/5. 914—936. o.
Vass Henrik: Az ideológiai harc és a békés egymás mellett élés. 1961/3. 289—305. o.
Vereczkei Lajos: A magasabb idegtevékenység vizsgálatának történelmi útja és szükségessége. 1965/1. 1—33. o.
Vészi Béla: A gazdaság és politika viszonyának eltorzítása a mai reformista és revizionista elméletekben. 1961/3. 321—332. o.
Vigier, Jean Pierre: A természet szintelmélete és dialektikája. 1962/5. 746—758. o.
Vincze Károly: A társadalmi fejlődés tudományos előrelátása. 1965/4. 660—671. o.
Vitányi Iván: A művészetszociológia módszertani alapjairól. 1964/5. 841—871. o.
 — — A valóság esztétikai tükrözésének fokozatai. Gondolatok a népművészet esztétikájáról. 1963/2. 198—228. o.
Wirth Ádám: A filozófiai tudományos munka helyzete és feladatai. Beszámoló a kommunista filozófusok 1963. dec. 18-i aktíváján. 1964/2. 209—227. o.
 — — A jelenkor és a marxista filozófia fejlődése. 1961/5. 641—657. o.
Zoltai Dénes: Az antikvitás zeneesztétikája. 1964/4. 632—678. o.
 — — A német klasszika zeneesztétikája. 1966/3. 415—458. o.

A FILOZÓFIA KLASSZIKUSAIBÓL

- Marx, K.*: A közvetlen termelési folyamat eredményei. 1966/6. 978—1009. o. Ágh A. bevezetőjével.
 — — A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Részletek.) 1. r. 1965/2. 274—291. o.; 2. r. 1965/3. 518—535. o. M—y bevezetőjével.
Montesquieu: Elmélkedés azon öröm okairól, amelyet a szellem alkotásai és a szépművészet termékei keltenek bennünk. 1965/4. 700—720. o. Lakits Pál bevezetőjével.

FIGYELŐ

- Agh Attila*: A munkamegosztás és a személyiség sokoldalú fejlődésének kérdéséről. 1963/4. 735—742. o.
- — Újabb hozzászólások a munkamegosztásról és a személyiség mindenoldalú fejlődéséről szóló vitához. 1964/1. 165—167. o.
- — Vita a népi demokratikus forradalom jellegéről. 1964/2. 381—386. o.
- Aj Sze-csi*: Engels helyesnek tartotta a gondolkodás és a lét azonosságának tételét. 1961/3. 419—428. o.
- Balázs Béla*: A marxista—leninista ismeretelmélet oktatásának kérdése. 1959/1—2. 178—189. o.
- Balogh Elemér* 1917—1965. 1965/3. 536—537. o.
- B. J.*: Molnár Erik 70. születésnapjára. 1964/6. 1110—1119. o.
- Békési Imre*: A nyelv létezésének kérdéséről. 1966/5. 842—846. o.
- Bence György—Bertalan László*: A marxi esztétika védelmében. (Lifschitz, M.: Karl Marx und die Aesthetik. Dresden, 1960.) 1964/5. 990—1001. o.
- Csirszka János*: Egy pszichológiai kutatás módszertani tanulságai. 1961/4. 602—610. o.
- Emlékezés Fogarasi Bélára. 1966/2. 308—310. o.
- E. T.*: A marxista filozófiai folyóiratok szerkesztőségeinek tanácskozásairól. (Liblice, 1962. máj. 13—15.) 1963/6. 1131—1132. o.
- Földvári Tamás*: Nemzetközi munkaszociológiai szeminárium Miskolcon. 1966/6. 1030—1036. o.
- Halász László*: A tehetség kettős elidegenedése. 1964/3. 546—549. o.
- Hársné Varró Rózsai*: A természettudományok filozófiai problémáinak rendszere mint a marxista filozófia viszonylagosan önálló része. 1965/3. 537—542. o.
- Horváth József*: Bulgáriai tapasztalatok. 1961/6. 908—912. o.
- Illy József*: Einstein és Spinoza. 1966/1. 159—165. o.
- Jóri János*: A vallás eredetére vonatkozó kutatások néhány problémája a Szovjetunióban. 1962/4. 569—586. o.
- Józsa Péter*: A modern társadalomkutatás néhány elméleti és módszertani problémája. 1966/5. 834—842. o.
- K. J.*: A kutatások koordinációja a filozófia területén. 1961/6. 907—908. o.
- A kommunista filozófusok aktívaértekezlete. (Bp. 1963. dec. 18.) 1964/3. 529—545. o.
- A konkrét szociológiai kutatásról. 1963/1. 152—156. o.
- Kruszkov, V.*: A művészeti igazság problémája Hegel „Esztétikájában”. 1965/6. 1025—1033. o.
- Lukács József*: Az európai szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóiratainak tanácskozása Várnában. 1966/3. 553—559. o.
- Makar Mária*: Kinek tettek szívességet a lengyel revizionisták? A Varsói Filozófiai Találkozó (1957. július). H. L. Van Breda. Louvaini Filozófiai Szemle. 1958/1—2. 186—187. o.
- Mátrai László*: Az idő fogalma Thomas Mann „Varázshegy” című regényében. 1963/5. 969—974. o.
- Molnár István*: Jász Géza születésének 100. évfordulójára. 1964/4. 752—757. o.
- — A történelmi materializmus és a marxista szociológia viszonyának egyes kérdései a Szovjetunióban. 1959/3—4. 421—430. o.
- Momdzsjan, H.*: A társadalmi fejlődés filozófiája. 1966/1. 150—159. o.
- Novák Zoltán*: Esztétikai tudományos konferencia a Szovjetunióban. (Moszkva, 1963. jan. 28—31.) 1963/4. 729—734. o.
- — Megjegyzések a művészet érzelmi és értelmi oldalának viszonyához. 1962/6. 908—918. o.
- Popov, P. Sz.*: Bevezető tanulmány Fogarasi Béla „Logika” c. könyvének 1959. évi orosz nyelvű kiadásához. 1961/1. 71—80. o.
- Révész Ferenc*: Az egyetemi és főiskolai filozófiaoktatás főbb problémái. 1961/5. 812—817. o.
- R. T.*: A Szovjetunió tudományos dolgozóinak össz-szövetségi tanácskozásáról (a Pravda 1961. jún. 13., 14., 15-i száma alapján). 1961/6. 902—907. o.
- Rozsnyai Ervin*: Az elidegenedés és a totalitás hegeli kategóriájáról. (Megjegyzések M. Rossi „Marx és a hegeli dialektika” c. könyve első kötetéhez.) 1964/1. 157—164. o.
- S. P.*: Szemere Samu (nyolcvanadik születésnapjára). 1961/6. 901—902. o.
- Sève, Lucien*: Jean-Paul Sartre és a dialektika 1960-ban. 1961/3. 428—440. o.
- Simonovits Istvánné*: Az egyetemeken és főiskolákon folyó filozófia-történeti oktatás néhány tapasztalata és problémája. 1958/1—2. 181—185. o.

- Somogyi János*: George Thomson filozófiatörténeti kutatásainak kritikai visszhangja a Szovjetunióban. 1961/1. 80—86. o.
- Sós Vilmos*: Tanulmányútton Lengyelországban. 1963/2. 304—308. o.
- S. Molnár Edit*: A tömegközlelés mikrostruktúrájáról. A Lengyel Rádió és Televízió Közvéleménykutató Központjának vizsgálata. 1965/1. 101—104. o.
- Szabó András György*: Az alkotó marxizmus útján. 1963/5. 974—980. o.
- — Tapasztalataink a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Filozófiai Intézetében. 1960/1. 131—134. o.
- Szabó Gábor*: A fizikusok és filozófusok szorosabb együttműködéséért. (Az MSZMP KB Filozófiai Munkaközösségének 1961. febr. 2-i üléséről.) 1961/4. 597—601. o.
- Szalai Sándor*: A kutatás kutatása. Kutatási statisztika, kutatásszociológia és kutatás-gazdaságtan Magyarországon. 1965/6. 1015—1025. o.
- Sz. M.*: Egy tanulmányút tanulságai. (Szociológiai munka a Szovjetunióban.) 1962/2. 257—259. o.
- — A hazánkban folyó szociológiai kutatások helyzete és időszerű problémái. 1960/4. 615—630. o.
- Szántó Miklós*: A lengyel szociológiáról. 1963/2. 309—314. o.
- Szvincickij, V. N.*: A gép és gondolkodás kölcsönviszonyának problémája a marxista filozófiában. 1966/2. 318—322. o.
- Tiba Imre*: Romániai tapasztalatok. (A Filozófiai Intézet munkája.) 1963/4. 720—728. o.
- Tordai György* 1920—1964. 1964/5. 989. o.
- Tordai Zádor*: A jövő determinált és nyitott jellege. 1966/4. 685—688. o.
- — Sartre a felnőtt — gyermekkoráról. (Jean-Paul Sartre: Les mots.) 1964/4. 757—762. o.
- — Teilhard de Chardin és a katolikus ideológia válsága. 1965/2. 292—297. o.
- Vakaliosz Thanaszisz*: Reflexiók a II. Országos Etikai Konferenciához. 1966/2. 311—318. o.
- Vári Györgyné*: A modern agyfiziológia és pszichológia eredményeinek és új kutatási irányainak elméleti-filozófiai problémái. 1963/4. 743—751. o.
- Vita* a gondolkodás és a lét azonosságának problémájáról Kínában. 1961/3. 417—419. o.

VITA

- Ágh Attila*: Népi demokratikus forradalmunk néhány kérdése. Hozzászólás Sípos J. tanulmányának vitájához. 1965/2. 298—308. o.
- — A munkamegosztás és a személyiség sokoldalú fejlődésének kérdéséről. 1963/4. 735—742. o.
- Balázs Sándor*: A szabadakarat kérdéséhez. 1959/3—4. 380—385. o.
- Balogh József*: A kommunizmus és az állam. A leningrádi egyetem tudományos ülészaka. 1963/2. 315—319. o.
- Bence György—Bertalan László*: Johannes R. Becher költői koncepciójáról. A marxista líraelmélet kérdéseiről. 1964/4. 764—773. o.
- Dán Klára*: Válasz Jóri János vitacikkére. 1960/3. 478—484. o.
- Elek Tibor*: A műszaki tudományok, a természettudományok és a matematika kölcsönös viszonyáról. 1964/6. 1139—1148. o.
- Erdei László*: A mozgás dialektikája. 1957/2—4. 335—358. o.
- Erdey-Gruz Tibor*: Van-e abszolút nullafok? (Megjegyzések Kirschner István cikkéhez.) 1964/2. 387—389. o.
- Farkas István*: Az anyag és tudat viszonyának marxista felfogásához. 1966/2. 336—350. o.
- Farkas János—Szolcsányi Pál*: A természettudományok és műszaki tudományok viszonyáról. 1965/6. 1036—1044. o.
- Fodor Judit*: A kvantummechanika és a szintelmélet posztulátumai. (Megjegyzések J. P. Vigier „A természet szintelmélete és dialektikája” c. tanulmányához.) 1962/6. 934—939. o.
- Földesi Tamás*: Egy tisztultabb dialektikus determinista koncepció érdekében. 1966/6. 1010—1029. o.
- — A marxista anyagfogalom meghatározásának problémáiról. 1963/6. 1122—1130. o.
- Galántainé Havas Katalin*: A logikai viták helyes irányáért. 1960/2. 297—311. o.
- Garai László*: Modern szerelem vagy cinizmus? 1963/4. 777—791. o.
- Gondi József*: Vulgármaterialista hibák, vagy következetes marxista monizmus? Vita Sípos János: Az anyag és tudat viszonyának dialektikus felfogásához c. cikkében kifejtett állásponttal. 1961/2. 230—252. o.

- Gondos Ernő*: Művészet és humanizáció. 1966/2. 327—336. o.
- Hadházy Anna*: Néhány megjegyzés „A tudomány termelődővé válásának folyamatáról”. 1964/3. 527—528. o.
- Jóri János*: Néhány megjegyzés Dán Klára: „Az egyes és általános dialektikájáról” című tanulmányhoz. („Filozófiai tanulmányok.” Bukarest, 1957.) 1958/1—2. 166—173. o.
- Kárpáti Sándor*: Vita a szocialista társadalomban levő ellentmondásokról. 1958/1—2. 174—180. o.
- Kirschner István*: A zérus hőmérsékletről. (Megjegyzések a hőmérsékleti vitához.) 1964/2. 389—390. o.
- Koncz Ilona*: Formális és dialektikus azonosság. 1966/3. 543—552. o.
- Korom Mihály*: Megjegyzések Sipos János „A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz. Hozzászólás néhány vitás kérdéshez” c. tanulmányához. 1965/1. 87—100. o.
- P. Kovács Ferencné*: Hozzászólás Szabó András György „Sztálin filozófiai műveiről” c. cikkéhez. 1962/6. 940—949. o.
- P. Kovács Ferencné—Bodnár István*: A marxista—leninista filozófia anyagfogalmáról. 1965/2. 308—319. o.
- Kövendi Dénes*: Egy Platón-vitáról. 1966/2. 323—327. o.
- Kun Ferenc*: A társadalom gazdasági szerkezete elemzésének módszeréhez. 1965/6. 1061—1071. o.
- Lakó László*: Létezik-e abszolút nyugalom? (Hozzászólás Kirschner István „Van-e abszolút nullafok?” c. cikkéhez.) 1964/1. 155—156. o.
- Lukács József*: Vita a magyar filozófia történelmi elmaradottságának okairól. 1957/2—4. 364—370. o.
- Madarászné Zsigmond Anna*: A logikai alaptörvények dialektikus és formális logikai értelmezéséről. 1962/2. 238—256. o.
- Makai Mária*: Az értelmiségiek ópiuma. 1959/3—4. 386—408. o.
- — Moralizáló revizionizmus — amorális elméleti renegátság. Leszek Kołakowski: „Felelőség és történelem”. 1958/3—4. 449—467. o.
- Makai Mária—Madarászné Zsigmond Anna*: Lukács György filozófiai munkásságának bírálatahoz. 1958/3—4. 423—448. o.
- Márkus György*: A marxista anyagfogalom egyes kérdéseiről. 1962/6. 919—934. o.
- Novák Zoltán*: Az elmúlt évek képzőművészeti vitáiról. 1963/4. 752—777. o.
- Pintér István*: A Kállay-kormány hintapolitikájának és a KMP taktikájának kérdéséhez. (Megjegyzések Sipos János „A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz” c. cikkéhez.) 1964/5. 1012—1018. o.
- Pogány Róbert*: Az elméleti munkaközösség vitája Molnár Erik könyvéről. 1961/4. 553—596. o.
- Rózsahegyí Tiborné*: Hozzászólás a marxista anyagfogalomról megindult vitához. 1964/5. 1002—1011. o.
- Rozsnyai Ervin*: Túl a realizmus partjain. 1. r. 1964/3. 504—515. o.; 2. r. 1964/6. 1120—1139. o.
- Schück Tamás*: Néhány gondolat a speciális relativitáselmélet tér- és időszemléletének filozófiai kérdéseiről. 1965/5. 886—891. o.
- Simon Endre*: Hogyan „értelmezi” Marxot egy jezsuita? 1959/3—4. 409—420. o.
- — A Metafizika egy helyének értelmezéséről. (Hozzászólás az arisztotelészi mozgáselemzés és az arisztotelészi ellentmondási elv viszonyának kérdéséhez.) 1965/4. 721—724. o.
- — Az önmozgás kérdése és az arisztotelészi filozófia. (Hozzászólás Vas Ida „Arisztotelész ellentmondás-felfogásához” c. tanulmányához.) 1965/6. 1034—1035. o.
- Sipos János*: Az anyag és a tudat viszonyának dialektikus felfogásához. 1960/3. 451—477. o.
- — Az anyagfogalom sokoldalú kidolgozása érdekében. 1965/2. 319—326. o.
- — Kérdések, amelyek elől nem lehet kitérni. (Az anyag és a tudat dialektikus viszonyának kérdéséhez.) 1961/5. 783—811. o.
- Solymosiné Huck Zsuzsanna*: A marxista tudatfelfogás néhány problémája. Hozzászólás „Az anyag és tudat viszonyának dialektikus felfogásáról” folyó vitához. 1966/1. 128—149. o.
- Somogyi Zoltán*: A szekszuáletikai vitához. 1963/3. 509—520. o.
- Somoskői János*: A népi demokrácia mint a politikai hatalom formája. 1964/2. 391—396. o.

- Sós Vilmos*: Valóban következetes-e a predeterminizmus koncepciója? 1961/5. 772—782. o.
- — Vita Földesi Tamás cikkéről: Az akaratszabadság és determinizmus. 1959/3—4. 368—379. o.
- Straub F. Bruno*: Visszavezethetők-e a biológiai és kémiai minőségek a fizika mennyiségi törvényeire? 1957/2—4. 359—362. o.
- Szabó András György*: Hogyan tisztítja meg Földesi Tamás a dialektikus determinista koncepciót? 1966/6.
- — Megjegyzések Erdei László könyvéről. 1959/3—4. 358—367. o.
- Szigetvári Sándor*: Hozzászólás P. Sz. Popov Fogarasi „Logika” c. könyvének bírálatához. 1961/2. 223—229. o.
- Szilágyi László*: A tudomány termelőerővé válásának folyamata. 1965/6. 1044—1061. o.
- Takács László*: Az élő és az élettelen filozófiai kérdései — tekintettel a visszavezetés problémájára. 1959/1—2. 162—177. o.
- — Engels és a biológia néhány filozófiai kérdése. 1957/1. 141—150. o.
- Ungvári Gyula*: A dialektikus materialista determinizmus egyes kérdéseiről. 1961/5. 750—771. o.
- Vajda Mihály*: Dialektika és logika. (Néhány megjegyzés egy dialektikus logikai tanulmánygyűjtemény margójára.) 1964/3. 516—526. o.
- Vas Ida*: Az anyag-tudat meghatározás vitájához. 1966/3. 528—536. o.
- — „Az önmozgás kérdése és az arisztotelészi filozófia” c. cikkhez. 1966/4. 689—690. o.
- Vinnai András*: A marxista anyagfogalom sokoldalú kidolgozása érdekében. 1966/3. 537—542. o.

AZ OKTATÁS KÉRDÉSEI

- Csoma Gyula*: A logika oktatásának áttekintése és a logikai képzés megoldatlan problémái az általános gimnáziumokban. 1963/4. 708—719. o.
- Kalocsai Dezső*: Hozzászólás a logikai vita és a marxizmus-leninizmus oktatás kérdéséhez. 1963/5. 981. o.
- Sándor Pál*: A logikai vita és a marxizmus-leninizmus oktatás. 1963/3. 521—531. o.
- Somogyi János*: A Moszkvai Állami Egyetem Ateizmus történeti és elméleti tanszékének munkájáról. 1962/1. 112—118. o.

KONZULTÁCIÓ

- Vései Béla*: A politikáról. 1961/1. 87—91. o.

KÖNYVISMERTETÉSEK

I. A recenziók szerint

- Agh Attila*: Heidegger filozófiájáról. 1964/5. 1029—1032. o.
- — Az elidegenedés burzsoá felfogásának kritikája. 1963/5. 989—993. o.
- — A társadalmi tudat viszonylagos önállóságának kérdései. 1964/4. 786—789. o.
- Ákos Károly*: Balázs A.: Az agy és az értelem eredete. 1960/4. 637—640. o.
- Almási Miklós*: Jelkulcstól az esztétikáig. 1965/4. 734—736. o.
- — Az értelem dialektikája. Horkheimer—Adorno: A felvilágosodás dialektikája. 1957/1. 163—169. o.
- — Boas, G.: Heaven of Invention. 1965/5. 918—919. o.
- Altrichter Ferenc*: A „szemléletesség” problémájáról. 1964/6. 1159—1164. o.
- — Hesse, M. B.: Forces and Fields. 1966/2. 378—382. o.
- — Hesse, M. B.: Models and Analogies in Science. 1965/2. 330—335. o.
- — A pszichikum természetéről. 1964/4. 782—786. o.
- — A tudományos megismerés logikájának problémái. 1965/5. 903—909. o.
- Balogh József*: Okság és determináció. 1963/6. 1148—1152. o.
- — Grusin, B. A.: A történelmi folyamat megismerésének logikája. 1962/4. 598—600. o.
- — Kedrov, B. M.: Ismétlődések a fejlődés folyamatában. 1962/1. 135—137. o.
- — A burzsoá történetfilozófia és történetírás. 1963/4. 798—802. o.
- — Marx—Engels művei 3. köt. 1961/3. 441—444. o.
- Bence György*: Dicke, G.: Az azonosság gondolat Feuerbachnál. 1965/2. 353—354. o.
- — Füst M.: Látomás és indulat a művészetben. 1964/6. 1151—1156. o.

- Bence György*: Ernest Nagel a tudományos elméletek kognitív státuszáról. 1965/1. 129—138. o.
- Benda Gyula*: A pragmatizmus után. 1966/3. 572—574. o.
- Benedékt Szvetlána*: A kibernetika filozófiai kérdései. 1962/3. 423—426. o.
- Bérczjai Lajosné*: Protasznya, P. F.: A tudat eredete. 1960/2. 335—336. o.
- Bóna Ervin*: Balázs T.: A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán (1830—1940). 1966/1. 175—179. o.
- — Tudomány és emberiség. 1965/1. 105—113. o.
- Bontáné, V. Vera*: Nicolaus Cusanus „filozófiai végrendelete”. 1959/1—2. 208—210. o.
- Biró Gábor*: A mai fizika, vagy a mai „fizikai” idealizmus világképe. 1958/1—2. 203—211. o.
- Bor István*: A tudománynépszerűsítésről — két Bodrogi könyv alapján. 1963/6. 1137—1140. o.
- Buk Pál*: Mátrai L.: Gondolat és szabadság. 1962/5. 759—764. o.
- — Volgin, V. P.: A társadalmi gondolat fejlődése Franciaországban a XVIII. században. 1961/1. 106—111. o.
- Csákó Mihály—Józsa György*: Annales universitatis scientiarum budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philosophica. Tomus III—IV. 1965/3. 546—549. o.
- Dévényi Róbert*: Jersov, P.: A színészi alkotás. 1—2. köt. 1965/1. 146—149. o.
- Erdélyi Ágnes*: Béville, G.: Alkalmazott logika. 1966/4. 713—714. o.
- Farkas Endre*: Földesi T.: Az akaratszabadság problémája. 1961/4. 611—618. o.
- — Új megoldási kísérlet a történelmi materializmus szerkezeti felépítésére. 1963/5. 985—989. o.
- Farkas István*: Filova, E.: Materializmus és idealizmus a biológiában. 1966/1. 185—187. o.
- Farkas János*: Az abszolút költészet. 1965/6. 1085—1088. o.
- — Kutatás — tudományszervezés — tájékoztatás. 1966/1. 173—175. o.
- — A magyar forradalmi demokraták világnézete. 1965/1. 151—153. o.
- — Szvigyerszkij, V. I.: Tér és idő. 1960/2. 332—335. o.
- — és *Pfützner György*: A dialektika, az ismeretelmélet és a logika egységéről. 1966/1. 180—182. o.
- Fodor Géza*: Fischer, E.: A romantika lényege. 1965/6. 1080—1084. o.
- — Vitányi I.: A „könnyű műfaj”. 1966/4. 691—698. o.
- Fodor Lajos*: A mozgás problémái a természettudományban és a filozófiában. 1964/4. 799—800. o.
- Fogarasi Béla*: Bochenski, I. M.: Formale Logik. 1957/2—4. 427—428. o.
- — Bohm, D.: Causality and Chance in Modern Physics. 1959/3—4. 445. o.
- — Épistemologie génétique et recherche psychologique. Par W. E. Beth, W. Mays et J. Piaget. 1957/2—4. 429—430. o.
- — Logika. 4. kiad. 1958/3—4. 493. o.
- — Frank, Ph.: Philosophy of Science. 1957/2—4. 428—429. o.
- — Heidegger, M.: Zur Seinsfrage. 1957/2—4. 430. o.
- — Jünger, F. G.: Sprache und Kalkül. 1957/2—4. 430. o.
- Földényi László*: Az avantgardizmus történetéhez. 1966/3. 565—568. o.
- — A „fenséges” elméletének első kidolgozása. 1965/6. 1090—1093. o.
- Földesi Éva*: Pataki F.: Az utópista szocializmus pedagógiája. 1963/3. 541—543. o.
- Földesi Tamás*: Determinizmus és szabadság a modern tudományok korában. 1961/1. 102—106. o.
- — Wittgenstein, L.: Logikai-filozófiai értekezés. 1964/4. 774—776. o.
- Földvári Tamás*: Gak. G. M.: A társadalmi tudatról szóló tanítás az ismeretelmélet tükrében. 1963/2. 344—348. o.
- — Oszipov, G. V.: A modern polgári szociológia. 1965/6. 1094—1096. o.
- — Rozsin V. P.: Bevezetés a marxista szociológiába. 1963/5. 993—998. o.
- — Szabó I.: A jogszabályok értelmezéséről. 1962/1. 123—127. o.
- Fukász György*: Kogan, L. N.: Munka és esztétikum. 1965/2. 349—352. o.
- Garai László*: Borev, Ju. B.: A tragikumról. 1965/2. 338—343. o.
- — Hermann I.: Sigmund Freud avagy a pszichológia kalandja. 1965/4. 729—734. o.
- — Kagan, M. Sz.: Az esztétikai jelenségek dialektikája. 1965/1. 141—146. o.
- — Kagan, M. Sz.: Az iparművészetről. Néhány elméleti kérdés. 1964/1. 176—181. o.
- — Oszipov, G. V.: A technika és a társadalmi haladás. A mai reformista és revizionista nézetek kritikai áttekintése. 1960/1. 139—142. o.
- — és *Solymosi Antalné*: Pszichológiai tanulmányok. 1—4. köt. 1963/2. 320—329. o.

- Garai Károlyné*: Dutt, P. R.: Korunk történeti problémái. 1965/1. 149—151. o.
- Halász László*: Cejtin: Az író munkája. Az írói munka alkotáspszichológiájának, kultúrájának és technikájának kérdései. 1963/2. 334—336. o.
- — Fischer, E.: A nélkülözhetetlen művészet. 1963/1. 159—161. o.
- — Huisman, D.: Esztétika. 1962/3. 435—436. o.
- — Huyghe, R.: A művészet és a lélek. 1963/3. 557—559. o.
- G. Havas Katalin*: Filatova, A. N.: A fogalomelmélet néhány kérdése (a fejlődés eszméjének a biológiában való behatolásával kapcsolatban). 1963/5. 998—999. o.
- — A logika kérdései. 1959/1—2. 205—208. o.
- Hekhamaneshi Keykhosrow*: Rased Hoszein-Ali: A Kelet és a Nyugat két filozófusa. (Szadra és Einstein.) 1963/4. 820—823. o.
- Heller Ágnes*: Horowitz, I. L.: Georges Sorel — egy amerikai radikális szemével. 1965/5. 909—915. o.
- — Öt amerikai könyv az európai reneszánszról: Kristeller, P. O., Rice, F., Randall, J. G., Hoppes, R., Adams, R. 1964/5. 1035—1042. o.
- Herédi István*: Ovsziannikov, M. F.: Hegel filozófiája. 1962/3. 426—429. o.
- Hermann István*: Birnbach, M.: Neofreudian social Philosophy. 1965/4. 739—742. o.
- — A játék mint esztétikai lehetőség. 1966/2. 354—357. o.
- — Kelsen, H.: Aufsätze zur Ideologiekritik. 1966/3. 570—572. o.
- — Két könyv a középkori filozófiáról: Knowles, D., Mauer, A. A. 1965/6. 1097—1099. o.
- — Mészáros Vilma: A mai francia regény. 1966/5. 847—850. o.
- H. J.*: Ernst Blochs Revision des Marxismus. 1958/3—4. 510—511. o.
- Horváth József*: Filozófiai megjegyzések egy szaktudományos munkához. 1962/5. 764—768. o.
- — Protaszenko, Z. M.: A marxista—leninista filozófia története periodizálásának elvei. 1958/3—4. 504—509. o.
- — Rutkevics, M. I.: Dialektikus materializmus. 1961/1. 92—95. o.
- Hülvely István*: Aradi Nóra: Absztrakt képzőművészet. 1966/2. 351—354. o.
- — Gaál G.: Válogatott írások. 1966/6. 1037—1041. o.
- — Klaniczay T.: Marxizmus és irodalomtudomány. 1965/6. 1075—1079. o.
- Illy József*: Einstein és a kozmikus világrend. 1966/4. 711—712. o.
- — Einstein tudományos munkáinak gyűjteményes kiadása. 1966/5. 856—857. o.
- — Jammer, M.: Tér — erő — tömeg. 1963/6. 1152—1156. o.
- — Kuznecov, B. G.: Tér — idő — mozgás — anyag. 1964/5. 1027—1029. o.
- — Sambursky, S.: Az antikvitás fizikai világképe. 1964/4. 795—799. o.
- — Stejnman, R. Ja.: Tér és idő. 1964/3. 566—568. o.
- Jakócs Dániel*: Borev, J. B.: Alapvető esztétikai kategóriák. 1962/6. 956—958. o.
- Kalocsai Dezső*: Descartes, R.: Válogatott filozófiai művek. 1962/5. 784—787. o.
- Kárpáti Sándor*: Könyv a szocialista társadalom ellentmondásairól. 1959/1—2. 198—202. o.
- K. K.*: Bevezetés a demográfiába. 1965/4. 725—729. o.
- Katona Katalin*: Szélgjegyzetek Hegel „A szellem fenomenológiája” c. könyvéhez az embernek munkával való önteremtéséről. 1962/4. 587—598. o.
- Katona Péter*: Filozófiai enciklopédia. 1. köt. 1961/6. 922—924. o.
- — Kopnin, P. V.: A dialektika mint logika. 1963/2. 348—352. o.
- Kemény István*: A felülvizsgált Riesman. 1965/3. 552—554. o.
- — Dahrendorf, R.: Ipari és üzemszociológia. 1966/1. 189—190. o.
- Kiss János*: Lektorszkij, V. A.: A szubjektum és objektum problémája a klasszikus és a jelenkori polgári filozófiában. 1966/1. 182—185. o.
- — Vügozskij, L. Sz.: Művészetpszichológia. 1966/3. 560—565. o.
- Knopp András*: Fridlender, G. F.: M. Marx, F. Engels és az irodalom kérdései. 1965/2. 343—349. o.
- Kocsis Ferenc*: Ákos K.: Érzékeink világa. 1961/2. 260—263. o.
- Koncz Ilona*: Launer, H.: Hegel nyelvfilozófiája. 1965/2. 355—359. o.
- Körtvélyes Géza*: Jegyzetek Vitányi Iván „A tánc” című könyvéhez. 1964/3. 550—554. o.
- Kovács Klára*: A tudományos ateizmus alapjai. 1962/4. 601—603. o.
- Kovács László*: Darwin, Ch.: Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése. 1964/6. 1156—1158. o.
- — Az élő természet dialektikájáról. 1964/4. 789—792. o.
- — Törő I.—Csaba Gy.—Ács T.: A biológia és az orvostudomány egyes filozófiai problémáiról. 1965/1. 113—117. o.
- Kuczik István*: A filozófia története. 2. köt. 1962/2. 267—270. o.

- Kulcsár Kálmán:** Kritikai megjegyzések egy szociológiai kézikönyv margójára. 1961/6. 924—928. o.
- Lakits Pál:** Brecht B.: Epikus dráma — epikus színház. 1964/3. 568—570. o.
- Lakó László:** Novik, I. B.: Kibernetika. 1964/5. 1024—1026. o.
- — Viszlobokov, A. D.: A kibernetikai mechanizmus bírálata. 1966/2. 366—370. o.
- Lenkei László:** Averroes' destructio destructionum philosophiae Algazelis 1964/4. 802—804. o.
- — Ibn Tufail, A. B.: A természetes ember. 1962/5. 782—784. o.
- — Kanapa, J.: Az egyház szociális doktrínája és a marxizmus. 1963/4. 825—827. o.
- — Kínai filozófia. Ókor 1. köt. 1963/4. 792—796. o.
- — Kínai filozófia. Ókor 2. köt. 1965/2. 361—364. o.
- — Radin, P.: A primitív vallás. 1963/1. 157—159. o.
- Lick József:** Tugarinov, V. P.: A dialektikus materializmus kategóriáinak kölcsönviszonya. 1958/1—2. 193—196. o.
- Licskó György:** Az emberi szabadság „kimunkálása”. 1964/1. 186—189. o.
- — Hollitscher, W.: A természettudományos világnép. 1962/3. 421—423. o.
- — Lapin, N. I.: A „fiatal Marx”-probléma. 1964/3. 554—555. o.
- Lukács József:** Klaus, G.: Jesuiten, Gott, Materia. 1958/3—4. 511—517. o.
- — Russell, B.: Why I am not a Christian? 1959/3—4. 446—449. o.
- Makai Mária:** Edel, A.: Az etikai ítélet. A tudomány felhasználása az etikában. 1966/4. 702—708. o.
- — Gurvitch, G.: Az erkölcs elmélete és az erkölcs tudománya. 1963/3. 550—556. o.
- — Hegel, G. W. F.: A logika tudománya. 1—2. köt. 1958/1—2. 202—203. o.
- — Kritikai megjegyzések egy marxista munkához. (Heller: Csernisevszkij etikai nézetei.) 1957/1. 169—178. o.
- — Nádor Gy.: A természettörvény fogalmának kialakulása. 1957/2—4. 400—408. o.
- Márkus György:** Bochenski, I. M.—Church, A.: Vita az univerzáléről. 1961/1. 95—102. o.
- — Marx—Engels Művei 1. köt. 1957/2—4. 371—387. o.
- — Nowicki, A.: Előadások a valláskritikáról. 1964/1. 200—202. o.
- — Rubinstein, Sz. L.: A gondolkodás és tanulmányozásának útjai. 1960/1. 146—150. o.
- Márkus Mária:** Bauman, Z.: A jelenkori amerikai szociológia problémáiról. 1962/3. 429—434. o.
- — Tanulmányok a korai vallásos hiedelmek kérdéséről. 1960/1. 135—139. o.
- Mátrai László:** Bán I.: Apáczai Csere János. 1960/2. 313—317. o.
- — Descartes et le cartésianisme hollandais. 1957/2—4. 430. o.
- Mész László:** Az élet materialista értelmezése. 1966/2. 363—366. o.
- Mészáros Béla:** Tokin, B. P.: Az elméleti biológia és Bauer Ervin munkássága. 1964/5. 1019—1022. o.
- Mészáros Vilma:** Lukács György: Német realisták. 1957/1. 151—159. o.
- Mikecz Tamás:** Kagan, M. Sz.: A művészet dialektikája. 1966/5. 852—856. o.
- Molnár András—Nagy Emil:** Clausewitz, C. v.: A háborúról. 1—2. köt. 1963/3. 544—549. o.
- Müller Antal:** Bohr, N.: Atomfizika és emberi megismerés. 1965/5. 901—903. o.
- — Fataliev, H. M.: A marxizmus—leninizmus és a természettudományok. 1964/1. 199—200. o.
- — M. Zemplén J.: A magyarországi fizika története a XVIII. században. 1966/1. 171—172. o.
- — A modern fizika filozófiai kérdései. 1966/5. 857—859. o.
- — Mosztepanenko, M. V.: Einstein relativitáselméletének materialista lényege. 1964/4. 792—795. o.
- — Planck, M.: Válogatott tanulmányok. 1966/3. 568—570. o.
- — Sugaĵlin, A. V.: A materializmus harca az idealizmussal a kvantummechanikában. 1964/5. 1022—1024. o.
- — Szabó G.: A modern atomfizika néhány filozófiai problémájáról. 1964/4. 776—778. o.
- — Szviderszkij, V. I.: A fejlődés néhány sajátossága az objektív világban. 1966/2. 375—378. o.
- Munkácsy Gyula:** Aszmusz, V. F.: Descartes. 1959/3—4. 440—445. o.
- Nagy Zoltán:** Sztobjkov, A.: Az absztrakt művészet kritikája. 1966/1. 187—188. o.
- Nyíri János Kristóf:** Wright, G. H.: The Logic of Preference. 1966/1. 190—193. o.
- — A filozófiai érvelésről. 1966/5. 859—862. o.
- Orszí Zoltán:** Nádor Gy.: Spinoza műhelyében? 1964/2. 405—407. o.

- Pais István*: Egyetemes filozófiatörténet. 1964/1. 168—172. o.
 — — A filozófia története. 1. köt. 1958/1—2. 188—193. o.
 — — Morgan, L. H.: Az ősi társadalom. 1961/6. 913—918. o.
 — — és *Szigetvári Sándor*: A marxista filozófia alapjai. 1959/3—4. 431—436. o.
Pap Mária: Universals of Language. 1966/4. 708—711. o.
Pataki Ferenc: A szocialista eszmék története. 1964/3. 555—559. o.
Pelle József: Arhangelszkij, L. M.: A marxista etika kategóriái. 1965/2. 359—361. o.
 — — Siskin, A. F.: A marxista etika alapjai. 1965/3. 549—552. o.
 — — Zrinszky László: Makarenko etikai nézetei. 1965/1. 121—123. o.
Pernye András: Stuckenschmidt, H. H.: „Az új muzsika” avagy a zenetecnika autonóm fejlődése. 1963/6. 1157—1159. o.
Péteri Viktoria: Vigh J.: A fiatalkori bűnözés és a társadalom. 1965/5. 895—896. o.
Pfütznér György: Selsam, H.: Mi a filozófia? 1964/5. 1033—1035. o.
Rathmann János: Egy német utópikus szocialista könyvéről. 1964/4. 800—802. o.
 — — Herder válogatott művei orosz nyelven. 1962/5. 787—789. o.
Redl Károly: Kanthack, K.: N. Hartmann und das Ende der Ontologie. 1964/1. 181—186. o.
Rezső Margit: Mentovich Ferenc és Sámi László válogatott írásai. 1957/1. 159—162. o.
Rózsahegy Tiborné: Alekszejev, M. N.: A gondolkodási formák dialektikája. 1960/2. 317—320. o.
 — — Marx—Engels Művei 4. köt. 1960/3. 485—491. o.
 — — Meljuhin, Sz. T.: A szervetlen természet fejlődési dialektikája, 1962/2. 272—275. o.
 — — Rozental, M. M.: A dialektikus logika alapelvei. 1962/1. 131—134. o.
Rudas János: Pavlov, T.: A dialektikus materialista filozófia és a szaktudományok. 1959/3—4. 436—440. o.
 — — Vincze: Testalkat és jellem. 1965/1. 117—121. o.
 — — Wells, H. K.: Pavlov és Freud. 1963/5. 999—1005. o.
Ruzsa Imre: Neumann J.: Válogatott előadások és tanulmányok. 1966/2. 360—363. o.
S. E.: Albrecht, E.: Az ismeretelmélet, logika és nyelv kapcsolata. 1958/1—2. 199—201. o.
Selmeci József: Marxista filozófia — szocialista politika. Tanulmánykötet. 1960/2. 320—327. o.
 — — A materialista dialektika kategóriái. 1958/3—4. 484—493. o.
Simon Endre: Bochenski, I. M.: A szovjetorosz dialektikus materializmus. Rágalom és valóság. 1957/2—4. 413—427. o.
 — — Thomson, G.: Az első filozófusok. 1958/3—4. 498—504. o.
Simon Péter: Bebel, A.: Ch. Fourier élete és eszméi. 1963/3. 535—540. o.
Simonovits Istvánné: Szabó A. Gy.: A törvény és az ember. 1964/3. 570—573. o.
 — — Whintrow, G. J.: Az idő természetfilozófiája. 1962/5. 778—782. o.
 — — Wiedeburg, P.: A fiatal Leibniz. A Birodalom és Európa. 1—2. 1964/1. 195—198. o.
 — — S. J.: Plehanov mint ateista. 1962/1. 127—130. o.
Sipos János: Garaudy, R.: Isten meghalt. Tanulmány Hegelről. 1963/4. 817—819. o.
Sólyom Mihály: A világ csodák nélkül. 1964/1. 175—176. o.
Somogyi Antal: Jánossy L.—Elek T.: A relativitáselmélet filozófiai problémái, 1964/6. 1149—1151. o.
Somogyi János: Jaroszlavszkij, J. M.: A kommunisták és a vallás. 1960/1. 150—152. o.
 — — Ugrinovics, D. M.: A vallás specifikuma. 1962/6. 954—956. o.
Sós Vilmos: Gyeborin, A. M.: Az újkor társadalmi és politikai tanai. 1960/2. 327—332. o.
 — — Hegel, G. W. F.: Előadások a filozófia történetéről. 1. köt. 1959/1—2. 196—198. o.
 — — Marx—Engels Művei 2. köt. 1959/1—2. 190—196. o.
 — — Marx—Engels Művei 5—6. köt. 1963/5. 982—985. o.
 — — Meek, R. L.: Tanulmányok a munkaértékelésről. 1960/1. 143—146. o.
 — — A nyelv és a gondolkodás. 1958/1—2. 197—199. o.
 — — Rényi A.: Dialógusok a matematikáról. 1966/1. 169—171. o.
 — — Zinovjev, A. A.: Logika vagy filozófia? 1965/1. 123—129. o.
Sósné Molnár Edít: Lénárd F.: A problémamegoldó gondolkodás. 1964/1. 172—175. o.
 — — Wallon, H.: A gyermek lelki fejlődése. 1959/1—2. 202—205. o.
Szabó András: Gyermek- és ifjúságvédelem. 1963/2. 352—354. o.
Szabó András György: Szabó Kálmán: A szocialista tervszerűség elméleti kérdései. 1961/5. 817—824. o.
Szabó Gábor: Természettudomány és filozófia. 1966/1. 166—168. o.
Szabó Imre—Vida István—Knopp András: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philosophica. 1. 2. Tom. 1964/2. 397—401. o.

- Szabó Imre*: Saint-Simon, Cl. H.: Válogatott írásai. 1964/4. 778—781. o.
 — — Volgin, V. P.: Saint-Simon és a saint-simonizmus. 1964/3. 559—560. o.
Szabó Júlia: Read, H.: A modern festészet. 1966/4.
Szalai Pál: Anderson, A. R.: Tudat és gép. 1965/5. 916—918. o.
Szántó Miklós: A szociografikus irodalom fellendülése. 1961/2. 253—258. o.
 — — Hegedűs A.: A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság. Egy hézagpótló könyvről. 1963/2. 339—344. o.
Székelly Sándor: Klaus, G.: Kibernetika és társadalom. 1966/2. 370—375. o.
 — — Klaus, G.: Kibernetika filozófiai szempontból. 1962/6. 950—953. o.
 — — A modern természettudomány filozófiai kérdései. 1960/4. 631—637. o.
 — — Nemes T.: Kibernetikai gépek. 1963/3. 532—534. o.
 — — Neumann, J.: A számológép és az agy. 1965/2. 335—338. o.
 — — Tarján R.: Kibernetika. 1965/3. 543—546. o.
 — — Taube, M.: Computers and Common Sense. The Myth of Thinking Machines. 1964/3. 560—566. o.
 — — Ujemov, A. I.: Dolgok, tulajdonságok, viszonyok. 1966/6. 1041—1044. o.
 — — Varga T.: Matematikai logika kezdőknek. 1961/2. 258—260. o.
Szémán Istvánné: Touraine, A.: A Renault-gyári munkások munkájának alakulása. 1963/6. 1159—1164. o.
Szigetvári Sándor: Cserkeszov, V. I.: A materialista dialektika, mint logika és ismeretelmélet. 1964/1. 191—195. o.
 — — Tamás Gy.: A tudományos meghatározás. Meghatározás és dialektikus logika. 1962/2. 260—263. o.
Szotáczi Mihály: Kulesár K.: A jogszociológia problémái. 1962/1. 119—122. o.
Tamás György: Ceretelli, Sz. B.: A logikai összefüggés dialektikus természetéről. 1957/2—4. 387—400. o.
 — — A logika kérdései. 1957/2—4. 411—412. o.
 — — Schmidt, G.: Vom Wesen der Aussage. 1957/2—4. 432—433. o.
Tiba Imre: Egy távoli ország marxista filozófusáról. Kendzuro Janagida. 1961/6. 929—934. o.
Tímár Árpád: Micheli, M.: Az avantgardizmus. 1966/2. 357—360. o.
 — — Németh L.: Csontváry. 1965/6. 1072—1075. o.
Tordai Zádor: Gurvitch, G.: Dialectique et sociologie. 1963/4. 823—825. o.
 — — Naville, P.: Vers l'automatisme sociale? 1964/5. 1042—1045. o.
Tóth Sándor: Rubinstein, Sz. L.: A pszichikai helye az anyagi világ jelenségeinek egyetemes összefüggésében. 1958/3—4. 468—484. o.
Újfalussy József: Wióra, W.: A zene négy világekorszáka. 1963/1. 161—164. o.
Vajda Mihály: Bunge, M.: Intuición és tudomány. 1963/4. 802—810. o.
 — — Chisholm, R. M.: Realism and the Background of Phenomenology. 1965/1. 138—141. o.
 — — Ehrlich, E.: A félelem értékrendje. 1962/1. 137—140. o.
 — — Szpirkin, A.: A tudat keletkezése. 1961/6. 918—922. o.
 — — Zoltai D.: Világnézeti nevelés és vallásos világnézet. 1. köt. 1962/2. 265—267. o.
 — — Az analízis kora. 1966/6. 1044—1047. o.
Varga Károly: Parsons, T.—Smelser, N. J.: Közgazdaság és társadalom. 1962/5. 768—774. o.
Vári Györgyné: Leontyev, A. N.: A pszichikum fejlődésének problémái. 1964/6. 1164—1169. o.
Hársné Varró Rózsi: Ákos K.: Gondolkodnak-e az állatok? 1962/2. 263—265. o.
Vas Ida: Kropp, G.: Marx és Engels az oktatás és a termelőmunka összekapcsolásáról és a politikai képzésről. 1964/1. 190—191. o.
 — — Madarászné Zsigmond Anna: A tiszta logika alapkérdései. Pauler Ákos logikája. 1966/5. 850—852. o.
Vereczkei Lajos: Benedek I.: Lamarck és kora. 1964/2. 401—405. o.
 — — Kocsis F.: Célszerűség az élővilágban és az istenhit. 1963/4. 796—798. o.
 — — Segal, J.: A dialektikus módszer a biológiában. 1963/6. 1140—1143. o.
 — — Selye J.: Életünk és a stressz. 1965/5. 897—901. o.
Vígh József: Huszár T.: Fiatalkorú bűnözők. 1965/2. 327—330. o.
Vitányi Iván: Arisztotelész: Poétika. 1965/6. 1088—1090. o.
 — — Eisenstein, Sz. M.: A filmrendezés művészete. 1964/4. 781—782. o.
 — — Márkus Gy. és Tordai Z.: Irányzatok a mai polgári filozófiában. 1965/5. 892—895. o.
 — — Újfalussy J.: A valóság zenei képe. (A zene művészi jelentésének logikája.) 1963/6. 1133—1137. o.

- Volczer Árpád*: Glezerman, G.: A társadalom fejlődéstörvényei. 1961/4. 618—625. o.
 — — A szocialista társadalom kialakulásának és fejlődésének törvényszerűségei. 1963/2. 336—339. o.
Vörös László: *Arzt und Philosophie. (Humanismus — Erkenntnis — Praxis.)* 1963/6. 1144—1148. o.
Zemplén Jolán: Boas, M.: *The Scientific Renaissance 1450—1630. The Rise of Modern Science.* 1963/6. 1164—1166. o.
 — — Szemelvények Duns Scotus és William Ockham műveiből. 1963/6. 1166. o.
 — — Geymonat, L.: Galileo Galilei. 1962/2. 270—272. o.
Zoltai Dénes: Plehanov, G. V.: Irodalom és esztétika. 1963/4. 811—817. o.
 — — Zolnay V.: Miért szép a szép? 1963/2. 329—334. o.
M. Zsigmond Anna: Adorno, Th. W.: *Az ismeretelmélet metafizikájához.* 1958/1—2. 211—213. o.
 — — Filozófiai tanulmányok. 1957/2—4. 408—411. o.
 — — Händel, A.—Kneist, K.: A logika rövid vázlata. 1962/5. 774—778. o.
 — — Kraft, J.: Von Husserl zu Heidegger. 1959/3—4. 449—456. o.
 — — Sándor P.: Aristoteles logikája, 1958/3—4. 493—498. o.

II. A könyvek szerzői szerint

- Adams, R.*: *The Better Part of Valor. Ism.*: Heller Ágnes. 1964/5. 1035—1042. o.
Adorno, Th. W.: *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie. Ism.*: Zs. A. 1958/1—2. 211—213. o.
The Age of Analysis, 20th Century Philosophers. Sel., introd., interpretive comm. by Morton White. *Ism.*: Vajda Mihály. 1966/6. 1044—1047. o.
Ákos Károly: *Érzékeink világa. Ism.*: Kocsis Ferenc. 1961/2. 260—264. o.
 — — *Gondolkodnak-e az állatok? Ism.*: Hársné Varró Rózsi. 1962/2. 263—265. o.
Albrecht, E.: *Die Beziehungen von Erkenntnistheorie, Logik und Sprache. Ism.*: S. E. 1958/1—2. 199—201. o.
Алексеев, М. Н.: *Диалектика форм мышления. Ism.*: Rózsahegyi Tiborné. 1960/2. 317—320. o.
Anderson, A. R. ed.: *Minds and Machines. Ism.*: Szalai Pál. 1965/5. 916—918. o.
Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philosophica. 1—2. (1962—1963.) Ism.: Szabó Anre, Vida István, Knopp András. 1964/2. 397—401. o.
 — — 3. 4. (1964. 1965.) *Ism.*: Csákó Mihály, Józsa György. 1965/3. 546—549. o.
Aradi Nóra: *Absztrakt képzőművészet. Ism.*: Hülvely István. 1966/2. 351—354. o.
Архангельский, Л. М.: *Категории марксистской этики. Ism.*: Pelle József. 1965/2. 359—361. o.
Arisztotelész: *Poétika. Ism.*: Vitányi Iván. 1965/6. 1088—1090. o.
Arzt und Philosophie. (Humanismus — Erkenntnis — Praxis.) Ism.: Vörös László. 1963/6. 1144—1148. o.
Aszmusz, V. F.: *Descartes. Ism.*: Munkácsy Gyula. 1959/3—4. 440—445. o.
Az avantgardismus történetéhez. Ism.: Földényi László. 1966/3. 565—568. o.
Averroes' destructio destructionum philosophiae Algazelis. Ism.: Lenkei László. 1964/4. 802—804. o.
Balázs András: *Az agy és az értelem eredete. Ism.*: Ákos Károly. 1960/4. 637—640. o.
Balázs Tibor: *A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán (1830—1840). Ism.*: Bóna Ervin. 1966/1. 175—179. o.
Bán Imre: *Apáczai Csere János. Ism.*: Mátrai László. 1960/2. 313—317. o.
Bauman, Z.: *Z zagadnień współczesnej socjologii amerykańskiej. Ism.*: Márkus Mária. 1962/3. 429—434. o.
Bebel, A.: *Charles Fourier élete és eszméi. Ism.*: Simon Péter. 1963/3. 535—540. o.
Benedek István: *Lamarck és kora. Ism.*: Vereczkei Lajos. 1964/2. 401—405. o.
Beth, W. E.—Mays, W.—Piaget, J.: *Épistemologie génétique et recherche psychologique. Ism.*: Fogarasi Béla. 1957/2—4. 429—430. o.
Bevezetés a demográfiába. Szerk. Szabady Egon. Ism.: K. K. 1965/4. 725—729. o.
Béville, G.: *Ism.*: Erdélyi Ágnes: *Alkalmazott logika.* 1966/4. 713—714. o.
Birnback, M.: *Neofreudian Social Philosophy. Ism.*: Hermann István. 1965/4. 739—742. o.
Biró Ivette: *A film formanyelve. Ism.*: Almási Miklós. 1965/4. 734—736. o.
E. Blochs Revision des Marxismus. Ism.: H. J.: 1958/3—4. 510—511. o.
Boas, G.: *Heaven of Invention. Ism.*: Almási Miklós. 1965/5. 918—919. o.
 — — *The Scientific Renaissance 1450—1630. The Rise of Modern Science. Ism.*: Zemplén Jolán. 1963/6. 1164—1166. o.

- Bochenski, I. M.*: Formale Logik. *Ism.*: Fogarasi Béla. 1957/2—4. 427—428. o.
 — — Der sowjetische-russische dialektische Materialismus. *Ism.*: Simon Endre. 1957/2—4. 413—427. o.
- Bochenski, J. M.—Church, A.—Goodman, N.*: The Problem of Universals. A Symposium. *Ism.*: Márkus György. 1961/1. 95—102. o.
- Bodrogi Tibor*: Mesterségek születése. Társadalmak születése. *Ism.*: Bor István. 1963/6. 1137—1140. o.
- Bohm, D.*: Causality and Chance in Modern Physics. *Ism.*: Fogarasi Béla. 1959/3—4. 445. o.
- Bohr, N.*: Atomfizika és emberi megismerés. *Ism.*: Müller Antal. 1965/5. 901—903. o.
- Борев, Й. Б.*: Основные эстетические категории. *Ism.*: Jakócs Dániel. 1962/6. 956—958. o.
- Borev, J. B.*: A tragikumról. *Ism.*: Garai László. 1965/2. 338—343. o.
- Бранский, В. П.*: Философское значение «Проблемы наглядности» в современной физике. *Ism.*: Altrichter Ferenc. 1964/6. 1159—1164. o.
- Brecht, B.*: Epikus dráma — epikus színház. *Ism.*: Lakits Pál. 1964/3. 568—570. o.
- Bunge, M.*: Causality. *Ism.*: Balogh József. 1963/6. 1148—1152. o.
 — — Intuition and Science. *Ism.*: Vajda Mihály. 1963/4. 802—810. o.
- Цейтлин, З. А.*: Труд писателя. *Ism.*: Halász László. 1963/2. 334—336. o.
- Ceretelli, Sz. B.*: A logikai összefüggés dialektikus természetéről. *Ism.*: Tamás György. 1957/2—4. 387—400. o.
- Chisholm, R. M. ed.*: Realism and the Background of Phenomenology. *Ism.*: Vajda Mihály. 1965/1. 138—141. o.
- Clausewitz, C.*: A háborúról. 1—2. köt. *Ism.*: Molnár András, Nagy Emil. 1963/3. 544—549. o.
- Черкесов, В. И.*: Материалистическая диалектика как логика и теория познания. *Ism.*: Szigetvári Sándor. 1964/1. 191—195. o.
- Чертков, В. П.*: Неантагонистические противоречия при социализме. *Ism.*: Kárgáti Sándor. 1959/1—2. 198—202. o.
- Culture and Social Character. The Work of David Riesman* reviewed. Ed. S. M. Lipset, L. Lowenthal. *Ism.*: Kemény István. 1965/3. 552—554. o.
- N. Cusanus „filozófiai végrendelete”*. *Ism.*: Bontáné, V. Vera. 1959/1—2. 208—210. o.
- Cuvillier, A.*: Manuel de sociologie. Avec notices bibliographiques. 1—2. tom. *Ism.*: Kulesár Kálmán. 1961/6. 924—928. o.
- Dahrendorf, R.*: Industrie- und Betriebssoziologie. *Ism.*: Kemény István. 1966/1. 189—190. o.
- Darwin, Ch.*: Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése. *Ism.*: Kovács László. 1964/6. 1156—1158. o.
- Давыдов, Ю. Н.*: Труд и свобода. *Ism.*: Licskó György. 1964/1. 186—189. o.
- Descartes, R.*: Válogatott filozófiai művek. *Ism.*: Kalocsai Dezső. 1962/5. 784—787. o.
- Determinism and Freedom. In the Age of Modern Science. A Philosophical Symposium.* Ed. by Sidney Hook. *Ism.*: Földesi Tamás. 1961/1. 102—106. o.
- Диалектика — Теория познания. Историко-философские очерки.* (Под ред. Б. М. Кедров.) *Ism.*: Farkas János—Pfitzner György. 1966/1. 180—182. o.
- Dicke, G.*: Der Identitätsgedanke bei Feuerbach und Marx. *Ism.*: Bence György. 1965/2. 353—354. o.
- Dijksterhuis, E. J.—Serrurier, C.—Dibon, P. etc.*: Descartes et le cartesianisme hollandais. Études et documents. *Ism.*: Mátrai László. 1957/2—4. 430. o.
- Duns Scotus*: Philosophical Writings. *Ism.*: Zemplén Jolán. 1963/6. 1166. o.
- Dutt, P. R.*: Korunk történeti problémái. *Ism.*: Garai Károlyné. 1965/1. 149—151. o.
- Edel, A.*: Ethical Judgment. The use of Science in Ethics. *Ism.*: Makai Mária. 1966/4.
- Egyetemes filozófiatörténet.* *Ism.*: Pais István. 1964/1. 168—172. o.
- Ehrlich, W.*: Hauptprobleme der Wertphilosophie. *Ism.*: Vajda Mihály. 1962/1. 137—140. o.
- Einstein és a kozmikus világrend.* *Ism.*: Illy József. 1966/4. 711—713. o.
- Einstein tudományos munkáinak gyűjteményes kiadása.* *Ism.*: Illy József. 1966/5. 856—857. o.
- Eisenstein, Sz. M.*: A filmrendezés művészete. Válogatott tanulmányok. *Ism.*: Vitányi Iván. 1964/4. 781—782. o.
- Erdey-Gruz Tibor*: Az anyagszerkezet alapjai. *Ism.*: Horváth József. 1965/5. 764—768. o.
 — — Filozófiai tallózások a természettudományokban. *Ism.*: Szabó Gábor. 1966/1. 166—168. o.
- Фаталиев, Х. М.*: Марксизм-ленинизм и естествознание. *Ism.*: Müller Antal. 1964/1. 199—200. o.

- Филатова, А. Н.*: Некоторые вопросы теории понятия. *Ism.*: G. Havas Katalin. 1963/5. 998—999. o.
- Filová, E.*: Materializmus és idealizmus a biológiában. *Ism.*: Farkas István. 1966/1. 185—187. o.
- Философская энциклопедия. I.* *Ism.*: Katona Péter. 1961/6. 922—924. o.
- A filozófiai érvelésről.* *Ism.*: Nyíri János Kristóf. 1966/5. 859—862. o.
- Философские вопросы кибернетики.* *Ism.*: Benedikt Szvetlana. 1962/3. 423—426. o.
- Философские вопросы современного учения движения в природе.* *Ism.*: Fodor Lajos. 1964/4. 799—800. o.
- Философские вопросы современной физики.* Ред. И. З. Щокало. *Ism.*: Müller Antal. 1966/5. 857—859. o.
- Filozófiai tanulmányok.* *Ism.*: M. Zsigmond Anna. 1957/2—4. 408—411. o.
- A filozófia története. 1. köt.* *Ism.*: Pais István. 1958/1—2. 188—193. o.
- A filozófia története. 2. köt.* *Ism.*: Kuczik István. 1962/2. 267—270. o.
- Fischer E.*: A nélkülözhetetlen művészet. *Ism.*: Halász László. 1963/1. 159—161. o.
- — A romantika lényege. *Ism.*: Fodor Géza. 1965/6. 1080—1084. o.
- Fogarasi Béla*: Logika. 4. kiad. *Ism.*: Fogarasi Béla. 1958/3—4. 493. o.
- Földesi Tamás*: Az akaratszabadság problémája. *Ism.*: Farkas Endre. 1961/4. 611—618. o.
- Frank, Ph.*: Philosophy of Science. The link between Science and Philosophy. *Ism.*: Fogarasi Béla. 1957/2—4. 428—429. o.
- Фридендер, Г. Ф.*: К. Маркс и Ф. Энгельс и вопросы литературы. *Ism.*: Knopp András. 1965/2. 343—349. o.
- Frölich, C. W.*: Über den Menschen und seine Verhältnisse. *Ism.*: Rathmann János. 1964/4. 800—802. o.
- Füst Milán*: Látomás és indulat a művészetben. *Ism.*: Bence György. 1964/6. 1151—1156. o.
- Gaál Gábor*: Válogatott írások. *Ism.*: Hülvely István. 1966/6. 1037—1041. o.
- Гайденко, П. П.*: Экзистенциализм и проблема культуры. (Критика философии М. Гайденгера.) *Ism.*: Ágh Attila. 1964/5. 1029—1032. o.
- Гак, Г. М.*: Учение об общественном сознании в свете теории познания. *Ism.*: Földvári Tamás. 1963/2. 344—348. o.
- Garaudy, R.*: Dieu est mort. Etude sur Hegel. *Ism.*: Sipos János. 1963/4. 817—819. o.
- Generalization in the Writing of History: A Report of the Committee on Historical Analysis of the Social Science Research Council.* Ed. L. Gottschalk. *Ism.*: Benda Gyula. 1966/3. 572—574. o.
- Гердер, А. И.*: Избранные сочинения. *Ism.*: Rathmann János. 1962/5. 787—789. o.
- Geuonant, L.*: Galileo Galilei. *Ism.*: M. Zemplén Jolán. 1962/2. 270—272. o.
- Глезерман, Г.*: О законах общественного развития. *Ism.*: Volczer Árpád. 1961/4. 618—625. o.
- Грушин, Б. А.*: Очерки логики исторического исследования. *Ism.*: Balogh József. 1962/4. 598—600. o.
- Gurvitch, G.*: Dialectique et sociologie. *Ism.*: Tordai Zádor. 1963/4. 823—825. o.
- — Morale theorique et science des moeurs. *Ism.*: Makai Mária. 1963/3. 550—556. o.
- Gyeborin, A. M.*: Az újkor társadalmi és politikai tanai. *Ism.*: Sós Vilmos. 1960/2. 327—332. o.
- Gyermek- és ifjúságvédelem.* *Ism.*: Szabó András. 1963/2. 352—354. o.
- Händel, A.—Kneist, K.*: Kurzer Abriss der Logik. *Ism.*: M. Zsigmond Anna. 1962/5. 774—778. o.
- Hegedüs András*: A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság. *Ism.*: Sz. M. 1963/2. 339—344. o.
- Hegel, G. W. Fr.*: Előadások a filozófia történetéről. 1. köt. *Ism.*: S. V. 1959/1—2. 196—198. o.
- — A logika tudománya. 1—2. köt. *Ism.*: M—1. 1958/1—2. 202—203. o.
- — A szellem fenomenológiája. *Ism.*: Katona Katalin. 1962/4. 587—598. o.
- Heidegger, M.*: Zur Seinsfrage. *Ism.*: Fogarasi Béla. 1957/2—4. 430. o.
- Heisenberg, W.*: A mai fizika világképe. *Ism.*: Biró Gábor. 1958/1—2. 203—211. o.
- Heller Ágnes*: Csernisevskij etikai nézetei. Az értelmes önzés problémája. *Ism.*: Makai Mária. 1957/1. 169—178. o.
- Hermann István*: Sigmund Freud avagy a pszichológia kalandja. *Ism.*: Garai László. 1965/4. 729—734. o.
- Hesse, M. B.*: Models and Analogies in Science. *Ism.*: Altrichter Ferenc. 1965/2. 330—335. o.

- Hesse, M. B.*: Forces and Fields. *Ism.*: Altrichter Ferenc. 1966/2. 378—382. o.
- Хегешш, М. А.*: Мировоззрение венгерских революционных демократов (40-е годы XIX века). *Ism.*: Farkas János. 1965/1. 151—153. o.
- Hollitscher, Walter*: A természettudományos világgép. *Ism.*: Licskó György. 1962/3. 421—423. o.
- Holthussen, H. E.*: Avantgardismus und die Zukunft der modernen Kunst. *Ism.*: Földényi László. 1966/3. 565—568. o.
- Hoopes, Robert*: Right Reason in the English Renaissance. *Ism.*: Heller Ágnes. 1964/5. 1040—1041. o.
- Horkheimer, M.—Adorno, Th. W.*: A felvilágosodás dialektikája. *Ism.*: Almási Miklós. 1957/1. 163—169. o.
- Horowitz, I. L.*: Radicalism and the Revolt against Reason. The Social Theories of Georges Sorel with a translation of his essay on the decomposition of marxism. *Ism.*: Heller Ágnes. 1965/5. 909—915. o.
- Huisman, D.*: L'esthétique. *Ism.*: Halász László. 1962/3. 435—436. o.
- Huszár Tibor*: Fiatalkorú bűnözők. (Adalékok a fiatalkorú bűnözés problematikájához az 1950—1959. évek felmérései alapján.) *Ism.*: Vigh József. 1965/2. 327—330. o.
- Huyghe, R.*: L'art et l'âme. *Ism.*: Halász László. 1963/3. 557—559. o.
- Ibn Tufajl, Abu Bakr*: A természetes ember. *Ism.*: Lenkei László. 1962/5. 782—784. o.
- История социалистических учений. Сборник статей.* *Ism.*: Pataki Ferenc. 1964/3. 555—559. o.
- Jammer, Max*: Concepts of Space. — Concepts of Force. — Concepts of Mass in Classical and Modern Physics. *Ism.*: Illy József. 1963/6. 1152—1156. o.
- Janagida, Kendzuro*: Vívódásaim. — A szabadság filozófiája. *Ism.*: Tiba Imre. 1961/6. 929—934. o.
- Jánossy Lajos—Elek Tibor*: A relativitáselmélet filozófiai problémái. *Ism.*: Somogyi Antal. 1964/6. 1149—1151. o.
- Jarozslawszkij, M. J.*: A kommunisták és a vallás. *Ism.*: Somogyi János. 1960/1. 150—152. o.
- A játék mint esztétikai lehetőség.* *Ism.*: Hermann István. 1966/2. 354—357. o.
- Jersov, P.*: A színészi alkotás. 1—2. köt. *Ism.*: Dévényi Róbert. 1965/1. 146—149. o.
- Jünger, F. G.*: Sprache und Kalkül. *Ism.*: Fogarasi Béla. 1957/2—4. 430. o.
- Kazan, M. C.*: О прикладном искусстве. *Ism.*: Garai László. 1964/1. 176—181. o.
- — Лекции по марксистско—ленинской эстетике. I. Ч. Дialeктика эстетических явлений. *Ism.*: Garai László. 1965/1. 141—146. o.
- — Лекции по марксистско—ленинской эстетике. 2 Ч. Дialeктика искусства. *Ism.*: Mikecz Tamás: A művészet dialektikája. 1966/5. 852—856. o.
- Kahane, Ernest*: Az Élet nem létezik? *Ism.*: Mész László. 1966/2. 363—366. o.
- Капара, Jean*: La doctrine sociale de l'église et la marxisme. *Ism.*: Lenkei László. 1963/4. 825—827. o.
- Kanthack, Katharina*: Nicolai Hartmann und das Ende der Ontologie. *Ism.*: Redl Károly. 1964/1. 181—186. o.
- Категории материалистической диалектик.* *Ism.*: Selmeczi József. 1958/3—4. 484—493. o.
- Кедров, Б. М.*: О повторяемости в процессе развития. *Ism.*: Balogh József. 1962/1. 135—137. o.
- Келле, В. З.—Ковальзон, М. Й.*: Исторический материализм. *Ism.*: Farkas Endre. 1963/5. 985—989. o.
- Kelsen, Hans*: Aufsätze zur Ideologiekritik. *Ism.*: Hermann István. 1966/3. 570—572. o.
- Kínai filozófia. Ókor 1. köt.* *Ism.*: Lenkei László. 1963/4. 792—796. o.
- Kínai filozófia. Ókor 2. köt. Szöveggyűjtemény.* *Ism.*: Lenkei László. 1965/2. 361—364. o.
- Klaniczay Tibor*: Marxizmus és irodalomtudomány. *Ism.*: Hüvely István. 1965/6. 1075—1079. o.
- Klaus, Georg*: Jesuiten, Gott, Materia. (Des Jesuitenpaters Wetter Revolte wider Vernunft und Wissenschaft.) *Ism.*: Lukács József. 1958/3—4. 511—517. o.
- — Kibernetika és társadalom. *Ism.*: Székely Sándor. 1966/2. 370—375. o.
- — Kybernetik in philosophischer Sicht. *Ism.*: Székely Sándor. 1962/6. 950—953. o.
- Knowles, David*: The Evolution of Medieval Thought. *Ism.*: Hermann István. 1965/6. 1097—1099. o.
- Kocsis Ferenc*: Célszerűség az élővilágban és az istenhit. *Ism.*: Vereczkei Lajos. 1963/4. 796—798. o.
- Коган, Л. Н.*: Труд и красота. *Ism.*: Fukász György. 1965/2. 349—352. o.
- Копнин, П. В.*: Дialeктика как логика. *Ism.*: Katona Péter. 1963/2. 348—352. o.
- Kovács Endre*: A mai polgári történetírás. *Ism.*: Balogh József. 1963/4. 798—802. o.

- Kraft, Julius*: Von Husserl zu Heidegger. *Ism.*: M. Zsigmond Anna. 1959/3—4. 449—456. o.
- Kristeller, P. O.*: The Classics and Renaissance Thought. *Ism.*: Heller Ágnes. 1964/5. 1036—1037. o.
- Kropp, Gotthold*: Marx és Engels az oktatás és a termelőmunka összekapcsolásáról és a politikai képzésről. *Ism.*: Vas Ida. 1964/1. 190—191. o.
- Kulcsár Kálmán*: A jogszociológia problémái. *Ism.*: Szotáczi Mihály. 1962/1. 119—122. o.
- Кузнецов, Б. Г.*: Развитие физических идей от Галилея до Ейнштейна в свете современной науки. — Принцип относительности в античной, классической и квантовой физике. — Ейнштейн. *Ism.*: Illy József. 1964/5. 1027—1029. o.
- Lanczos, Cornelius*: Albert Einstein and the Cosmos World Order. *Ism.*: Illy József. 1966/4. 711—712. o.
- Landmann, Michael*: Die absolute Dichtung. Essays zu einer philosophischen Poetik. *Ism.*: Farkas János. 1965/6. 1085—1088. o.
- Лапин, Н. И.*: Борьба вокруг идейного наследия молодого Маркса. *Ism.*: Lieszkó György. 1964/3. 554—555. o.
- Launer, Henri*: Die sprache in der Philosophie Hegels mit besonderer Berücksichtigung der Ästhetik. *Ism.*: Konecz Ilona. 1965/2. 355—359. o.
- Лекторский, В. А.*: Проблема субъекта и объекта в классической и современной буржуазной философии. *Ism.*: Kiss János. 1966/1. 182—185. o.
- Léndárd Ferenc*: A problémamegoldó gondolkodás. *Ism.*: S. Molnár Edit. 1964/1. 172—175. o.
- Леонтьев, А. Н.*: Проблемы развития психики. *Ism.*: Vári Györgyné. 1964/6. 1164—1169. o.
- Lukács György*: Német realisták. *Ism.*: Mészáros Vilma. 1957/1. 151—159. o.
- Madarászné Zsigmond Anna*: A tiszta logika alapkérdései. Pauler Ákos logikája. *Ism.*: Vas Ida. 1966/4.
- Márkus György—Tordai Zádor*: Irányzatok a mai polgári filozófiában. *Ism.*: Vitányi Iván. 1965/5. 892—895. o.
- Marx—Engels* művei 1. köt. *Ism.*: Márkus György. 1957/2—4. 371—387. o.
- — művei 2. köt. *Ism.*: Sós Vilmos. 1959/1—2. 190—196. o.
- — művei 3. köt. *Ism.*: Balogh József. 1961/3. 441—444. o.
- — művei 4. köt. *Ism.*: Rózsahegyi Tiborné. 1960/3. 485—491. o.
- — művei 5—6. köt. *Ism.*: S. V. 1963/5. 982—985. o.
- A marxista filozófia alapjai.* *Ism.*: Pais István—Szigetvári Sándor. 1959/3—4. 431—436. o.
- Marxistische Philosophie und sozialistische Politik.* *Ism.*: Selmei József. 1960/2. 320—327. o.
- Mátrai László*: Gondolat és szabadság. *Ism.*: Buk Pál. 1962/5. 759—764. o.
- Mauer, Armand A.*: Medieval Philosophy. *Ism.*: Hermann István. 1965/6. 1097—1099. o.
- Meek, Ronald L.*: Tanulmányok a munkaértékelésről. *Ism.*: Sós Vilmos. 1960/1. 143—146. o.
- Meljuhin, Sz. T.*: A szerves természet fejlődési dialektikája. *Ism.*: Rózsahegyi Tiborné. 1962/2. 272—275. o.
- Mentovich Ferenc* válogatott írásai. *Ism.*: Rezső Margit. 1957/1. 159—162. o.
- Mészáros Vilma*: A mai francia regény. *Ism.*: Hermann István. 1966/5. 847—850. o.
- Micheli, Mario de*: Az avantgardizmus. *Ism.*: Timár Árpád. 1966/2. 357—360. o.
- A modern természettudomány filozófiai kérdései.* *Ism.*: Székely Sándor. 1960/4. 631—637. o.
- Morgan, Lewis H.*: Az ősi társadalom. *Ism.*: Pais István. 1961/6. 913—918. o.
- Мостепаненко, М. В.*: Материалистическая сущность теории относительности Ейнштейна. *Ism.*: Müller Antal. 1964/4. 792—795. o.
- Мышление и язык.* *Ism.*: Sós Vilmos. 1958/1—2. 197—199. o.
- Nádor György*: Spinoza műhelyében. *Ism.*: Orzsi Zoltán. 1964/2. 405—407. o.
- — A természettörvény fogalmának kialakulása. *Ism.*: Makai Mária. 1957/2—4. 400—408. o.
- Nagel, Ernest*: The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation. *Ism.*: Bence György. 1965/1. 129—138. o.
- Naville, Pierre*: Vers l'automatisme sociale? *Ism.*: Tordai Zádor. 1964/5. 1042—1045. o.

- Nemes Tihamér*: Kibernetikai gépek. *Ism.*: Székely Sándor. 1963/3. 532—534. o.
- Németh Lajos*: Csontváry. *Ism.*: Timár Árpád. 1965/6. 1072—1075. o.
- Neumann János*: A számológép és az agy. *Ism.*: Székely Sándor. 1965/2. 335—338. o.
- — Válogatott elbádások és tanulmányok. *Ism.*: Ruzsa Imre. 1966/2. 360—363. o.
- Новик, И. Б.*: Кибернетика. *Ism.*: Lakó László. 1964/5. 1024—1026. o.
- Nowicki, A.*: Wykłady o krytyce religii. *Ism.*: M-y. 1964/1. 200—202. o.
- Ockham, William*: Philosophical Reasoning. *Ism.*: Zemplén Jolán. 1963/6. 1166. o.
- Очерк диалектики живой природы*. *Ism.*: Kovács László. 1964/4. 789—792. o.
- Osinov, Г. В.*: Современная буржуазная социология. *Ism.*: Földvári Tamás. 1965/6. 1094—1096. o.
- — A technika és a társadalmi haladás. *Ism.*: Garai László. 1960/1. 139—142. o.
- Основы научного атеизма*. *Ism.*: Kovács Klára. 1962/4. 601—603. o.
- Ovszjannikov, M. F.*: Hegel filozófiája. *Ism.*: Herédi István. 1962/3. 426—429. o.
- Passmore, John*: Philosophical Reasoning. *Ism.*: Nyíri János Kristóf. 1966/5. 859—862. o.
- Pataki Ferenc*: Az utópista szocializmus pedagógiája. A marxizmus pedagógiájának előtörténetéhez. *Ism.*: Földes Éva. 1963/3. 541—543. o.
- Parsons, T.—Smelser, N. J.*: Economy and Society. *Ism.*: Varga Károly. 1962/5. 768—774. o.
- Pavlov, Todor*: A dialektikus materialista filozófia és a szaktudományok. *Ism.*: Rudas János. 1959/3—4. 436—440. o.
- Planck, Max*: Válogatott tanulmányok. *Ism.*: Müller Antal. 1966/3. 568—570. o.
- Plehanov, G. V.*: Irodalom és esztétika. Válogatott tanulmányok. *Ism.*: Zoltai Dénes. 1963/4. 811—817. o.
- — A vallásról. *Ism.*: S. J. 1962/1. 127—130. o.
- Пономарев, Я. А.*: Психология творческого мышления. *Ism.*: Altrichter Ferenc. 1964/4. 782—786. o.
- Проблемы логики научного познания*. *Ism.*: Altrichter Ferenc. 1965/5. 903—909. o.
- Protaszenya, P. F.*: A tudat eredete. *Ism.*: Bérczfai Lajosné. 1960/2. 335—336. o.
- Protaszenko, Z. M.*: A marxista-leninista filozófia története periodizálásának elvei. *Ism.*: Horváth József. 1958/3—4. 504—509. o.
- Pseudo—Longinos*: A fenségről. *Ism.*: Földényi László. 1965/6. 1090—1093. o.
- Pszichológiai tanulmányok*. 1—4. köt. *Ism.*: Garai László és Solymosi Antalné. 1963/2. 320—329. o.
- Radin, Paul*: The Primitive Religion. *Ism.*: Lenkei László. 1963/1. 157—159. o.
- Randall, J. G.*: The School of Padua and the Emergence of Modern Science. *Ism.*: Heller Ágnes. 1964/5. 1039—1040. o.
- Rased Hoszein-Alí*: Do filszufe sargh va gharb. *Ism.*: Hekhamaneshi Keykhosrow. 1963/4. 820—823. o.
- Read, Herbert*: A modern festészet. *Ism.*: Szabó Julia. 1966/4. 698—702. o.
- Rényi Alfréd*: Dialógusok a matematikáról. *Ism.*: Sós Vilmos. 1966/1. 169—171. o.
- Rice, F.*: The Renaissance Idea of Wisdom. *Ism.*: Heller Ágnes. 1964/5. 1037—1038. o.
- Розентал, М. М.*: Принципы диалектической логики. *Ism.*: R. T. 1962/1. 131—134. o.
- Rózsa György*: A társadalomtudományi kutatás és a tudományszervezés tájékoztatási problémái. *Ism.*: Farkas János. 1966/1. 173—175. o.
- Rozsin, V. P.*: Bevezetés a marxista szociológiába. *Ism.*: Földvári Tamás. 1963/5. 993—998. o.
- Rubinstein, Sz. L.*: Gondolkodáslélektani vizsgálatok. *Ism.*: Márkus György. 1960/1. 146—150. o.
- — Lét és tudat. *Ism.*: Tóth Sándor. 1958/3—4. 468—484. o.
- Russel, Bertrand*: Why I am not a Christian? *Ism.*: Lukács József. 1959/3—4. 446—449. o.
- Руткевич, М. И.*: Диалектический материализм. *Ism.*: Horváth József. 1961/1. 92—95. o.
- Saint-Simon, Claude Henri*: Válogatott írásai. *Ism.*: Szabó Imre. 1964/4. 778—781. o.
- Sambursky, S.*: The Physical World of the Greeks. — The Physical World of Late Antiquity. *Ism.*: Illy József. 1964/4. 795—799. o.
- Sáni László*: Válogatott írásai. *Ism.*: Rezső Margit. 1957/1. 159—162. o.
- Sándor Pál*: Aristoteles logikája. *Ism.*: M. Zsigmond Anna. 1958/3—4. 493—498. o.
- Schmidt, Gerhart*: Von Wesen der Aussage. *Ism.*: Tamás György. 1957/2—4. 432—433. o.
- Segal, Jacob*: A dialektikus módszer a biológiában. *Ism.*: Vereczkei Lajos. 1963/6. 1140—1143. o.
- Selsam, Howard*: Mi a filozófia? *Ism.*: Pfitzner György. 1964/5. 1033—1035. o.
- Selye János*: Életünk és a stress. *Ism.*: Vereczkei Lajos. 1965/5. 897—901. o.
- Siskin, A. F.*: A marxista etika alapjai. *Ism.*: Pelle József. 1965/3. 549—552. o.

- The *Social Sciences in Historical Study: A Report of the Committee on Historiography*. Ed. H. G. I. Aitken. (Social Science Research Council Bulletin. 65.) *Ism.*: Benda Gyula. 1966/3. 572—574. o.
- Штейнман, Р. Я.*: Пространство и время. *Ism.*: Illy József. 1964/3. 566—568. o.
- Stuckenschmidt, H. H.*: Neue Musik. 2. *Ism.*: Pernye András. 1963/6. 1157—1159. o.
- Шугайлин, А. В.*: Борьба материализма с идеализмом в квантовой механике. *Ism.*: Müller Antal. 1964/5. 1022—1024. o.
- Szabó András György*: A törvény és az ember. *Ism.*: Simonovits Istvánné. 1964/3. 570—573. o.
- Szabó Gábor*: A modern atomfizika néhány filozófiai problémájáról. *Ism.*: Müller Antal. 1964/4. 776—778. o.
- Szabó Imre*: A jogszabályok értelmezéséről. *Ism.*: F. T. 1962/1. 123—127. o.
- Szabó Kálmán*: A szocialista tervszerűség elméleti kérdései. *Ism.*: Szabó András György. 1961/5. 817—824. o.
- Szamos Rudolf*: Barakkváros. *Ism.*: Szántó Miklós. 1961/2. 256—257. o.
- Szij Rezső*: Várpalota. *Ism.*: Szántó Miklós. 1961/2. 253—256. o.
- Ситников, Е. М.*: Проблема «Отчуждения» в буржуазной философии и фальсификаторы марксизма. *Ism.*: Agh Attila. 1963/5. 989—993. o.
- Szpirkin, A.*: A tudat eredete. *Ism.*: Vajda Mihály. 1961/6. 918—922. o.
- Стойков, А.*: Критика абстрактного искусства и его теории. *Ism.*: Nagy Zoltán. 1966/1. 187—188. o.
- Свидерский, В. И.*: Некоторые особенности развития в объективном мире. *Ism.*: Müller Antal. 1966/2. 375—378. o.
- — Tér és idő. *Ism.*: Farkas János. 1960/2. 332—335. o.
- Tamás György*: A tudomány meghatározás. *Ism.*: Szigetvári Sándor. 1962/2. 260—263. o.
- Tanulmányok a korai vallásos hiedelmek kérdéséről*. *Ism.*: Márkus Mária. 1960/1. 135—139. o.
- Tarján Rezső*: Kibernetika. *Ism.*: Székely Sándor. 1965/3. 543—546. o.
- Taube, Mortimer*: Computers and Common Sense. The Myth of Thinking Machines. *Ism.*: Székely Sándor. 1964/3. 560—566. o.
- Theory and Practica in Historical Study: A Report of the Committee en Historiography*. (Social Sciences Research Council Bulletin. 54.) *Ism.*: Benda Gyula. 1966/3. 572—574. o.
- Thomson, George*: Studies in Ancient Greek Society. 2. vol.: The First Philosophers. *Ism.*: Simon Endre. 1958/3—4. 498—504. o.
- Tőkői Ferenc*: A kínai filozófia. Ókor. 1. köt. *Ism.*: Lenkei László. 1963/4. 792—796. o.
- Toőkín, B. P.*: Az elméleti biológia és Bauer Ervin munkássága. *Ism.*: Mészáros Béla. 1964/5. 1019—1022. o.
- Törő Imre—Csaba György—Acs Tamás*: A biológia és az orvostudomány egyes filozófiai problémáiról. *Ism.*: Kovács László. 1965/1. 113—117. o.
- Touraine, A.*: L'évolution du travail ouvrier aux usines Renault. *Ism.*: Széman Istvánné. 1963/6. 1159—1164. o.
- Tudomány és emberiség*. *Ism.*: Bóna Ervin. 1965/1. 105—113. o.
- Тугаринов, В. П.*: Соотношение категорий диалектического материализма. *Ism.*: Lick József. 1958/1—2. 193—196. o.
- Угринович, Д. М.*: О специфике религии. *Ism.*: Somogyi János. 1962/6. 954—956. o.
- Ужетов, А. И.*: Dolgok, tulajdonságok, viszonyok. *Ism.*: Székely Sándor. 1966/6. 1041—1044. o.
- Újfalussy József*: A valóság zenei képe. A zene művészi jelentésének logikája. *Ism.*: Vitányi Iván. 1963/6. 1133—1137. o.
- Universals of Language*. *Ism.*: Pap Mária. 1966/4. 708—714. o.
- Varga Tamás*: Matematikai logika kezdőknek. *Ism.*: Székely Sándor. 1961/2. 258—260. o.
- Vigh József*: A fiatalok bűnözés és a társadalom. *Ism.*: Péteri Viktória. 1965/5. 895—896. o.
- A világ csodák nélkül*. Szerk. Lukács József. *Ism.*: Sólyom Mihály. 1964/1. 175—176. o.
- Vincze László—Vincze Flóra*: Testalkat és jellem. *Ism.*: Rudas János. 1965/1. 117—121. o.
- Вислабоков, А. Д.*: О диалектике прогресса познания природы и кибернетика. *Ism.*: Lakó László. 1966/2. 366—370. o.
- Vitányi Iván*: A könnyű műfaj. *Ism.*: Fodor Géza. 1966/4. 691—698. o.
- — A tánc. *Ism.*: Körtvélyes Géza. 1964/3. 550—554. o.
- Волгин, В. П.*: Сен-Симон и Сен-Симонизм. *Ism.*: Szabó Imre. 1964/3. 559—560. o.
- — Развитие общественной мысли во Франции в XVIII века. *Ism.*: Buk Pál. 1961/1. 106—111. o.

- Вопросы логики. *Ism.*: G. Havas Katalin. 1959/1—2. 205—208. o.
 Выготский, Л. С.: Психология искусства. *Ism.*: Kiss János. 1966/3. 560—565. o.
 Wald, H.—Apostol, P.: Problème de logica. *Ism.*: T. Gy. 1957/2—4. 411—412. o.
 Wallon, H.: A gyermek lelki fejlődése. *Ism.*: S. Molnár Edit. 1959/1—2. 202—205. o.
 Wells, H. K.: Pavlov és Freud. *Ism.*: Rudas János. 1963/5. 999—1005. o.
 Whinrow, G. J.: The Naturalphilosophy of Time. *Ism.*: Simonovits Istvánné. 1962/5. 778—782. o.
 Wiedeburg, Paul: Der junge Leibniz. Das Reich und Europa. 2. Bd. *Ism.*: Simonovits Istvánné. 1964/1. 195—198. o.
 Wiora, Walter: Die vier Weltalter der Musik. *Ism.*: Újfalussy József. 1963/1. 161—164. o.
 Wüthgenstein, L.: Logika-filozófiai értekezés. *Ism.*: Földesi Tamás. 1964/4. 774—776. o.
 Wright, G. H.: The Logic of Preference. *Ism.*: Nyíri János Kristóf. 1966/1. 190—193. o.
 О закономерностях возникновения и развития социалистического общества. *Ism.*:
 Volezer Árpád. 1963/2. 336—339. o.
 M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. *Ism.*: Müller Antal. 1966/1. 171—172. o.
 Зиновьев, А. А.: Философские проблемы многозначной логики. *Ism.*: Sós Vilmos. 1965/1. 123—129. o.
 Zoltay Vilmos: Miért szép a szép? *Ism.*: Zoltai Dénes. 1963/2. 329—334. o.
 Zoltai Dénes: Világnézeti nevelés és vallásos világnézet. 1. köt. *Ism.*: Vajda Mihály. 1962/2. 265—267. o.
 Zrinszky László: Makarenko etikai nézetei. *Ism.*: Pelle József. 1965/1. 121—123. o.
 Журавлев, В. В.: Марксизм—ленинизм об относительной самостоятельности общественного сознания. *Ism.*: Agh Attila. 1964/4. 786—789. o.

A magyar filozófiai irodalom bibliográfiája

- Az 1960. évi — —. Összeáll.: Tordai Zádor. 1961/1. 143—144. o.
 Az 1961. évi — —. Összeáll.: Tordai Zádor. 1962/2. 302—303. o.
 Az 1962. évi — —. Összeáll.: Tordai Zádor. 1963/4. 827—828. o.
 Az 1963. évi — —. Összeáll.: K. I. 1964/4. 804—805. o.
 Az 1964. évi — —. Összeáll.: K. I. 1965/3. 555—556. o.
 Az 1965. évi — —. Összeáll.: P. S. 1965/5. 863—864. o.

A külföldi filozófiai irodalom válogatott bibliográfiája

- Az 1957. évi — —. Összeáll.: Márkus Mária. 1958/1—2. 213—221. o.
 Az 1958. évi — —. Összeáll.: Márkus Mária. 1959/3—4. 478—494. o.
 Az 1959. évi — —. Összeáll.: Márkus Mária. 1. r. 1961/1. 134—143. o.; 2. r. 1961/2. 277—286. o.
 Az 1960. évi — —. Összeáll.: V. M. 1962/2. 279—301. o.
 Az 1961. évi — —. Összeáll.: Vajda Mihály. 1. r. 1962/3. 440—451. o.; 2. r. 1962/6. 959—965. o.
 Az 1962. évi — —. 1963/6. 1167—1182. o.
 Az 1963. évi — —. Összeáll.: Kovácsné Tóth Ilona. 1965/2. 365—381. o.
 Az 1964. évi — —. Összeáll.: Kovácsné Tóth Ilona. 1965/5. 1101—1117. o.
 Az 1965. évi — —. Összeáll.: Kovácsné Tóth Ilona. 1966/5. 865—885. o.
 Filozófiai bibliográfia (A magyarországi könyvtárak új szerzeményei 1966 első félévében) Összeáll.: Csillag Lászlóné. 1966/6. 1048—1080. o.

FOLYÓIRATISMERTETÉSEK

Rövidítések

A	= Aufbau	M	= Mind
ADAKP	= Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Philosophiegeschichte	MPSz	= Magyar Pszichológiai Szemle
		NC	= La Nouvelle Critique
		P	= La Pensée
		PN	= Philosophia Naturalis
		PPR	= Philosophy and Phenomenological Research
Aph	= Archiv für Philosophie	PS	= Philosophy of Science
ARS	= Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie	PWS	= Periodikum für Wissenschaftlichen Sozialismus
BJPS	= The British Journal for the Philosophy of Science	Py	= Philosophy
CC	= Cahiers du Communisme	R	= Ratio
CF	= Cercetari Filozofice	RF	= Revista de Filosofie
D	= Dialectica	Ri	= Rinascita
DZfP	= Deutsche Zeitschrift für Philosophie	RP	= Revue Philosophique
E	= Einheit	RPr	= Rudé Pravo
EA	= Elliniki Arisztera	SF	= Studia Filozoficzne
EG	= Ekonomiceseszkaja Gazeta	SFC	= Slovensky Filozoficky Casopis
ÉKME TK	= Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei	SGWB	= Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge
ÉPh	= Les Études Philosophiques	SP	= Studia Philosophica, Svájc
ET	= Epiteóriszi Tehnisz	SS	= Science and Society
Et	= Ethics	SuF	= Sinn und Form
FC	= Filozoficky Casopis	TF	= Trudi po Filozofii, Tartu
FN	= Filozofskie Nauki	VF	= Voproszű Filozofii
JAAC	= The Journal of Aesthetics and Art Criticism	VA	= La Vie et l'Art
JHI	= Journal of the History of Ideas	VIMK	= Vesztnik Isztorii Mirovoj Kulturü
JP	= The Journal of Philosophy	VLU	= Vesztnik Leningradzkogo Universzitetä
K	= Kommuniszt	W	= Word
LCC	= La Civitta Cattolica		

A FOLYÓIRATISMERTETÉSEK ÖSSZESÍTÉSE

- 1958/¹⁻².221—258, ³⁻⁴.517—532. o.
 1959/¹⁻².210—230, ³⁻⁴.456—478. o.
 1960/¹.152—170, ².336—348, ³.491—505. o.
 1961/¹.111—133, ².263—277, ³.444—459, ⁴.626—640, ⁶.934—958. o.
 1962/¹.141—151, ².276—278, ³.437—440, ⁴.604—610, ⁵.790—795, ⁶.966—971. o.
 1963/¹.165—173, ².355—357, ³.560—562, ⁴.829—832, ⁵.1006—1022, ⁶.1183—1186. o.
 1964/¹.203—206, ².408—412, ³.574—601, ⁴.806—816, ⁵.1046—1049, ⁶.1170—1172. o.
 1965/¹.154—160, ².382—383, ³.557—562, ⁵.920—923, ⁶.1100—1101. o.
 1966/¹.194—197, ³.575—576. o.

Kovácsné Tóth Ilona: A magyar közkönyvtárakban megtalálható kurrens filozófiai periodikák. 1964/3. 574—601. o.
Kulcsár Kálmán: A „Demográfia” a szociológus szemével. 1962/6. 966—971. o.
Ludassy Mária: A Korunk négy évfolyamáról 1966/5. 886—893. o.

*

- Abdülđaev, T.*: Vita a természet dialektikájáról mint önálló filozófiai tudományról. (VF 1964/4.) 1965/1. 154—156. o. (á.a.)
Achinstein, P.: Teoretikus terminusok és részleges interpretáció. (BJPS 1963/54.) 1964/6. 1171—1172. o. (a.f.)
Acton, H. B.: A vallás marxista—leninista elmélete. (R 1957/58/2.) 1959/3—4. 470—471. o.
Ajdukiewicz, K.: A megalapozás problémája. (SF 1963/2.) 1964/4. 812. o. (t.t.)
Aldrich, V. C.: Képes jelentés, képszerű gondolkodás és Wittgenstein aspektus-elmélet. (M 1958/1.) 1958/1—2. 252. o.
Alekszandrov, A. D.: A relativitáselmélet filozófiai tartalma és jelentősége. (VF 1959/1.) 1959/3—4. 457—458. o.
Alexander, Peter: Elmélet-felépítés és elmélet-igazolás. (BJPS 1958/33.) 1958/3—4. 530. o.
Althusser, Louis: „A fiatal Marxról”. (P 1961/96.) 1961/3. 455—456. o.
Arhangelszkij, L. M.: Az erkölcsi meggyőződés, az erkölcsi érzelmek és szokások nevelése. (VF 1960/5.) 1960/3. 492—493. o.
Arnault, J.: Három megjegyzés az algíri kérdésről. (NC 1958/97—98.) 1959/1—2. 222—223. o.
Arzakanyjan, C. G.: Kultúra és civilizáció: elméletének és történetének problémái. (VIMK 1961/3.) 1961/6. 943—944. o.
Aszejev, J. A.: A neopozitivizmus gnoszeológiai sajátossága. (VLU 1961/11.) 1962/1. 147—148. o. (v.m.)
Aszkinadze, Ja. F.: Az idő lényegének kérdéséhez. (VF 1961/3.) 1961/4. 626—627. o.
Aszmusz, V. F.: Az elmélet és a gyakorlat viszonya Bacon filozófiájában. (FN 1961/4.) 1962/4. 606—607. o. (t.t.)
— — A közvetlen ismeret kérdése Hegel filozófiájában. (FV 1962/9.) 1963/6. 1183. o. (t.t.)
— — A szabadság és szükségszerűség dialektikája Fichte filozófiájában. (FN 1963/5.) 1964/4. 810. o. (á.a.)
Bahúov, M. S.: Az okság problémája a szociológiában és a funkcionális kritikája. (VF 1963/9.) 1964/4. 806—807. o. (á.a.)
Baran, P.: Kapitalizmus és irracionális. (VF 1960/6.) 1961/1. 111—112. o.
Barjonet, André: A munkásosztály realitása. (NC 1959/110.) 1960/1. 165. o.
Bazarov, I. P.: A kvantummechanika statisztikus törvényszerűségeinek természetéről. (VF 1958/11.) 1959/1—2. 216. o.
Begiasvili, A. F.: Marx „kritikusa” — Karl Popper. (VF 1958/3.) 1958/1—2. 233. o.
Benot, Yves: Guinea a terv jegyében. (P 1960/94.) 1961/2. 271—272. o.
Bergner, D.: A katolicizmus és a jobboldali szocializmus Nyugat-Németországban. (VF 1961/9.) 1962/1. 147. o. (v.m.)
— — A protestantizmus és a burzsoá ideológia válsága. (VF 1963/6.) 1964/1. 205—206. o. (á.a.)
Bihovszkij, B. E.: Bridgman operacionális. (VF 1958/2.) 1958/1—2. 229—230. o.
— — A filozófia területén megnyilvánuló két tábor harcának néhány sajátossága a jelen korban. (K 1961/1.) 1961/2. 266—267. o.
Bírálat a filozófia és a természettudományok viszonyának pozitivistá felfogásáról. (DZFP 1958/5.) 1959/3—4. 463—464. o.
Birjukov, B. V.: Az automatizálás és a társadalom. (VIMK 1959/4.) 1960/2. 342. o.
— — Hogyan keletkezett és fejlődött a matematikai logika? (VF 1959/7.) 1959/3—4. 461. o.
Bíró Gábor—Sárközi József: Fizikaoktatás — világnézeti nevelés. (ÉKME TK 1964/6.) 1965/6. 1100. o. (m.a.)
Bogomolov, A. Sz.: R. W. Sellars evolúciós naturalizmusa és a dialektikus materializmus. (VF 1959/3.) 1959/3—4. 459. o.
Bohr, Niels: Kvantumfizika és filozófia. (VF 1964/8.) 1965/3. 557—558. o. (f.j.)
Bonnot, W. B.: Instrumentalizmus és relativitás. (BJPS 1958/32.) 1958/1—2. 253. o.
Boulier—Fraissinet, Jean: Bizalmatlanság és racionális gondolkodás. (P 1961/97.) 1961/6. 952. o.

- Bouvier, Robert*: Determinizmus és törvény. (SP 1957/17.) 1958/1—2. 255—256. o.
- Branszkij, V. P.*: Az indukció és a verifikáció objektív tartalma. (VF 1965/1.) 1965/5. 920—921. o. (a.f.)
- Bru, Ch. P.*: Festészet és filozófia. (ÉPh 1963/2.) 1964/4. 815—816. o. (k.j.)
- Brutyán, G. A.*: A paralogizmus, a szofizma és a paradoxon. (VF 1959/1.) 1959/3—4. 456—457. o.
- Brutenc, K. N.*: A kolonializmus apológiája vagy Hans Kohn „nacionalizmus elmélete”. (VF 1959/2.) 1958/1—2. 230—231. o.
- Buch-Brown, Albert*: A tudós válasza Ruskinnak. (JAAC 1958/3.) 1958/1—2. 254. o.
- Büchel, V.*: A kvantumfizika és a kritikai realizmus. (PN 5. köt. 1.) 1959/3—4. 475—476. o.
- Buhr, Manfred*: Kritikai megjegyzések Ernst Bloch „A remény elve” c. főművéhez. (DzFp 1960/4.) 1960/3. 496. o.
- — A német egzisztencializmus és az ideológia refaszizálása Nyugat-Németországban. (VF 1962/12.) 1963/4. 830—831. o. (á.a.)
- Bujov, L. P.*: Az egyéni tudat és formálásának feltételei. (VF 1963/5.) 1963/6. 1184. o. (á.a.)
- Bunge, Mario*: Az indukció helye a tudományban. (PS 1960/3.) 1960/3. 503—504. o.
- Butenko, A. P.*: Nemzeti kommunizmus, a burzsoázia szellemi fegyvere. (VF 1958/6.) 1958/3—4. 517—518. o.
- — A szocialista forradalom lenini elmélete és a mai revizionizmus. (VF 1960/4.) 1960/2. 341—342. o.
- Can Si-jun*: A szocialista termelési mód alapvető ellentmondásáról. Vita. (VF 1958/11.) 1959/1—2. 216. o.
- Casanova, L.*: A Francia Kommunista Párt és az értelmiség. Tíz év tapasztalatai. (CC 1958/4.) 1958/3—4. 524. o.
- Cereteli, Sz. B.*: Az igazság dialektikus természetének lenini értelmezése. (VF 1960/4.) 1960/2. 340—341. o.
- Cerf, Walter*: Pszichoanalízis és a realiztikus dráma. (JAAC 1958/3.) 1958/1—2. 254. o.
- Cerny, J.*: Jiri Procházka és törvénye a természet polaritásáról. (FC 1958/1.) 1959/3—4. 466. o.
- Chauveau, Henri*: Az egyház, a nemzeti érdek és a béke. (CC 1959/11.) 1960/1. 163. o.
- Chesneaux, J.*: Az ázsiai termelési mód. (P 1964/ápr.) 1965/1. 157—159. o. (k.j.)
- Cihák, A.—Valenta, Z.*: A szocialista munkabrigád-mozgalom néhány elméleti kérdéséről. (FC 1960/6.) 1961/2. 268. o.
- La Civitta Cattolica* 1958. 2. 3. és 6. szám. 1959/3—4. 477—478. o.
- Cogniot, Georges*: Az egyház és az iskola. (CC 1959/11.) 1960/1. 163. o.
- — Ellentétek egy szubjektivistai zseni elmélettel szemben. (P 1957/76.) 1958/1—2. 242. o.
- Cornforth, Maurice*: Látszat és lényeg. (VF 1960/7.) 1961/1. 115—116. o.
- Cornu, A.*: Marx Károly és a francia forradalom (1841—45). (P 1958/81.) 1959/1—2. 226—227. o.
- Cotton, Eugène*: Gondolatok a materializmusról és a természettudományokról. (Vitaindító cikk.) (NC 1958/94.) 1958/3—4. 525—526. o.
- Csagin és Harcsev*: A termelőerők és a termelési viszonyok kategóriáiról. (VF 1958/2.) 1958/1—2. 224. o.
- A család és a lakáskérdés. Cikkgyűjtemény. (CC 1961/2.) 1961/2. 269—270. o.
- Cserkasin, P. P.*: A vallás társadalmi gyökerei. (VF 1958/6.) 1958/3—4. 518—519. o.
- Cserkovec, V. N.*: A gazdasági törvények tudatos felhasználása a szocialista társadalomban. (VF 1964/7.) 1965/1. 156—157. o. (á.a.)
- Dambuyant, Marinette*: Az ősi civilizációk és az ész első lépései. (P 1960/94.) 1961/2. 272—274. o.
- Darmangeat, Jacques Rebersat*: Költők és filozófusok Spanyolországban. (P 1957/76.) 1958/1—2. 243. o.
- Dautry, Jean*: Cuvillier: Emberek és ideológiák 1840-ben. (P 1957/76.) 1958/1—2. 243. o.
- — Robespierre közöttünk. (P 1957/76.) 1958/1—2. 243. o.
- Demos, Raphael*: Részben ilyen és részben nem ilyen. (M 1959/1.) 1959/3—4. 473—474. o.
- Desanti, J. T.*: Gramsci, az emberiség funkcionáriusa. (P 1958/78.) 1958/1—2. 248. o.
- Desné, Roland*: A művészi alkotás kérdéséhez. (P 1958/77.) 1958/1—2. 246. o.
- Dieter, Bergner*: Az általánosról és a különösről a párt politikájában. A NSZEP V. kongresszusának egyik filozófiai alapkérdéséről. (E 1958/9.) 1959/1—2. 217. o.
- Dorfless, Gillo*: Művészet és közönség. Nevelés a kölcsönös egyetértésre. (JAAC 1958/jún.) 1958/3—4. 531. o.

- Drobnyickij, O. G.*: Intuitivista irányzat a mai amerikai burzsoá etikában. (FN 1962/2.) 1963/2. 358—359. o. (t.t.)
- — A marxista etika kötelesség kategóriájának kérdéséhez. (VF 1960/9.) 1961/1. 122—123. o.
- Duclos, J.*: A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet problémái. (CC 1958/1.) 1958/1—2. 239—240. o.
- Ducuing, J.*: Az orvostudomány a szocialista országokban és a másik oldalon. (P 1957/76.) 1958/1—2. 242. o.
- Easton, Lloyd D.*: Empirizmus és etika Dietzgennél. (JHI 1958/jan.) 1958/3—4. 532. o.
- Erőtsük a természettudomány és a filozófia szövetségét.* (VF 1959/3.) 1959/3—4. 458—459. o.
- Fagone, Virgilio*: A Camus és az abszurd műalkotás. (LCC 1958/I. 18.) 1959/3—4. 476. o.
- Fedorenko, N. T.*: Természetfilozófiai eszmék a régi kínai irodalomban. (VF 1961/6.) 1962/1. 142—143. o. (t.t.)
- Feibleman, James K.*: A filozófiák szociális alkalmazkodásáról. Et 1960/2. 1960/2. 347—348. o.
- Ferrator Mora, José*: Az értelmiség a mai társadalomban. (BJPS) 1960/1. 169. o.
- Feyerabend, Paul K.*: Az indukció problémájáról. (JP 1964/12.) 1965/3. 560—561. o. (M—y)
- Figueres, L.*: Lenin műveinek 25. kötetéről. Néhány tanulság a bolsevikoknak 1917 október előestéjén folytatott tevékenységéből. (CC 1958/1.) 1958/1—2. 240. o.
- Filoszofszkie Nauki* 1962/2. 276. o. (J.)
- A filozófiai revizionizmus ellen. (VF 1958/10.) 1959/1—2. 212—213. o.
- A filozófusok nemzetközi kapcsolatainak erősítéséért és fejlesztéséért. (VF 1958/2.) 1958/1—2. 223—224. o.
- Finkelstein, S.*: Dewey pragmatikus esztétikájának társadalmi tartalma. (VF 1962/3.) 1963/1. 165—166. o. (t.t.)
- Fischer Ernst*: A valóság misztifikációja. (SuF 1958/1.) 1958/1—2. 239. o.
- Fock, Vladimir*: Az új elméletek episztemológiai kritikája. (P 1960/91.) 1960/3. 501—503. o.
- Fok, V. A.—Bohr, Niels*: Vita Niels Bohrral. — Kvantumfizika és filozófia. (VF 1964/8.) 1965/3. 557—558. o. (f.j.)
- Foster, W. Z.*: Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának válsága és a megoldás útja. 1. r. (CC 1958/2.) 1958/1—2. 241. o.; 2. r. (CC 1958/3.) 1958/1—2. 241—242. o.
- Francev, Ju. P.*: A szocialista kollektívizmus és az egyéniség formálása. (VF 1961/5.) 1961/6. 935—936. o.
- Fridlender, G. M.*: A realizmus problémái Marx K. és Engels F. munkáiban. (VF 1958/3.) 1958/1—2. 232. o.
- Fris, A. Sz.*: A szocialista dolgozó kollektíva szerepe a társadalmi viszonyok fejlődésében. (VF 1963/10.) 1964/4. 808—809. o. (á.a.)
- Frolov, I. T.*: A biológiai rendszerek modellezésének ismeretelméleti problémái. (VF 1961/2.) 1961/3. 447—448. o.
- — Determinizmus és teleológia. Az organikus célszerűség problémájának filozófiai interpretációjáról a modern biológiában. (VF 1958/2.) 1958/1—2. 225. o.
- — A faji kiválasztás és a célszerűség. (DzFP 1959/4.) 1960/1. 160. o.
- Furstner, H.*: Scheler szerelemfilozófiája. (SP 1957/17.) 1958/1—2. 256. o.
- Gacon, Jean*: Plehanov aktualitása. (P 1958/70.) 1958/3—4. 527—528. o.
- Gajdenko, P. P.*: Heidegger „fundamentális ontológiája” mint a filozófiai irracionalizmus megalapozásának formája. (VF 1963/2.) 1963/5. 1010—1011. o. (á.a.)
- — Heidegger történelemfilozófiája és a burzsoá romantizmus. (VF 1962/4.) 1963/2. 355—356. o. (t.t.)
- Gak, G.*: Kommunizmus és személyi tulajdon. (K 1961/1.) 1961/2. 267. o.
- Garadzsa, V. I.*: A hit és tudás problémája a tomizmusban. (VF 1963/9.) 1964/4. 807—808. o. (á.a.)
- Garandy Roger*: Az egyház, a katolicizmus és a nemzeti függetlenségi mozgalmak. (CC 1959/11.) 1960/1. 162. o.
- — Henri Lefebvre új könyvéről: Bevezetés a marxizmusba vagy bevezetés a revizionizmusba? (CC 1958/4.) 1958/3—4. 524—525. o.
- — Az „ifjú Marx” problémájáról. (CC 1961/2.) 1961/2. 270—271. o.
- — A katolikus egyház, a demokrácia és a munkásosztály. (CC 1958/11.) 1959/1—2. 222. o.
- — A marxizmus — kritikai filozófiája. (NC 1959/109.) 1960/1. 164—165. o.

- Gisselbrecht, André*: Az értelmiség és a munkásmozgalom. (NC 1959/110.) 1960/1. 165—166. o.
- — A német példa. Történelmi megjegyzések a fasizmusról. (NC 1958/99.) 1959/1—2. 225—226. o.
- Glassen, Peter*: Az erkölcsi ítéletek ismeretadó jellegéről. (M 1959/1.) 1959/3—4. 474. o.
- Gluskov, V. M.*: Gondolkodás és kibernetika. (VF 1963/1.) 1963/5. 1007—1008. o. (k.a.)
- Goddard, L.*: Igaz és bizonyítható. (M 1958/1.) 1958/1—2. 250. o.
- Goldschmidt, V.*: Természeti állapot és „szerződés” Hegel filozófiájában. (RP 1964/1.) 1965/1. 159—160. o. (k.j.)
- Golovin, L. L.—Oparin, N. V.*: „Az általános jólét társadalmá” vagy a svéd „szocializmus”. (VF 1960/6.) 1960/3. 494. o.
- Gonseth, F.*: A geometria és a tér problémája c. művéhez. A szerző kommentárja. (SP 1957/17.) 1958/1—2. 256—257. o.
- Gorjacseva, A. I.*: Közvélemény és társadalom-pszichológia. (TF 1962/6.) 1963/5. 1015—1016. o. (á.a.)
- Gorszkij, B. P.*: A formállogikai és dialektikus azonosság problémája. (VF 1960/8.) 1961/1. 116—117. o.
- Gortari, Elías de*: Áramlatok a jelenlegi mexikói filozófiában. (DZfP 1958/4.) 1959/1—2. 219. o.
- Gosztjejeva, J. I.*: Az atomról szóló tanítás a Vajsezsika rendszerében. (VF 1959/7.) 1959/3—4. 460—461. o.
- Gott, V. Sz.—Pereturin, A. F.*: A „kölcsonhatás”-kategória és a Pauli-elv a fizikában. (VF 1964/3.) 1964/5. 1047—1048. o. (a.f.)
- Gottschalk, R.*: Darwin és a szociáldarwinizmus. (DZfP 1959/4.) 1960/1. 159—160. o.
- Grigorjan, V. T.*: Kant kultúrfilozófiája. (VIMK 1959/3.) 1959/3—4. 462—463. o.
- Gropp, R. O.*: A marxista dialektikus logikának mint kategóriák rendszerének kérdéséhez. (VF 1959/1.) 1959/3—4. 458. o.
- Grusin, B. A.*: A fejlődési folyamat objektív struktúrája elemzésének kísérlete. (VF 1961/2.) 1961/3. 449—450. o.
- — Marx és a történelmi kutatás jelenkori módszerei. (VF 1958/3.) 1958/1—2. 231—232. o.
- Guenther és Schrot*: Jean-Pierre Vernant: A nemzetközi kutatások. 2. köt. Ókori rab-szolgaság. (P 1958/77.) 1958/1—2. 246. o.
- Gulian, K. I.*: „Goethe munkásságának dialektikájáról.” (VF 1958/3.) 1958/1—2. 234. o.
- — A marxista etika és az érték problémája. (VF 1962/1.) 1962/4. 604—605. o. (á.a.)
- — A történelem értelme és törvényszerűsége Hegelnél. (CF 1961/1.) 1961/3. 454—455. o.
- Guliga, A. V.*: Herder, Kant esztétikai elméletének kritikusa. (VF 1958/9.) 1959/1—2. 211. o.
- — A XVIII. századi német filozófiának materialista tendenciái. (SGWB 1958/1.) 1958/1—2. 238. o.
- Gumnyickij, G. K.*: Az alapvető etikai kategóriák kérdéséhez. (FN 1963/1.) 1963/5. 1011—1012. o. (k.a.)
- Gvisianyi, D. M.*: A business amerikai szociológiája — a „menedzserizmus”. (VF 1961/5.) 1961/6. 937—938. o.
- Gyeborin, A. M.*: G. W. Leibniz mint szociális gondolkodó. (VF 1961/3.) 1962/1. 141—142. o. (t.t.)
- — Robert Owen utópista kommunizmusa és a chartista mozgalom. (VIMK 1959/6.) 1960/2. 342—343. o.
- Hajkin, Ja. Z.*: Az erkölcsi tudat tárgya. (TF 1962/6.) 1963/5. 1016—1017. o. (á.a.)
- Hampshire, Stuart és Hart, H. L. A.*: Elhatározás, szándék és bizonyosság. (M 1958/1.) 1958/1—2. 249—250. o.
- Harcsev, A. G.*: A szocialista család erkölcsi lényegéről. (VF 1961/1.) 1961/2. 264—265. o.
- Heisenberg, W.*: Max Planck és az atomról szóló tanítások alapvető filozófiai kérdései. (VF 1958/11.) 1959/1—2. 215. o.
- Hennemann, Gerhard*: A modern atomfizika ismeretelméleti-ontológiai problematikájához. (SP. 1957/17.) 1958/1—2. 257. o.
- Hesse, M. B.*: Elméletek, szótárak és a megfigyelés. (BJPS 1958/33.) 1958/3—4. 529—530. o.
- Hidaseli, S. V.*: A középkori filozófia alapvető kérdésének jellemzéséhez. (FN 1961/2.) 1961/6. 942. o.
- Hirszowicz, M.*: Tudomány és ideológia. (SF 1959/4.) 1960/1. 157—158. o.
- Hodges, B. C.*: A társadalomfilozófia elsorvadása. (PPR 1965/jún.) 1966/3. 575—576. o.

- Hörnig, H.*: A társadalomtudományok magasabb alkotó színvonaláért. (E. 1961/3.) 1961/3. 451—452. o.
- Horowitz, Louis* válasza R. de Jouvenel kritikájára. (P 1957/76.) 1958/1—2. 243. o.
- Hörz, H.*: A munka új társadalmi jellege és a szocialista munkaerőkölsre való nevelés. (DZfP 1961/6.) 1961/6. 947. o.
- Houet, R.*: A szocializmus, a kapitalizmus és a technikai haladás. (CC 1958/2.) 1958/1—2. 240—241. o.
- Hruza, I.*: A filozófia a féligazságok tükrében — avagy újítás és misztifikáció. (RPr 1964/máj. 22.) 1965/2. 382. o. (s.j.)
- Hutten, E. H.*: Fizika és biológia. (BJPS 1960/42.) 1961/1. 132—133. o.
- Hürlimann, Kasper*: Az erkölcsi kellés axiológiai megalapozás. (SP. 1957/17.) 1958/1—2. 257—258. o.
- Imbriotis, J.*: A modern görög kultúra értékeinek kritikája. (EA 1963/3.) 1965/1. 157. o. (m.p.)
- — „Napjaink erkölcsi válsága és akik fölötte siránkoznak.” (ET 1961/73—74.) 1962/4. 609—610. o. (v.t.)
- Ivanov, P. L.*: Az esztétikum két formája az objektív valóságban. (VF 1962/12.) 1963/5. 1006—1007. o. (f.l.)
- Jacob, Horst*: Létez-e második ipari forradalom. (DZfP 1958/4.) 1959/1—2. 218—219. o.
- Jahot, O. O.*: Determinizmus és statisztika. (VF 1958/10.) 1959/1—2. 213—214. o.
- — A szociológiai kutatások és a statisztika néhány elméleti kérdése. (VF 1963/5.) 1964/4. 806. o. (á.a.)
- Janagida, Kendzuro*: A mai japán filozófia. (VF 1958/7.) 1958/3—4. 521—522. o.
- Janovszkaja, Sz. A.*: A tudományos fogalmak analízisének problémái és a legújabb neopozitivizmus. (VF 1961/6.) 1961/6. 938—939. o.
- Jaspers, Karl* — bonni államfilozófus a nép szabadsága és a nemzeti újraegyesítés ellen. (E 1961/2.) 1961/3. 451. o.
- Jegidesz, P. M.*: A marxista etika az élet értelméről. (VF 1963/8.) 1964/2. 408—409. o. (á.a.)
- Jegorov, A. G.*: Az esztétikai revizionizmus ellen. (VF 1958/9.) 1959/1—2. 210. o.
- Joanisian, A. R.*: Restif de la Bretonne és az utópikus kommunizmus. (P 1958/78.) 1958/1—2. 248—249. o.
- Joja, A.* — *Klaus, G.*: Az azonosságelv kettős értékéről. — Néhány megjegyzés az azonosságelv kettős értékét tárgyaló cikkhez. (DZfP 1962/11.) 1963/6. 1185—1186. o. (v.i.)
- Joja, A.*: A dialektika és a logika kezdetei. (CF 1960/4.) 1961/1. 124—125. o.
- Jourdain, Francis*: A művészi zseni kérdéséről. Válasz Georges Cogniot-nak. (P 1958/77.) 1958/1—2. 246. o.
- — Vita. A művészi alkotás problémája. Levél Roland Desnéhez. (P1958/78.) 1958/1—2. 249. o.
- — és *Desné, Roland*: A művészi alkotás problémájáról. (A Pensée előző számaiban folytatott vita összegezése és lezárása.) (P 1958/82.) 1959/3—4. 468—469. o.
- Jouvenel, Renaud de*: Az esztétika kérdéséhez. (P 1958/77.) 1958/1—2. 246. o.
- Jovcsuk, M.*: A filozófiatörténet néhány metodológiai problémájáról. (VF 1959/11.) 1960/1. 155—156. o.
- — A munkásosztály kulturális és technikai fejlődése a Szovjetunióban. (VF 1960/7.) 1961/1. 114—115. o.
- Kagan, M. Sz.*: A művészet nemzeti sajátosságának kérdéséhez. (VF 1958/1.) 1958/1—2. 222—223. o.
- Kammari, M. D.*: A tudománynak az ideológiától való „megszabadulásáról” alkotott revizionista mitosz. (VF 1958/7.) 1958/3—4. 520—521. o.
- Kapp, R. O.*: Ockam „borotvája” és a fizikai tudomány egységesítése. (BJPS 1958/32.) 1958/1—2. 252. o.
- — A tér. (BJPS 1959/37.) 1960/1. 168—169. o.
- Kaulbauch, F.*: Szemléletesség a klasszikus és modern fizikában. (PN 5. köt./1.) 1959/3—4. 475. o.
- Kausanszkij, P. L.*: A történelmi folyamat baptista koncepciójának kritikája. (FN 1961/4.) 1962/2. 277—278. o. (T.T.)
- Kedrov, B. M.*: Friedrich Engels és elődeinek nézetei a tudományok osztályozásáról. (DZfP 1961/7.) 1962/1. 148—149. o. (m.t.)
- — A jelenkori természettudomány dialektikus vonásai. (FN 1961/2.) 1961/6. 940—941. o.
- — A társadalomtudományok osztályozása. (RF 1965/5.) 1966/1. 195—196. (b.e.)

- Kedrov, B. M.*: A „természetes” és a „mesterséges” kategóriái az emberi megismerésben és az emberi praxisban. (VF 1958/11.) 1959/1—2. 214—215. o.
- — A természettudomány történetének dialektikus logikai általánosításáról. (VF 1960/1.) 1960/2. 338—339. o.
- — A történelmi és a logikai tudományos megismerés fejlődésében. (VF 1960/12.) 1961/2. 263. o.
- — A tudományos felfedezések módszeres elemzésének tapasztalatai. (VF 1960/5.) 1960/3. 491—492. o.
- Kennick, William E.*: Téves alapon áll-e a hagyományos esztétika? (M 1958/267.) 1959/1—2. 228—229. o.
- Kibernetika* — filozófia — társadalom. Az Einheit szerkesztőségének tudományos tanácskozásáról. (1961. ápr. 14.) (E 1961/7.) 1961/6. 949—950. o.
- Kielanowski, T.*: A szükségtelen szenvedés problémája. (SF 1963/2.) 1964/4. 812—813. o. (t.t.)
- Klappholtz, K.*: Értékítéletek és közgazdaságtan. (BJPS 1964/aug.) 1965/3. 558—559. o. (b.gy.)
- Klaus, G.*: Az ember-gép szimbiózis szociológiájához. (DZfP 1962/7.) 1963/1. 172—173. o. (zs.a.)
- — Néhány megjegyzés az azonosságelv kettős értékét tárgyaló cikkhez. Joja, A.: Az azonosságelv kettős értékéről. (DZfP 1962/11.) 1963/6. 1185—1186. o. (v.i.)
- — Sematikus és alkotó szellemi munka a kibernetika szempontjából. 1. r. (DZfP 1961/2.) 1961/3. 453—454. o.
- — A technikai logika filozófiai jelentőségéről. (DZfP 1961/8.) 1962/1. 149—150. o. (m.t.)
- — és *Wittich, D.*: A gyakorlat és a megismerés viszonyának egyes kérdéséről. (DZfP 1961/11.) 1962/3. 437—438. o. (M.T.)
- Kogan, L. N.—Rutkevics, M. N.—Szulcsenko, K. M.*: A szovjet filozófiatörténet második kötete. (VF 1958/3.) 1958/1—2. 233—234. o.
- Kolman, A.*: A természettudományok fejlődésének törvényszerűségéről. (FC 1960/3.) 318—325. o. 1961/4. 637—638. o.
- A kommunista építés feladatainak alkotó megoldása. (VF 1958/3.) 1958/1—2. 231. o.
- Kon, I. S.*: A szociológia tárgyának kérdéséhez. (DZfP 1961/1.) 1961/2. 269. o.
- Kopnyin, P. V.*: A dialektika és a gondolkodás ellentmondásai. (VF 1958/7.) 1958/3.—4. 522. o.
- — Az eszme és szerepe a megismerésben. (VF 1959/9.) 1960/1. 152—153. o.
- — A gondolkodás fogalma és a kibernetika. (VF 1961/2.) 1961/3. 448—449. o.
- — A tudományos kutatás logikája és a tudományos kutatás logikájának alapfogalmai. (VF 1964/3.) 1964/5. 1046—1047. o. (b.gy.)
- Korch, H.*: Megjegyzések a determinizmus fogalmához. (DZfP 1961/7.) 1961/6. 947—948. o.
- Korjukin, V. I.—Lobasztov, Ju. P.*: A természeti, a mesterséges és a kibernetika. (FN 1963/1.) 1963/5. 1012—1014. o. (k.a.)
- Körner, S.*: Deduktív egységesítés és idealizáció. (BJPS 1964/56. XIV. vol.) 1964/5. 1048—1049. o. (a.f.)
- Kornyievszkij, R. P.*: A szocializmus alapvető ellentmondása kategóriájának kérdéséhez. (VF 1958/2.) 1958/1—2. 228—229. o.
- Kovaljov* cikke. (P 1958/77.) 1958/1—2. 247. o.
- Kozjutinszkij, V. V.*: A kozmikus testek fejlődési iránya. (FN 1961/4.) 1962/4. 607—608. o. (r.i.)
- Kozmínszkij*, : Arnold Toynbee történelmi filozófiája. (A 1958/2.) 1958/3—4. 523—524. o.
- Kraft, Julián*: Az etika racionális és empirikus elemei. (R 1960/2.) 1961/6. 956—957. o.
- Kriegel-Valrimont, M.*: A kommunisták és a parlamentáris demokrácia jövője. (CC 1958/3.) 1958/1—2. 241. o.
- Krieger, Leonard*: Történelem és törvény a 17. században: Pufendorf. (JHI 1960/2.) 1960/3. 504—505. o.
- Krivokorítova, R. V.*: A kémiában a XX. században felfedezett új anyagrészecskék filozófiai jelentősége. (VF 1958/1.) 1958/1—2. 221—222. o.
- Kronrod, Ja. A.*: A politikai gazdaságtan néhány módszertani kérdése. (VF 1962/5.) 1963/1. 168—169. o. (á.a.)
- Kucserenko, G. A.*: A realizmus módszeréről. (VF 1961/3.) 1961/4. 629—630. o.
- Kudrna, J.*: Machiavelli állampolitikai és történelmi nézeteihez. (FC 1960/4. 554—585. o.) 1961/4. 639. o.

- Kulagina, O. Sz.—Kaluzsnyin, L. A.—Ivanov, V. V.*: A gépi fordítás kulturális jelentősége. (VIMK 1961/3.) 1961/6. 945—946. o.
- Kuo Mo-zso*: Az ókori Kína rabszolga gazdasága. (P 1958/77.) 1958/1—2. 246. o.
- Kurella, Alfred*: Az etika elméletéhez. Régi polémia Ernst Bloch-hal. (DZFP 1958/4.) 1959/1—2. 220—221. o.
- Kurszanov, G.—Rozenal, M.*: A mai burzsoá esztétika néhány irányzata. (K 1961/3.) 1961/3. 444—445. o.
- Kuznyecov, I. V.*: Miben van igaza és miben hibázik Heisenberg. (VF 1958/11.) 1959/1—2. 215—216. o.
- Labérenne, Paul*: Izydora Domszkanak: S. A. Eddington természetfilozófiája. (P 1957/76.) 1958/1—2. 242—243. o.
- Landé, Alfred*: A dualizmustól az egységig a kvantummechanikában. (BJPS 1959/37.) 1960/2. 347. o.
- Lapin, N. I.*: Hegel filozófiájának első Marx által kifejtett kritikája. (K. Marx „A hegeli jogfilozófia bírálatahoz” c. kéziratáról.) (VF 1959/1.) 1959/3—4. 457. o.
- Larsen, R. E.*: A polaritás elve Morris Cohen filozófiájában. (JHI 1959/4.) 1960/1. 167—168. o.
- Lavallée, Léon*: Technikai haladás és gazdasági versenyek. (NC 1958/97—98.) 1959/1—2. 223. o.
- Lazon, André*: Hérakleitos (töredékek) és F. Engels (Ludwig Feuerbach) párhuzamos olvasásakor. (P 1961/97.) 1961/6. 951—o.
- Lebegyev, T.*: A fizika és a technika. (EG 1961/szept. 18.) 1962/3. 439—440. o. (V.M.)
- Lehmann, Gerhard*: Kant elmélete a tulajdonról. (ADAKP 1957/5.) 1959/3—4. 470. o.
- Leiter, Louis H.*: Egy probléma Franz Kafka Falusi doktorának elemzése kapcsán. (JAAC 1958/3.) 1958/1—2. 254. o.
- Lektorszkij, V. A.—Szadovszkij, V. N.*: A rendszerkutatások alapelveiről (Bertalanffy „általános rendszerelméletének” problémái). (VF 1960/8.) 1961/1. 117—118. o.
- Lemos, R. M.*: Érzékelés, észlelés és az adott. (R 1964/1.) 1965/2. 382—383. o. (k.i.)
- Lénárd Ferenc—S. Molnár Edit*: A tevékenység értelmezése a materialista pszichológiában. (MPSz 1962/4.) 1963/4. 829—830. o. (v.i.)
- Lenk, K.*: A pozitivistá ideológiáiban. (D 1962/3.) 1964/2. 411—412. o. (b.gy.)
- Leontyev, A. N.*: Az emberi pszichikum szociális természetéről. (VF 1961/1.) 1961/2. 266. o.
- Limanceva, Sz. N.*: Az esztétikum természetének kérdéséhez. (FN 1961/1.) 1961/4. 633—634. o.
- Liszenko, T. D.*: A materialista biológiáért. (VF 1958/2.) 1958/1—2. 225—227. o.
- Ljubinszkaja, A. N.*: A művészi módszer és stílus viszonyának problémája a lenini visszatükrözési elmélet fényében. (FN 1960/4.) 1961/4. 631—632. o.
- Ljubutyin, K. N.*: Az antropológiai alapelv a XIX—XX. század idealista német filozófiájában. (FN 1963/5.) 1964/4. 810—811. o. (á.a.)
- Lübbe, Herman*: Az újkantianizmus és a marxizmus politikai elmélete. (ARS 1958/3.) 1959/1—2. 227. o.
- Lurcat, Francois*: A dialektikus materializmus és a fizika. (NC 1958/97—98.) 1959/1—2. 223—224. o.
- Mácha, K.*: Az egyén univerzalisztikus felfogásának bírálatahoz. (FC 1958/4.) 1959/3—4. 466—467. o.
- Malrieu, Ph.*: Henri Wallon és a pszichológia fejlődésének iránya. (NC 1959/108.) 1960/1. 163—164. o.
- Mamardasvili, M. K.*: A dialektika egzisztencialista felfogásának kritikájához. (VF 1963/6.) 1964/1. 203—204. o. (á.a.)
- — A filozófiatörténet, mint a megismerés története kutatásának néhány kérdése. (VF 1959/12.) 1960/2. 337. o.
- Manzin, A. Sz.*: A tartalom és forma kölcsönös kapcsolatának kérdése az „elemi” élő részecskéknél. (VF 1958/3.) 1958/1—2. 237—238. o.
- Marx, K.*: A funkció fogalmának kérdéséhez. (VF 1958/11.) 1959/1—2. 216. o.
- Massin, Jean*: A művészi alkotás problémái. (VA 1961/89.) 1961/6. 955—956. o.
- Maszlín, A. N.*: A szovjet szocialista kultúra kialakítása és néhány sajátos kérdése. (VF 1958/3.) 1958/1—2. 233. o.
- R. Maublanc* emlékezete. (P 1960/90.) 1960/3. 497—498. o.
- Meek, R. L.*: Értékitételek a közgazdaságtanban. (BJPS 1964/aug.) 1965/3. 558. o. (b.gy.)
- Micha, K.—Mikovszky, V.*: Lenin hagyatéka korunk számára. (FC 1960/3. 305—317. o.) 1961/4. 637. o.

- Miet, E.*: Wilhelm Weitling — a korai német proletariátus első teoretikusa. (FN 1961/4.) 1962/2. 276—277. o. (T.T.)
- Mihalov, C.*: Bíráltó megjegyzések a pszichoanalizmus „filozófiájáról”. (VF 1958/3.) 1958/1—2. 236—237. o.
- Milhau, Jean*: A tudomány és a misztérium. (NC 1960/117.) 1960/3. 497. o.
- Miller, Reinhold*: Franz Loeser és a marxista etika. 1—2. (DZfP 1959/1., 3.) 1959/3—4. 464—465. o.
- Minaszjan, A. M.*: A tartalom és a forma kategóriája és kölcsönhatásuk. (VF 1962/6.) 1963/3. 560—561. o. (á.a.)
- Miszlicsenko, A. G.*: A szabadság egzisztencialista felfogásának kritikája. (VF 1963/10.) 1964/4. 809. o. (á.a.)
- A *miszticizmus* fenomenológiai szemlélete és a gyermekkori élmények. (PPR 1961/márc.) 1961/3. 458—459. o.
- Mlynár, Z.*: Lenin gondolatai a parlamentarizmus leküzdéséről és saját történelmi tapasztalataink. (FC 1960/6. 843—863. o.) 1961/4. 639—640. o.
- Mohite, Vir Uotamrao*: Ateizmus az indiai filozófiában. (VF 1959/7.) 1959/3—4. 460. o.
- Mönke, W.*: Az „igazi szocializmus” az 1840-es évek Németországában. (SF 1959/5.) 1960/2. 343—344. o.
- Mordzsinszkaja, J. D.*: A kapitalizmus apologetikája szocialista mezben. (VF 1958/3.) 1958/1—2. 235—236. o.
- Morgan, Douglas N.*: A politikai akció igazolása. (Et 1960/okt.) 1961/3. 457—458. o.
- Morrison, P. G.*: Az ok és okozat részleges azonosságáról. (BJPS 1960/41.) 1961/1. 132. o.
- Msvenijeradze, V. V.*: A szemantikus filozófia a szubjektív idealizmus kifejezőmódja. (DZfP 1961/8.) 1962/1. 150—151. o. (m.t.)
- Mueller, Gustav E.*: Filozófia a XX. századi amerikai regényben. (JAAC 1958/jún.) 1958/3—4. 530—531. o.
- Müller Werner*: A szabadságfogalommal való imperialista visszaélés. (Theodor Litt szabadságfelfogásának társadalmi funkciója.) (E 1959/10.) 1960/1. 158—159. o.
- Munkásosztály és középosztályok.* (W. Rochet, G. Mury stb.) (CC 1960/7—8.) 1961/1. 131—132. o.
- Munro, Thomas*: „Naturalizmus” a filozófiában és az esztétikában. (JAAC 1960/4.) 1961/2. 275—276. o.
- — Újabb fejlemények az amerikai esztétikában. (JAAC 1964/2.) 1965/5. 922—923. o. (t.á.)
- Muravjov, Je. F.—Dmitrijev, Ju. V.*: A vallási maradványok tanulmányozásának és leküzdésének konkrét voltáról. (VF 1961/3.) 1961/4. 627—628. o.
- Mury, Gilbert*: A falusi klerikalizmus és a termelőeszközök átalakulása. (CC 1959/11.) 1960/1. 161—162. o.
- — A filozófia körképe. 1—2. r. (P 1958/77., 78.) 1958/1—2. 244—246. és 247—248. o.
- Myers, C. M.*: A megjelenés meghatározott és meghatározható módjai. (M 1958/1.) 1958/1—2. 250—251. o.
- Najdenov, V. Sz.*: Az anyagi érdekelttség elve — a kommunizmus építésének elve. (VF 1962/5.) 1963/1. 167—168. o. (á.a.)
- Narszkij, I. Sz.*: A filozófia tárgyára vonatkozó neopozitivistá tanítás értékeléséhez. (FN 1960/1.) 1960/3. 495—496. o.
- — A neopozitivistá ismeretelmélet alapelveinek bírálata. (VF 1962/1.) 1962/5. 792—793. o. (r.t.)
- — A neopozitivismus igazság kritériumának bírálata (a verifikáció problémája). (VF 1959/9.) 1960/1. 153—154. o.
- — A neopozitivismus igazságkritériumának bírálata. A verifikáció problémája. (2. rész.) (VF 1960/9.) 1961/1. 120—121. o.
- — Tradíciók a filozófia történetében. (VF 1961/6.) 1961/6. 939. o.
- Németh Ferenc—Roller Béla*: Az erő fogalma oktatásunkban. — A tartók statikájának problémaköre és módszerei. (ÉKME TK 1964/6. X. köt.) 1965/6. 1100—1101. o. (m.a.)
- Novik, J. B.*: A világ egységének problémája a XVIII. sz. végi — XIX. sz. eleji német idealizmusban. (FN 1961/3.) 1961/6. 942—943. o.
- Novikov, N. V.*: A „társadalmi cselekvés elméletének” ideológiai értelme. (FN 1961/4.) 1962/4. 608—609. o. (r.i.)
- Nyikolajev, I. V.*: Az „anyag” kategóriája fejlődésének alapvető szakasza. (VF 1958/2.) 1958/1—2. 229. o.
- — A szocialista államiság átfejlődése kommunista társadalmi öngazgatássá. (VF 1960/12.) 1961/2. 263—264. o.

- Ojzerman, T. I.*: A dialektikus materializmus és az ismeretelmélet, a logika és a dialektika egybeesésének hegeli koncepciója. (VF 1958/1.) 1958/1—2. 222. o.
- — A fiatal Marx nézeteinek újabb meghamisítási kísérletéről. (VF 1963/6.) 1964/1. 204—205. o. (á.a.)
- — Marx filozófiai tanításának meghamisítása az irracionizmus álláspontjáról. (VF 1958/3.) 1958/1—2. 232—233. o.
- — és *Okulov, A.*: A IV. Nemzetközi Szociológiai Kongresszus eredményeiről. (VF 1959/12.) 1960/2. 337—338. o.
- Okulov, A. F.*: Lenin harca a revizionizmus ellen, a marxista elmélet tisztaságáért. (VF 1958/7.) 1958/3—4. 521. o.
- Omeljjanovszkij, M. E.*: V. I. Lenin és a modern fizika filozófiai kérdései. (VF 1958/1.) 1958/1—2. 221. o.
- Orcel, J.*: Frédéric Joliot-Curie gondolatai és tevékenysége. A tudomány emberi értéke és a tudós felelőssége. (P 1959/87.) 1960/1. 166—167. o.
- Pahomov, B. J.*: A kvantummechanika oksági problémáiról. Vita Demkov cikkével. (VF 1958/9.) 1959/1—2. 211—212. o.
- Pantin, I. K.*: A pozitívizmus kritikája az orosz materialista filozófiában. (A XIX. sz. 40-es éveitől a 80-as évekig.) (VF 1961/1.) 1961/3. 445—447. o.
- Parkinson, Thomas*: Intimség és személytelenség, mint a modern költészet aspektusa. (JAAC 1958/3.) 1958/1—2. 255. o.
- Pavlov, T.*: Automaták, élet, tudat. (FN 1963/1.) 1963/5. 1014—1015. o. (k.a.)
- — Skolasztika és empirizmus. Tükrözélmélet és hieroglifaelmélet. (VF 1961/7.) 1962/1. 143. o. (k.a.)
- Perelman, Ch.*: Önevidencia és bizonyítás. (Py 1958/127.) 1959/1—2. 228. o.
- Periodikum für wissenschaftlichen Sozialismus* 1958/1. Újtípusú folyóirat. 1959/1—2. 227. o.
- Perlo, Victor*: A tudományos-technikai forradalom társadalmi következményei. (VF 1959/11.) 1960/1. 154—155. o.
- Permjakov, Sz. M.*: Szubjektivista esztétikai tendenciák. (VF 1961/5.) 1961/6. 936—937. o.
- Petrachik, A.*: A humanizmus problémája Marx első írásaiban. (P 1961/96.) 1961/3. 456—457. o.
- Petras, James*: Ideológia és az Egyesült Államok politikatudósai. (SS 1965/8.) 1966/1. 196—197. o. (k.é.)
- Pincsik, L. T.*: Az érzelmi ráhatás tényezőjének szerepéről a vallási maradványok leküzdésének folyamatában. (FN 1961/2.) 1961/6. 941—942. o.
- Platkovszkij, V. V.*: A szocialista államról szóló lenini tanítás és korunk problémái. (VF 1960/4.) 1960/2. 339—340. o.
- Platonov, G. V.*: Charles Darwin elméletének filozófiai jelentősége. (VF 1959/12.) 1960/2. 336—337. o.
- Plavius, G.*: Forster esztétikai nézetei. (VF 1962/1.) 1962/5. 794. o. (t.t.)
- Podkorjov, G. A.*: A történet és az elmélet összefüggése a megismerésben. (VF 1958/10.) 1959/1—2. 213. o.
- Pogoszjan, E. A.*: Társadalmi-kulturális problémák a modern neofreudizmusban. (VIMK 1961/3.) 1961/6. 945. o.
- Polikarov, A.*: A mai idealista filozófia elleni harc egyes kérdései. (DZIF 1961/11.) 1962/3. 438. o. (M.T.)
- Polisensky, Josef*: Comenius és kora. (P 1958/77.) 1958/1—2. 244. o.
- Popelová, J.*: A marxista etika tárgya, felfogása és helye a tudományokban. (FC 1960/4. 495—514. o.) 1961/4. 638—639. o.
- Popova, I. M.*: A burzsoá szociológia pszichologizmusának társadalmi bázisáról. (VF 1961/3.) 1961/4. 630—631. o.
- Popovics, M. V.*: A jelentés és az értelem problémájának filozófiai aspektusa. (VF 1962/12.) 1963/4. 831—832. o. (k.a.)
- Popper, Karl R.*: A tapasztalati tudomány és a metafizika lehetőségéről. 1—2. rész. (Kant és a tapasztalati tudomány lehetősége. A filozófiai elméletek megcáfolatatlanságáról.) (R 1957—58/2.) 1959/3—4. 471—472. o.
- Poulain, Jean Claude*: Az egyház és a munkásosztály. (CC 1959/11.) 1960/1. 161. o.
- Prenant, Lucie*: Leibniz, Descartes kritikusa (Yvon Belaval). (P 1961/97.) 1961/6. 953—954. o.
- Prenant, Marcel*: A tudományos fejlődés mai problémái Franciaországban. (P 1958/77.) 1958/1—2. 244. o.
- Puzikov, P. D.*: A dolgok minőségeinek különböző rendűségéről. (VF 1960/9.) 1961/1. 123—124. o.

- Rader, Melvin*: A művész mint outsider (kívülálló). (JAAC 1958/3.) 1958/1—2. 253—254. o.
- Redlow, G.—Ullrich, H.*: A marxizmus—leninizmus ideológiai offenzívája Németországban. (DZfP 1961/4.) 1961/6. 846. o.
- Rescher, N.*: Előrelátás és magyarázat. (BJPS 1958/32.) 1958/1—2. 253. o.
- Reznjikov, A. O.*: A jelek szerepe a megismerés folyamatában. (VF 1961/8.) 1962/1. 145—146. o. (v.m.)
- Richter, K.—Laitke, H.*: A kémia tárgyának meghatározásához. (DZfP 1962/10.) 1963/5. 1021—1022. o. (b.e.)
- Rochet, W.*: A párt parlamenti munkájának színvonala és a mai helyzet követelményei. (CC 1958/3.) 1958/1—2. 241. o.
- Rödel, Kurt*: Az alapvető ellentmondás Németországban és az NSzEP politikája ennek megoldására. (DZfP 1960/6.) 1961/1. 126. o.
- Roeder, E. v.*: Pszeudoszillogizmusok Hegel Fenomenológiájában. (APh 1963/1—2.) 1964/2. 409—410. o. (k.i.)
- Roelens, Rodolphe*: Az „emberi kapcsolatok” elméletének divatja. (P 1960/94.) 1961/2. 274. o.
- Rohan, R.*: A bürokratizmus kérdésének vitájához. (FC 1960/1. 1—29. o.) 1961/4. 635—636. o.
- Röhler, G.*: A hipotézis, a modellképzet és az elmélet ismeretelméleti jelentőségéről a kémiában. (DZfP 1962/10.) 1963/5. 1019—1020. o. (b.e.)
- Roller Béla*: A tartók statikájának problémaköre és módszerei. (ÉKME TK 1964/6. X. köt.) 1965/6. 1100—1101. o. (m.a.)
- Romanell, Patrick*: Prolegomenák a naturalista esztétikához. (JAAC 1960/4.) 1961/2. 276—277. o.
- Rubinszkij, Ju. I.*: A technokrácia elmélete Franciaországban. (VF 1960/9.) 1961/1. 121—122. o.
- Ruin, Hans*: A szép fogalmának átalakulásai. (JAAC 1958/jún.) 1958/3—4. 531. o.
- Rutkevics, M. N.*: A gyakorlat-kritérium dialektikus jellege. (VF 1959/9.) 1960/1. 153. o. — — és *Kogan, L. N.*: A konkrét szociológiai kutatás módszeréről. (VF 1961/3.) 1961/3. 628—629. o.
- Saiselin, Rémy G.*: Buffon, stílus és gentlemenek. (JAAC 1958/3.) 1958/1—2. 254. o.
- Sarikov, I. Sz.*: A termelőerők és termelési viszonyok közti ellentmondás — a szocializmus alapvető ellentmondása. Vitacikk. (VF 1958/10.) 1959/1—2. 214. o.
- Schaff, A.*: A nem-éles kifejezések és pontossá tételük határai. (SF 1960/1.) 1961/1. 126—127. o.
- Schöneburg, Karl Heinz*: A politikai katolicizmus, mint az imperialista reakció ideológiája. (Tézisek.) (E 1958/6.) 1958/3—4. 522—523. o.
- Scsedrowszkij, G. P.*: A fogalmak fejlődésének néhány mozzanatáról. (VF 1958/6.) 1958/3—4. 519. o.
- Sellars, R. W.*: Az érzetek mint az érzékelés irányítói. (M 1959/268.) 1960/1. 167. o.
- Septulin, A. F.*: A termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvényének néhány kérdése. (VF 1962/7.) 1963/2. 357—358. o. (á.a.)
- Sereni*: A liguriai kelták és aligurok államalakítása. (P 1958/77.) 1958/1—2. 246. o.
- Sève, Lucien*: Henri Lefebvre és a dialektika Marx műveiben. (NC 1958/94.) 1958/3—4. 525. o.
- — A jelenkori francia filozófia körképe. (1—2. rész. P 1959/88.; 1960/89.) 1960/2. 344—346. o.
- — A mai francia filozófia körképe. 3. rész: A materializmus 1920 után. (P 1960/90.) 1960/3. 498—499. o.
- — A mai francia filozófia körképe. 4. rész: Az idealizmus 1920 után. (P 1960/91.) 1960/3. 500—501. o.
- — A mai francia filozófia körképe. 5. rész: A harmadik utas — Következtetések. (P 1960/92.) 1961/1. 127—131. o.
- Söder Günter*: A politikai klerikalizmus ideológiája és a militarista frakció a Német Szociáldemokrata Pártban. (DZfP 1961/1.) 1961/2. 269. o.
- Sommerville, J.*: Szabadság és érték. (SF 1959/3.) 1960/1. 157. o.
- Sorikov, F. K.*: Vajon az ellentmondások a szocialista társadalom mozgatóerői? (VF 1958/1.) 1958/1—2. 222. o.
- Spanyar*: A korai görög filozófia néhány problémájához. (SFC 1959/2.) 1959/3—4. 467—468. o.
- Stace, W. T.*: Az empirizmus néhány helytelen interpretációja. (M 1958/268.) 1959/1—2. 229—230. o.

- Stachowiak, H.*: Az oksági, kondicionális és strukturális magyarázó-modellekről. (PN 4. köt. 4.) 1959/3—4. 474. o.
- Stiehler, G.*: A fichtei szintetikus módszer mint a dialektika csírája. (DZfP 1962/5.) 1963/1. 171—172. o. (v.i.)
- Stocker, O.*: A biológiai tudományok rendszere és a célokság problémája. (PN 5. köt. 1.) 1959/3—4. 475. o.
- Stoff, V. A.*: A modell ismeretelméleti funkciói. (VF 1961/12.) 1962/5. 790—792. o. (b.e.)
- Stolnitz, Jerome*: „Szépség”: néhány szakasz egy eszme történetéhez. (JHI 1961/2.) 1961/6. 957—958. o.
- Straksz, G. M.*: Az objektív törvények fejlődéséről. (VF 1961/7.) 1962/1. 144. o. (k.a.)
— — A társadalmi fejlődés ellentmondásainak sajátosságairól. (VF 1962/7.) 1963/2. 356—357. o. (á.a.)
- Struik, Dirk*: A matematikus hite. (M 1958/jan.) 1958/3—4. 528. o.
- Suchodolski, Bogdan*: A haladás filozófiájának kilátásai a XX. században. (Részlet a szerző 1956 októberében tartott párizsi előadásából.) (P 1959/83.) 1959/3—4. 469—470. o.
- Sur, E. B.*: A fogalom tana a formális és dialektikus logikában. (VF 1958/3.) 1958/1—2. 235. o.
— — A marxista dialektika az ellentétek kölcsönös átalakulásáról. (FN 1960/1.) 1960/3. 495. o.
- Suret-Canale, J.*: Jegyzetek Henri Lefèbvre módszeréről a marxizmus időszerű kérdéseivel kapcsolatban. (NC 1958/95.) 1958/3—4. 526. o.
- Sus, O.*: Hegel Esztétikájának interpretációjáról. (FC 1958/6.) 1959/3—4. 467. o.
- Svarcman, K. A.*: A neopozitivizmus megsemmisíti az etikát. (VF 1961/1.) 1961/2. 265—266. o.
- Syllaba, Th.*: Kritikai megjegyzések Masaryk „Oroszország és Európa” c. könyvéhez. (FC 1958/1.) 1959/3—4. 466. o.
- Szadovszkij, N. A.*: A francia marxisták válaszolnak a marxizmus katolikus bírálóinak. (VF 1958/1.) 1958/1—2. 223. o.
- Szelektor, N. Z.*: Szocialista demokrácia és a személyiség. (VF 1958/9.) 1959/1—2. 210—211. o.
- Szemjonov, N. N.*: Tudomány és társadalom az atomkorszakban. (VF 1960/7.) 1961/1. 113—114. o.
- Szemjonov, V. Sz.*: Osztályok és osztályharc a mai kapitalista országokban. (VF 1960/5.) 1960/3. 493. o.
- Szentebov*: A kultúra kérdései Dewey filozófiájában. (VIMK 1959/5.) 1960/1. 156. o.
- Szimpozium* a materializmusról. (JP 1963/22.) 1964/4. 813—815. o. (a.f.)
- Szítkovszkij, J. P.*: „Szocialisták” szocializmus nélkül. (VF 1962/10.) 1963/3. 561—562. o. (á.a.)
- Szolovjev, E. Ju.*: A filozófia likvidálása. (VF 1962/6.) 1963/1. 169—170. o. (á.a.)
— — Vallotta-e Hegel a munkaértelméletet? (VF 1959/3.) 1959/3—4. 459. o.
- Szokolov, V. V.*: Egy nagy gondolkodó portréja. (Aszmusz: Descartes) (VF 1958/1.) 1958/1—2. 223. o.
- Sztolovics, L. N.*: Kísérlet az esztétikai viszony modelljének megszerkesztésére. (TF 1962/6.) 1963/5. 1017—1019. o. (g.l.)
- Sztulj, Ja. Je.*: A szocialista társadalom embere társadalmi és magánéletének egységéről. (FN 1961/1.) 1961/4. 634—635. o.
- Sztyazskin, N. S.*: A logikai paradoxonok és viszonyok a dialektikus ellentmondásokhoz. (VF 1958/1.) 1958/1—2. 223. o.
- Szubbotyin, A. L.*: A matematikai logika mint a formális logika fejlődési foka. (VF 1960/9.) 1961/1. 119—120. o.
- Szuhotyin, A. K.*: A valóság kategóriája tartalmának és a szükségszerűséghez való viszonyának kérdéséhez. (FN 1960/4.) 1961/4. 632—633. o.
- Tavanyec, P. V.*: A fogalom igazságának kérdéséről. (VF 1959/12.) 1960/2. 338. o.
- Teeter, Karl V.*: A leíró nyelvészet Amerikában trivialis vagy irrelevancia. (W 1964/2.) 1965/3. 561—562. o. (p.m.)
- Terlecki, J. P.*: Az elemi részecskék mélységei felé. (P 1960/95.) 1961/2. 274—275. o.
- Thomas, E.*: A fermentmodellekkel való munka módszertani kérdéseiről. (DZfP 1962/10.) 1963/5. 1020—1021. o. (b.e.)
- Togliatti, Palmiro*: A szocializmusról és a demokráciáról. (Ri 1961/4.) 1961/6. 950. o.
- Tolmin, E. W. F.*: Az élet filozófiája. (D 1959/37.) 1960/1. 169—170. o.
- Tomín, Uros*: A tudományok osztályozása és az osztályozás főbb alapelvei. (RF 1965/1.) 1966/1. 194. o. (b.e.)

- Topitsch, E.*: A társadalom- és természettudományok viszonya. (D 1962/3.) 1964/2 410—411. o. (b.l.)
- Trofimov, N. A.*: Az erkölcs és a jog kölcsönhatása fejlődésének perspektíváiról. (VF 1962/5.) 1963/1. 166—167. o. (á.a.)
- Tugarinov, V. P.*: Kommunizmus és személyiség. (VF 1962/6.) 1963/1. 170—171. o. (á.a.)
- Turbín, N. V.*: A modern genetika filozófiai kérdéseiről. (VF 1958/2.) 1958/1—2. 227—228. o.
- Ugrinovic, D. M.*: Az ateista nevelőmunka és a vallási pszichológia leküzdése. (VF 1961/4.) 1961/6. 934—935. o.
- Ukrainev, B. Sz.*: A dialektikus egységes formái a társadalmi fejlődésben. (VF 1961/7.) 1962/1. 144—145. o. (k.a.)
- — Információ és visszatükrözés. (VF 1963/2.) 1963/5. 1009—1010. o. (k.a.)
- Uledov, A. K.*: Szocializmus és társadalmi közvélemény. (VF 1960/6.) 1960/3. 493—494. o.
- Uzmancev és Truszov*: Az élő természet térbeli formáinak és viszonyainak sajátosságairól. (VF 1958/6.) 1958/3—4. 519. o.
- Utsenko*: A görög és római rabszolgatársadalom osztályszerkezete. (P 1958/77.) 1958/1—2. 246—247. o.
- Vacuro, E. G.*: A visszatükrözés néhány fiziológiai mechanizmusa és fejlődésük. (VF 1962/1.) 1962/5. 793—794. o. (r.t.)
- Vedenov, M.*: Ernst Haeckel természettudományos materializmusa. (DZfP 1959/4.) 1960/1. 160. o.
- Verbin, A. I.—Koseljovszkij, D. I.*: A történelmi materializmus tárgyának megvilágításáról. (VF 1959/7.) 1959/3—4. 461—462. o.
- Verret, Michel*: A katolikus értelmiség és a politika. Keresztények korunk problémái előtt (cikkyűjtemény). (NC 1960/117.) 1960/3. 496—497. o.
- — A keresztények és a politika. 1. r. (NC 1958/96.) 1958/3—4. 526—527. o.
- — A keresztények és a politika. 2. r. (NC 1958/97—98.) 1959/1—2. 224—225. o.
- Vetter, Kurt*: A katolicizmus álláspontja a háborúval kapcsolatban. (DZfP 1960/6.) 1961/1. 126. o.
- Vilac, Pierre*: Történelmi fejlődés és társadalmi haladás. Fejlődési fokok és kritériumok. (P 1961/98.) 1961/6. 954—955. o.
- Vita* a természet dialektikájáról mint önálló filozófiai tudományról. (VF 1964/6.) 1965/1. 154—156. o. (á.a.)
- Vojšvillo, E. K.*: Még egyszer a mozgás ellentmondásosságáról a dialektikus és formális logikai ellentmondásokról. (FN 1964/4.) 1965/5. 921—922. o. (g.t.)
- — *Kuznyecov, A. V., Lahutyi, D. G., Finn, V. K.*: A tudományok kutató- és oktatómunka halaszthatatlan feladatai a logika területén. (VF 1959/3.) 1959/3—4. 460. o.
- Watkins, J. W. N.*: Bizonyítható és befolyásos metafizika. (M 1958/267.) 1959/1—2. 229. o.
- Wekwerth, Manfred*: A megfigyelés problémája. (SuF 1958/1.) 1958/1—2. 238—239. o.
- Wells, G. A.*: Herder determinizmusa. (JHI 1958/jan.) 1958/3—4. 532. o.
- Wessel, H.*: Az élő világ dialektikus ellentmondásai. (DZfP 1959/4.) 1960/1. 160. o.
- Wiener, Norbert*: A tudós nevelése. (M 1958/máj.) 1958/3—4. 529. o.
- Williams, Thomas Rhys*: Az emberi természet fejlődése. (PS 1959/1.) 1959/3—4. 472—473. o.
- Wilson, John*: Szabadság és kényszer. (M 1958/1.) 1958/1—2. 251—252. o.
- Wilson, Robert N.*: A költő és a projektív teszt kísérletek. (JAAC 1958/3.) 1958/1—2. 254. o.
- Zeleny, J.*: Marx Tőkéje logikájának problémájához. (FC 1960/2.) 182—209. o. 1961/4. 636—637. o.
- Zinovjev, A. A.*: A matematikai nyelvészetről. (VF 1959/9.) 1960/1. 154. o.
- — Az összefüggés fogalmának meghatározása. (VF 1960/8.) 1961/1. 118—119. o.
- — A tárgyak közötti változtatásokról és viszonyokról szóló igaz ítéletek logikai ellentmondásosságáról. (SF 1959/1.) 1959/3—4. 465. o.
- Zsuravkov, M. G.*: A XXII. kongresszus és az etika néhány kérdése. (VF 1962/2) 1962/4. 605—606. o. (á.a.)
- Zvorikin, A. A.*: A történelmi materializmus mint általános szociológiai elmélet és a konkrét szociológiai kutatások. (FN 1963/6.) 1964/6. 1170—1171. o. (cs.m.)

Pócsi Sándorné

ÚJ KÖNYVEK

- Balázs B.*: A filozófia oktatásának módszertana. Tankönyvk. 1966. 196 o. 10 Ft.
- Fényes I.*: Fizika és világnézet. Bevezetés a fizika gondolatvilágába. Kossuth, 1966. 220 o. 27 Ft.
- Földesi T.*: The problem of free will. [Az akaratszabadság problémája] Akad. K. 228 o. (Studia Philosophica, 10.) 110 Ft.
- Hilscher, E.*: Thomas Mann élete és műve. Kossuth, 1966. 343 o. (Esztétikai kiskönyvtár.) 21 Ft.
- Jánossy F.*: A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Közg. és Jogi K. 1966. 282 o. 40 Ft.
- Kulcsár K.*: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Akad. K. 1966. 607 o. 1 t. 75 Ft.
- Kun B.*: Válogatott írások és beszédek. 1—2. köt. Kossuth, 1966. 2 db. 80 Ft.
- A kvantummechanika klasszikusai. (Válogatott tanulmányok. Max Planck, Albert Einstein stb. [műveiből] szerk., bev. Fényes Imre.) Gondolat, 1966. 240 o. (Studium könyvek, 56.) 19 Ft.
- Lenin, V. I.*: Művészetről és irodalomról. Kossuth, 1966. 30 Ft.
- Lewis, J.*: Tudomány, hit, szkepticizmus. Kossuth, 1966. 182 o. (Korunk világnézeti kérdései.) 12 Ft.
- Niederhauser E.*: Az orosz felvilágosodás. [Szöveggyűjtemény.] Gondolat, 1966. 255 o. 8 t. (Európai antológia. A XIX. századi Oroszország.) 22 Ft.
- Pataki F.*: Makarenko élete és pedagógiája. Tankönyvk. 1966. 583 o. 37 Ft.
- Révai J.*: Válogatott történelmi írások. Vál. és jegyz. F. Majláth A. Kossuth, 1966. 325, 509 o. 65 Ft.
- A vallás és a tudomány a világról. Szerk. Ju. P. Francev. Kossuth, 1966. 437 o. 29 Ft.
- Varga T.*: Matematikai logika kezdőknek. 1—2. rész. Tankönyvk. 199, 275 o. 11 és 14 Ft.

E szám szerzői :

Bizám Lenke, az ELTE Világirodalmi tanszékének tudományos munkatársa,

Ruzsa Imre, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,

Hársing László, az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Filozófia és tudományos szocializmus tanszékének adjunktusa,

Danilo Pejović, a zágrábi egyetem filozófia karának docense,

Földesi Tamás, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Filozófia tanszékének tanszékvezető docense,

Földvári Tamás, az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának tudományos munkatársa,

Hülvely István, az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Filozófia és Tudományos szocializmus tanszékének tudományos gyakornoka,

Székelly Sándor, a szegedi József Attila Tudományegyetem Marxizmus—leninizmus tanszékének adjunktusa,

Vajda Mihály, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,

Csillag Lászlóné, az Országos Széchenyi Könyvtár munkatársa,

Pócsi Sándorné, az MTA Filozófiai Intézetének könyvtárosa.

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05,915,111—46. MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 54 Ft.

AZ AKADÉMIAI KIADÓ
gondozásában jelent meg a
FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA c.
sorozatban

JOHN LOCKE

Értekezés az emberi értelemről

Két kötetben

871 oldal · Kötve 120,— Ft

*

G. W. F. HEGEL

Előadások a világtörténet filozófiájáról

821 oldal · Kötve 100,— Ft

*

I. KANT

Az ítélőerő kritikája

532 oldal · Kötve 70,— Ft

Megjelent a **FILOZÓFIAI TANULMÁNYOK** c. sorozatban

KALOCSAI DEZSŐ

Descartes etikája

217 oldal · Kötve 35,— Ft

*

MADARÁSZNÉ ZSIGMOND ANNA

A tiszta logika alapkérdései

218 oldal · Kötve 35,— Ft

*

SIMONOVICS ISTVÁNNÉ BEKE ANNA

A dialektika Leibniz filozófiájában

167 oldal · Kötve 30,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. IX. 26. — Példányszám: 1750 — Terjedelem: 20,01 (A/5) ív

66.62657 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ленке Бизам</i> : Первая глава двух процессуальных романов	897
<i>Имре Ружса</i> : Модальные логики. II.	933
<i>Ласло Харшинг</i> : Предпочтение одной из научных гипотез	952
<i>Данило Пейович</i> : Рудольф Карнап	967

ИЗ КЛАССИКОВ ФИЛОСОФИИ

<i>Маркс</i> : Результаты непосредственного производительного процесса	978
--	-----

ДИСКУССИЯ

<i>Тамаш Фёлдеш</i> : За болюю очищенную концепцию диалектической детерминации	1010
--	------

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Тамаш Фёлдвари</i> : Интернациональный семинар по социологии работы в Мишколце	1030
---	------

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКИ

Габор Гал: Выбранные произведения (<i>Иштван Хюлвели</i>)	1037
А. И. Уемов: Вещи, свойства отношения (<i>Шандор Секей</i>)	1041
Эра анализа (<i>Михай Вайда</i>)	1044
Философическая библиография (Новые приобретения библиотек в Венгрии в первой половине 1966 г.) (<i>Л. Чиллаг</i>)	1048
Содержание 1966 г.	1081
Содержание журнала 1957—66 (<i>Ш. Поч</i>)	1085

CONTENTS

ESSAYS

<i>Lenke Bizám</i> : The First Chapter of Two Lawsuit Novels	897
<i>Imre Ruzsa</i> : Modal Logics. II.	933
<i>László Hársing</i> : Preference for One of Two Scientific Hypotheses	952
<i>Daniilo Pejović</i> : Rudolf Carnap	967

FROM THE CLASSICS OF PHILOSOPHY

<i>Marx</i> : The Results of the Direct Production Process	978
--	-----

DISCUSSION

<i>Tamás Földesi</i> : Towards a Clearer Conception of Dialectical Determinism	1010
--	------

OBSERVER

<i>Tamás Földvári</i> : An International Seminar for the Sociology of Labour at Miskolc	1030
---	------

CRITICISM AND REVIEW

Gábor Gaál: Selected Writings (<i>István Hülvely</i>)	1037
A. I. Ujemov: Things, Properties, Relations (<i>Sándor Székely</i>)	1041
The Age of Analysis (<i>Mihály Vajda</i>)	1044
Philosophical Bibliography (The New Acquisitions of Hungarian Libraries. In the First Half Year of 1966) (<i>Mrs. L. Csillag</i>)	1048
Contents of The Hungarian Philosophical Review, Volume 10, (1966.)	1081
Contents of the First Ten Volumes (1957—1966) of The Hungarian Philosophical Review (<i>Mrs. M. Pócsi</i>)	1085

SOMMAIRE

ETUDES

<i>Lenke Bizám</i> : Le premier chapitre de deux romans-procès (extrait de: La représentation symbolique et allégorique de l'aliénation humaine: le procès de Dickens et celui de Kafka)	897
<i>Imre Ruzsa</i> : Logiques modales. II.	933
<i>László Hársing</i> : Le choix parmi les hypothèses scientifiques.....	952
<i>Danilo Pejović</i> : Rudolf Carnap	967

LES CLASSIQUES DE LA PHILOSOPHIE

<i>Marx</i> : Les résultats du processus de production immédiat	978
---	-----

DISCUSSION

<i>Tamás Földesi</i> : Pour une conception plus élaborée de la dialectique du déterminisme	1010
--	------

LA VIE SCIENTIFIQUE

<i>Tamás Földvári</i> : La séminaire international de sociologie du travail de Miskolc	1030
--	------

REVUE ET CRITIQUE

Gaál Gábor: Oeuvres choisies (<i>István Hülvely</i>).....	1037
A. I. Ouemov: Choses, propriétés, rapports (<i>Sándor Székely</i>)	1041
The Age of Analysis, 20th Century Philosophers. (A Mentor Book, The New American Library) (<i>Mihály Vajda</i>)	1044
Bibliographie: nouvelles acquisitions des bibliothèques hongroises au cours du 1 ^{er} Semestre de 1966 (<i>Mme L. Csillag</i>)	1048
Sommaire de la Revue Hongroise de Philosophie, X ^e année, 1966.	1081
Sommaire des 10 premières années de la Revue Hongroise de Philosophie (1957–1966) (<i>Mme M. Pócsi</i>).....	1085

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekkszámom az egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámom: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. telefon 111–010. Csekkbefizetési számla: 05,915,111–46. MNB egyszámom: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185–612.

Előfizetési díj egy évre: 54 Ft.